

પ્રતિમાશતક

ખોડશક

સ્થાદ્રાદ કલ્પલતા

અધ્યાત્મમત પરીક્ષા

ઉપદેશરહસ્ય

બ્રીસ બ્રીસી

આગમગ્રંથ

યોગભારતી

દ્વાદશાર
વચચક

ધર્મપરીક્ષા

તત્ત્વચિંતામણી ગ્રન્થ ઉપર
જગદીશ તર્કાલંકારની
ટીકાથી યુક્ત

ભાગ - ૨

પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી

ગુજરાતી + સંસ્કૃત ચન્દ્રશેખરીયા ટીકા સહિત

આસન્નોપકારી, અશરણશરણ, પતિતપાવન,
દેવેન્દ્રવંદિત, સર્વજ્ઞભગવંત, શાસનપતિ, ચરમતીર્થકર
પરમકૃપાળુ પરમાત્મા
મહાવીરદેવના ચરણોમાં
અનંત અનંત અનંતશઃ વંદનાવલિ.

રઘુનાથ શિરોમણીકૃતદીધિતિ સમન્વિત,
જગદીશતર્કલિંગારકૃત જગદીશીટીકાસમન્વિત

સિદ્ધાન્તલક્ષણ

ચન્દ્રશેખરીયા નામની સંસ્કૃત ટીકા અને ગુજરાતી વિવેચન સહિત

ભાગ-૨

: પ્રેરક :

પં. ચન્દ્રશેખરવિજયજી

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

પ્રકાશક :

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

જીવતલાલ પ્રતાપશી સંસ્કૃતિ ભવન

૨૭૭૭, નિશા પોળ, ઝવેરીવાડ,

રીલિફ રોડ, અમદાવાદ-૧

ફોન : ૨૫૩૫૫૮૨૩, ૨૫૩૫૬૦૩૩

પ્રેરક-પરિચય :

સિદ્ધાન્તમહોદધિ, સચ્ચારિત્રચૂડામણિ,

સ્વ. પૂજ્યપાદ આ. ભગવંત શ્રીમદ્વિજય

પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના વિનેય

પૂ. પં. શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી

આવૃત્તિ :

પ્રથમ સંસ્કરણ નકલ : ૧૦૦૦

તા. ૬-૧૦-૨૦૦૪, વિ. સં. ૨૦૬૦

મૂલ્ય : રૂ. ૭૫-૦૦

ટાઇપસેટિંગ :

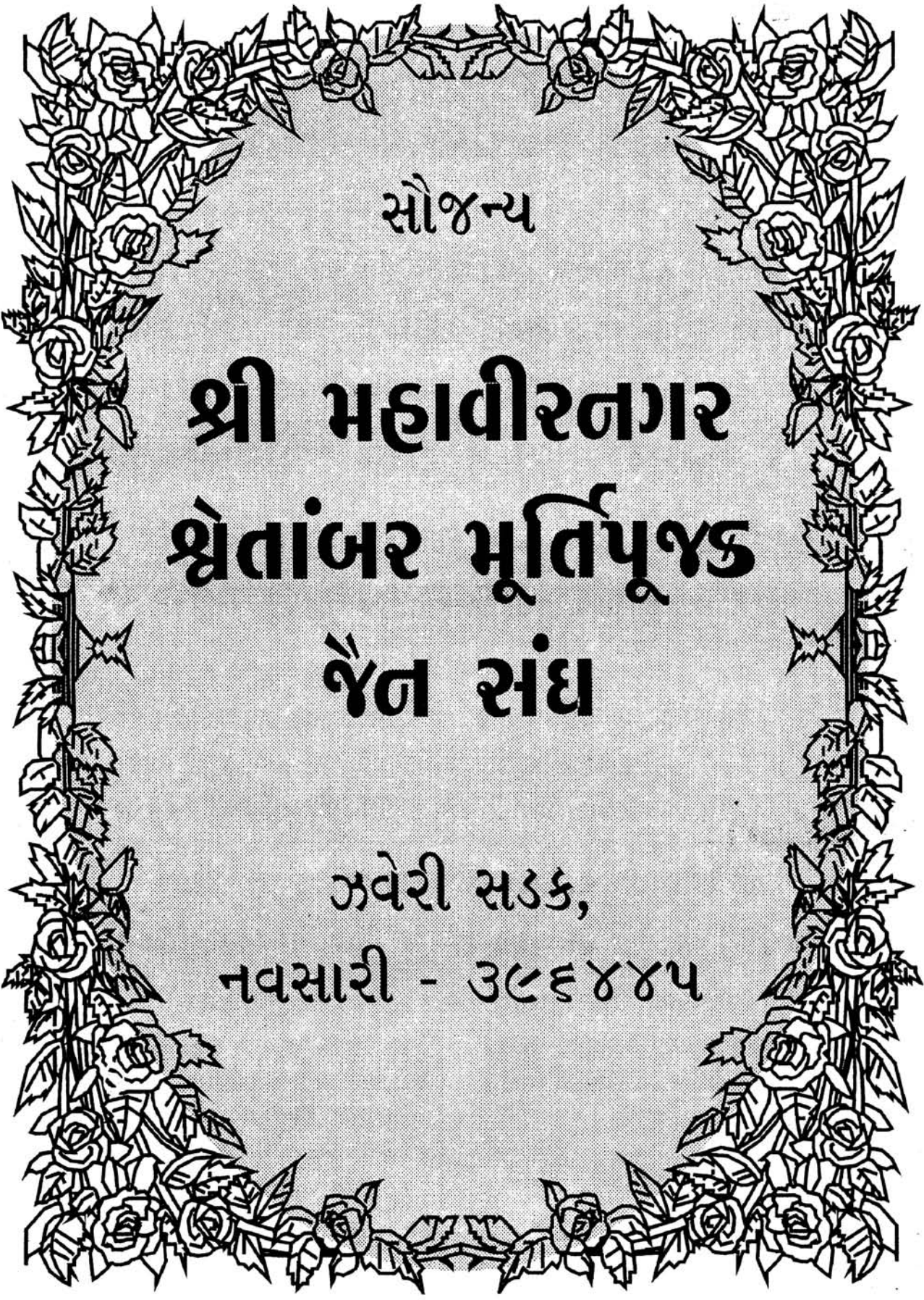
અરિહંત ગ્રાફિક્સ

ખાડિયા ચારે રસ્તા, અમદાવાદ.

મુદ્રક :

નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

ધીકાંટા, અમદાવાદ-૧.

સૌજન્ય

શ્રી મહાવીરનગર
શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક
જૈન સંઘ

ઝવેરી સડક,
નવસારી - ૩૮૬૪૪૫

પૂ. પં. પ્રવરશ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી મ.સાહેબની પ્રેરણાને ઝીલીને હવે...

દેશ વિદેશમાં પર્વાધિરાજ પર્યુષણની આરાધના કરાવવા માટે યુવાનોની સાથે તપોવનીઓ સુસજ્જ

જૈન સંઘના અગ્રણી માનનીય ટ્રસ્ટીવર્ચો !

આપના ગામ કે નગરમાં જો પર્વાધિરાજ
પર્યુષણપર્વની આરાધના કરાવવા માટે પૂજ્ય સાધુ-
સાધ્વીજી ભગવંતો પધારી શક્યા ન હોય તો તે માટે

અમારા યુવાનો તથા તપોવની
બાળકોને દર વર્ષે જરૂરથી બોલાવજો.

આ યુવાનો તથા તપોવનીઓ આપના જૈન સંઘમાં

- (૧) અષ્ટાક્તિકા તથા કલ્પસૂત્રની પ્રતનું સુંદર વાંચન કરશે.
- (૨) રાત્રે પરમાત્મભક્તિમાં બધાને રસતરબોળ કરી દેશે.
- (૩) બન્ને ટાઈમના પ્રતિક્રમણ વિધિ-શુદ્ધિપૂર્વક કરાવશે.
- (૪) શ્રીસંઘના ઉલ્લાસ પ્રમાણે રસપ્રદ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરાવશે.

જો આપના સંઘમાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો
પધારી શક્યા ન હોય તો જ નીચેના સરનામેથી
ફોર્મ મંગાવીને ભરીને અમને મોકલી આપો.

નમ સૂચન

આરાધના કરાવવા
આવનારને ગાડીભાડું વગેરે
શ્રી સંઘે બહુમાનરૂપે
આપવાનું રહેશે.

ફોર્મ ભરીને મોકલવાનું સરનામું

પર્યુષણ વિભાગ : સંચાલક શ્રી
શ્રીયુત લલિતભાઈ ધામી / રાજુભાઈ
C/O. તપોવન સંસ્કારપીઠ
મુ. અમીયાપુર, પોસ્ટ : સુઘડ
ગાંધીનગર - ૩૮૨૪૨૪.
ફોન : ૦૭૯-૩૨૭૬૨૭૩

सिद्धान्त लक्षाष्टा यन्द्रशेखरीया नामनी टीका

जागदीशी - अत्र नव्याः, -“यथाश्रुतस्य” प्रागुक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्ध्या ‘वह्निमान् धूमा’ दित्यादौ सर्वत्रासम्भवः स्यात् ।

अतो-यत्किं चित्स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन-स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यत् साधनाधिकरणं, -तन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव लक्षणे (साध्यतावच्छेदके) प्रवेशनीयम्; -

तथा च सद्धेतुस्थल इव ‘द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वा’दित्यत्रापि संयोगेन घटाद्यभाव एव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः,

तदीयं (हि) घटनिष्ठप्रतियोगित्वं यादृशसंयोगसम्बन्धेनावच्छिन्नं तादृश-संयोगसम्बन्धसामान्येन साधनवतो द्रव्यस्य तदीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामान्याधिकरणत्वमक्षतमेव ।

न चैवमपि तदीयस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वप्नसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगित्वस्याप्रसिद्ध्या न दोषसङ्गतिः, पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्य (घटाद्यभावस्याभावे एव तत्प्रसिद्धेः ”-इत्याहुः ।

चन्द्रशेखरीया : अत्र नव्याः यदि हि “स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगि-सामान्यानधिकरण-हेत्वधिकरणवृत्तिरभावः” इत्येव उच्यते, तदा तु वह्निमान् धूमात् इत्यादि सर्वत्रैव अव्याप्तिः भवेत् । यतो यदि घटाभावो लक्षणघटकत्वेन गृह्यते तदापि पर्वते पटवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावस्याभावो घटाभावप्रतियोगिस्वरूपो विद्यते एव । अतः “पर्वतः न प्रतियोगिसामान्यानधिकरणः” इत्यादि भवदुक्तरीत्यैव न कोऽपि अभावो लक्षणघटको भविष्यति । तथा चाव्याप्तिरेव । अतः तत्र परिष्कारः कर्तव्य एव । स चायम् - यत्किंचित्स्वप्रतियोगिता यादृशसम्बन्धावच्छिन्ना, तादृशसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यत् हेत्वधिकरणं, तन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके इति । अस्य अयमर्थः । योऽभावः लक्षणघटकत्वेन ग्रहीतुं इष्यते। तस्य कापि प्रतियोगिता ग्राह्या । सा यादृशसम्बन्धावच्छिन्ना भवति, तेन सम्बन्धेन तस्याभावस्य सर्वेषां प्रतियोगिनां सर्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नरूपाणां अनधिकरणं यत् हेत्वधिकरणं, तन्निष्ठस्य तादृशाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना या काऽपि प्रतियोगिता, तदनवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं इति । तथाच अव्याप्तिः न भवति । घटाभावस्य यत्किंचित्प्रतियोगिता घटनिष्ठा ग्राह्या, सा च संयोगावच्छिन्ना । तेन संयोगेन सम्बन्धेन घटाभावस्य सर्वेऽपि प्रतियोगिनः “घटाः पटवृत्तित्वविशिष्ट-घटाभावाभावश्च” हेत्वधिकरणे न वर्तन्ते। यतो घटाः संयोगेन पर्वते न सन्ति, विशिष्टघटाभावाभावश्च स्वरूपेणैव वर्तते । अतः तस्य संयोगेन कुत्रापि अर्वातमानत्वात् स पर्वतेऽपि नास्ति । इत्थं च संयोगेन सर्वप्रतियोग्यनधिकरणं हेत्वधिकरणं पर्वतः, तस्मिन् स

એવ ઘટાભાવઃ, તસ્ય યા ઘટીયા સંયોગાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા, તદનવચ્છેદકં વહિત્વં ઇતિ લક્ષણસમન્વયઃ । દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્ત્વાત્ ઇતિ અત્ર તુ સાધ્યાભાવો ન લક્ષણઘટકો ભવતિ । યતો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગી દ્રવ્યત્વાભાવો નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસ્ય દ્રવ્યત્વસ્ય અભાવશ્ચ । તત્ર યદિ દ્રવ્યત્વાભાવીયા પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે, તદા સા તુ સ્વરૂપાવચ્છિન્ના, તેન સ્વરૂપસમ્બન્ધેન નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્યાભાવઃ પ્રતિયોગિસ્વરૂપો હેત્વધિકરણે ઘટાદૌ વર્તતે એવ ઇતિ હેત્વધિકરણં ન દ્રવ્યત્વાભાવાભાવપ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણં । યદિ ચ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે તદા સાપિ સ્વરૂપાવચ્છિન્ના । તેન સમ્બન્ધેન હેત્વધિકરણે ઘટે વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવો વર્તતે । અતો ન કેનાપિ પ્રકારેણ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવો લક્ષણઘટકો ભવતિ । તથા ચ પૂર્વોક્તરીત્યા ઘટાભાવસ્યૈવાત્રાપિ લક્ષણઘટકત્વાત્ લક્ષણસમન્વયો ભવતિ । એવં ચાતિવ્યાપ્તિઃ દુર્વાસા । ન ચ લક્ષણઘટકસ્ય ઘટાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા ન સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વરૂપાવચ્છિન્નાપિ તુ સંયોગાવચ્છિન્ના । તથા ચાત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાયાઃ લક્ષણઘટકસ્વરૂપાયાઃ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ લક્ષણસમન્વયો ન ભવતિ ઇતિ નાતિવ્યાસિરિતિવાચ્યમ્ યતો લક્ષણઘટકસ્ય યા કાપિ પ્રતિયોગિતાઽસ્માર્થિર્વિવક્ષિતા । અતો ઘટાભાવસ્ય પટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટઘટાભાવા-ભાવાત્મકપ્રતિયોગિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વરૂપાવચ્છિન્નૈવ, તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં દ્રવ્યત્વાભાવત્વં ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ ભવત્યેવાતિવ્યાસિઃ । એવં પૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ ઘટાભાવસ્યાભાવરૂપે પ્રતિયોગિનિ વિદ્યમાના પ્રતિયોગિતાપિ શક્યતે ગ્રહીતું ઇતિ ધ્યેયમ્ । નચ વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવસ્ય વિશિષ્ટઘટસ્વરૂપત્વાત્ તન્નિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા સંયોગાવચ્છિન્નૈવ, ન તુ સ્વરૂપાવચ્છિન્ના । તથા ચ કથં સા લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યા ઇતિ વાચ્યમ્ । તાદૃશવિશિષ્ટઘટાભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વમેવ સ્વીકૃતં ઇતિ ન દોષઃ ઇતિ વદન્તિ । એવં તાવત્ નવીનાનામભિપ્રાયઃ પ્રતિપાદિતઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નવીનો : પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન તમામે તમામ પ્રતિયોગીઓનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ અને તેમાં રહેલો તે અભાવ....' એ રીતનું જ જો લક્ષણ માનીએ, તો તો તમે જેમ કહ્યું કે, ઘટાભાવાદિ એ સ્વાશ્રયપર્વતાદિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ તરીકે તો ગુણાદિમાં મળવાના નથી. એટલે એ ગુણાદિમાં વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવ રૂપ પ્રતિયોગી જ રહી જાય. અને એ રીતે કોઈ પણ સ્થાને કોઈ પણ અભાવના તમામે તમામ પ્રતિયોગીના અનધિકરણ એવા હેત્વધિકરણમાં તે અભાવ.... એ મળે જ નહીં. અને તો પછી વહિનમાન ધૂમાત્ સ્થળે પણ અવ્યાપ્તિ આવવાની જ. અહીં હેત્વધિકરણવૃત્તિ એવો અભાવ લેવાનો છે અને એ હેત્વધિકરણ એ તે અભાવના તમામ પ્રતિયોગીનું અનધિકરણ લેવાનું છે. એનો અર્થ એ કે અભાવ એ સ્વપ્રતિયોગી-અનધિકરણવૃત્તિ = પ્રતિયોગીવ્યધિકરણ લેવાનો છે. એટલે જ અહીં જાગદીશીમાં 'પ્રતિયોગીવ્યધિકરણાભાવની અપ્રસિદ્ધિ' એમ લખેલ છે. જેનો અર્થ તો એ જ કે, હેત્વધિકરણ એ સ્વવૃત્તિ-અભાવના તમામે તમામ પ્રતિયોગીઓનું અનધિકરણ બની શકતો જ નથી. માટે અવ્યાપ્તિ આવે. તે નિવારવા માટે એમ કહેવું પડશે કે, "અભાવની કોઈપણ એક પ્રતિયોગિતા લેવાની અને તે જેવા સંબંધથી અવચ્છિન્ન હોય તેવા સંબંધથી તે અભાવની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક ધર્મથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગીઓ એ હેત્વધિકરણમાં ન રહેલા હોવા જોઈએ. જો એવું મળી જાય, તો એ અભાવ લક્ષણઘટક બને. અને તે અભાવની સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એવો સાધ્યતાવચ્છેદક મળવો જોઈએ." આમ કરવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે, હેત્વધિકરણપર્વતમાં સંયોગેન ઘટાભાવ છે. આ અભાવના પ્રતિયોગી ઘટ + સરોવર વૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવા ઘટાભાવનો અભાવ પણ છે. વિ.ઘટાભાવાભાવ એ ઘટાભાવ + ઘટાભાવાભાવાભાવનો

પ્રતિયોગી બને છે. અને તે વિ.ઘટાભાવાભાવ રૂપ પ્રતિયોગી પર્વતમાં રહેલો જ છે, કેમકે પર્વતમાં સરોવરવૃત્તિવિશિષ્ટ એવો ઘટાભાવ નથી જ રહેતો. છતાંય આ ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ પણ છે. અને યત્કિંચિત્પ્રતિયોગિતા તરીકે આ ઘટમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા લેવાય. અને એ સંયોગત્વવિશિષ્ટસંયોગાવચ્છિન્ન છે. તો એ સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગસંબંધથી તો તે ઘટાભાવીય-ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ઘટત્વાવચ્છિન્ન તમામે તમામ ઘટોનું અનધિકરણ હેત્વધિકરણ બને જ છે. અને એ ઘટાભાવના પ્રતિયોગી ભલેને વિશિ. ઘટાભાવાભાવ બને. પણ એ તો સંયોગસંબંધથી રહેતા જ નથી. એટલે સંયોગસંબંધથી તો પર્વતમાં ઘટાભાવના પ્રતિયોગીઓનો અભાવ જ છે. આમ ઘટાભાવ મળી ગયો અને તેની પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદક સંયોગાવચ્છિન્ન પણ છે. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક વહ્નિત્વ બની જતા લક્ષણ ઘટી જાય. (અહીં આ વિવક્ષામાં પદકૃત્ય કરતા નથી. યાદશસંબંધ-વગેરે શા માટે લખ્યું છે? એ જાતે સમજી લેવું અથવા તો આગળ આવશે.) આમ વહ્નિસાધ્યકસ્થલે અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે તો બધાએ આ વિવક્ષા માન્ય રાખવી જ પડવાની. અને આ અનુસારે પછી “દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્વાત્” ત્યાં પણ અતિવ્યાપ્તિ આવશે. ત્યાં “સંયોગેન ઘટાભાવ” જ લક્ષણઘટક બનશે. સત્તાધિકરણ એવા પર્વતમાં ઘટાભાવ છે. ઘટાભાવની સંયોગાવચ્છિન્ન એવી ઘટીયપ્રતિયોગિતા લઈએ તો એ સંયોગસંબંધથી ઘટાભાવના તમામ પ્રતિયોગીઓનું અનધિકરણ પર્વત બની જતા ઘટાભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા અતિવ્યાપ્તિ આવવાની. અહીં, સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બને કે નહીં? એ વિચારીએ. દ્રવ્યત્વાભાવાભાવની પ્રતિયોગિતા દ્રવ્યત્વાભાવમાં છે અને નિત્યત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્યત્વાભાવમાં પણ છે. આમાં દ્રવ્યત્વાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ સ્વરૂપાવચ્છિન્ન છે. તો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી દ્રવ્યત્વાભાવ એ ભલે સત્તાધિકરણ દ્રવ્યમાં ન મળે. પણ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવરૂપ પ્રતિયોગી તો ઘટદ્રવ્યમાં સ્વરૂપથી છે જ. એટલે અહીં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવના તમામ પ્રતિયોગીઓનું સ્વરૂપથી અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ ઘટાદિ બનતું નથી. માટે દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ લક્ષણઘટક બની શકવાનો નથી. હવે જો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવની વિશિષ્ટ દ્રવ્યત્વાભાવ નિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા યત્કિંચિત તરીકે લો તો એ પણ સ્વરૂપાવચ્છિન્ન છે. અને એ જ સ્વરૂપથી તો હેત્વધિકરણ ઘટદ્રવ્યમાં વિશિષ્ટ દ્રવ્યત્વાભાવ રહેલો જ છે. આમ એ પ્રતિયોગિતા લો તો પણ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ લક્ષણઘટક બનતો નથી. ખ્યાલ રાખવો કે હેત્વધિકરણ ગુણાદિ બને ખરા, પણ તેઓમાં સાધ્યાભાવ=દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ જ ન રહેતો હોવાથી એમને લઈ શકાયા નથી. કેમકે જે અભાવને લેવો હોય, તે હેત્વધિકરણવૃત્તિ જ લેવો પડે. અને દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ=દ્રવ્યત્વ તો ગુણમાં રહેવાનું જ નથી. માટે તે ન લેવાય. અને ઘટાદિદ્રવ્યો જ લેવાય. પણ તેઓ બધા જ વિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવના અધિકરણ જ બનવાના. ઘટાદિમાં નિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વનો અભાવ અને આકાશાદિમાં અનિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વનો અભાવ જ મળવાનો. એટલે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અતિવ્યાપ્તિ બીજા અભાવને લઈને આવે જ છે. અહીં એ પણ ખ્યાલ રાખવો કે, “પહેલાં કોઈપણ એકાદ પ્રતિયોગિતા લેવાની કહી છે, પણ પછી તે પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદકસંબંધથી હેત્વધિકરણમાં જે પ્રતિયોગીઓનો અભાવ રાખવાનો છે, તે તો તમામે તમામ પ્રતિયોગીઓનો અભાવ લેવાનો છે.” જેમકે, ધૂમાધિકરણ પર્વતમાં સંયોગથી ઘટો પણ નથી રહેતા અને વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવ પણ નથી રહેતા. કેમકે વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવ=ઘટાભાવપ્રતિયોગી એ સંયોગથી કશે રહેતું જ નથી. આ રીતે બધું વિચારવું.

પ્રશ્ન : તમે “દ્રવ્યત્વાભાવવાન્” સ્થાને ઘટાભાવને લક્ષણઘટક બનાવ્યો. પરંતુ એની ઘટનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ-સ્વરૂપાવચ્છિન્ન પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી લક્ષણસમન્વય નહીં થાય. કેમકે લક્ષણઘટક

અભાવની સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા જ લેવાની છે જે અહીં તો મળતી નથી.

નવીનો : પૂર્વક્ષણવૃત્તિવાદિવિશિષ્ટ એવા ઘટાભાવનો અભાવ એ પણ પોતે ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી છે. અને એ સ્વરૂપથી જ રહે છે. એટલે આ વિશિષ્ટ ઘટાભાવાભાવમાં=ઘટાભાવપ્રતિયોગીમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ સ્વરૂપાચ્છિન્ન મળી જ જાય છે. અને તેનો અનવચ્છેદક દ્રવ્યત્વાભાવત્વ મળી જતાં લક્ષણ ઘટી જાય છે.

પ્રશ્ન : વિશિષ્ટઘટાભાવાભાવ એ જો વિશિષ્ટઘટ સ્વરૂપ જ હોય. તો પછી તેની પ્રતિયોગિતા તો સંયોગાવચ્છિન્ન જ બને ને ?

નવીનો : ના, એ પ્રતિયોગી સ્વરૂપથી જ રહેનારો મનાય છે. અને માટે વિશિષ્ટાભાવાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા સ્વરૂપાવચ્છિન્ન જ બને. દ્રવ્યત્વાભાવાભાવના તો પ્રતિયોગીઓ “દ્રવ્યત્વાભાવ+વિ.દ્રવ્યત્વાભાવ+વિ.દ્રવ્યત્વાભાવાભાવાભાવ” એ બધાં સ્વરૂપથી જ રહેવાના છે. એટલે ત્યાં હેત્વધિકરણમાં સ્વરૂપથી વિ.દ્રવ્યત્વાભાવ મળી જતાં સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બને. જ્યારે ઘટાભાવનો એક પ્રતિયોગી-ઘટ સંયોગથી અને બીજો પ્રતિયોગી વિ.ઘટાભાવાભાવ સ્વરૂપથી રહે છે. અને તેમાં ઘટીયપ્રતિયોગિતા લઈને ઘટાભાવ લક્ષણઘટક બની જાય. અને પછી વિ. ઘટાભાવાભાવની સ્વરૂપાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા મળી જાય. એટલે અતિવ્યાપ્તિ આવી શકે છે.

અહીં સ્પષ્ટતા ખાતર ફરી એકવાર અર્થ લખું છું.

“જે અભાવલક્ષણઘટક બનાવવો હોય, તે અભાવની કોઈપણ એક પ્રતિયોગિતા લેવાની અને તે યાદશસંબંધથી અવચ્છિન્ન હોય તાદૃશસંબંધથી આ અભાવના તમામે તમામ પ્રતિયોગીઓનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ લેવાનું. તેમાં રહેલ તે અભાવની કોઈપણ પ્રતિયોગિતાએ સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન મળવી જોઈએ. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ બનવો જોઈએ.” આ ઉપરનો સાર છે.

જાગદીશી”-સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન (સ્વનિરૂપકાભાવ) પ્રતિયોગિ-સામાન્યાનધિકરણીભૂત-હેત્વધિકરણ-વૃત્ત્યભાવ-પ્રતિયોગિતાસામાન્યે,-

‘યત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-યદ્ધર્માવચ્છિન્નત્વોભયાભાવ’ इत्यग्रिमलक्षणाभिप्रायेणेदं, संयोगेन घटाद्यभावस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्य-सौलभ्या ‘दित्यपि-” वदन्ति ।

चन्द्रशेखरीया : अन्ये तु अत्रैव ग्रन्थेऽग्रे अनन्तरमेव इदं लक्षणं निरूपयिष्यते । तथा हि स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-सामान्यानधिकरणीभूत-हेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नत्व-यत्साध्यतावच्छेदक धर्मावच्छिन्नत्वो भयाभावः, तत्सम्बन्धतत्तद्धर्मावच्छिन्नं साध्यं व्यापकं, तस्यैव व्याप्तिः हेतौ वर्तते । यथा ‘वह्निमान् धूमात्’ इति अत्र घटाभावस्य घटनिष्ठा प्रतियोगिता स्वपदेन ग्राह्या । तदवच्छेदकः संयोगसम्बन्धः, तदवच्छिन्नाः ये प्रतियोगिनः सर्वेऽपि घटाः, तेषामनधिकरणं यत् हेत्वधिकरणं पर्वतः, तद्वृत्तिघटाभावस्य तादृशप्रतियोगितायां संयोगावच्छिन्नत्वस्य सत्वेऽपि वह्नित्वावच्छिन्नत्वाभावात् उभयाभावो मीलितः । अतो वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः संयोगेन धूमव्यापको भवति ।

‘દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્વાત્’ ઇતિ અત્ર તુ સાધ્યાભાવો ન લક્ષણઘટકઃ । યતો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય દ્રવ્યત્વાભાવનિષ્ઠાયાઃ નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવાભાવનિષ્ઠાયાઃ વા પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સ્વરૂપ એવ । તેન સમ્બન્ધેન નિત્યવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ-દ્રવ્યત્વસ્યાભાવઃ પ્રતિયોગિરૂપો હેત્વધિકરણે ઘટે વર્તતે । યદિ સત્તાધિકરણં ગગનં ગૃહ્યતે । તદા તત્રાપિ અનિત્યઘટાદિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્યાભાવો દ્રવ્યત્વાભાવાભાવપ્રતિયોગિરૂપો વિદ્યત એવ ઇતિ અત્ર કિમપિ હેત્વધિકરણં સાધ્યાભાવપ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણં ન ભવતિ । અતો ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ । અતઃ અનન્તરોક્તપ્રતિપાદિતરીત્યા સંયોગેન ઘટાભાવ એવ લક્ષણઘટકો ભવતિ । તદીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્નઘટસામાન્યાનધિકરણં હેત્વધિકરણં પર્વતાદિઃ, તન્નિષ્ઠઘટાભાવસ્ય તાદૃશપ્રતિયોગિતાયાં સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વ-દ્રવ્યત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નત્વોભયાભાવસત્વાત્ દ્રવ્યત્વાભાવઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન સત્તાવ્યાપકો ભવતિ, તથા ચાતિવ્યાપ્તિઃ ભવત્યેવ ઇતિ પ્રતિપાદયન્તિ ।

“અગ્રિમલક્ષણાનુસારેણાત્ર લક્ષણઘટકાભાવપ્રસિદ્ધિકરણં નોચિતં” ઇતિ અભિપ્રાયેનૈવ અત્ર જગદીશેન “વદન્તિ” પદેનાસ્વરસઃ સૂચિતઃ । ઇત્યં ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન-સામાન્યાનધિકરણત્વઘટિત લક્ષણસ્વીકારેઽત્રાતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ઇતિ પૂર્વપક્ષેણ પ્રતિપાદિતં । પૂર્વપક્ષસ્યાભિપ્રાયો નવ્યાદિકૈઃ પ્રકટીકૃતઃ ।

અત્રાહ પૂર્વપક્ષં પ્રતિ કશ્ચિત્ - એવં તર્હિ યત્કિન્ચિત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણં હેત્વધિકરણં ઇતિ તૃતીયો વિકલ્પ એવ ગ્રાહ્યઃ । દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય દ્રવ્યત્વાભાવનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા યત્કિન્ચિત્પ્રતિયોગિતાપદેન ગૃહ્યતે, તદવચ્છેદકં દ્રવ્યત્વાભાવત્વં, તદવચ્છિન્નઃ દ્રવ્યત્વાભાવઃ એવ, ન તુ નિત્યાદિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટરૂપ દ્રવ્યત્વસ્યાભાવઃ, તસ્ય દ્રવ્યત્વાભાવસ્યાનધિકરણમેવ હેત્વધિકરણં ઘટાદિઃ, તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવઃ, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમેવ દ્રવ્યત્વાભાવત્વં ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ-ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં કેટલાકો બીજી રીતે પણ અર્થસમન્વય કરે છે. તે આ પ્રમાણે : સ્વાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન તમામે તમામ પ્રતિયોગીઓનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ લેવું અને તેમાં રહેલ એ અભાવની તમામે તમામ પ્રતિયોગિતાઓમાં યત્સંબંધાવચ્છિન્નત્વ-યદ્ધર્માવચ્છિન્નત્વોભયાભાવ મળે. તત્સંબંધાવચ્છિન્ન તદ્ધર્માવચ્છિન્ન એવો સાધ્ય વ્યાપક બને. અને તેની વ્યાપ્તિ હેતુમાં મળે. અહીં યત્સંબંધ= સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ, યદ્ધર્મ=સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ લેવો. આવી વિવક્ષા દીધિતિકાર આગળ કરવાના જ છે અને પૂર્વપક્ષ એ જ વિવક્ષાને પકડીને આ સ્થાને અતિવ્યાપ્તિ આપે છે. હવે તે શી રીતે આવે ? તે જોઈએ.

અહીં દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ લઈએ તો તેની દ્રવ્યત્વાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ જ સ્વ તરીકે લેવાશે અને તેનો અવચ્છેદકસંબંધ સ્વરૂપ છે. હવે સ્વરૂપ સંબંધથી આ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવના તમામે તમામ પ્રતિયોગીઓનું અનધિકરણ હેત્વધિકરણ બનવું જોઈએ. પરંતુ નિત્યત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવ તો હેત્વધિકરણ ઘટાદિમાં રહે જ છે. અનિત્યત્વવિ.દ્રવ્યત્વનો અભાવ તો હેત્વધિકરણ આકાશાદિમાં રહે જ છે. એટલે અહીં, પ્રતિયોગિસામાન્યનું સ્વરૂપસંબંધથી અનધિકરણ જ મળતું નથી. માટે દ્રવ્યત્વાભાવાભાવ લેવાશે નહીં. હવે સંયોગથી ઘટાભાવ લઈએ તો સ્વ=ઘટીયપ્રતિયોગિતા. તેનો અવચ્છેદક સંયોગ સંબંધ. અને ઘટાભાવના પ્રતિયોગી ઘટ+વિ.ઘટાભાવાભાવ એ બંધા જ હેત્વધિકરણપર્વતમાં સંયોગથી અવિદ્યમાન જ છે. ઘટ સંયોગથી પર્વતમાં નથી અને વિ. ઘટાભાવાભાવ તો સંયોગથી રહેતો જ નથી. (સરોવરવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવા ઘટાભાવનો

અભાવ) એટલે પ્રતિયોગીસામાન્યનું તાદૃશસંયોગથી અનધિકરણ હેત્વધિકરણ પર્વતાદિ મળે. અને તેમાં રહેલ આ ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતામાં સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વ હોય, તો પણ દ્રવ્યત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નત્વનો તો અભાવ જ છે. એટલે ઉભયાભાવ મળી જતા “સ્વરૂપેણ દ્રવ્યત્વાભાવ” એ સત્તાને વ્યાપક બની જાય છે. આ રીતે અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. આમ જો “પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગીસામાન્યનું અનધિકરણ લેવાનું હોય.” તો પછી “દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્વાત્” આ સ્થાને અતિવ્યાપ્તિ પૂર્વપક્ષે જે આપી. તે આ દીધિતિકાર વડે આગળ કહેવાનારી વિવક્ષાને લઈને જ આપી છે એમ જાણવું. અને તેથી તે અતિવ્યાપ્તિકથન સંગત બને છે. (અહીં એ કેટલાકોનો મત પૂરો થયો.)

આ લોકોની વાત ભલે એમ ઘટી જાય પણ જો આગળનું નિરૂપણ અહીં જ અતિવ્યાપ્તિ બને. તો એ નિરૂપણ જ વ્યર્થ બની જાય. અને તેની અવતરણિકા રૂપ “ન તુ” વગેરે ત્યાંની શંકાઓ પણ નકામી બની જાય.

પ્રશ્ન : આ અતિવ્યાપ્તિ નિવારવા અમે ત્રીજો વિકલ્પ લેશું કે યત્કિચિત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્નસામાન્યનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ.... લેવાનું. દ્રવ્યત્વાભાવાભાવની પ્રતિયોગિતા દ્રવ્યત્વાભાવમાં + નિત્યત્વવિશિષ્ટ-દ્રવ્યત્વાભાવના અભાવમાં પણ છે. પણ અમે તો યત્કિચિત્ તરીકે દ્રવ્યત્વાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા જ લેશું અને તેનો અવચ્છેદક દ્રવ્યત્વાભાવત્વ જ બને. અને તદ્વચ્છિન્ન તરીકે તો દ્રવ્યત્વાભાવ જ બને. અને તેનું અનધિકરણ તો ઘટાદિદ્રવ્યો બની જ જાય છે અને આમ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

દીધિતિ

તૃતીયે - ‘કપિસંયોગસામાન્યાભાવવાન્-
—આત્મત્વા દિત્યાદાવવ્યાપ્તિઃ,

સાધ્યાભાવાનાં કપિસંયોગાનાં ગુણાનામધિકરણસ્યાત્મનસ્તત્પ્રતિયોગિતા-
વચ્છેદકગુણસામાન્યાભાવત્વાવચ્છિન્નાનધિકરણત્વાત્ ।

જાગદીશી- (તૃતીયે ચાવ્યાપ્તિં દર્શયતિ) કપીતિ । પ્રાચાં મતે સંયોગસામાન્યા-
ભાવસાધ્યકમાત્મત્વં વિરુદ્ધમતઃ, — ‘કપિસંયોગસામાન્યાભાવ’ ઉક્તઃ, ।

વૃક્ષાદાવુત્પત્તિકાલાવચ્છેદેન ગુણસામાન્યાભાવસત્ત્વાદ્ વૃક્ષત્વાદિકં હેતું પરિત્યજ્યાત્મત્વં
હેતુસ્ત્કઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષસ્તુ પ્રાહ એવં યદિ મન્યતે । તદા કપિસંયોગાભાવવાન્ આત્મત્વાત્ ઇતિ
અત્રાવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । નનુ સંયોગાભાવ એવ કથં સાધ્યત્વેન નોક્તઃ ઇતિ ચેત્ પ્રાચાં મતે આત્મનિ સંયોગસામાન્યસ્યૈવ
સત્ત્વાત્ સંયોગસામાન્યાભાવસ્યાસત્ત્વાત્ આત્મત્વહેતુઃ વિરુદ્ધો ભવેત્, સંયોગસામાન્યાભાવાભાવસ્યૈવ વ્યાપ્યત્વાત્
તસ્ય । તથા ચ ન તત્રાવ્યાપ્તિદાનં સંગતં ભવેત્ । અતઃ સંયોગાભાવસાધ્યં પરિત્યજ્ય કપિસંયોગાભાવઃ સાધ્યત્વેન

નિરૂપિતઃ, આત્મન્યપિ કપિસંયોગાભાવસ્ય સત્વાત્ અયં સદ્ધેતુઃ ભવતિ । એવં ચાત્રાવ્યાસિદાનં સંગતં ભવેત્ । ન ચ તથાપિ એતદ્વૃક્ષત્વં પરિત્યજ્ય આત્મત્વહેતુઃ કથં પ્રોક્તઃ ઇતિ વાચ્યમ્ । એતદ્વૃક્ષત્વે હેતૌ અવ્યાપ્તિઃ ન ભવતિ । યતઃ કપિસંયોગાભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગિનઃ કપિસંયોગાભાવસ્યૈવાધિકરણં વૃક્ષઃ ઉત્પત્તિકાલાવચ્છેદેન ભવતિ । ઉત્પત્તિકાલે વૃક્ષે ગુણમાત્રસ્યૈવાભાવાત્ । તથા ચ વૃક્ષઃ પ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણં ન ભવતીતિ ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકો ભવતીતિ નાવ્યાપ્તિસંભવો ભવતિ । તસ્માત્ અવ્યાસિદાનાર્થમેવ એતદ્વૃક્ષત્વં પરિત્યજ્યાત્મત્વહેતુરૂક્તઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : તો પછી “કપિસંયોગાભાવવાન્ આત્મત્વાત્” ત્યાં અવ્યાપ્તિ આવશે.

પ્રશ્ન : માત્ર સંયોગાભાવ જ સાધ્ય રાખો તો ? આત્મામાં તત્તદવચ્છેદેન બધા સંયોગોનો ચાલનીન્યાયથી અભાવ મળી જ જાય.

પૂર્વપક્ષ : ના, પ્રાચીનો સંયોગસામાન્યાભાવ આત્મામાં નથી માનતા. પરંતુ જ્યાં આત્મત્વ ત્યાં સંયોગસામાન્ય માને છે. એટલે એમના મતે તો આ આત્મત્વ હેતુ એ સંયોગસામાન્યાભાવનો વિરોધી જ બને છે. માટે કપિસંયોગાભાવને સાધ્ય બનાવેલ છે. જે પ્રાચીનોને પણ માન્ય બનવાથી અવ્યાપ્તિકથન સંગત બની શકે.

પ્રશ્ન : પણ એતદ્વૃક્ષત્વ જ હેતુ લો ને ?

પૂર્વપક્ષ : ના, એતદ્વૃક્ષમાં ઉત્પત્તિકાલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવાભાવપ્રતિયોગી કપિસંયોગાભાવ રહેલો જ છે. એટલે હેતુધિકરણ એતદ્વૃક્ષ એ સાધ્યાભાવપ્રતિયોગીનું અધિકરણ (ઉત્પત્તિકાલમાં) બની જતાં સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અવ્યાપ્તિ ન આવી શકે. એટલે અવ્યાપ્તિ લાવવા એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુને છોડીને આત્મત્વ હેતુ લીધેલો છે.

જાગદીશી - યદ્યપિ-વૃક્ષાદેઃ સ્વસમવેતકપિસંયોગસામાન્યસ્વરૂપાભાવપ્રતિયોગિનઃ

સમવેતસામાન્યાભાવસ્ય, દ્રવ્યમાત્રસમવેતાભાવસ્ય ચાનધિકરણત્વાદ્વૃક્ષત્વાદેરપિ હેતુતાયામવ્યાપ્તિઃ સમ્ભવત્યેવ, -

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ વૃક્ષત્વહેતાવપિ અવ્યાપ્તિદાનં સંભવતિ । યતઃ કપિસંયોગઃ વૃક્ષે સમવાયેન વર્તતે, અતઃ સ ‘સમવેત’ ઇત્યુચ્યતે । તથા ચ કપિસંયોગાભાવાભાવઃ સમવેતાભાવાભાવરૂપો દ્રવ્યમાત્રસમવેતાભાવાભાવરૂપોઽપિ ચ શક્યતે વક્તું । તસ્ય યત્કિંચિત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમવેતા-ભાવત્વાવચ્છિન્નસમવેતાભાવાત્મકસ્ય દ્રવ્યમાત્રસમવેતત્વાવચ્છિન્નદ્રવ્યમાત્રસમવેતાત્મકસ્ય વા પ્રતિયોગિનઃ અનધિકરણમેવ વૃક્ષઃ । વૃક્ષે ઉત્પત્તિકાલેઽપિ વૃક્ષત્વાદિરૂપસ્ય સમવેતસ્ય દ્રવ્યમાત્રસમવેતસ્ય વા સત્વાત્ તત્ર સમવેતાભાવો દ્રવ્યમાત્રસમવેતાભાવો વા ન વર્તત એવ । તથા ચ તાદૃશપ્રતિયોગિસામાન્યાનધિકરણં એવ વૃક્ષઃ, તસ્મિન્ સમવેતાભાવાભાવઃ કપિસંયોગાભાવાભાવરૂપઃ, તત્પ્રતિયોગિતાયાઃ ‘કપિસંયોગાભાવનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકમેવ કપિસંયોગાભાવત્વમિત્યવ્યાપ્તિઃ ભવત્યેવ ઇતિ વાચ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ વાત બરાબર નથી. કેમકે કપિસંયોગાભાવાભાવ એ કપિસંયોગરૂપ છે. અને કપિસંયોગ એ 'સમવેત' ગણાય. એટલે 'સમવેતાભાવાભાવ' એમ અર્થ થાય અને તેનો પ્રતિયોગી સમવેતાભાવ બને. અને તેનું અનધિકરણ જ વૃક્ષ બને. કેમકે વૃક્ષમાં ઉત્પત્તિ કાળે પણ વૃક્ષત્વાદિજાતિઓ 'સમવેત' છે. એટલે વૃક્ષમાં સમવેતસામાન્યાભાવ મળવાનો જ નથી. આમ યત્કિચિત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમવેતાભાવત્વાવચ્છિન્ન સમવેતાભાવાભાવ મળે છે અને તેની કપિસંયોગાભાવનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક કપિસંયોગાભાવત્વ બની જતા અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. એટલે એતદ્વૃક્ષત્વ હેતુ લો તો ય અવ્યાપ્તિ આપી શકાય. તો શા માટે આ બીજો આત્મત્વ હેતુ લીધો ? અહીં સમવેતસામાન્યાભાવ કે દ્રવ્યમાત્રસમવેતાભાવ એ બે ય પ્રતિયોગી લઈ શકાય છે. બે યનું અનધિકરણ વૃક્ષાદિ બને છે.

જાગદીશી

તથાઽપિ-સત્તા-દ્રવ્યત્વયોરેવ

સમવેતાભાવ-

દ્રવ્યમાત્રસમવેતાભાવયોરભાવત્વં, લાઘવાત્, ન તુ કપિસંયોગા(દ્વા)ત્મકસમવેતમાત્રસ્ય તથાત્વં, ગૌરવાદિત્યાશયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : સમવેતાભાવાભાવઃ સમવેતરૂપો દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મસુ વર્તતે । તત્રૈવ સત્તા વર્તતે । एवं च यदि सव्वेताभावाभावत्वं सर्वेषु समवेतेषु मन्यते, तदा अनन्तेषु समवेतेषु समवेताभावत्वकल्पनात् महद्गौरवम् । अतो लाघवात् सव्वेताभावाभावत्वं सव्वेताभावाभावसमव्यापकसत्तायामेव मन्यते । अर्थात् सव्वेताभावाभावो न समवेतरूपोऽपि तु सत्ताजातिरूप एव । एवं द्रव्यमात्रसमवेताभावाभावत्वं यदि द्रव्यमात्रसमवेतेषु गुण-कर्मादिषु सर्वेषु मन्यते, तदा पुनर्गौरवम् । अतो लाघवात् द्रव्यमात्रसमवेताभावाभावत्वं एकस्मिन्नेव द्रव्यमात्रसमवेतसमव्यापके द्रव्यत्वे मन्यते । इत्थं च कपिसंयोगाभावाभावो न समवेताभावाभावस्वरूपः, सव्वेताभावाभावस्य सत्तास्वरूपत्वात् । तथा च कपिसंयोगाभावाभावप्रतियोगी सव्वेताभावो न भवति, अपि तु कपिसंयोगाभाव एव । एवं च वृक्षः उत्पत्तिकालावच्छेदेन कपिसंयोगाभावसामान्यस्य अधिकरणमेव भवतीति साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादव्याप्तिः न भवति ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : સમવેતાભાવાભાવ એ માત્ર દ્રવ્યગુણકર્મમાં જ રહે છે. કેમકે સમવેત="સમવાયથી વર્તમાન પદાર્થો" આ ત્રણમાં જ સમવાયથી રહે છે અને એ ત્રણમાં જ સત્તાજાતિ રહે છે. એટલે લાઘવથી સમવેતસામાન્યાભાવને સત્તાજાતિરૂપ જ માનેલ છે. કેમકે સત્તા એક જ હોવાથી આ અભાવ પણ એક જ માની શકાય. જો એ સમવેતાભાવાભાવ સમવેત રૂપ માનીએ તો સમવેત તરીકે તો સંયોગ, વિભાગ, ઘટત્વાદિ જાતિઓ વગેરે ઘણા હોવાથી સમવેતાભાવાભાવત્વ અનંતા પદાર્થોમાં માનવું પડે. એમાં ગૌરવ આવે. એ જ રીતે દ્રવ્યમાત્રસમવેતાભાવાભાવત્વ માત્ર દ્રવ્યમાં જ રહે. અને બધા દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વ રહે. એટલે આ બે સમવ્યાપક હોવાથી લાઘવથી દ્રવ્યમાત્રસમવેતાભાવાભાવને દ્રવ્યત્વરૂપ જ માનેલ છે. જો એને દ્રવ્યમાત્રસમવેતરૂપ માનીએ તો દ્રવ્યમાત્રસમવેત તરીકે તો સંયોગ-વિભાગાદિ અનંતા છે. તો અનંતાપદાર્થોમાં દ્રવ્યમાત્રસમવેતાભાવાભાવત્વ માનવા કરતા માત્ર દ્રવ્યત્વમાં માનવામાં લાઘવ છે. હવે આમ થવાથી સમવેતાભાવાભાવ એ કપિસંયોગાભાવાભાવ રૂપ નથી બનતો પણ સ્વતંત્ર સત્તારૂપ બને છે. અને તેથી કપિસંયોગાભાવાભાવનો પ્રતિયોગી કપિસંયોગાભાવ જ બને. સમવેતાભાવ ન બને. અને કપિસંયોગાભાવ તો

ઉત્પત્તિકાલાવચ્છેદેન વૃક્ષમાં મળી જાય. એટલે હેત્વધિકરણ એ સાધ્યાભાવપ્રતિયોગીનું અધિકરણ બની જતા સાધ્યાભાવ એ લક્ષણ ઘટક ન બને. પરિણામે બીજા અભાવ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ આપી જ ન શકાય. માટે જ અમે આત્મત્વ હેતુ લીધેલો છે. કપિસંયોગાભાવાભાવમાં ગુણાભાવાભાવત્વ રહેલું જ છે. એટલે કપિસંયોગાભાવાભાવના યત્કિચિત્પ્રતિયોગી તરીકે ગુણસામાન્યાભાવ પણ લેવાય. અને આત્મામાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-ગુણાભાવત્વાવચ્છિન્ન ગુણસામાન્યાભાવ રહેતો જ નથી. આત્મામાં તો જ્ઞાનાદિ ગુણો પડેલા જ છે. આમ યત્કિચિત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નનું અનધિકરણ આત્મા બની જ જાય છે. અને તેમાં કપિસંયોગાભાવાભાવ=કપિસંયોગ છે જ. આમ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અવ્યાપ્તિ આવે છે

**જાગદીશી - ગુણસામાન્યાભાવસ્ય કપિસંયોગ(સ્વસ્થાભાવ)પ્રતિયોગિત્વમાવિષ્કર્તુ-
'ગુણાના' મિત્યુક્તમ્ ।**

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર દીધિત્યાં “સાધ્યાભાવાનાં ગુણાનામ્” - ઇતિ અત્ર યત્ ‘ગુણાનામ્’ ઇત્યુક્તમ્, તત્ તુ “ગુણાભાવઃ સંયોગસામાન્યાભાવાભાવપ્રતિયોગી ભવતિ” ઇતિ પ્રકટનાર્થ ઉક્તં ઇતિ જ્ઞેયમ્ । શેષં સુગમમ્ અત્રૈવ ટીકાયાં વિસ્તરતો નિરૂપિતમેવ । તથા ચ આત્મત્વહેતૌ એવ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । આત્મત્વાધિકરણે આત્મનિ કપિસંયોગાભાવાભાવસ્ય ગુણાભાવાભાવરૂપસ્ય પ્રતિયોગી ગુણાભાવોઽપિ ભવતિ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-ગુણાભાવત્વાવચ્છિન્નગુણાભાવસ્યાનધિકરણમેવ હેત્વધિકરણં ભવતિ, આત્મનિ ગુણસામાન્યાભાવસ્યાસત્વાત્ । તથા ચ કપિસંયોગાભાવાભાવ-યત્કિચિત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-ગુણાભાવત્વાવચ્છિન્નગુણાભાવાનધિકરણ-હેત્વધિકરણાત્મવૃત્તિ-તાદૃશકપિસંયોગાભાવાભાવસ્ય કપિસંયોગાભાવનિષ્ઠાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકં કપિસંયોગાભાવત્વં ઇતિ અવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં દીધિતિમાં ગુણાનાં.... શબ્દ જે મુક્યો છે. એ “ગુણસામાન્યાભાવ પણ કપિસંયોગા-ભાવાભાવનો પ્રતિયોગી બની શકે છે” એ દર્શાવવા મુકેલો છે.

જાગદીશી - તત્પ્રતિયોગિતેતિ । - કપિસંયોગીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેત્યર્થઃ ।

ન ચ ગુણસામાન્યાભાવસ્યાભાવો દ્રવ્યત્વમેવ, લાઘવાત્, ન તુ ગુણો, ગૌરવાદતઃ સંયોગપ્રતિયોગિત્વં ન ગુણસામાન્યભાવસ્યેતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ યથા સમવેતાભાવાભાવઃ સત્તારૂપઃ, દ્રવ્યમાત્રસમવેતાભાવાભાવશ્ચ દ્રવ્યત્વરૂપઃ, તથૈવ ગુણસામાન્યાભાવાભાવો ગુણસ્વરૂપઃ સ્વસમવ્યાપકદ્રવ્યત્વરૂપ એવ । ઇત્યં ચ કપિસંયોગાભાવાભાવસ્ય કપિસંયોગરૂપસ્ય દ્રવ્યત્વાત્મકાત્ ગુણસામાન્યાભાવાભાવાત્ ભિન્નત્વમેવ ઇતિ ન કપિસંયોગાભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગી ગુણસામાન્યભાવોઽપિ તુ કપિસંયોગાભાવ એવ । તથા ચ કપિસંયોગાભાવાભાવયત્કિચિત્પ્રતિયોગિતાયાઃ

કપિસંયોગાભાવે એવ નિષ્ઠાયા: અવચ્છેદકં કપિસંયોગાભાવત્વં । તદવચ્છિન્નકપિસંયોગાભાવસ્યાધિકરણમેવાત્મા
ઇતિ ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ ઇતિ નાવ્યાસિઃ ઇતિ વાચ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : વાહ ! જેમ સમવેતાભાવાભાવ સત્તારૂપ અને દ્રવ્યમાત્રસમવેતાભાવાભાવ એ
દ્રવ્યત્વરૂપ માન્યો. તો એ રીતે ગુણસામાન્યાભાવાભાવ એ દ્રવ્યમાં જ રહેવાનો હોવાથી એને દ્રવ્યત્વસ્વરૂપ જ
માની લો ને ? બે ય સમવ્યાપક છે. આમાં લાઘવ પણ છે કે અનંત ગુણોમાં ગુણાભાવાભાવત્વ માનવું ન પડે.
માત્ર દ્રવ્યત્વમાં જ માનવું પડે. અને આમ માનીએ તો ગુણસામાન્યાભાવાભાવ=દ્રવ્યત્વ હોવાથી અને
કપિસંયોગાભાવાભાવ એ કપિસંયોગ રૂપ હોવાથી બે ય જુદા ગણાય. અને તેથી કપિસંયોગાભાવાભાવનો
પ્રતિયોગી ગુણાભાવ ન બને પરંતુ કપિસંયોગાભાવ જ બને. અને તેનું તો અધિકરણ જ આત્મા
સરોવરાદ્યવચ્છેદન બની જવાથી સાધ્યાભાવ લેવાય જ નહિ, માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી- ઘટાદાવૃત્તિદશાયાં ગુણસામાન્યાભાવસ્યૈવ સત્ત્વેન,
ગુણસામાન્યાભાવાભાવસ્ય અસત્ત્વેન દ્રવ્યત્વસ્ય ચ સત્ત્વેન દ્રવ્યત્વસ્ય તદભાવત્વાસમ્ભવાત્,-
અભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગિત્વનિયમાચ્છેતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : યદિ ગુણસામાન્યાભાવાભાવો દ્રવ્યત્વરૂપો મન્યતે । તદાતુ ઘટાદૌ ઉત્પત્તિકાલે દ્રવ્યત્વં
વિદ્યતે । અતો ઘટે ઉત્પત્તિકાલે ગુણસામાન્યાભાવાભાવો ગુણરૂપોઽપિ વિદ્યમાન એવ યુક્તઃ, તસ્ય
દ્રવ્યત્વસ્વરૂપત્વાત્ । ન ચ વિદ્યતે । ઉત્પત્તિકાલે ઘટે ગુણસામાન્યાભાવસ્યૈવ સત્ત્વાત્ । તસ્માત્
ગુણસામાન્યાભાવાભાવો ન દ્રવ્યત્વરૂપોઽપિ તુ ગુણસામાન્યરૂપ એવ, એવં ચ કપિસંયોગસ્યાપિ ગુણત્વાત્
ગુણસામાન્યાભાવાભાવત્વં કપિસંયોગેઽપિ વર્તતે । કપિસંયોગશ્ચ કપિસંયોગાભાવાભાવરૂપઃ ઇતિ
કપિસંયોગાભાવાભાવઃ ગુણાભાવાભાવરૂપો ભવતિ । તથા ચ કપિસંયોગાભાવાભાવસ્ય યત્કિંચિત્પ્રતિયોગિતાયાઃ
ગુણાભાવનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકં ગુણાભાવત્વં । તદવચ્છિન્નસ્ય ગુણાભાવસ્યાનધિકરણં એવ આત્મત્વાધિકરણં
આત્મા, તસ્મિન્ સ કપિસંયોગાભાવાભાવઃ । તત્પ્રતિયોગિતાયાઃ કપિસંયોગાભાવનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકમેવ
સાધ્યતાવચ્છેદકમિતિ અવ્યાપ્તિઃ ભવત્યેવ । કિન્ન ગુણાભાવાભાવો યદિ દ્રવ્યત્વરૂપો મન્યતે, તદા તુ ગુણે ન
સ્વાભાવાભાવત્વં ભવેત્ । કિન્તુ દ્રવ્યત્વે એવ ગુણાભાવાભાવત્વં ભવેત્ । તથા ચ ગુણે સ્વાભાવાભાવાત્મકં
પ્રતિયોગિત્વલક્ષણં ન ઘટેત્ । ન ચૈતદ્ યુક્તં । ગુણેઽપિ ગુણાભાવપ્રતિયોગિત્વં સર્વેષામભિમતમેવ । અતો ગુણે
પ્રતિયોગિત્વરક્ષણાર્થમપિ ગુણાભાવાભાવો ગુણસ્વરૂપઃ એવ મન્તવ્યઃ । એવં ચ કપિસંયોગાભાવાભાવઃ
કપિસંયોગાત્મકગુણરૂપો ગુણાભાવાભાવસ્વરૂપો ભવતિ ઇતિ પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિઃ દુર્વારા । ન ચૈવં સતિ
સમવેતાભાવાભાવો યદિ સત્તારૂપઃ, તદા સમવેતપદાર્થેઽપિ સ્વાભાવાભાવત્વાત્મકં પ્રતિયોગિત્વં ન ઘટેત્ ઇતિ
વાચ્યમ્ । ઇષ્ટપત્તેઃ । નહિ સમવેતત્ત્વેન સમવેતપદાર્થે પ્રતિયોગિત્વમભિમતં । કિન્તુ ઘટત્વેન ઘટાત્મકે સમવેતે,
રૂપત્વેન રૂપાત્મકે સમવેતેચૈવ ઘટાભાવાભાવત્વરૂપં રૂપાભાવાભાવત્વરૂપં ચ પ્રતિયોગિત્વં ઇષ્ટં । તત્ત્વ પ્રસિદ્ધમેવ
ઇતિ ન દોષઃ । ઇત્થં ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેકાવચ્છિન્નસ્ય યસ્ય કસ્યચિદનધિકરણત્વઘટિતે,

તત્સામાન્યાનધિકરણત્વઘટિતે, યત્કિંચિત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નસામાન્યાનધિકરણત્વઘટિતે ચ વિકલ્પે ભવન્તિ તે તે દોષાઃ ઇતિ ત્રયોઽપિ વિકલ્પાઃ અયુક્તાઃ ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ સમાપ્તઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : જો ગુણસામાન્યાભાવાભાવ એ દ્રવ્યત્વરૂપ માનીએ તો વાંધો એ આવે કે ઘટાદિમાં ઉત્પત્તિ કાલે દ્રવ્યત્વ છે પણ ગુણસામાન્યાભાવાભાવ = ગુણ નથી. પરંતુ ગુણસામાન્યાભાવ છે. જો બે ય એક જ હોત તો, બે ય મળવા જોઈએ. પણ નથી મળતા. દ્રવ્યત્વ જ મળે છે. માટે ગુણાભાવાભાવ દ્રવ્યત્વરૂપ ન મનાય. બીજી વાત એ કે ગુણાભાવાભાવ જો દ્રવ્યત્વરૂપ માનો તો સ્વાભાવાભાવત્વરૂપ પ્રતિયોગિત્વ દ્રવ્યત્વમાં જ આવશે. ગુણમાં સ્વાભાવાભાવત્વ નહીં મળે. અને તો પછી એ પ્રતિયોગી તરીકે નહીં બની શકે. આ આપત્તિ નિવારવા માટે ગુણાભાવાભાવ દ્રવ્યત્વરૂપ ન મનાય. પણ ગુણ સ્વરૂપ જ મનાય. અને તેથી કપિસંયોગ પણ ગુણ હોવાથી કપિસંયોગાભાવાભાવ ગુણાભાવાભાવરૂપ ગણી શકાય. અને માટે ગુણાભાવ પણ પ્રતિયોગી તરીકે લેવાય. અને તેથી કપિસંયોગાભાવાભાવ-પ્રતિયોગીગુણાભાવાનધિકરણ હેત્વધિકરણ આત્મા મળી જતા સાધ્યાભાવ જ લક્ષણ ઘટક બને. આમ અવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : તમે સમવેતાભાવાભાવને તો સત્તારૂપ માનેલ છે. તો પછી સમવેતપદાર્થમાં સ્વાભાવાભાવત્વ ન મળતા તેમાં પ્રતિયોગિત્વ નહીં ઘટે.

પૂર્વપક્ષ : એ અમને ઈષ્ટ છે. કેમકે સમવેતત્વાવચ્છિન્ન સમવેતમાં અમે પ્રતિયોગીત્વ માનતા જ નથી. પરંતુ ઘટત્વેન ઘટરૂપસમવેતમાં ઘટાભાવાભાવત્વરૂપ પ્રતિયોગીત્વ, રૂપત્વેન રૂપાત્મકસમવેતમાં રૂપાભાવાભાવત્વરૂપ પ્રતિયોગીત્વ જ માનીએ છીએ. અને એમાં તો કોઈ વાંધો જ નથી.

આમ, (૧) પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન યત્કિંચિત્પ્રતિયોગીનું અનધિકરણ (૨) પ્રતિ. અવચ્છેદકાવચ્છિન્ન તમામે તમામ પ્રતિયોગીઓનું અનધિકરણ (૩) યત્કિંચિત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન તમામ પ્રતિયોગીઓનું અનધિકરણ આ ત્રણેય વિકલ્પોમાં આપત્તિઓ આવે જ છે. માટે તમારું લક્ષણ યોગ્ય નથી. અહીં આ પૂર્વપક્ષ પૂરો થયો.

દીધિતિ:

મૈવમ્; -

યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નનધિકરણત્વં હેતુમતસ્તદનવચ્છેદક-
ત્વસ્યોક્તત્વાત્ ॥૧૩॥

જાગદીશી - યાદશેતિ । તથા ચ ગુણસામાન્યાભાવનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયા અવચ્છેદકં યદ્ગુણસામાન્યભાવત્વં હેતુમતસ્તદવચ્છિન્નનધિકરણત્વેઽપિ,- કપિસંયોગાભાવત્વસ્ય તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વાત્તદ્રૂપેણ સાધ્યતાયામાત્મત્વહેતૌ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર સમાધાનં ક્રિયતે । તૃતીયઃ કલ્પ એવ સમાદરણીયઃ, કિન્તુ એતાવાન્ વિશેષઃ યદુત યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણં હેત્વધિકરણં ગૃહ્યતે, તદ્વૃત્તિ-અભાવસ્ય તાદૃશપ્રતિયોગિતાયાઃ એવ અનવચ્છેદકઃ સાધ્યતાવચ્છેદકો ગ્રાહ્યઃ । ઇત્થં ચ કપિસંયોગાભાવાભાવસ્ય ગુણાભાવાત્મક-પ્રતિયોગિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ગુણાભાવત્વં તદવચ્છિન્નાધિકરણં હેત્વધિકરણં ગૃહીતં, તદ્વૃત્તિકપિસંયોગા-ભાવાભાવસ્ય ગુણાભાવનિષ્ઠા એવ પ્રતિયોગિતા ગ્રાહ્યા, તદનવચ્છેદકં ચ કપિસંયોગાભાવત્વં ઇતિ લક્ષણઘટનાત નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : અમે ત્રીજો વિકલ્પ જ લેશું. પણ એમાં વિશેષતા એ કે જેવા પ્રકારની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદકથી અવચ્છિન્નનું અનધિકરણ હેત્વધિકરણ બને. એ હેત્વધિકરણમાં રહેલી તે જ પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એવો સાધ્યતાવચ્છેદક લેવાનો. આશય એ કે તમે કપિસંયોગાભાવાભાવની પ્રતિયોગિતા ગુણાભાવમાં લઈને, તદવચ્છેદકગુણાભાવત્વાવચ્છિન્નગુણાભાવનું અનધિકરણ એવો હેત્વધિકરણ આત્મા લીધો. અને પછી ત્યાં રહેલ તે અભાવની પ્રતિયોગિતા હવે કપિસંયોગાભાવમાં લો છો. અને એટલે અવ્યાપ્તિ આવે છે. અમારું તો એમ કહેવું છે કે, આગળ જેવી પ્રતિયોગિતા લીધી, પછી પણ તે જ પ્રતિયોગિતા લેવાની. અને તેનો અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક મળવો જોઈએ. આમ કપિસંયોગાભાવાભાવની ગુણસામાન્યાભાવનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાનું અવચ્છેદક ગુણાભાવત્વ અને તદવચ્છિન્ન ગુણાભાવનું અનધિકરણ આત્મા બન્યો. પણ હવે એમાં રહેલ કપિસંયોગાભાવાભાવની એ ગુણસામાન્યાભાવત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા જ લેવાની. અને તેનો અનવચ્છેદક તો કપિસંયોગાભાવત્વ બની જ જાય છે. એટલે કપિસંયોગ-અભાવત્વાવચ્છિન્ન કપિસંયોગાભાવ એ આત્મત્વ હેતુને વ્યાપક બની જાય છે માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - ‘દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્ત્વા’ દિત્યાદૌ તુ દ્રવ્યત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નાધિકરણં યદ્દેતુમત્ તન્નિષ્ઠાભાવસ્ય તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમેવ દ્રવ્યત્વાભાવત્વમતો નાતિવ્યાપિરિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્ત્વાત્ ઇતિ અત્ર તુ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય પ્રતિયોગી દ્રવ્યત્વાભાવઃ, તન્નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા એવાત્ર ગૃહ્યતે, તદવચ્છેદકં દ્રવ્યત્વાભાવત્વં, તદવચ્છિન્નસ્ય દ્રવ્યત્વાભાવસ્યાનધિકરણં હેત્વધિકરણં ઘટાદિઃ, તત્રૈવ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ સાધ્યાભાવ એવ લક્ષણઘટકઃ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ‘દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્ત્વાત્’ અહીં, દ્રવ્યત્વાભાવાભાવની દ્રવ્યત્વાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક દ્રવ્યત્વાભાવત્વ બને. અને તદવચ્છિન્ન એવા દ્રવ્યત્વાભાવનું અનધિકરણ એવું સત્તાધિકરણ ઘટાદિ બને. અને તે ઘટાદિમાં રહેલ દ્રવ્યત્વાભાવાભાવની તે જ દ્રવ્યત્વાભાવનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક દ્રવ્યત્વાભાવત્વ બને. એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી- (ન ચ 'વહ્નિમાન્ તત્પર્વતત્વા' દિત્યાદૌ તત્તદ્વહ્નિસંયોગસમ્બન્ધેન સાધ્યતાયામવ્યાપ્તિઃ, તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નઘટાદ્યભાવપ્રતિયોગિનસ્તેન સમ્બન્ધેનાધિકરણાપ્રસિદ્ધેરિતિ વાચ્યમ્;-

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ વહ્નિમાન્ તત્પર્વતત્વાત્ ઇતિ યત્ર તત્પર્વતીયવહ્નિસંયોગેન વહ્નિઃ સાધ્યઃ, તત્રાવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । તથાહિ અત્રૈવ ગ્રન્થેઽગ્રે 'સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેનૈવ પ્રતિયોગ્યસમાનાધિકરણં હેત્વધિકરણં ગ્રાહ્યં' ઇતિ વક્ષ્યતે । અન્યથા સમવાયેન વહ્નિ-અભાવપ્રતિયોગિ-સામાન્યસ્ય સમવાયેનાનધિકરણં પર્વતો ભવતિ । તથા ચ વહ્ન્યભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિ-અનધિકરણત્વવિવક્ષાયાં તુ નાવ્યાપ્તિઃ, સાધ્યતાવચ્છેદક-સંયોગસમ્બન્ધેન વહ્ન્યાત્મકપ્રતિયોગિનઃ અધિકરણં એવ પર્વતો ભવતિ ઇતિ ન વહ્ન્યભાવો લક્ષણઘટકઃ, તથા ચ અભાવાન્તરમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ । એવં ચ અત્રાપિ યદિ ઘટાભાવો લક્ષણઘટકત્વેન ગૃહ્યતે, તદા તત્પ્રતિયોગિનઃ ઘટસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદક-તત્પર્વતીયવહ્નિસંયોગ-સમ્બન્ધેનાધિકરણમેવાપ્રસિદ્ધમ્ । યતઃ તત્પર્વતીયવહ્નિસંયોગેન કેવલં સ એવ વહ્નિઃ પર્વતે વર્તતે । અન્યઃ કોઽપિ તેન સમ્બન્ધેન ન કુત્રાપિ વર્તતે । તથા ચ ઘટસ્યાધિકરણસ્યૈવ તેન સમ્બન્ધેનાપ્રસિદ્ધત્વાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન ઘટાધિકરણભિન્નં હેત્વધિકરણમપિ ન ગ્રહીતું શક્યમ્ । અનયૈવ રીત્યા અન્યેષામપિ અભાવાનાં લક્ષણાઘટકત્વાત્ લક્ષણસમન્વયો ન સંભવતિ । ઇત્થં ચ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ઇતિ ચેત્, ન

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : “વહ્નિમાન્ તત્પર્વતત્વાત્” અહીં તત્પર્વતીયવહ્નિ-સંયોગસંબંધ જ જ્યાં સાધ્યતાવચ્છેદક છે ત્યાં અવ્યાપ્તિ આવશે. આગળ એમ કહેવાના છે કે, “સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધથી પ્રતિયોગીનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ લેવાનું.” જો આમ ન કહે તો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ એ સ્થલે સમવાયથી વહ્ન્યભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સમવાય છે અને તે સંબંધથી વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિનું અનધિકરણ હેત્વધિકરણ મળી જાય. અને તે વહ્ન્યભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વહ્નિત્વ બની જાય. માટે અવ્યાપ્તિ આવે. માટે સાધ્યતાવચ્છેદક સં.થી જ પ્રતિયોગીનું અનધિકરણ લેવું પડે. એટલે અહીં ભલે સમવાયથી વહ્ન્યભાવ લીધો છતાંય સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધથી તો વહ્નિનું અધિકરણ જ પર્વત બનવાથી સાધ્યાભાવ ન લેવાતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. પણ એમ કરવાથી અહીં વાંધો આવશે. કેમકે તત્પર્વતત્વનું અધિકરણ તત્પર્વત છે. હવે તેમાં તત્પર્વતીયવહ્નિસંયોગસંબંધથી વહ્નિ તો રહેવાનો છે. એટલે વહ્નિ-અભાવ તો ન લેવાય. પણ બીજો કોઈ પણ અભાવ નહીં લેવાય. કેમકે ધારો કે ઘટાભાવ હો તો તેનો પ્રતિયોગી ઘટ બને. હવે સાધ્યતાવચ્છેદકતત્પર્વતીયવહ્નિસંયોગથી તે ઘટનું અનધિકરણ પર્વત બનવો જોઈએ. પરંતુ આ સંબંધથી તે ઘટ ક્યાંક રહેતો તો હોવો જોઈએ ને ? તો જ તાદૃશસંબંધથી ઘટાધિકરણભિન્ન = ઘટાનધિકરણ તરીકે પર્વત લઈ શકાય. અહીં ઘટાધિકરણ તે સંબંધથી પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી ઘટાનધિકરણ પણ ન મળે. આમ કોઈપણ અભાવ ન લેવાતા અવ્યાપ્તિ આવશે.

जागदीशी - यत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिर्दिष्टस्वरूपसम्बन्धेन-
'यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्त्वं हेतुमत्तत्वेन सम्बन्धेन
तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात्,--

घटत्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्यैव तत्तद्वह्निनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ना-
धिकरणतानिर्दिष्टस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य हेतुमति पर्वते सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन घटाद्यभावस्यैव
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसम्भवात्;

चन्द्रशेखरीया : यत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन
यादृशप्रतियोगिता-वच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्याभाववत्त्वं हेतुमत्तः, तेन सम्बन्धेन
तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके ग्राह्यम् इति विवक्षाकरणात् न कोऽपि दोषः । प्रथमं तावत्
अस्य अर्थः क्रियते । कुत्रापि यत्सर्वनामपदप्रयोगः तत्सर्वनामपदप्रयोगं विना न भवति इति नियमः, अतो यत्र
यत्सर्वनामपदप्रयोगः द्विः त्रिः वा क्रियते, तत्र तत्सर्वनामपदप्रयोगो द्विः त्रिः वा क्रियते एव । यच्च वस्तु
यत्सर्वनामपदेन गृह्यते, तदेव वस्तु तत्सर्वनामपदेन गृह्यते । एवं यद् वस्तु तत्सर्वनामपदेन गृह्यते, तदेव वस्तु
यत्सर्वनामपदेन गृह्यते इति अपि नियमः । अत्र यत्प्रतियोगिता.... इति अत्र 'यादृशप्रतियोगिता' इति अत्र यः
यत्सर्वनामप्रयोगः कृतः, तत्र यादृशप्रतियोगितापदानुसारेणैव तादृशप्रतियोगितापदोपादानं कृतं इति तु स्पष्टम् ।
किन्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदक... इति अत्र तु यत्पदेन किं वस्तु गृह्यते ? इति न ज्ञायते, तथापि पश्चात् 'तेन
सम्बन्धेन' इति उक्तमेवास्ति, तत्र तत्सर्वनामपदेन सम्बन्धः गृहीतः, अतः यत्पदेनापि सम्बन्ध एव गृहीतुं
युक्तः, तथा च अयम् अर्थः भवति । यः प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः, तेनावच्छिन्नं यत् किमपि वस्तु,
तदधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन हेतुमति तादृशाधिकरणतासामान्यस्याभावो ग्राह्यः इति अन्वयः । तत्र
अधिकरणता हेतुमति स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते, अतः स्वरूपसम्बन्धः
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितः उच्यते । एवं यादृशप्रतियोगिता=
यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता, तदवच्छेदकश्च यो धर्मः, तदवच्छिन्नाः ये, तेषां अधिकरणानि यानि भवन्ति, तेषु
विद्यमानानां सर्वासां अधिकरणतानां निरुक्तस्वरूपसम्बन्धेन हेतुमति अभावः वर्तते । प्रतियोगिता-
अवच्छेदकेन तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकः साध्यतावच्छेदकः धर्मः ग्राह्यः इति ।
अत्रापि तेन सम्बन्धेन इति अस्य तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां अन्वयः कर्तव्यः । अवच्छिन्नत्वं च तृतीयार्थः
। तथा च तत्सम्बन्धावच्छिन्ना-तद्धर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगिता, तदनवच्छेदकः साध्यतावच्छेदकः इति भावार्थः
। एवं च "तत्पर्वतीयवह्निसंयोगेन वह्निमान् तत्पर्वतत्वात्" इति अत्राव्याप्तिः । यतः तत्पर्वतीयवह्निसंयोगेन
घटस्याधिकरणं मा भवतु प्रसिद्धं । तथापि तत्पर्वतीयवह्निसंयोगेन घटस्याभावः तु प्रसिद्धः एव ।

एवं च तत्पर्वतीयवह्निसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटस्याभावो लक्षणघटकत्वेन ग्राह्यः ।
तत्प्रतियोगितावच्छेदकः यत्सम्बन्धः तत्पर्वतीयवह्निसंयोगः, तदवच्छिन्नश्च वह्निरेव । तदधिकरणता तत्पर्वते
हेतुमति स्वरूपेण वर्तते । अर्थात् तत्पर्वतीयवह्निसंयोगावच्छिन्नवह्नि-अधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन

तादृशी अधिकरणता तत्पर्वते वर्तते । अथ तादृशघटाभावस्य घटत्वावच्छिन्ना घटनिष्ठा प्रतियोगिता यादृशप्रतियोगितापदेन गृह्यते । तदवच्छेदको धर्मः घटत्वं, तदवच्छिन्नाश्च घटाः न पर्वते वर्तन्ते, किन्तु भूतलादौ, अतः भूतले घटत्वावच्छिन्नघटाधिकरणता स्वरूपेण वर्तते । एतासां सर्वासां घटाधिकरणतानां तत्पर्वते तु तादृशस्वरूपेण अभाव एव वर्तते । यद्यपि घटत्वावच्छिन्नघटः कालिकेन तत्पर्वते वर्तते इति तत्पर्वते घटत्वावच्छिन्नघटाधिकरणता स्वरूपेण विद्यते एव । तथापि सा अधिकरणता कालिकावच्छिन्नघटाधिकरणतारूपा, न तु तत्पर्वतीयवह्निसंयोगावच्छिन्नाधिकरणतारूपा, अतः तत्पर्वतीयवह्निसंयोगावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन तु कालिकावच्छिन्नघटाधिकरणतानां पर्वते अभाव एव वर्तते । तथा, च तत्पर्वतीयवह्निसंयोगावच्छिन्नायाः घटत्वावच्छिन्नायाः घटनिष्ठप्रतियोगितायाः अनवच्छेदकं एव वह्नित्वं इति लक्षणघटनात् नाव्याप्तिः ।

अत्र लक्षणे यदि सामान्यपदं नोच्यते तदा तु संयोगेन वह्निमान् धूमात् इति अत्र अव्याप्तिः भवेत् तथाहि । संयोगेन वह्नि-अभावस्य प्रतियोगिता वह्निनिष्ठा वर्तते । तत्प्रतियोगितावच्छेदकः संयोगसम्बन्धः, तदवच्छिन्नः वह्निः, तदधिकरणता धूमवति पर्वते वर्तते । तथा च पर्वते संयोगावच्छिन्नवह्नि-अधिकरणतानिरूपित-स्वरूपसम्बन्धेन तादृशी अधिकरणता वर्तते । अथ वह्न्यभावस्य वह्नित्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता यादृशप्रतियोगितापदेन गृह्यते, तदवच्छेदकं वह्नित्वं, तदवच्छिन्नाः महानसीयवह्नि-पर्वतीयवह्नि चत्वरीयवहनयः, तत्र महानसीयवह्नि-अधिकरणता महानसे वर्तते । तथा च निरुक्तस्वरूपसम्बन्धेन महानीसयवह्नि-अधिकरणतायाः अभावः एव पर्वते वर्तते । एवं च हेत्वधिकरणे वह्न्यभावमादाय अधिकरणापाऽभावः प्रसिद्धः । तथा च संयोगावच्छिन्नायाः वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं वह्नित्वं भवति इति अव्याप्तिः । सामान्यपदोपादाने तु नैष दोषः । वह्नित्वावच्छिन्नपर्वतीयवह्नि-अधिकरणता तु निरुक्तस्वरूपसम्बन्धेन पर्वते वर्तते एव । अतः पर्वते वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्य-स्याभावः न वर्तते । तस्मात् घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयः ।

एवं यदि यादृशप्रतियोगितापदं परित्यज्य यदभावप्रतियोगितापदं गृह्यते । तदा तु 'कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वात्' इति अत्राव्याप्तिः भवेत् । कपिसंयोगाभावाभावप्रतियोगितायाः कपिसंयोगाभावनिष्ठायाः अवच्छेदकः स्वरूपसम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन अवच्छिन्नस्य कपिसंयोगाभावस्याधिकरणता स्वरूपसम्बन्धेन आत्मनि वर्तते । किन्तु कपिसंयोगाभावाभावप्रतियोगितायाः गुणाभावनिष्ठायाः अवच्छेदको धर्मः गुणाभावत्वं, तदवच्छिन्नस्य गुणाभावस्य अधिकरणता न कपिसंयोगाभावाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन आत्मनि वर्तते । एवं च कपिसंयोगाभावाभावः लक्षणघटको भवति । तस्य तेन स्वरूपसम्बन्धेन अवच्छिन्ना या प्रतियोगिता कपिसंयोगाभावनिष्ठा, तदवच्छेदकं कपिसंयोगाभावत्वम् इति अव्याप्तिः । यादृशप्रतियोगितापदोपादाने तु न दोषः, यतः यादृशप्रतियोगितापदेन यदि गुणाभावत्वावच्छिन्ना एव प्रतियोगिता गृह्यते, तदा तादृशप्रतियोगितापदेन सा एव ग्रहीतुं शक्या । तस्याः अनवच्छेदकं एव कपिसंयोगाभावत्वं इति लक्षणघटनात् नाव्याप्तिः । यदि च यादृशप्रतियोगितापदेन कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता गृह्येत, तदा तस्याः अवच्छेदकं कपिसंयोगाभावत्वं, तदवच्छिन्नः कपिसंयोगाभावः, तस्याः अधिकरणता स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नकपिसंयोगा-

भावाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन आत्मनि वर्तते एव । इति यादृशप्रतियोगितापदेन सा न ग्रहीतुं शक्या इति नाव्याप्तिः ।

‘द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वात्’ इति अत्र तु द्रव्यत्वाभावाभावः एव गृह्यते, तत्प्रतियोगितावच्छेदकः स्वरूपसम्बन्धः, तदवच्छिन्नः द्रव्यत्वाभावः, तदधिकरणता तु न सत्ताधिकरणे घटादौ वर्तते । किन्तु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नस्य जातित्वाभावस्याधिकरणता एव स्वरूपसम्बन्धेन घटादौ वर्तते । एवं द्रव्यत्वाभावाभावस्य द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता यादृशप्रतियोगितापदेन गृह्यते, तदवच्छेदकं द्रव्यत्वाभावत्वं, तदवच्छिन्नस्य द्रव्यत्वाभावस्याधिकरणता न निरुक्तस्वरूपसम्बन्धेन स्वरूपावच्छिन्नजाति-त्वाभावाधिकरणता निरूपितस्वरूपसम्बन्धात्मकेन घटादौ वर्तते इति अधिकरणतासामान्याभावो मीलितः । तथा च तादृशप्रतियोगितापदेन द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्ना स्वरूपावच्छिन्ना एव प्रतियोगिता ग्रहीतुं शक्येत, तदवच्छेदकं द्रव्यत्वाभावत्वमिति नातिव्याप्तिः ।

यद्यपि अत्र यत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध... इति उक्तं । तथापि स सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध एव ग्राह्यः अन्यथा समवायेन वह्न्यभावस्य वह्निनिष्ठा या प्रतियोगिता, तदवच्छेदकः समवायसम्बन्धः, तेनावच्छिन्नः वह्निः न पर्वते वर्तते, अतः समवायावच्छिन्ना पर्वतत्वजातिः एव गृह्येत, तदधिकरणता स्वरूपेण पर्वते वर्तते । अथ वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकम् वह्नित्वं, तदवच्छिन्नस्य वहनेः अधिकरणता यद्यपि पर्वतेऽस्ति, तथापि साऽधिकरणता संयोगावच्छिन्नवह्नि-अधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन पर्वते अस्ति । प्रतियोगितावच्छेदकसमवायावच्छिन्नपर्वतत्वाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन निरुक्तसम्बन्धात्मकेन तु तस्याः अधिकरणतायाः पर्वते अभाव एव वर्तते । इत्थं च समवायेन सम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितापदेन ग्रहीतुं शक्या । तदवच्छेदकमेव वह्नित्वं इति अव्याप्तिः भवेत् । अथवा वह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसमवायावच्छिन्नो यदि वह्निरेव गृह्येत, तदापि तस्याधिकरणता न पर्वतेऽपि तु वह्न्यवयवेष्वेव । तथा च तादृशाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नवह्नि-अधिकरणताऽपि तत्रैव वह्न्यवयवेष्वेव वर्तते, न तु पर्वते इति एवमपि अव्याप्तिः भवत्येव । अतः प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धरूपो ग्राह्यः । अर्थात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः एवाभावः लक्षणघटकत्वेन ग्राह्यः । तथा च न समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः लक्षणघटकत्वेन ग्रहीतुं शक्यः । तस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावात् । किन्तु संयोगेन घटादेरभावः एव गृह्यते । संयोगेन वह्नेरभावो यदि गृह्यते, तदा तु तादृशाधिकरणतासामान्यस्य अभावो न हेत्वधिकरणे भवति इति स न गृह्येत, अतः घटाभावमादायैव लक्षणसमन्वयात् नाव्याप्तिसंभवः । न चैतद् स्वमनीषिकाविजृम्भितमात्रमेव । जागदीशीग्रन्थस्यैवात्र प्रमाणत्वात् । तथा हि जागदीश्यां “तत्पर्वतीयवह्निसंयोगेन वह्निमान् धूमात्” इति अत्र लक्षण-समन्वयप्रतिपादनार्थं इयं पङ्क्तिः लिखिता ।

‘घटत्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्यैव तत्तद्वह्निनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता-निरूपितस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य हेतुमति सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन घटाद्यभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवात्-इति अत्र ‘तत्तद्वह्निनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न’.... इति अनेन

અભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ એવ ગૃહીતઃ, એવં “તાદૃશસમ્બન્ધેન” ઇતિ અસ્ય “તત્તદ્વહ્નિનિરૂપિતસંયોગ-સમ્બન્ધેન” ઇત્યેવાર્થઃ ગૃહીતઃ । યદિ ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ એવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વેન ગ્રાહ્યઃ ઇતિ નિયમોઽત્ર નાભવિષ્યત્ તદા તુ સંયોગેનૈવ ઘટાભાવમગ્રહીષ્યત્ ગ્રન્થકારઃ, યતઃ તેનૈવ લક્ષણસમન્વયસંભવાત્ તત્તદ્વહ્નિનિરૂપિતસંયોગેન ગુરુભૂતેન ઘટાભાવસ્ય ગ્રહણં નિરર્થકં યુક્તિરહિતં ચ ભવતિ । કિન્તુ ગુરુભૂતેનૈવ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન ઘટસ્યાભાવો ગૃહીતઃ । અતો જ્ઞાયતે યત્ અત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધરૂપઃ એવ ગ્રાહ્યઃ, ન તુ ઇતરઃ । ઇદમપિ નિરૂપણં મનસિ દૃઢમવધાર્યમધ્યેતૃભિઃ યદુત કુત્રાપિ સ્થાને પ્રથમં તુ સાધ્યતાવચ્છેકસમ્બન્ધસાધ્યતાવચ્છેદકધર્મા-વચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ સાધ્યાભાવ એવ ગ્રાહ્યઃ, યદિ સ નિરુક્તપ્રકારેણ લક્ષણઘટકો ભવેત્ તદાઽવ્યભિચારિણિ હેતૌ અવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । યદિ સ લક્ષણઘટકો ન ભવેત્ તદા તુ કસ્યાપિ અભાવસ્ય કામપિ પ્રતિયોગિતાં યાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન ગૃહીત્વા લક્ષણસમન્વયઃ કર્તવ્યઃ । યદિ ચ વ્યભિચારિણિ હેતૌ સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકો ભવેત્, તદા તુ તત્રાતિવ્યાપ્તિઃ ન ભવેત્, યદિ ન ભવેત્ સ સાધ્યાભાવઃ લક્ષણઘટકઃ, તદા તુ અન્યાં પ્રતિયોગિતામાદાય લક્ષણસમન્વયાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : આ આપત્તિ દૂર કરવા અમે નવી વિવક્ષા કરશું. યત્રપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધ... પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વ લેવાનું છે. આનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો.

યઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ, તેન સમ્બન્ધેનાવચ્છિન્નસ્ય યસ્યાધિકરણતા હેતુમતિ યેન સ્વરૂપસમ્બન્ધેન વર્તતે, સ સ્વરૂપસમ્બન્ધઃ તાદૃશાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધો ભવતિ । અથ ચ યોઽભાવઃ લક્ષણઘટકત્વેન ગૃહીતઃ, તસ્ય યાદૃશપ્રતિયોગિતા=યદ્ધર્માવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા ગ્રાહ્યા, તદવચ્છેદકો યઃ ધર્મઃ, તેનાવચ્છિન્નસ્ય યાઃ અધિકરણતાઃ, તાસાં સર્વાસામધિકરણતાનાં અનન્તરોક્તસ્વરૂપસમ્બન્ધેન અભાવો હેતુમતિ ગ્રાહ્યઃ । યદિ સ અભાવો વિદ્યતે । તદા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેન તેન સમ્બન્ધેન (જે સૌથી પ્રથમ યત્ શબ્દથી લીધો તે) અવચ્છિન્નાયાઃ તાદૃશપ્રતિયોગિતાયાઃ=તદ્ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાઃ અનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકં યદિ ભવતિ । તદા લક્ષણસમન્વયો જ્ઞેયઃ ।

આમાં, ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો એ કે (i) યત્રપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ...” એમાં યત્ શબ્દ પ્રતિયોગિતા સાથે નથી જોડવાનો પરંતુ સંબંધ સાથે જોડવાનો છે. અને પછી “તેન સંબંધેન તાદૃશપ્રતિયોગિતા”...માં ‘તેન સંબંધેન’ તરીકે ઉપર યત્ પદથી જે સંબંધ લીધો હોય તે લેવાનો. અને “તત્સંબંધાવચ્છિન્ના તાદૃશપ્રતિયોગિતા” એ પ્રમાણે “તેન સંબંધેન” એ ત્રીજી વિભક્તિનો અર્થ કરવાનો. (ii) યાદૃશપ્રતિયોગિતા=તે અભાવની પ્રતિયોગિતા ઘણા બધા ધર્મોથી અવચ્છિન્ન બની શકતી હોય છે. અહીં કોઈપણ એક ધર્મથી અવચ્છિન્ન એ પ્રતિયોગિતા લઈ શકાય. સાચું કે ખોટું જે સ્થાન હોય ત્યાં સૌ પ્રથમ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા જ લેવાની. અને એ લેવાથી જો અધિકરણતાસામાન્યાભાવ મળી જાય. તો સાચા સ્થાને અવ્યાપ્તિ ગણાય. જો ન મળે તો પછી બીજી કોઈપણ પ્રતિયોગિતા લઈને લક્ષણ ઘટાવી શકાય. ખોટા સ્થાને તે તાદૃશાધિકરણતાસામાન્યાભાવ મળવો જ જોઈએ. તો અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. જો ન મળે તો પછી બીજી કોઈપણ પ્રતિયોગિતા લઈને લક્ષણ ઘટી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે. એટલે કોઈપણ સ્થળે પહેલા તો સાધ્યતાવચ્છેદક-સંબંધ-ધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સાધ્યાભાવ લઈને જ વિચારણા કરવાની.

(iii) અધિકરણતાસામાન્યનો અભાવ લેવાનો છે. એ ખ્યાલમાં રાખવું.

હવે પહેલા વહિનમાન તત્પર્વતત્વાત્ એ સ્થળે અવ્યાપ્તિ દૂર કરીએ. પહેલા તત્પર્વતીયવહિનસંયોગસંબંધથી જ વહિનનો અભાવ લઈએ. હવે પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક યત્ સંબંધ તરીકે તત્પર્વતીયવહિનસંયોગ આવશે. તેનાથી અવચ્છિન્ન તત્પર્વતીયવહિન જ બનશે. અને તેનું અધિકરણ તત્પર્વત બને છે. માટે તત્પર્વતમાં સ્વરૂપસંબંધથી તાદશાધિકરણતા રહી ગઈ. આ સ્વરૂપસંબંધ એ તત્પર્વતીયવહિનસંયોગાવચ્છિન્નાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધ કહેવાશે.

હવે આ વહિન્યભાવની પ્રતિયોગિતા તો વહિનમાં રહેલી છે. એટલે વહિનત્વ-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા એ યાદશપ્રતિયોગિતા તરીકે લેવી. તેનો અવચ્છેદક વહિનત્વ બને અને તદવચ્છિન્ન વહિન બને. તેની અધિકરણતા એ તાદશસ્વરૂપસંબંધથી પર્વતમાં છે જ. એટલે અધિકરણતાસામાન્યાભાવ લેવાશે જ નહીં. એટલે હવે તત્પર્વતીયવહિન-સંયોગસંબંધથી ઘટનો અભાવ લઈએ, તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક આ તત્પર્વતીયવહિનસંયોગ બનશે. અને તદવચ્છિન્ન તરીકે વહિન બનવાનો. કેમકે વહિન જ આ સંબંધથી રહે છે. અને તેની અધિકરણતા તત્પર્વતમાં મળી જાય. હવે ઘટવાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ઘટત્વ બનશે. અને તદવચ્છિન્નાધિકરણતા તો ભૂતલાદિમાં આવશે. એ ઘટ કદાચ કાલિકથી તત્પર્વતમાં રહે તો પણ તત્પર્વતમાં કાલિકાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતા આવી. અને આ અધિકરણતા એ તત્પર્વતીયવહિનસંયોગાવચ્છિન્નવહિન અધિકરણતા-નિરૂપિત-સ્વરૂપસંબંધથી તો તત્પર્વતમાં રહેવાની જ નથી. એટલે તાદશસ્વરૂપસંબંધથી ઘટવાવચ્છિન્નાધિકરણતાસામાન્યનો તત્પર્વતમાં અભાવ મળી જાય છે. અને તેથી તત્પર્વતીયવહિનસંયોગાવચ્છિન્ન એવી ઘટીયપ્રતિયોગિતા લઈ શકાય. અને તેનો અનવચ્છેદક વહિનત્વ બની જતા લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

આમાં પદકૃત્ય કરીએ.

સામાન્યપદ ન મુકો તો વહિનમાન ધૂમાત્માં અવ્યાપ્તિ આવે. સંયોગથી વહિન્યભાવ લક્ષણઘટક તરીકે લેવો છે. એટલે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-યત્સંબંધ તરીકે સંયોગ આવશે. અને તદવચ્છિન્નવહિનની અધિકરણતા હેતુમાન એવા પર્વતમાં છે. એટલે અહીં સંયોગાવચ્છિન્નવહિન-અધિકરણતાનિરૂપિત સ્વરૂપસંબંધ થયો. હવે વહિન્યભાવની વહિનમાં રહેલી વહિનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા લઈએ તો તેનો અવચ્છેદક વહિનત્વ અને તદવચ્છિન્નવહિનની અધિકરણતા તો મહાનસાદિમાં પણ છે જ. એટલે મહાનસ, ચત્વર, અયોગોલકમાં રહેલી વહિન્યધિકરણતા એ તો તાદશસ્વરૂપથી પણ પર્વતમાં રહેવાની જ નથી. એટલે પર્વતમાં આ બધી અધિકરણતાઓનો અભાવ મળી ગયો. અને તેથી સંયોગાવચ્છિન્ન એવી વહિનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા લઈ શકાશે. અને તેનો અવચ્છેદક વહિનત્વ બનતા અવ્યાપ્તિ આવે.

સામાન્યપદ મુકવાથી આ આપ્તિ નીકળી જાય. કેમકે વહિનત્વાવચ્છિન્નવહિનની અધિકરણતા પર્વતમાં પણ છે જ. અને તે સંયોગાવચ્છિન્નવહિન-અધિકરણતા-નિરૂપિત-સ્વરૂપસંબંધથી જ પર્વતમાં રહે છે. એટલે પર્વતમાં અધિકરણતા સામાન્યનો અભાવ ન મળતા વહિન્યભાવની પ્રતિયોગિતા લઈ ન શકાય. માટે પછી ઘટાભાવ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

યાદશપ્રતિયોગિતા પદ ન મૂકે અને માત્ર યદભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક... તદભાવપ્રતિયોગિતા-નવચ્છેકત્વ... એમ જ કહે, તો કપિસંયોગાભાવવાનુ આત્મત્વાત્માં અવ્યાપ્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે-કપિસંયોગાભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ લક્ષણઘટક તરીકે લઈએ છીએ. તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધથી

અવચ્છિન્ન એવા કપિસંયોગાભાવની અધિકરણતા તો આત્મામાં સ્વરૂપસં.થી છે જ. આ કપિસંયોગાભાવાભાવની પ્રતિયોગિતા કપિસંયોગાભાવમાં આવી. આ કપિસંયોગ ગુણ હોવાથી આ ગુણાભાવ તરીકે પણ ઓળખાય. એટલે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ધર્મ તરીકે ગુણાભાવત્વ લઈએ તો તદવચ્છિન્ન એવા ગુણાભાવની અધિકરણતા તો ગુણાદિમાં જ મળવાની. આત્મામાં તો તાદૃશસ્વરૂપસંબંધથી ગુણાભાવાધિકરણતાસામાન્યનો અભાવ જ છે. એટલે હવે આ કપિસંયોગાભાવાભાવ લઈ શકાશે. હવે સ્વરૂપસંબંધાવચ્છિન્ન એવી તેની કપિસંયોગાભાવમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા લઈએ અને તેનો અવચ્છેદક કપિસંયોગાભાવત્વ જ બની જતા અવ્યાપ્તિ આવે.

પરંતુ યાદશપ્રતિયોગિતા... લેવાથી વાંધો ન આવે કેમકે જો યાદશપ્રતિયોગિતા=ગુણાભાવત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતા હો તો પછી પણ તાદૃશપ્રતિયોગિતા તરીકે પણ ગુણાભાવત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા જ લેવી પડે. અને તેનો અનવચ્છેદક કપિસંયોગાભાવત્વ મળી જ જવાનો. માટે કોઈ અવ્યાપ્તિ ન આવે. અને જો યાદશપ્રતિયોગિતા તરીકે કપિસંયોગાભાવત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા હો. તો ય વાંધો નથી. કેમકે આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક કપિસંયોગાભાવત્વ જ બનશે અને તદવચ્છિન્નાધિકરણતા તો આત્મામાં તાદૃશસ્વરૂપસંબંધથી રહેલી જ છે. એટલે અધિકરણતાસામાન્યાભાવ જ ન મળે. એની તેથી જ યાદશપ્રતિયોગિતા તરીકે કપિસંયોગાભાવત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા લઈ જ ન શકાય. એટલે અહીં અવ્યાપ્તિ આવવાની નથી.

દ્રવ્યત્વાભાવવાન્ સત્વાત્ આમાં અતિવ્યાપ્તિ પણ ન આવે તે હવે જોઈએ. લક્ષણઘટક તરીકે દ્રવ્યત્વાભાવનો સ્વરૂપથી અભાવ લઈએ તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધ છે. એ સ્વરૂપસંબંધાવચ્છિન્ન દ્રવ્યત્વાભાવ એ સત્તાધિકરણદ્રવ્યમાં મળતો નથી. ગુણમાં ભલે મળે, પણ ગુણમાં સાધ્યાભાવ મળતો નથી. માટે તેની કિંમત નથી. એટલે આ સ્વરૂપાવચ્છિન્ન તરીકે જાતિત્વાભાવ લઈ લેવાનો. અને તેની અધિકરણતા તો હેતુમાન્ એવા દ્રવ્યમાં સ્વરૂપસંબંધથી છે જ. હવે યાદશપ્રતિયોગિતા તરીકે દ્રવ્યત્વાભાવત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા જ લઈએ એટલે તદવચ્છેદક દ્રવ્યત્વાભાવત્વ બને. અને તદવચ્છિન્ન દ્રવ્યત્વાભાવ બને. હવે સ્વરૂપાવચ્છિન્ન જાતિત્વાભાવ-અધિકરણતાનિરૂપિતસંબંધથી આ દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણતા તો દ્રવ્યમાં રહેવાની જ નથી. એ દ્રવ્યત્વાભાવ કાલિકથી દ્રવ્યમાં રહે તો પણ એ કાલિકાવચ્છિન્ન-દ્રવ્યત્વાભાવાધિકરણતા એ સ્વરૂપાવચ્છિન્ન-જાતિત્વાભાવાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધથી તો દ્રવ્યમાં રહેવાની જ નથી. આમ અહીં તાદૃશાધિકરણતા-સામાન્યાભાવ મળી ગયો. એટલે સ્વરૂપસંબંધાવચ્છિન્ન એવી દ્રવ્યત્વાભાવત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા લેવાશે. અને તેનો અવચ્છેદક દ્રવ્યત્વાભાવત્વ બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

અહીં, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ કલ્પો છે, પણ એ સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ જ હોવો જોઈએ. જો એમ ન હો, તો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં સમવાયથી વહ્નિનો અભાવ લઈએ. હવે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સમવાયાવચ્છિન્ન પર્વતત્વાદિની જ અધિકરણતા પર્વતમાં મળે. કેમકે પર્વતમાં સમવાયથી વહ્નિની અધિકરણતા મળવાની જ નથી. હવે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિની અધિકરણતા એ સમવાયાવચ્છિન્નધિકરણતા નિરૂપિત સ્વરૂપ સં.થી તો પર્વતમાં રહેવાની જ નથી. એટલે અધિકરણતાસામાન્યાભાવ મળી જાય. અને તો પછી સમવાયાવચ્છિન્ન એવી વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા પણ લઈ શકાય. અને તેનો અવચ્છેદક તો વહ્નિત્વ બની જતા અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે. એટલે અહીં જે

અભાવ લઈએ તે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધા વચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક જ લેવો. ગમે તે ન લેવો. અને તેથી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-સંબંધ તરીકે સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ જ આવશે.

આ વાતની પુષ્ટિ જાગદીશીની પંક્તિ ઉપરથી જ થાય છે. અહીં ઘટત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતાસામાન્યસ્યેવ તદ્વહ્નિનિરૂપિતસંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેનાભાવસ્ય હેતુમતિ સત્ત્વેન તાદૃશસમ્બન્ધેન.... લખેલ છે.

જાગદીશી - નિસ્ક્રાધિકરણત્વાઽભાવવત્ત્વઞ્ચ હેતુમતો નિરવચ્છિન્નવિશેષણતયૈવ વાચ્યમતઃ કપિસંયોગાધિકરણત્વાભાવસ્ય વૃક્ષવૃત્તિત્વેઽપિ તત્સાધ્યકે એતદ્વૃક્ષત્વાદિહેતૌ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ કપિસંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્ ઇત્યાદાવવ્યાપ્તિઃ । કપિસંયોગાભાવપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નકપિસંયોગાધિકરણતા એતદ્વૃક્ષે શાસ્ત્રાવચ્છેદેન સ્વરૂપસમ્બન્ધેન વર્તતે । કિન્તુ તાદૃશાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેનૈવ કપિસંયોગત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકકપિસંયોગત્વા વચ્છિન્નકપિસંયોગાધિકરણતાસામાન્યસ્ય મૂલાવચ્છેદેનાભાવોઽપિ વર્તતે । તથા ચ સમવાયાવચ્છિન્નાયાઃ કપિસંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ તાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન ગ્રહણાત્ ભવત્યવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન, અત્ર નિરવચ્છિન્નાયાઃ એવ તાદૃશાભાવવત્તાયાઃ વિવક્ષિતત્વાત્ । એતદ્વૃક્ષે ચ કપિસંયોગાધિકરણતાસામાન્યાભાવઃ મૂલાવચ્છિન્નઃ એવ વર્તતે । ન તુ નિરવચ્છિન્નઃ, તથા ચ ન સ ગૃહ્યતે, કિન્તુ નિરવચ્છિન્નઃ તાદૃશઘટાધિકરણતાસામાન્યાભાવઃ એવ ગ્રહીતું શક્યતે, તત્પ્રતિયોગિતાયાઃ ઘટનિષ્ઠાયાઃ અનવચ્છેદકમેવ કપિસંયોગત્વં ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં એક વાત વિશેષ ખ્યાલ રાખવી કે કપિસંયોગવાન્ એતદ્વૃક્ષત્વાત્માં કપિસંયોગાભાવપ્રતિ-યોગિતાવચ્છેદક-સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નકપિસંયોગાધિકરણતાનિરૂપિત-સ્વરૂપસંબંધથી કપિસંયોગત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકકપિસંયોગત્વાવચ્છિન્ન કપિસંયોગાધિકરણતાસામાન્યનો એતદ્વૃક્ષમાં મૂલાવચ્છેદેન અભાવ મળી જ જવાનો છે. આમ કપિસંયોગનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા લઈ શકાશે અને તેનો અવચ્છેદક કપિસંયોગત્વ બને. એટલે અવ્યાપ્તિ આવે. આ આપ્તિ દૂર કરવા માટે એ અધિકરણતાસામાન્યાભાવ એ ‘નિરવચ્છિન્ન’ જ હોવો જોઈએ. એવો લક્ષણમાં નિવેશ કરવો. એતદ્વૃક્ષમાં તો તાદૃશાધિકરણતા-સામાન્યાભાવ એ મૂલાવચ્છિન્ન છે. પરંતુ નિરવચ્છિન્ન નથી. માટે તે ન લેવાય. પરંતુ નિરવચ્છિન્ન એવો સમવાયેન ઘટાધિકરણતા-સામાન્યાભાવ લેવાય. એટલે લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

(આ બધું જ વિવેચન વિવૃત્તિ વગેરે કોઈ ટીકામાં નથી. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીની અસીમ કૃપાના બળે જે સમજાયું તે લખ્યું છે. વિશેષ હકીકત નૈયાયિકો પાસેથી જાણવી.)

જાગદીશી - અત્ર ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકતાઘટકસમ્બન્ધેનૈવ ગ્રાહ્યં,-

તેનાયઃપિણ્ડસ્યાપિ કાલિકાદિસમ્બન્ધેન યદ્દુમત્વવિશિષ્ટં તૃણાદિકં । સંયોગેન

તસ્યાધિકરણત્વેઽપિ,—‘ધૂમવાન્ વહ્ને’ રિત્યાદૌ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ દીધિત્યાં યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નઅધિકરણં હેત્વધિકરણં, તદ્વૃત્યભાવસ્ય તાદૃશપ્રતિયોગિતાયાઃ એવ અનવચ્છેદકત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકે....ઇતિ ઉક્તં, તદનુસારેણ તુ ધૂમવાન્ વહ્ને: ઇતિ અત્ર અતિવ્યાપ્તિઃ । અયોગોલકે વહ્નિઃ વર્તતે, ધૂમઃ ન વર્તતે, ઇતિ તદેવ વ્યભિચાર નિરૂપકં, કિન્તુ તથાપિ ધૂમાભાવપ્રતિયોગિતાયાઃ ધૂમનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકં ધૂમત્વં, તદવચ્છિન્નશ્ચ યથા ધૂમો ભવતિ, તથા ધૂમત્વસ્ય કાલિકેનાયોગોલકગતતૃણવૃત્તિત્વાત્ તૃણમપિ કાલિકેન ધૂમત્વાવચ્છિન્નં ભવતિ । તદધિકરણં ચ અયોગોલકં ઇતિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન-સામાન્યસ્યાનધિકરણં અયોગોલકં ન ભવતિ । ઇત્થં ચ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ અન્યાભાવમાદાયાતિવ્યાપ્તિઃ ભવેદેવ । કોઽન્યોઽભાવો ઇતિ પૃચ્છસિ ત્વં, તદાઽયોગોલકભેદ-વિશિષ્ટઘટાભાવઃ એવ ગૃહ્યતામ્ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં અયોગોલકભેદવિશિષ્ટઘટત્વં, તસ્ય કાલિકેન તૃણાદૌ વર્તમાનત્વેઽપિ અયોગોલકભેદવિશિષ્ટઘટત્વાવચ્છિન્નસ્ય તૃણસ્યાનધિકરણમેવાયોગોલકમિતિ લક્ષણસમન્વયઃ ઇતિ ચેત્ ન, સાધ્યતાવચ્છેદકતાઘટકસમ્બન્ધેનૈવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકો યત્ર વર્તતે, સ એવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકા વચ્છિન્નત્વેન ગ્રાહ્યઃ । અત્ર ધૂમનિષ્ઠાયાઃ સાધ્યતાયાઃ અવચ્છેદકં ધૂમત્વં સમવાયેનૈવ ધૂમે વર્તમાનં સત્ સાધ્યતાવચ્છેદકં ભવતિ । તથા ચાત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ સમવાયઃ, તેન સમ્બન્ધેન ધૂમત્વં ધૂમેષ્વેવ વર્તતે । ન તુ તૃણે ઇતિ ધૂમત્વાવચ્છિન્નાઃ ધૂમાઃ એવ, ન તુ તૃણં, તેષામનધિકરણં અયોગોલકં, તદ્વૃત્તિ-ધૂમાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં ધૂમત્વમ્ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્નઃ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નનું અનધિકરણ... ઇત્યાદિ તમે ઉત્તર આપ્યો છે. પણ તો ય ‘ધૂમવાન્ વહ્ને:’ માં વાંધો આવશે. અહીં વહ્ન્યધિકરણ અયોગોલકમાં ધૂમાભાવ લો છો. તો ય ધૂમનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધૂમત્વ બનશે અને તદવચ્છિન્ન તરીકે જેમ ધૂમો બને તેમ કાલિકસંબંધથી તે જ ધૂમત્વ અયોગોલકમાં રહેલા તૃણાદિમાં પણ છે. એટલે તૃણ પણ ધૂમત્વ-અવચ્છિન્ન બની ગયું. અને તેનું તો અધિકરણ જ આ અયોગોલક છે. એટલે અહીં યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધૂમત્વાવચ્છિન્નસામાન્યનું અનધિકરણ પણ એ અયોગોલક ન બનતું હોવાથી સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા બીજા અભાવ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જાય. તેથી અતિવ્યાપ્તિ આવે. અહીં અયોગોલકભેદવિશિષ્ટઘટાભાવ લક્ષણઘટક બનશે. કેમકે અયોગોલકભેદવિશિષ્ટઘટત્વાવચ્છિન્ન ભલે ને તૃણાદિ બને. તો પણ અયોગોલકભેદવિશિષ્ટ ઘટત્વાવચ્છિન્નતૃણનું અધિકરણ અયોગોલક ન બને. એટલે લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

ઉત્તર : સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધથી જ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ધર્મ જ્યાં રહ્યો હોય, તે જ તદવચ્છિન્ન તરીકે લેવાય. જુઓ, અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક ધૂમત્વ છે. એ ધૂમમાં સમવાયથી રહે છે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધ=સાધ્યતાવચ્છેદકને રહેવાનો સંબંધ સમવાય બને છે. અને સમવાયથી તો એ ધૂમત્વ ધૂમોમાં જ રહે. તૃણમાં નહીં. એટલે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધૂમત્વાવચ્છિન્ન તરીકે ધૂમો જ બને. તેનું અનધિકરણ અયોગોલક મળી જાય. માટે સાધ્યાભાવ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

जागदीशी - प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वनिवेशे तु-
 'प्रतियोगिता-नवच्छेदकत्व'मित्यत्रावच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटक-सम्बन्धेनैव ग्राह्यम्,-
 अन्यथा विषयितासम्बन्धेन रूपत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानादेः पृथिव्यादौ
 समवायेनाभावस्य सत्त्वात् - 'रूपवान् पृथिवीत्वा' दित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

चन्द्रशेखरीया : ननु प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमुच्यतां, किं साध्यातवच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं उच्यते । तावतैव अतिव्याप्तिनिरासात् । समवायेन धूमत्वविशिष्टधूमस्य योऽभावः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायाः धूमत्वनिष्ठायाः अवच्छेदकः सम्बन्धः समवायः एव इति, समवायेन धूमत्वावच्छिन्नधूमानां अनधिकरणमेवायोगोलकं इति नातिव्याप्तिः भवतीति चेत् सत्यं, किन्तु एवं निरूप्यमाणे सति रूपवान् पृथ्वीत्वात् इति अत्र अव्याप्तिः भवेत्, रूपत्वं विषयितासम्बन्धेन रूपत्वविषयकज्ञाने वर्तते । तच्च ज्ञानं पृथ्वीत्वाधिकरणे घटे समवायेन नास्ति । अतः रूपत्वविशिष्टज्ञानमेव लक्षणघटकं, यतोऽत्र प्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वं, तच्च ज्ञाने विषयितासम्बन्धेन वर्तते अतः रूपत्वनिष्ठायाः प्रतियोगितावच्छेदकतायाः अवच्छेदकः सम्बन्धः विषयितात्मकः एव, तेन सम्बन्धेन रूपत्वावच्छिन्नं च तज्ज्ञानमेवा तस्य साध्यतावच्छेदकसमवायेनानधिकरणं घटः, तत्र रूपत्वविशिष्टज्ञानाभावः । तत्प्रतियोगितायाः विशिष्ट ज्ञाननिष्ठायाः अवच्छेदकं रूपत्वमेव साध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिः, अतः साध्यतावच्छेदकता घटकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं युक्तं वक्तुं, तथाच नाव्याप्तिः । रूपत्वविशिष्टज्ञानाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वं, किन्तु साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन रूपत्वविशिष्टानि तु रूपाण्येव, न तु ज्ञानं, तेषां रूपाणां तु अधिकरणं एव घटादिः इति रूपत्वविशिष्टज्ञानाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् नाव्याप्तिः, अभावान्तरमादायैव लक्षणसमन्वयसंभवात् । यदि च प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदक-अवच्छिन्नत्वविवक्षणे दृढग्रहोऽस्ति भवतां, तदा तु सोऽपि सम्यक् किन्तु केवलं तत्र लक्षणघटकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व...." इति अत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताघटक-सम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । अर्थात् प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकेनावच्छिन्नानि यानि, तेषामनधिकरणं यत् हेत्वधिकरणं, तस्मिन्वर्तमानस्य तादृशाभावस्य प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकता-घटकसम्बन्धावच्छिन्ना या अवच्छेदकता, तदभाववत्वं साध्यतावच्छेदके ग्राह्यं । इत्थं च नाव्याप्तिः । लक्षणघटकस्य तादृशज्ञानाभावस्य प्रतियोगितायाः ज्ञाननिष्ठायाः अवच्छेदकं यद्यपि भवति रूपत्वं । तथापि तद् रूपत्वं ज्ञाने विषयितया वर्तते । अतः रूपत्वनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता विषयितासम्बन्धावच्छिन्ना, न तु साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायावच्छिन्ना । अतः न सा लक्षणघटकत्वेन ग्रहीतुं शक्या । किन्तु घटत्वनिष्ठा एव लक्षणघटकघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायावच्छिन्ना ग्रहीतुं शक्या, तदनवच्छेदकं च रूपत्वमिति नाव्याप्तिः ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક જેમાં રહે તે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન ગણાય. આમ કહો તો શું વાંધો ? ધૂમાભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધૂમત્વ છે. અને તે ધૂમમાં સમવાયથી જ રહે છે. એટલે પ્રતિ.અવ.તા. અવચ્છેદક સંબંધ સમવાય જ બનશે. અને તે સંબંધથી તો ધૂમત્વ એ માત્ર ધૂમમાં જ રહેવાથી, તૃણાદિ લેવાશે જ નહીં. માટે અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી.

ઉત્તર : જો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન લેવાની વિવક્ષા કરવી હોય તો બીજો કોઈ વાંધો નથી. પણ ત્યાં પછી 'હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાની અનવચ્છેદકતા' એમ જે કહેશું. તેમાં તાદૃશપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક એ સાધ્યતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક-સંબંધથી જ રહેલો લેવાનો. અર્થાત્ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જ લેવાની અને તેનો અભાવ સાધ્યતાવચ્છેદકમાં લેવાનો. જેમકે ઘટપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ઘટત્વ છે. અને તે સાધ્યતાવચ્છેદક-તાવચ્છેદક સમવાયથી જ ઘટમાં રહે છે. આમ ઘટત્વમાં સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન એવી તાદૃશાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા છે અને તેનો અભાવ વહ્નિત્વમાં છે. એટલે લક્ષણ સમન્વય 'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્' સ્થળે થઈ જ જાય છે.

જો આ પ્રમાણે ન માનો તો, રૂપવાન્ પૃથ્વીત્વાત્ અહીં અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે રૂપવિષયક જે જ્ઞાન થાય એ જ્ઞાનમાં વિષયિતાસંબંધથી રૂપત્વ રહી જાય. એટલે એ જ્ઞાન રૂપત્વવિશિષ્ટજ્ઞાન બને. પૃથ્વીત્વાધિકરણ ઘટાદિમાં આ રૂપત્વવિશિષ્ટજ્ઞાન એ સમવાયથી રહેતું નથી. અહીં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ધર્મ રૂપત્વ છે અને તે જ્ઞાનમાં વિષયિતા સંબંધથી રહેલ છે. અને તે સંબંધથી અવચ્છિન્ન તો એ જ્ઞાન જ બને અને સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાયથી જ્ઞાનનું અનધિકરણ એવો ઘટ બને. તેમાં આ જ્ઞાનાભાવ મળે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક રૂપત્વ મળી જતા અવ્યાપ્તિ આવે. પણ અમે કહ્યા પ્રમાણે માનો તો વાંધો ન આવે. કેમકે રૂપત્વમાં જે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા આવી એ તો વિષયિતા-સંબંધાવચ્છિન્ન છે. સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સમવાયાવચ્છિન્ન નથી. એટલે આ લેવાશે જ નહિ. પરંતુ ઘટાભાવ લેવાશે. તેની ઘટત્વમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાયાવચ્છિન્ન છે જ. અને આવી પ્રતિ. અવચ્છેદકતાનો અભાવ રૂપત્વમાં મળી જતાં લક્ષણ ઘટી જાય અવ્યાપ્તિ ન આવે.

અહીં અમારી પ્રથમ વિવક્ષા લો તો તો જરાય વાંધો ન આવે. કેમકે રૂપત્વવિશિષ્ટજ્ઞાનાભાવ લો છો. પરંતુ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એવું રૂપત્વ માત્ર રૂપમાં જ છે. એટલે સમવાયથી રૂપત્વાવચ્છિન્ન તરીકે રૂપ જ બને. અને તેનું અનધિકરણ તો ઘટાદિ બનવાના નથી. માટે અવ્યાપ્તિ આવવાનો પ્રશ્ન જ ઉભો ન થાય. એટલે (i) સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક-સંબંધેન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદકત્વ અથવા (ii) પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધેન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્નત્વ લો, તો ત્યાં તાદૃશાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જ લેવાની. અને તાદૃશાવચ્છેદકતાના અભાવવાળો સાધ્યતાવચ્છેદક લેવાનો. આમ બેમાંથી કોઈપણ વિવક્ષા ચાલે.

જાગદીશી

વસ્તુત:-સાધ્યતાવચ્છેદકતાઘટક સમ્બન્ધાવચ્છિન્ન

यत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याऽभावः साध्यतावच्छेदकधर्मे वक्तव्यः,

तेन 'वह्निमान् घूमा'दित्यादौ यत्र वह्नित्वादिनिरूपितसमवायादिसम्बन्धेन वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वं, तत्र तादृशसम्बन्धावच्छिन्नस्यप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम् ।

चन्द्रशेखरीया : ननु तथापि यत्र वह्नित्वनिरूपितसमवायसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टः वह्निः साध्यः, तत्र धूमहेतुके स्थले अव्याप्तिः । अत्र साध्यतावच्छेदकं वह्नित्वं न केवलं शुद्धसमवायेन वह्नौ गृह्यते, किन्तु वह्नित्वनिरूपितसमवायेनैव । तथा च अत्र साध्यतावच्छेदकता-घटकसम्बन्धः वह्नित्वनिरूपितसमवायः । एवं च यथा संयोगेन घटपदादयः प्रभूताः पदार्थाः भूतलादौ वर्तितुमर्हाः, किन्तु घटनिरूपितसंयोगेन तु केवलं घट एव वर्तितुं शक्यः । पटादिस्तु पटनिरूपितसंयोगादिनैव वर्तते । एवमत्रापि समवायेन रूपत्ववह्नित्वघटपटादयः प्रभूताः पदार्थाः रूपादिषु वर्तन्ते । किन्तु वह्नित्वनिरूपितसमवायेन तु केवलं वह्नित्वमेव वह्नौ वर्तते । रूपत्वादस्तु रूपत्वनिरूपितसमवायेन वर्तते । इत्थं च अत्र यद्यपि वह्न्यभावो न लक्षणघटकः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नस्य वह्नेः अधिकरणमेव धूमाधिकरणं भवतीति कृत्वा । किन्तु घटाद्यभावः । तस्य प्रतियोगिता घटे वर्तते । तत्प्रतियोगितावच्छेदकता घटत्वे वर्तते । किन्तु सा न साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना । यतः साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धस्तु वह्नित्वनिरूपितसमवायः, तेन सम्बन्धेन घटत्वस्य कुत्रापि अवर्तमानत्वात्, घटत्वनिष्ठा प्रतियोगितावच्छेदकता वह्नित्वनिरूपितसमवायावच्छिन्ना न भवति । अनयैव रीत्या सर्वाः प्रतियोगितावच्छेदकताः लक्षणघटकीभूताः न वह्नित्वनिरूपितसमवायावच्छिन्नाः इति लक्षणघटकीभूतायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नायाः प्रतियोगितावच्छेदकताया असंभवात् अव्याप्तिर्भवति एव । यदि हि वह्न्यभावो लक्षणघटकः भवेत् तदैव वह्नित्वनिष्ठा वह्न्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकता वह्नित्वनिरूपितसमवायावच्छिन्ना भवेत्, किन्तु सः अभावो लक्षणघटकः न भवत्येव इति निरूपितं प्राक् इति चेत् न, "साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगितावच्छेदकता, तन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकताऽभावः एव साध्यतावच्छेदकधर्मे वक्तव्यः" इति लक्षणस्य विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकताघटके न वह्नित्वनिरूपितसमवायेनावच्छिन्ना प्रतियोगितावच्छेदकता तु वह्नित्वे एव वर्तते । लक्षणघटकस्तु अभावः घटाभावादिरेव इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकता स्वरूपेण घटत्वादौ वर्तते । अतः वह्नित्वनिरूपित-समवायावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपितेन स्वरूपसम्बन्धेन लक्षणघटकप्रतियोगितावच्छेदकतायाः अभावः एव वह्नित्वे वर्तते इति लक्षणसमन्वयात् नाव्याप्तिः । अत्रेदमवधेयं यद्यपि लक्षणघटको यः अभावः, तस्यैव साध्यतावच्छेदकता-घटकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगितावच्छेदकता ग्राह्या । यथा रूपत्वविशिष्टज्ञानाभावः यत्र लक्षणघटकः, तत्रापि प्रतियोगिता-अवच्छेदकता रूपत्वनिष्ठा विषयितासम्बन्धावच्छिन्ना भवति, न तु साध्यतावच्छेदकघटकसम्बन्धावच्छिन्ना इति न सा ग्रहीतुं शक्या, किन्तु घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकता एव

સાધ્યતાવચ્છેદકતા-ઘટકસમવાયાવચ્છિન્ના ગૃહીતા । કિન્તુ સર્વત્ર ન લક્ષણઘટકાભાવસ્યૈવ સાધ્યતાવચ્છેદકતાઘટકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા ગ્રહીતું શક્યા । યથા વહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાયેન યત્ર વહ્નિઃ સાધ્યઃ તત્ર ઘટાભાવઃ લક્ષણઘટકઃ ભવતિ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા તુ ઘટત્વનિષ્ઠા શુદ્ધસમવાયાવચ્છિન્નૈવ, ન પુનઃ વહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્ના ઇતિ સા ન ગૃહ્યતે । એવં સર્વેષામપિ અભાવાનાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા ન ગ્રહીતું શક્યતે । તથા ચ અવ્યાપ્તિરેવ ભવેત્ । અતઃ અત્ર ભૂતલે યઃ વહ્ન્યભાવઃ વર્તતે તસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકઘટકવહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્ના એવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા લક્ષણઘટકત્વેન ગૃહ્યતે, તન્નિરૂપિતસમ્બન્ધેન ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટાનધિકરણહેત્વધિકરણ-વૃત્યભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ ઘટત્વનિષ્ઠાયાઃ વહ્નિત્વે અભાવઃ વર્તતે ઇતિ લક્ષણસમન્વયઃ । ઇત્યં ચ અત્ર પ્રથમં વહ્ન્યભાવમ્ આદાય તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધઃ ગૃહીતઃ, પશ્ચાત્ તુ ઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ કૃતઃ ઇતિ અતિગહનોઽયં પદાર્થઃ, ગાંભીર્યધોરતાદિગુણાન્ સમાશ્રિત્યૈવ ચિન્તનં કર્તવ્યમિતિ ઉપદેશઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : વસ્તુતઃ ખરી વાત તો એ છે કે, “સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક-સંબંધાવચ્છિન્ન એવી જે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા હોય, તન્નિરૂપિત-સ્વરૂપસંબંધથી જ પ્રતિયોગીસામાન્યાનધિકરણ-હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ પેલા સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મમાં ન રહેવી જોઈએ.” એટલું જ લક્ષણ બનાવવું.

જો આમ ન કરો, તો ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ સ્થળે વાંધો આવશે. અહીં વહ્નિત્વ એ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. એટલે આમ તો સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સંબંધ સમવાય જ બને. કેમકે વહ્નિત્વ એ સમવાયથી રહે છે. પરંતુ જ્યાં વહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાયને જ સાધ્યતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક તરીકે લેવામાં આવે ત્યાં એ સ્થાન સાચું હોવા છતાં વાંધો આવશે. વહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાય માત્ર વહ્નિમાં જ મળે. બીજે કશે ન મળે. હવે તમે કહી ગયા છો કે, “હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જ લેવાની છે. અહીં સા.અ.સંબંધ વહ્નિત્વનિરૂપિત-સમવાય છે. એ સંબંધથી વહ્નિત્વવાળા એવા વહ્નિનો અભાવ તો લઈ શકાય જ નહિ. કેમકે એના પ્રતિયોગી વહ્નિ તો સાધ્યતાવચ્છેદક-સંયોગસંબંધથી હેત્વધિકરણમાં રહેલા જ છે. એટલે વહ્ન્યભાવ ન મળે. હવે ઘટાભાવ મળી તો જાય. પણ તેની પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ ઘટત્વમાં આવે. અને એ ઘટત્વ સમવાયથી રહેતો હોવાથી એ પ્રતિ.અવ.તા એ સમવાયાવચ્છિન્ન બને. પરંતુ એ ઘટત્વ વહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાયથી તો ક્યાંય રહેતો જ નથી. એ સંબંધથી તો માત્ર વહ્નિત્વ રહેવાનો છે. એટલે અહીં પ્રતિ.અવ.તા. એ સાધ્યતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદક એવા વહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાયથી અવચ્છિન્ન તો મળવાની જ નથી.

આનો સાર એ કે વહ્નિત્વમાં આવનારી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા જ વહ્નિત્વનિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્ન બનવાની. કેમકે માત્ર વહ્નિત્વ જ આ સંબંધથી રહી શકે છે. પણ એ માટે તો વહ્ન્યભાવ લક્ષણઘટક બનાવવો પડે, જે બનતો નથી. અને બીજો કોઈપણ અભાવ લો, તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ઘટત્વાદિ જ બનશે. અને એ તો આ સંબંધથી ક્યાંય રહેતા જ નથી. એટલે તાદૃશપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકતા એ વહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્ન મળવાની જ નથી. અને તેથી લક્ષણ સમન્વય ન થતા અવ્યાપ્તિ આવે.

આ માટે જ, “વસ્તુતઃ”નો ખુલાસો જરૂરી છે. હવે વહ્ન્યભાવ સરોવરાદિમાં તો મળે જ છે. અને ત્યાં વહ્નિત્વમાં આવેલી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વનિરૂપિત સમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્ન મળે જ છે. હવે આ બાજુ ઘટાભાવાદિ લક્ષણઘટક બનાવીએ તો ઘટાભાવપ્રતિયોગીઘટસામાન્યનું સંયોગથી

અનધિકરણ એવા હેત્વધિકરણ પર્વતમાં વૃત્તિ એવા તે ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા તો ઘટત્વમાં જ છે. એ અવચ્છેદકતા એ વહ્નિત્વમાં તો સાધ્યતાવચ્છેદકતા-અવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધથી રહેતી જ નથી. એટલે તેનો અભાવ મળી ગયો. આમ લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

આ રીતે કરવાથી રૂપવાન્ પૃથ્વીત્વાત્માં પણ વાંધો નથી કેમકે ત્યાં સાધ્યતાવચ્છેદક રૂપત્વ છે. એ સમવાયથી રહે છે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સમવાય છે. હવે રૂપત્વવિશિષ્ટ જ્ઞાનના અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક રૂપત્વ બને છે. એટલે તેમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા આવી. પરંતુ એ તો વિષયિતાસંબંધાવચ્છિન્ન છે. સમવાયાવચ્છિન્ન નથી. માટે તે લેવાશે જ નહીં. એટલે પછી સમવાયાવચ્છિન્ન એવી ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા લઈ લેવાશે અને એ અવચ્છેદકતા એ સ્વરૂપસંબંધથી ઘટત્વમાં જ રહેવાની છે. એટલે તાદૃશાવચ્છેદકતા-નિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધથી લક્ષણઘટકાભાવ-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા ઘટત્વમાં જ રહેવાની છે. પરંતુ રૂપત્વમાં તો તેનો અભાવ જ મળવાનો. એટલે લક્ષણસમન્વય થઈ જાય છે.

અહીં, આમ તો લક્ષણઘટક જે અભાવ લઈએ તેની જ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન લેવાની છે. જેમકે 'રૂપવાન્ પૃથ્વીત્વાત્'માં રૂપત્વવિશિષ્ટજ્ઞાનાભાવ લક્ષણઘટક બન્યો. પણ એની રૂપત્વમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ તો વિષયિતાસંબંધાવચ્છિન્ન છે, સા.અ.અવચ્છેદકસંબંધ= સમવાયાવચ્છિન્ન નથી. માટે જ તે ન લીધી. અને ઘટાભાવ લક્ષણઘટક બનાવ્યો. તેની ઘટત્વમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ સમવાયાવચ્છિન્ન મળી ગઈ. પરંતુ બધે આમ નહીં મળે. કેમકે જ્યાં વહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાયસંબંધથી વહ્નિત્વવિશિષ્ટ વહ્નિ સાધ્ય છે. ત્યાં ઘટાભાવ લક્ષણઘટક લઈએ તો પણ ઘટત્વમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા એ વહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્ન બનતી જ નથી. એ તો જ્યારે વહ્નિ-અભાવ લક્ષણઘટક તરીકે મળે. ત્યારે જ વહ્નિત્વમાં રહેલી પ્રતિ. -અવચ્છેદકતા એ વહ્નિત્વનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્ન બનશે. બીજી તો કોઈ પણ પ્રતિ.અવચ્છેદકતા એ વહ્નિત્વનિરૂપિત-સમવાયાવચ્છિન્ન બનવાની જ નથી. અને વહ્નિ-અભાવ લક્ષણઘટક બનવાનો જ નથી. એટલે અહીં સરોવરમાં રહેલા વહ્નિ-અભાવની વહ્નિત્વનિષ્ઠ એવી પ્રતિ.તા-અવચ્છેદકતા લેવી. અને તે તો વહ્નિત્વનિરૂપિત-સમવાયાવચ્છિન્ન બની જાય છે. જ્યારે લક્ષણઘટક તરીકે ઘટાભાવ લઈએ ત્યારે તેની પ્રતિ.અવચ્છેદકતા એ નિરુક્તસ્વરૂપસં.થી વહ્નિત્વમાં ન રહે અને એ રીતે લક્ષણ ઘટી જાય છે.

આ પદાર્થો ખુબ ગહન છે, શાંતિથી વિચારવા.

જાગદીશી - અત્ર યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધર્મે-તાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયાધિકરણી-
ભૂતયદ્યદ્યપર્વતવ્યક્તિનિષ્ઠાધિકરણતા (નિરુપિત-આધેયતા)-અનવચ્છેદકત્વસ્ય, સામાન્યતઃ
(યત્કિંચિત્)અધિકરણતાવચ્છેદકત્વસ્ય ચ, -દ્વયોર્વ્યતિરેકસ્તત્તદ્વયક્તિ-ભેદકૂટવત્ત્વમેવ
'યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નધિકરણત્વ' મિત્યસ્યાર્થો બોધ્યઃ।

તેન-'ઘૂમવ'દિત્યાદિપ્રતીતેરવશ્યક્લૂપાભિઃ પર્વતત્ત્વચત્વરત્વાદિતત્તદ્ધર્મવિશિષ્ટ-

તત્તદ્ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા(વ્યક્તિ)ભિરેવોપપત્તૌ ધૂમત્વાદ્યઘ્નધર્માવચ્છિન્નાધિકરણતાયાં માનાભાવાત્,—

—ધૂમાદિસામાન્યાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં યદ્ધૂમત્વાદિકં તદવચ્છિન્નાધિકરણ- ત્વાપ્રસિદ્ધાવપિ—‘ધૂમવાન્ વહ્ને’રિત્યાદૌ નાતિવ્યાપ્તિઃ,—

ધૂમાધિકરણતત્તદ્વ્યક્તિભેદકૂટવત્ત્વાદાયૈવ ધૂમસામાન્યાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા- વચ્છેદકાવચ્છિન્નવૈયધિકરણ્યસમ્ભવાદિતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ અત્રૈવ પૂર્વ પ્રતિપાદિતં યદુત “પર્વતીયધૂમત્વ-ચત્વરીયધૂમત્વાદિ- અવચ્છિન્નાઃ અધિકરણતાઃ અવશ્યમેવ મન્તવ્યાઃ, કિન્તુ ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા ન મન્તવ્યા” ઇતિ તથાચાતિવ્યાપ્તિર્ભવતિ ‘ધૂમવાન્ વહ્ને’રિત્યાદૌ । તથાહિ અત્ર સાધ્યાભાવઃ ધૂમાભાવઃ, તસ્ય ધૂમનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકં ધૂમત્વં, તદવચ્છિન્નસ્યાનધિકરણં હેત્વધિકરણં વક્તવ્યં અસ્તિ, કિન્તુ ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા એવ અપ્રસિધ્ધા, અતો ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણં ન કિન્ચિદસ્તિ, યેન તદ્ધિન્નં હેત્વધિકરણં ગૃહ્યેત । તથા ચ ન સાધ્યાભાવઃ લક્ષણઘટકોઽપિ તુ ઘટાદ્યભાવઃ, તસ્ય તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકં ધૂમત્વં ઇતિ અતિવ્યાપ્તિઃ । યદિ ય ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતાવત્ ઘટત્વાદિસામાન્યધર્માવચ્છિન્નાધિકરણતા અપ્રસિધ્ધા ઇતિ મન્યતે, તદા તદ્ઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ કર્તવ્યઃ ઇતિ ચેત્ ન, યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધર્મે તાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયાધિકરણીભૂતયત્યદ્વ્યક્તિનિષ્ઠાધિકરણતાનિરુપકતાનવચ્છેદકત્વસ્ય અધિકરણતાનિરુપકતાનવચ્છેદકત્વસ્ય ચ દ્વયોરભાવઃ તત્તદ્વ્યક્તિભેદકૂટવદેવ હેત્વધિકરણં યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણત્વેન વિવક્ષિતં બોધ્યમ્ । ધૂમવાન્ વહ્ને’રિત્યત્ર ધૂમાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ધૂમત્વં, તાદૃશધૂમનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાઃ આશ્રયો યો ધૂમઃ, તદધિકરણીભૂતા યે પર્વતચત્વરમહાનસાદયઃ, તેષુ યાઃ અધિકરણતાઃ, તાસાં નિરુપકાઃ યે પર્વતીયધૂમાદયઃ, તેષુ વર્તમાનાનાં નિરુપકતાનામનવચ્છેદકત્વમ્ ધૂમત્વે ધર્મેઽસ્તિ । યતો ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતાયાઃ અપ્રસિદ્ધત્વં । યદિ હિ તાદૃશી અધિકરણતા પ્રસિદ્ધા ભવેત્ તદા તુ ધૂમનિષ્ઠાયાઃ તાદૃશાધિકરણતાનિરુપકતાયાઃ અવચ્છેદકં ધૂમત્વં ભવેત્, કિન્તુ ધૂમત્વાવચ્છિન્નાધિકરણતા ન સ્વીક્રિયતે, અતઃ તાદૃશાનવચ્છેદકત્વં ધૂમત્વેઽસ્તિ, કિન્તુ સામાન્યતોઽધિકરણતાનિરુપકતાવચ્છેદકત્વં ધૂમત્વે નાસ્તિ ઇતિ એકસ્યાભાવાત્ ઉભયસ્યાપ્યભાવો મીલિતઃ । અત્ર ચ ‘યદ્યત્પદેન’ પર્વત-ચત્વરમહાનસાદયઃ એવ ગૃહીતાઃ, ન ત્વયોગોલકં, તસ્ય ધૂમાભાવવત્ત્વાત્ । તથા ચ યદ્યત્પદગૃહીતાનાં સર્વેષાં ભેદાઃ અયોગોલકે વર્તતે, અતઃ અયોગોલકં તત્તદ્વ્યક્તિભેદકૂટવત્ મીલિતં । ઇત્યં ચ તદેવાયોગોલકં યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધૂમત્વાવચ્છિન્નાનધિકરણત્વેન લક્ષણઘટકં અભૂત્ । તસ્મિન્ ધૂમાભાવઃ, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ધૂમત્વમિતિ નાતિવ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષઃ આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમ-અધિકરણતા પ્રસિદ્ધ જ નથી. માત્ર પર્વતીયાદિધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમની અધિકરણતા જ પ્રસિદ્ધ છે. અને આમ હોવાથી ધૂમવાન્ વહ્ને:માં અતિવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે ત્યાં હેત્વધિકરણ એવા અયોગોલકમાં ધૂમાભાવ લેશું. તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક

ધૂમત્વાવચ્છિન્ન ધૂમનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ એ અયોગોલક બનવું જોઈએ. અનધિકરણ=અધિકરણભિન્ન અને અધિકરણ= અધિકરણતાવાન અર્થ થાય. અહીં, ધૂમત્વાવચ્છિન્ન ધૂમાધિકરણતા જ પ્રસિદ્ધ નથી. એટલે ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂમનું અધિકરણ પણ અપ્રસિદ્ધ બનતા, અધિકરણભિન્ન એવો હેત્વધિકરણ... ઇત્યાદિ પણ ન ઘટે. માટે ધૂમાભાવ લક્ષણઘટક ન લેવાય. એટલે બીજો અભાવ લેવાશે. અને તેના દ્વારા તો લક્ષણ સમન્વય થઈ જવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ.

ઉત્તર : યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એવા ધર્મમાં તાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયાધિકરણીભૂત યદ્યવ્યક્તિ નિષ્ઠાધિકરણતાનિરૂપકતાનવચ્છેદકતા + અધિકરણતાનિરૂપકતાવચ્છેદકતા એ બેનો અભાવ મળે. તત્ તત્ વ્યક્તિના ભેદોના કૂટવાળો એ જ “યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નઅનધિકરણ” તરીકે વિવક્ષિત છે.

અહીં ધૂમાભાવની ધૂમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધૂમત્વ ધર્મ છે. અને ધૂમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાના આશ્રય એવા ધૂમનું અધિકરણીભૂત જે પર્વતાદિ છે. તેમાં રહેલી જે ધૂમાધિકરણતા છે. તેની નિરૂપકતા ધૂમમાં છે. તે નિરૂપકતાનો અવચ્છેદક એ ધૂમત્વ બનતો જ નથી. કેમકે ધૂમત્વાવચ્છિન્નની અધિકરણતા જ માની નથી. એટલે ધૂમત્વમાં તાદૃશનિરૂપકતાનવચ્છેદકતા છે. પરંતુ અધિકરણતાનિરૂપકતા-વચ્છેદકતા તો નથી જ, કેમકે ધૂમત્વને અધિકરણતાનિરૂપકતાનો અવચ્છેદક માન્યો નથી. પર્વતીયધૂમત્વ વગેરેને જ તેવા પ્રકારના માનેલ છે. એટલે હવે અહીં યત્પદથી પર્વત-ચત્વર-મહાનસાદિ લેવાયા છે. પણ અયોગોલક લેવાયો નથી, કેમકે ધૂમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાશ્રયાધિકરણ તરીકે અયોગોલક નથી બનતો. એટલે અયોગોલક એ તત્તદ્યવ્યક્તિભેદકૂટવાનું બન્યો. અને એટલે તે જ “યાદશ-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નધૂમાનધિકરણ” તરીકે મળી જાય. અને તેથી ધૂમાભાવ જ લક્ષણઘટક તરીકે લેવાઈ જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી – નન્વત્ર પ્રતિયોગિત્વાદિકં નાતિરિક્તઃ પદાર્થઃ, ‘પ્રતિયોગિત્વાદિકન્તુ સ્વરૂપ-સમ્બન્ધવિશેષ’ ઇત્યાદ્યુત્તરગ્રન્થવિરોધાત્, –

– કિન્તુ સ્વસ્મસમ્બન્ધવિશેષઃ,

સ ચ યદિ પ્રતિયોગિસ્વસ્મઃ, તદા ‘વહ્નિમાન્ ધૂમા’ દિત્યાદૌ સર્વત્રાઽસમ્ભવઃ,–

ઘટાદિસ્વસ્મસ્યૈવ ઘટાદ્યભાવપ્રતિયોગિત્વસ્ય ઘટત્વાવચ્છિન્નત્વવત્ દ્રવ્યત્વ-સમવેતત્વ-જ્ઞેયત્વાવચ્છિન્નતયા તાદૃશાવચ્છેદકીભૂતજ્ઞેયત્વાવચ્છિન્નસ્ય હેતુમતિ સત્ત્વાત્ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણાભાવાપ્રસિદ્ધેઃ ।

ન ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસ્મમેવ પ્રતિયોગિત્વમિત્યદોષઃ,–

– સમવાયેન વહેઃ સાધ્યત્વે ધૂમાદાવતિવ્યાપ્તિપ્રસંગાત્, સમવાયાઽવચ્છિન્ન-વહ્ન્યભાવસ્ય વહ્નિત્વસ્વરૂપં યત્ પ્રતિયોગિત્વં-સમવાયવત્ સંયોગસ્યાપિ તદવચ્છેદકસમ્બન્ધતયા-સ્વાવચ્છેદકીભૂત-તાદૃશસમ્બન્ધેન સાધનવતઃ પ્રતિયોગ્યનધિકરણત્વાભાવાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ “પ્રતિયોગિતા” ઇતિ કઃ અર્થઃ ? યદિ હિ અતિરિક્તઃ પદાર્થોઽભિમન્યેત, તદા તુ પ્રતિયોગિત્વાદિકં તુ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષઃ એવ” ઇતિ અગ્રિમગ્રન્થેન સહ વિરોધો ભવેત્, તત્ર પ્રતિયોગિતાયાઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધાત્મકત્વસ્યૈવ પ્રતિપાદિતત્વાત્ । અતઃ ન સા પ્રતિયોગિતા ભિન્નપદાર્થત્વેન સ્વીકર્તું શક્યા । કિન્તુ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષરૂપા એવ સ્વીકરણીયા । સા ચ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષરૂપા પ્રતિયોગિતા યદિ ઘટાદિપ્રતિયોગિસ્વરૂપા તદા તુ વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યાદૌ સર્વત્રૈવાસંભવઃ ભવેત્ । યતઃ તત્ર લક્ષણઘટકત્વેન યદિ ઘટાભાવઃ ગૃહ્યેત, તદા તત્પ્રતિયોગિતા ઘટનિષ્ઠા ઘટાત્મકપ્રતિયોગિસ્વરૂપૈવ । ઘટશ્ચ પ્રતિયોગિતાસ્વરૂપો ઘટત્વાદિનેવ પ્રમેયત્વદ્રવ્યત્વાદિનાપ્યવચ્છિન્નઃ । ઇત્થં ચ ઘટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં યથા ઘટત્વં તથા દ્રવ્યત્વાદિકમપિ, તદવચ્છિન્નસ્ય દ્રવ્યત્વસ્ય વૃક્ષાદિરૂપસ્યાધિકરણમેવ હેત્વધિકરણં પર્વતઃ, ન તુ અનધિકરણમ્ ઇતિ એવંરીત્યા ન કોઽપ્યભાવો લક્ષણઘટકો ભવિતુમર્હતિ । તથા ચ લક્ષણસ્યૈવાઘટનાત્ અસંભવઃ ભવેત્ । ન ચ પ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકઘટત્વાદિરૂપૈવ પ્રતિયોગિતા, તસ્યાશ્ચાવચ્છેદકં ઘટત્વમેવ, ન તુ પ્રમેયત્વાદિકં । તથા ચ પ્રતિયોગિતાસ્વરૂપસ્ય ઘટત્વસ્યાવચ્છેદકં યતઃ ઘટત્વં, તેન ઘટત્વેનાવચ્છિન્નાનાં ઘટનામનધિકરણં પર્વતઃ ઇતિ ઘટાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વસંભવાત્ નાસંભવઃ ઇતિ વચ્ચિયમ્ તથા સતિ સમવાયેન વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યત્રાતિવ્યાસિપ્રસન્નો ભવેત્ । તથા હિ ભવદિભઃ પ્રતિયોગિતા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધર્મરૂપા સ્વીકૃતા । અત્ર ચ સાધ્યાભાવઃ એવ લક્ષણઘટકત્વેન ભવતામભિપ્રેતઃ અસદ્હેતુત્વાત્ । કિન્તુ ન સ મીલતિ । યતઃ સમવાયેન વહ્ન્યભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા વહ્નિનિષ્ઠા વહ્નિત્વરૂપૈવ, એવં સંયોગેન વહ્ન્યભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાઽપિ વહ્નિનિષ્ઠા વહ્નિત્વરૂપૈવ, વહ્નિત્વં ચ એકમેવ । અતઃ સમવાયેન વહ્ન્યભાવસ્ય વહ્નિત્વરૂપા પ્રતિયોગિતા યથા સમવાયાવચ્છિન્ના ભવતિ, તથૈવ સંયોગાવચ્છિન્નાપિ ભવતિ । ઇત્થં ચ સમવાયેન વહ્ન્યભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ સમવાયશ્ચ, અત્ર તુ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકા-વચ્છિન્નાનધિકરણં ગ્રાહ્યં । કિન્તુ અત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સંયોગસમ્બન્ધેન વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્ન્યધિકરણં ન ધૂમાધિકરણં અતઃ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ અતિવ્યાસિઃ ભવત્યેવ ।

(૨) પ્રશ્ન : પ્રતિયોગિતા એ શું પદાર્થ છે ? એ તદન જુદો પદાર્થ તો મનાય જ નહીં, કેમકે આગળ જ આ પ્રતિયોગિતાને સ્વરૂપસંબંધવિશેષ તરીકે ઓળખવાના છે. “જો તેને જુદો પદાર્થ માનો, તો આગળના ગ્રન્થ સાથે વિરોધ આવે. તે ન આવે, તે માટે પ્રતિયોગિતા એ સ્વરૂપસંબંધરૂપ જ માનવી પડે. હવે પાછો પ્રશ્ન થાય કે, એ સ્વરૂપસંબંધ શું “પ્રતિયોગી” સ્વરૂપ માનવો ? જો એમ માનીએ તો તો પછી વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ વગેરે બધા સ્થાને અસંભવદોષ જ મળશે. તે આ પ્રમાણે-તમે ઘટાભાવને લક્ષણઘટક તરીકે લેશો, તો સ્વરૂપસંબંધરૂપ પ્રતિયોગિતા ઘટમાં આવશે અને પ્રતિયોગિતા તમે પ્રતિયોગી=ઘટ સ્વરૂપ જ માનો છો. તો પછી એ ઘટ તો જેમ ઘટત્વાવચ્છિન્ન છે, તેમ દ્રવ્યત્વ-સમવેતત્વ-જ્ઞેયત્વાદિથી પણ અવચ્છિન્ન જ છે અને એમ હોવાથી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તરીકે દ્રવ્યત્વાદિ પણ લેવાય અને તેનાથી અવચ્છિન્ન બધા દ્રવ્યાદિ બને. અને હેત્વધિકરણ પર્વતમાં તો વૃક્ષાદિદ્રવ્યો સંયોગથી રહેલા જ છે. એટલે પ્રતિયોગિતાસામાન્યનું અનધિકરણ હેત્વધિકરણ જ ન મળે. આમ થવાથી બધે જ અસંભવદોષ આવે. પ્રતિયોગીવ્યધિકરણ અભાવ જ ન મળે. જો આ આપત્તિ નિવારવા પ્રતિયોગિતા એ પ્રતિયોગીસ્વરૂપ માનવાને બદલે, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તરીકે ઈષ્ટ ઘટત્વાદિરૂપ જ માનો, અને એ પ્રતિયોગીત્વરૂપ ઘટત્વનું અવચ્છેદક તો ઘટત્વ જ બને. અને તેથી પ્રતિયોગિતા (ઘટત્વ)

અવચ્છેદક ઘટત્વથી અવચ્છિન્ન એવા ઘટોનું અનધિકરણ પર્વતાદિ મળી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.” આવી રીતે નિરૂપણ કરો, તો પછી ‘પર્વતઃ સમવાયેન વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ આ સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ આવશે. તે આ પ્રમાણે, અહીં ધૂમાધિકરણમાં=પર્વતમાં સમવાયથી વહ્નિ-અભાવ એ લક્ષણઘટક તરીકે લેવો છે. તો અહીં, સમવાયથી વહ્નિના અભાવની પ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વરૂપ છે. તેમ સંયોગથી વહ્નિના અભાવની પ્રતિયોગિતા પણ વહ્નિત્વરૂપ છે. હવે સંયોગેન વહ્ન્યભાવની પ્રતિયોગિતા(વહ્નિત્વ) તો સંયોગથી અવચ્છિન્ન જ ગણાય છે. હવે આ બેય અભાવમાં પ્રતિયોગિતા તો વહ્નિત્વરૂપ જ છે. અને તે એક જ હોવાથી સમવાયથી વહ્ન્યભાવની પ્રતિયોગિતા =વહ્નિત્વનો અવચ્છેદક સંયોગ, સમવાય બેય બની શકશે. એટલે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગીનું અનધિકરણ લેવાની જે વિવક્ષા કરવાના છે તે પ્રમાણે તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંયોગથી વહ્નિનું અધિકરણ જ પર્વત બની જવાથી આ સ્થળે વહ્ન્યભાવ લક્ષણઘટક ન બને. એટલે ઘટાભાવને લઈને જ લક્ષણસમન્વય થઈ જતા અતિવ્યાપ્તિદોષ આવવાનો જ છે.

જાગદીશી - પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકીભૂતયત્કિંચિત્સમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યનધિકરણત્વોક્ત્યા તદ્વારણે તુ,-સંયોગેન વહ્નિસાધ્યકે ધૂમાદાવવ્યાપ્તિઃ, -

સમવાયાવચ્છિન્નવહ્ન્યભાવસ્યૈવ સમવાયેન પ્રતિયોગિવ્યધિકરણસ્ય વહ્નિત્વસ્વરૂપં યત પ્રતિયોગિત્વં તસ્યૈવ સંયોગસમ્બન્ધેનાપ્યવચ્છિન્નત્વાદિતિ ચેત્, -

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકીભૂતેન યેન કેનચિત્સમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યનધિકરણત્વવિવક્ષયા નાતિવ્યાપ્તિઃ, વહ્ન્યભાવસ્ય સમવાયાત્મકેન એકેન સમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકીભૂતેન પ્રતિયોગિરૂપવહ્નિ-અનધિકરણં હેત્વધિકરણં પર્વતઃ ભવત્યેવ । અતઃ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ વાચ્યમ્ । एवं सति संयोगेन वह्निमान् धूमादित्यत्र समवायेन वह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं, तदवच्छिन्नानां वह्नीनां प्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनानधिकरणं हेत्वधिकरणं पर्वतः, तस्मिन् वर्तमानस्य तस्यैव वह्न्यभावस्य प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नाऽप्यस्ति, तत्प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं भवतीत्यव्याप्तिः भवेत् अत्र ग्रन्थेऽग्रे “साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरणीभूताभावप्रतियोगिता-वच्छेदकत्वं, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन वा स्वप्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरणीभूताभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके ज्ञेयमिति” વક્ષ્યતે, તત્ર દ્વિતીયવિવક્ષાનુસારેણાત્રાવ્યાપ્તિઃ પ્રદર્શિતા ઇતિ બોધ્યમ્ । અતઃ એવ જાગદીશ્યાં સમવાયમાદાય વહ્ન્યભાવં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણં સાધયિત્વા પશ્ચાત્ તસ્ય સંયોગાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા ગૃહીતા । इत्थं चयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नादिविवक्षायामपि न निस्तारः इति चेत् ।

ચન્દ્રશેખરીયા : મધ્યસ્થ : પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક યત્કિંચિત્ સંબંધથી પ્રતિયોગીનું અનધિકરણ લેવાની વિવક્ષા કરશું. અહીં, પ્રતિયોગિતા (વહ્નિત્વરૂપ) નો અવચ્છેદક સંયોગ+સમવાય બે છે. અમે સમવાય લેશું અને તે સંબંધથી વહ્નિનું અનધિકરણ પર્વત બની જ જાય. આમ સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ

ન આવે.

પ્રશ્ન : તો પછી, સંયોગથી વહ્નિમાન ધૂમાત્ ત્યાં અવ્યાપ્તિ આવશે, કેમકે ત્યાં પણ પર્વતમાં સમવાયેન વહ્ન્યભાવ લઈએ છીએ. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સમવાય+સંયોગ બે છે. તેમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમવાયથી પ્રતિયોગી=વહ્નિનું અનધિકરણ પર્વત મળી જાય છે. અને તેમાં વહ્ન્યભાવ છે. તેની પ્રતિયોગિતા=વહ્નિત્વ એ તો સંયોગ+સમવાય બેયથી અવચ્છિન્ન છે. એટલે કે, સાધ્યતાવચ્છેદક-સંયોગથી અવચ્છિન્ન છે જ. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વહ્નિત્વ બનતા અવ્યાપ્તિ આવશે.

આગળ બે વિવક્ષા કરવાના છે. (i) સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગી-અનધિકરણ હેત્વધિકરણ વૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક. (ii) પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગી-અનધિકરણ હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવની સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જે પ્રતિયોગિતા હોય, તેનું અનવચ્છેદક, આમાં અમે બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે અવ્યાપ્તિ આપી છે. ખ્યાલ રાખવો કે, સંયોગેન વહ્નિ-અભાવ+ સમવાયેન વહ્નિ-અભાવ બેયની પ્રતિયોગિતા તો વહ્નિત્વજાતિરૂપ એક જ માની છે. અને તેથી જ અહીં તે પ્રતિયોગિતા (વહ્નિત્વ) સંયોગ+સમવાય ઉભયથી અવચ્છિન્ન બને છે. માટે વાંધો છે.

જાગદીશી – અત્ર વદન્તિ –

પ્રતિયોગિસ્વસ્મં, તદવચ્છેદકસ્વસ્મં વા યત્પ્રતિયોગિત્વં, તદપિ કસ્ય

ચિદભાવસ્ય—કેન ચિદપિ ધર્મેણ સમ્બન્ધેન વાઽવચ્છિન્નં, વ્યવહારબલાત્, ન તુ સર્વેણ સમ્બન્ધેન, ધર્મેણ વા,—

‘સમવાયાવચ્છિન્નવહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિત્વં સંયોગાવચ્છિન્ન’ મિત્યાદિવ્યવહારાભાવાત્—

તથા ચ યદભાવીયત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યદભાવીય-યત્પ્રતિયોગિતા-નિરૂપિતાવચ્છેદકીભૂતધર્માવચ્છિન્નાસમ્બન્ધિત્વં હેતુમતઃ, તદભાવીયતત્પ્રતિયોગિ-તાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાશૂન્યત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકે નિવેશ્યમિત્યદોષઃ,

—‘યત્પ્રતિયોગિતે’ત્યપહાય ‘યાદૃશપ્રતિયોગિતે’ત્યભિધાનાદેવ તાદૃશાર્થલાભાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્રોચ્યતે । અત્ર વદન્તિ ઇત્યાદિના । પ્રતિયોગિતા પ્રતિયોગિસ્વરૂપા પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકસ્વરૂપા વા ભવતુ તથાપિ સા કેનચિત્ એકાદિનૈવ ધર્મેણાવચ્છિન્ના ભવતિ । કેનચિત્ એકાદિનૈવ સમ્બન્ધેનાવચ્છિન્ના ચ ભવતિ । ન તુ સર્વૈર્ધર્મૈર્વા, સર્વેસ્સમ્બન્ધૈર્વા । યતઃ તથૈવ વ્યવહારો ભવતિ । વહ્નિત્વાવચ્છિન્નાપ્રતિયોગિતાકોઽભાવઃ ન દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નાપ્રતિયોગિતાકઃ, એવં સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકોઽભાવઃ ન સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ ઇતિ વ્યવહારસ્યાનુભવસિદ્ધત્વાત્ । એવં ચ યદિ પ્રતિયોગિતા વહ્ન્યાદિપ્રતિયોગિરૂપા સ્વીક્રિયતે, તદાપિ સા વહ્નિત્વાવચ્છિન્નૈવ ન તુ પ્રમેયત્વાદ્યવચ્છિન્ના । યદિ પ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વાદિરૂપા સ્વીક્રિયતે, તદાપિ સા સંયોગાદિના એકેનૈવ સમ્બન્ધેનાવચ્છિન્ના ન તુ સંયોગસમવાયાદિપ્રભૂતસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

ઇત્થં ચ યદભાવીયત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યદભાવીયત્પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકીભૂતધર્મા વચ્છિન્નાસંબંધિત્વં હેતુમતઃ તદભાવીયત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાશૂન્યત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકે ગ્રાહ્યમ્ ઇતિ પરિષ્કારઃ। અત્ર જાગદીશીગ્રન્થે યદભાવીયત્પ્રતિયોગિતા નિરૂપિતાવચ્છેદકીભૂત... ઇત્યત્ર નિરૂપિતશબ્દઃ દૃશ્યતે, સ તુ નિરર્થકત્વાત્ પરિત્યાજ્યઃ । એવં તદભાવીયત્પ્રતિયોગિતા નિરૂપિતાવચ્છેદકતા... ઇતિ અત્રાપિ નિરૂપિતપદસ્ય નિરર્થકત્વાત્ લક્ષણાઘટકત્વમેવ યુક્તમિતિ ધ્યેયમ્ । ન ચાયમર્થઃ સર્વથા સ્વમનીષિકાવિજૃંભિતઃ એવ । દીધિત્યાં યત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક... ઇત્યાદિ અનુક્ર્વા 'યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક' ઇત્યાદિ યદુક્તં, તત્ર યાદૃશપદોપાદાનેનૈવાયમર્થઃ લભ્યતે ।

તથા ચ સંયોગેન વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યત્ર વહ્ન્યભાવ-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેન સંયોગસમ્બન્ધેન વહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિવહ્નિ નિષ્ણાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અવચ્છેદકીભૂતેન વહ્નિત્વધર્મેણાવચ્છિન્નસ્ય વહ્નેઃ સમ્બન્ધી એવ ધૂમવાન્ પર્વતાદિઃ ભવતિ ઇતિ ન સ અભાવો લક્ષણઘટકઃ, કિન્તુ ઘટાભાવઃ । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગેન ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટાનધિકરણં(અસંબંધિ) યઃ પર્વતઃ, તદ્વૃત્તિનઃ ઘટાભાવસ્ય ઘટનિષ્ણાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અનવચ્છેદકમેવ વહ્નિત્વં ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ।

સમવાયેન વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યત્ર સમવાયેન વહ્ન્યભાવઃ ગ્રહીતું શક્યઃ । યતઃ વહ્ન્યભાવપ્રતિ-યોગિતાવચ્છેદકસમવાયેન વહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિ-અનધિકરણં પર્વતઃ ભવતિ । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ । અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકે ધર્મે તદભાવીય-તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાઽભાવો યો ગૃહ્યતે, તત્ર તદભાવીય-તત્પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદક-સમ્બન્ધાવચ્છિન્નૈવ ગ્રાહ્યા । અન્યથા નિરૂક્તરીત્યા સંયોગેન વહ્નિસાધ્યકસ્થલેઽપિ સમવાયેન વહ્ન્યભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । કિન્તુ યથોક્ત-વિવક્ષણે નૈષઃ દોષઃ સંભવતિ । સમવાયેન વહ્ન્યભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્ના નાસ્તિ, અતઃ ન સા ગૃહ્યતે, કિન્તુ લક્ષણઘટકસ્ય સંયોગેન ઘટાભાવસ્યૈવ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે, તદનવચ્છેદકં તુ વહ્નિત્વં ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : પ્રતિયોગિતા એ પ્રતિયોગિ=વહ્નિસ્વરૂપ માનો કે, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક =ઘટત્વ સ્વરૂપ માનો. એની ચર્ચા જ નથી. પણ એ પ્રતિયોગિતા કોઈક અભાવની કોઈક જ સંબંધ અને કોઈક જ ધર્મથી અવચ્છિન્ન હોય છે. પરંતુ સર્વધર્મથી કે સર્વસંબંધથી અવચ્છિન્ન હોતી નથી. વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન એવી વહ્નિ-અભાવ પ્રતિયોગિતા એ દ્રવ્યત્વાદિ-અવચ્છિન્ન તરીકે વ્યવહાર કરાતી જ નથી, તેમ સમવાયાવચ્છિન્ન એવી વહ્ન્યભાવની પ્રતિયોગિતા એ પણ કંઈ સંયોગાવચ્છિન્ન તરીકે વ્યવહાર કરાતી નથી. એટલે પ્રતિયોગિતા એ ઘટસ્વરૂપ માનશો, તો પણ એ ઘટત્વધર્માવચ્છિન્ન જ બનવાની, અર્થાત્ તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ઘટત્વ જ બને. અને તદવચ્છિન્ન એવા ઘટોનું અનધિકરણ હેતુવિકરણ બની જ જાય. અને પ્રતિયોગિતા વહ્નિત્વાદિરૂપ માનો, તો પણ તેની પ્રતિયોગિતા સંયોગાદિ એક સંબંધથી અવચ્છિન્ન જ બનવાની છે.

એટલે હવે લક્ષણ આ પ્રમાણે બનશે કે, યદભાવીયત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધેન યદભાવીયત્પ્રતિયોગિ-તાવચ્છેદકીભૂતધર્માવચ્છિન્ન-અસંબંધી એવો હેતુમાન્ હોય. તદભાવીયત્પ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકતાશૂન્ય એવો સાધ્યતાવચ્છેદક હોવો જોઈએ. એટલે ધૂમાભાવની ધૂમનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ છે. અને ધૂમાભાવની ધૂમનિષ્ઠ એવી પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક એવા ધૂમત્વથી અવચ્છિન્ન ધૂમનું અસંબંધી એવું

હેતુવધિકરણ અયોગોલક બને છે. એટલે તે ધૂમાભાવની ધૂમનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા તો સાધ્યતાવચ્છેદક એવા ધૂમત્વમાં રહેલી જ છે. માટે ધૂમવાન્ વહ્ને: એ સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. એમ, “વહ્નિમાન્ ધૂમાત્” સ્થળે વહ્નિ-અભાવની વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક એવા સંયોગસંબંધથી વહ્ન્યભાવની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક એવા વહ્નિત્વધર્મથી અવચ્છિન્ન વહ્નિનો અસંબંધી એવા હેતુમાન=પર્વતાદિ બનતા નથી. માટે, વહ્ન્યભાવ ન લેવાય. પરંતુ ઘટાભાવ જ લેવાય અને તદભાવની ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતાનો અભાવ વહ્નિત્વમાં મળી જતા લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય. (અહીં પુસ્તકમાં “યત્પ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાવચ્છેદકીભૂત”... લખેલ છે. પણ, પ્રતિયોગિતા એ ધર્મ છે, અને ધર્મથી ઘટત્વ એ નિરૂપિત તરીકે ઘટતું નથી અને વળી એ નિરૂપિતશબ્દનું કોઈ પ્રયોજન જ નથી. એ વિના જ યોગ્ય સમન્વય થઈ જાય છે.) અહીં, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ તરીકે સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ જ લેવાનો છે. એટલે કે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક એવો જ અભાવ લેવાનો છે. બાકી તો ‘સંયોગેન વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ સ્થળે પણ સમવાયથી વહ્નિનો અભાવ લઈએ, તો વહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સમવાયસંબંધથી વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન વહ્નિનો અસંબંધી એવો પર્વત બની જ જવાનો. અને તેથી તે વહ્ન્યભાવની વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા વહ્નિત્વમાં હોવાથી અવ્યાપ્તિ જ આવે. એટલે જે પ્રતિયોગિતા લેવાની છે. તે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી અવચ્છિન્ન લેવી એ જ યોગ્ય લાગે છે. અને જે આ અર્થ કરીએ છીએ, એ એમનેએમ નથી કરતા. દીધિતિકારે “યત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણ” એમ નથી કીધું. પરંતુ “યાદશપ્રતિયોગિતા” કહ્યું છે. આમાં ‘યાદશ’ પદ દ્વારા દીધિતિકાર આ અમે બતાવેલા એવા જ અર્થને સુચવે છે

જાગદીશી - ન ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકરૂપં યદિ પ્રતિયોગિત્વં, તદા ‘યદભાવીયયાદશ-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન તદભાવીયતાદૃશ-પ્રતિયોગિત્વાવચ્છિન્નસ્યાનધિકરણત્વં હેતુમત’ ઇત્યેવ સમ્યક્, ‘પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણત્વ’ પ્રવેશો વ્યર્થ ઇતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ તથાપિ પ્રતિયોગિતા યદિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધર્મરૂપા, તદા તુ તદભાવીયતત્ત્વ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણત્વસ્ય નિવેશ: વ્યર્થ:; પ્રતિયોગિતાયા: પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધર્મસ્ય ચ પરસ્પરભિન્નત્વાત્ । કિન્તુ કેવલં તદભાવીયતાદૃશ-પ્રતિયોગિતાવચ્છિન્નાનધિકરણત્વમેવ નિવેશ્યમ્ તાવતૈવ સર્વદોષનિરાકરણસંભવાત્ ઇતિ વાચ્યમ્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પ્રતિયોગિતા એ જ્યારે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ધર્મ રૂપ જ માની છે. તો પછી તમે જે “યદભાવીયયાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી યત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્ન-અસંબંધી (અનધિકરણ) કહ્યું છે.” તે ગૌરવદોષવાળું બને છે, કેમકે પ્રતિયોગિતા અને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એક જ છે, તો પછી પ્રતિયોગિતા=અવચ્છિન્ન-અનધિકરણ એમ જ કહો ને, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન.... કહેવાની તો કોઈ જરૂર જ નથી. એટલે ગૌરવદોષ આવે છે.

જાગદીશી - 'વહ્નિ-ધૂમોભયવાન્ વહ્ને' રિત્યાદાવતિવ્યાપ્ત્યાપત્તે: , હેતુમન્માત્રસ્યૈવ વહ્નિ-ધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નાભાવપ્રતિયોગિત્વાવચ્છિન્નાધિકરણત્વાદિત્યસ્મદ્ગુરુચરણા: ॥૧૩॥

ચન્દ્રશેખરીયા : તથા સતિ વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને: ઇતિ અત્ર અતિવ્યાપ્ત્યાપત્તે: । યત: ભવતુ નામ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-વહ્નિધૂમોભયત્વરૂપા પ્રતિયોગિતા, કિન્તુ યદા તદ્ ઉભયત્વં પ્રતિયોગિતાસ્વરૂપેણ વિવક્ષ્યતે, તદા તદ્ વહ્નૌ ધૂમે ચ પ્રત્યેકં ભિન્નમ્ વર્તતે । યદા ચ તદ્ ઉભયત્વં વહ્નિધૂમોભયત્વસ્વરૂપેણ વિવક્ષ્યતે, તદા તદ્ ઉભયત્વં વહ્નિધૂમોભયસ્મિન્નેવ વર્તતે ઇતિ નિયમ: । ઇત્થં ચ વહ્નિધૂમોભયાભાવપ્રતિયોગિતયા વહ્નિધૂમોભયત્વસ્વરૂપયા પ્રત્યેકવહ્નિ-ધૂમેષુ ભિન્નયા અવચ્છિન્ન: કેવલો વહ્નિરપિ ભવતિ । તદનધિકરણં ચ હેત્વધિકરણં પર્વતાદિ: ન કથમપિ સંભવતિ ઇતિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ અભાવાન્તરં આદાયાતિવ્યાપ્તિ: દુર્વારા: । કિન્તુ નિરુક્તનિરૂપણે તુ ન દોષ:, યતો વહ્નિધૂમોભયાભાવપ્રતિયોગિતાયા: અવચ્છેદકો ધર્મ: વહ્નિધૂમોભયત્વં ઉભયનિષ્ઠમેવ, તદવચ્છિન્નં ચ વહ્નિધૂમોભયમેવ, ન તુ સ્વતન્ત્રો વહ્નિ:, તદ્વહ્નિ ધૂમોભયાનધિકરણં ચ હેત્વધિકરણમયોગોલકં ભવતીતિ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિ: ભવતિ ઇતિ સર્વં ચતુરસ્ત્રમ્ ।
અસ્મદ્ગુરુચરણા: '=જગદીશતર્કાલકારસ્ય ગુરવો વદન્તિ ઇતિ ભાવ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત માનીએ તો વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને: અતિવ્યાપ્તિ આવે, કેમકે અહીં વહ્નિ-ધૂમોભયાભાવ જ લક્ષણઘટક બનવો જોઈએ. તો એની પ્રતિયોગિતા એ ઉભયમાં આવી અને હવે તમે તો 'યદભાવીયયાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છિન્નાનધિકરણ... લો છો. તો પ્રતિયોગિતા એ ક્યારેય પણ બેમાં એક જ ન રહે. દરેકમાં પ્રતિયોગિતા જુદી જુદી જ હોવાની. એટલે અહીં વહ્નિધૂમોભયત્વરૂપ જે પ્રતિયોગિતા છે, એ તો વહ્નિ અને ધૂમમાં જુદી જુદી જ છે. એટલે જ્યારે પ્રતિયોગિતા તરીકે વહ્નિ-ધૂમોભયત્વ લો, ત્યારે તો સ્વતંત્રવહ્નિ વગેરેમાં રહી શકે. એટલે પ્રતિયોગિતાથી અવચ્છિન્ન તરીકે વહ્નિ પણ આવી શકે, અને તેનું અધિકરણ હેત્વધિકરણ=વહ્ન્યધિકરણ તમામ અયોગોલકાદિ બનવાના જ છે. એટલે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક જ ન બની શકે. અને તો પછી ઘટાભાવને લઈને અતિવ્યાપ્તિ આવે. પરંતુ યદભાવીયયાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્નાનધિકરણ... એમ નિરૂપણ કરીએ, તો વાંધો ન આવે, કેમકે વહ્નિધૂમોભયાભાવની વહ્નિધૂમોભયત્વરૂપ જે પ્રતિયોગિતા છે, તેનો અવચ્છેદક ધર્મ પણ વહ્નિધૂમોભયત્વ જ છે. અને તે અવચ્છેદક ધર્મરૂપ હોવાથી એ વહ્નિધૂમોભયમાં જ રહે. સ્વતંત્રવહ્નિમાં ન રહે. અને તેથી તાદશધર્માવચ્છિન્ન તરીકે વહ્નિધૂમોભય, એ બે જ લેવા પડે. અને તેનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ અયોગોલક મળી શકે છે. એટલે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આ પ્રમાણે અમારા ગુરુઓ કહે છે.

દીધિતિ:

અત્ર ચ ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્યે હેતોર્યાદશ: -

सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान्, तत्र वर्तमानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम्। तेन-धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितायाः, धूमसंयोगिनिष्ठा-भावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य-न क्षतिः ॥१४॥

जागदीशी -ग्राह्यसामानाधिकरण्य इति । - परामर्शविषयसाध्यसामानाधिकरण्ये इत्यर्थः। "सम्बन्धविशेषेणैव साध्य-साधनयोः सामानाधिकरण्य-ज्ञानादनुमितिस्तज्ज्ञान-प्रतिबन्धकतयैव विरोधस्य हेत्वाभासत्वमिति" मतेनेदम् ।

चन्द्रशेखरीया : ननु एवं तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेन साध्यतावच्छेदकेनावच्छिन्नं यत्, तद् व्यापकं भवति इति सिद्धम्, तादृशव्यापकसामानाधिकरण्यं च हेतुनिष्ठं व्याप्तिः, हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं नाम साध्याधिकरणवृत्तित्वमेव, तस्मिन् द्वौ विभागौ । साध्याधिकरणं तदधिकरणवृत्तित्वं च । तत्र यदि येन केनापि सम्बन्धेन साध्याधिकरणं, तस्मिन् येन केनाऽपि सम्बन्धेन हेतोः वृत्तित्वं च स्वीक्रियेत, तदा कालिकेन वह्निमिति पर्वते संयोगेन धूमः, संयोगेन वह्निमिति पर्वते संयोगेन धूमः, संयोगेन वह्निमिति पर्वते कालिकेन धूमः, समवायेन वह्निमिति वह्न्यवयवे कालिकेन धूमः इत्यादयो बहवः आकाराः सामानाधिकरण्यज्ञानस्य संभवेयुः। तथा सति विरोधो न हेत्वाभासो भवेत् यतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतोः वृत्तिताऽभावः एव विरोधः, तद्विषयकं च ज्ञानं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्येव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव हेतोः वृत्तितात्मकसामानाधिकरण्यज्ञानप्रतिबन्धकं भवति । अनुमितितत्कारणान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं च हेत्वाभासत्वम् । तथा च विरोधः अनुमितिकारणतादृशसामानाधिकरण्यज्ञानप्रतिबन्धकविरोधज्ञानविषयः भवतीति हेत्वाभासत्वं प्रतिपद्यते, किन्तु अत्र तु सामानाधिकरण्ये सम्बन्धविशेषो न निवेश्यते । अतः तद्विरोधज्ञानं न प्रतिबन्धकं भवति । नहि संयोगेन वह्निमिति पर्वते संयोगेन धूमाभावः इति ज्ञानं कालिकेन वह्निमिति पर्वते संयोगेन कालिकेन वा धूमवत्ताज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकं भवितुमर्हति । तथा च विरोधस्य हेत्वाभासत्वसिद्ध्यर्थं अवश्यं सम्बन्धविशेषेणैव तादृशसामानाधिकरण्यस्य द्वौ विभागौ स्वीकर्तव्यौ इति चेत् सत्यं अत एव दीधितिकारः सम्बन्धविशेषं प्रवेशयितुं ग्रन्थमारचयति । प्रथमं तावत् दीधितिग्रन्थस्य सामान्योऽर्थो निरूप्यते । ग्राह्यसामानाधिकरण्ये=परामर्शविषयीभूतसाध्यसामानाधिकरण्ये=हेतौ साध्याधिकरण-वृत्तितात्मके हेतोः=धूमादेः यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टः=यद्धर्मावच्छिन्नः सम्बन्धः=संयोगत्वाद्यवच्छिन्नात्मकः संयोगसम्बन्धः प्रविष्टः, तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान्=संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगेन यो धूमवान् पर्वतादिः, तत्र वर्तमानत्वमभावस्य बोध्यम्=तादृशपर्वते लक्षणघटकः अभावः ग्राह्यः । एवं ग्राह्यसामानाधिकरण्ये=वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इति ज्ञानविषयीभूते वह्नि-अधिकरणवृत्तितात्मके हेतुनिष्ठे सामानाधिकरण्ये साध्यस्य=वह्नेः, यादृशः=यद्धर्मावच्छिन्नः

સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગાત્મકઃ સમ્બન્ધઃ પ્રવિષ્ટઃ તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાયાઃ= સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગાવચ્છિન્નાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અનવચ્છેદકત્વં બોધ્યમિતિ । એષ તાવત્ દીધિતગ્રન્થઃ નિરૂપિતઃ, સામ્પ્રતં જાગદીશી નિરૂપ્યતે ।

દીધિત્યાં યત્ નિરૂપિતં તત્ સર્વ-સમ્બન્ધવિશેષેણૈવ સાધ્ય-સાધનયોઃ સામાનાધિકરણ્યજ્ઞાનાત્= સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાદિસમ્બન્ધેન સાધ્યાધિકરણે હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન હેતોઃ વૃત્તિતાત્મક-સામાનાધિકરણ્યજ્ઞાનાત્ ‘સંયોગેન વહ્નિમતિ પર્વતે સંયોગેન ધૂમઃ’ ઇત્યાદિ આકારકાત્ એવ પર્વતઃ સંયોગેન વહ્નિમાન્ ઇત્યનુમિતિઃ ભવતિ । તાદૃશસામાનાધિકરણ્યજ્ઞાન પ્રતિબંધકં ચ “સંયોગેન વહ્નિમતિ પર્વતે સંયોગેન ન ધૂમઃ” ઇત્યાકારકં વિરોધજ્ઞાનં પ્રતિબંધકં ભવત્યેવ, તજ્ઞાનવિષયત્વં ચ વિરોધે અસ્તિ । અતો વિરોધે હેત્વાભાસત્વં સુરક્ષિતં ભવતિ ।”-ઇત્યભિપ્રાયેણ જ્ઞેયમ્, અર્થાત્ એતેષાં મતાનુસારેણૈવ દીધિતિકારેણ પરામર્શજ્ઞાનઘટકીભૂતે સામાનાધિકરણ્યે સાધ્યતાવચ્છેદક-હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધયોઃ નિવેશઃ કૃતઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : આ રીતે તાદૃશપ્રતિયોગિતા-અનવચ્છેદક એવા સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મથી અવચ્છિન્ન સાધ્ય મળે, એ વ્યાપક ગણાશે. અને તાદૃશસાધ્યનું હેતુમાં રહેલું સામાનાધિકરણ્ય એ જ વ્યાપ્તિ છે. આમાં સાધ્યસામાનાધિકરણ્ય=સાધ્યાધિકરણ-વૃત્તિત્વ એવો જ અર્થ થવાનો. આમાં બે વસ્તુ આવે છે. એક તો સાધ્યનું અધિકરણ અને બીજું તે અધિકરણમાં હેતુની વૃત્તિતા : હવે અહીં જો ‘સાધ્યનું અધિકરણ કયા સંબંધથી લેવું ? અને તે અધિકરણમાં હેતુ કયા સંબંધથી વૃત્તિ લેવો ?’ એનું નિરૂપણ કરવામાં ન આવે, તો પછી કોઈપણ સંબંધથી સાધ્યનું અધિકરણ અને કોઈપણ સંબંધથી તેમાં હેતુની વૃત્તિતા લઈ શકાય. અને તો પછી સમવાયથી વહ્નિના અધિકરણ એવા અવયવોમાં કાલિકથી ધૂમની વૃત્તિતા.

કાલિકથી વહ્નિના અધિકરણ એવા ધૂમાવયવોમાં સમવાયથી ધૂમની વૃત્તિતા.

કાલિકથી વહ્નિના અધિકરણ એવા સરોવરમાં કાલિકથી ધૂમની વૃત્તિતા.

આ બધા જ પ્રકારના જ્ઞાનો એ તાદૃશસામાનાધિકરણ્ય જ્ઞાનાત્મક માનવા પડે. અને તેથી (ધૂમવ્યાપક) વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વત=વહ્નિસામાનાધિકરણ્યવત્ ધૂમવાન્ પર્વત=વહ્નિઅધિકરણ્યવૃત્તિતાવત્ ધૂમવાન્ પર્વતઃ એ જ્ઞાનો પરામર્શ જ્ઞાન કહેવાશે. હવે આમાં ઉપર મુજબ ગમે તે સંબંધ દ્વારા આનો બોધ થઈ શકે છે. હવે જો પરામર્શ આવો માનશું, તો પછી વિરોધજ્ઞાન એ આ પરામર્શનું પ્રતિબંધક ન બની શકે. કેમકે “સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધથી જે સાધ્યનું અધિકરણ હોય, તેમાં હેતુતાવચ્છેદક સંબંધથી હેતુની વૃત્તિતાનો અભાવ એ જ વિરોધ છે એટલે કે, “સંયોગેન વહ્નિમતિ સંયોગેન અવર્તમાનઃ ધૂમઃ” એવું જ્ઞાન કહેવાય. હવે આ જ્ઞાન તો “સંયોગેન વહ્નિમતિ સંયોગેન વર્તમાનઃ ધૂમઃ” એવા જ્ઞાન પ્રત્યે જ પ્રતિબંધક બની શકે. (અહીં સાચા-ખોટાની ચર્ચા નથી. ખોટું જ્ઞાન પણ પ્રતિબંધક બની શકે.) પણ કાલિકાદિના વહ્નિમતિ સમવાયાદિના વર્તમાનો ધૂમઃ” આવા જ્ઞાન પ્રત્યે તો પ્રતિબંધક ન જ બની શકે. આમ વિરોધજ્ઞાન એ અનુમિતિ કે તેના કારણભૂત વ્યાપ્તિજ્ઞાનાદિનો પ્રતિબંધક ન બને. અને તો પછી એ વિરોધ એ હેત્વાભાસ ન ગણી શકાય. કેમકે અનુમિતિ-તત્કારણાન્યતરપ્રતિબંધકજ્ઞાનનો વિષય એ જ હેત્વાભાસ ગણાય છે. એટલે જ વિરોધને હેત્વાભાસ બનાવવું હોય તો પછી આ “સામાનાધિકરણ્ય”માં સંબંધોનો નિવેશ કરવો આવશ્યક લાગે છે.

ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત સાચી છે. અને એટલે જ દીધિતિ આ બાબતમાં શું કહે છે, એ પહેલા ટુંકાણમાં

જોઈ લઈએ. “પરામર્શજ્ઞાનમાં જે સાધ્યસામાનાધિકરણ ત્રાસે છે. તેમાં હેતુનો જે સંબંધ પ્રવેશેલો હોય, તે જ સંબંધથી જે હેતુમાન હોય, તેમાં રહેલો અભાવ એ જ લક્ષણઘટક તરીકે લેવાનો. એમ સાધ્યનો જેવો સંબંધ પ્રવેશેલો હોય તે જ સંબંધથી અવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતા લેવાની. અને તેનો અનવચ્છેદક એવો સાધ્યતાવચ્છેદક લેવાનો.” આ દીધિતિગ્રન્થ જોયો. હવે જગદીશજી આ બાબતમાં શું કહે છે, તે જોઈએ. આ રીતે જે પૂર્વપક્ષ એમ માને છે કે, “સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ અને હેતુતાવચ્છેદકસંબંધને લઈને જ સાધ્યાધિકરણ, અને સાધ્યાધિકરણમાં હેતુની વૃત્તિતાનું જ્ઞાન=સામાનાધિકરણ જ્ઞાન એ જ અનુમિતિનું કારણ છે. એટલે કે, “સંયોગેન વહ્નિમતિ પર્વતે સંયોગેન ન ધૂમઃ” એવા આકારના જ્ઞાનથી જ અનુમિતિ થાય છે. અને આ જ્ઞાનનો પ્રતિબંધક તો “સંયોગેન વહ્નિમતિ સંયોગેન ધૂમઃ” “એ વિરોધજ્ઞાન પ્રતિબંધક બને જ છે. અને તત્જ્ઞાનનો વિષય એવો વિરોધ એ હેત્વાભાસ બનશે.” પૂર્વપક્ષાદિ જે લોકો આ પ્રમાણે માને છે, તેમના મત પ્રમાણે જ આ દીધિતિનો ખુલાસો જાણવો.

બાકી, બીજી રીતે વિચારીએ તો, “સાધ્યાધિકરણ-અવૃત્તિત્વં હેતોઃ” એવો વિરોધાકાર છે જ નહિ. પરંતુ “સાધ્યવ્યાપકીભૂત-અભાવપ્રતિયોગી હેતુઃ” એવો જ વિરોધ દોષનો આકાર છે. અને એ તો સીધો જ અનુમિતિનો વિરોધી બને છે. અને પરામર્શજ્ઞાનનો પ્રતિબંધક બનાવવાની કોઈ જ જરૂર નથી. અને માટે જ ‘કોઈપણ સંબંધને લઈને સાધ્યસામાનાધિકરણનો હેતુમાં બોધ કરીને અનુમિતિની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે.’ એમ જ માનવું. ભલે ને વિરોધજ્ઞાન એનું પ્રતિબંધક ન બને. વિરોધજ્ઞાન એ અનુમિતિ પ્રતિબંધક બનવા દ્વારા જ વિરોધમાં=સ્વવિષયમાં હેત્વાભાસત્વની સિધ્ધિ કરી આપશે. એટલે સામાનાધિકરણ=સાધ્યાધિકરણવૃત્તિત્વમાં સંબંધવિશેષનો નિવેશ કરવાની જરૂર નથી. ખરેખર તો “સાધ્યાધિકરણવૃત્તિત્વ= વહ્નિ-અધિકરણવૃત્તિત્વં ધૂમસ્ય” એમાંય ગૌરવ છે. લાઘવથી (હેતુ વ્યાપક) સાધ્યસંબંધવત્ત્વં એ જ ધૂમમાં રહેલી વ્યાપ્તિ માની શકાય. પર્વતમાં વહ્નિ+ધૂમ છે. એટલે ધૂમમાં વહ્નિનિરૂપિતસામાનાધિકરણરૂપસંબંધ છે જ. એટલે સાધ્યસંબંધવત્ત્વને જ વ્યાપ્તિ માની લેવાય.

જાગદીશી - यदि च,—येन केनापि सम्बन्धेन साध्य-साधनयोः सामानाधिकरण्य-ज्ञानादनुमितिः, स्वव्यापकसाध्यसम्बन्धितामात्रं वा व्याप्तिः, व्यापकत्वदले साध्य-साधनयोः सम्बन्धविशेषप्रवेशादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति विभाव्यते,—

ચન્દ્રશેખરીયા : किन्तु केचित् इत्थं मन्यन्ते यदुत येन केनापि सम्बन्धेन साध्य-साधनयोः सामानाधिकरण्य ज्ञानात्=‘कालिकेन वह्निमति पर्वते संयोगेन धूमः’ इत्याद्याकारकात् अनुमितिः संभवति । अत्र लाघवात् स्वव्यापकसाध्याधिकरणवृत्तित्वं परित्यज्य स्वव्यापकसाध्यसम्बन्धवत्वमेव व्यापित्वेन स्वीक्रियते । यथा धूमे स्वव्यापक-वह्निसम्बन्धवत्वम् वर्तते । स च सम्बन्धः वह्निरूपित-सामानाधिकरण्यादिरूपोऽन्यो वा इति अन्यदेतत् । न च एवं सति अनुमितौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यप्रतीतिरनुपपन्ना भवति । यतः पूर्वं तु परामर्शे येन सम्बन्धेन साध्यं सामानाधिकरण्यघटकत्वेन भासते, तेनैव सम्बन्धेन तत्साध्यमनुमितौ पक्षे

ભાસતે ઇતિ નિયમઃ આસીત્ । પરમર્શે ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેનૈવ સાધ્યં સ્વાધિકરણે ભાસમાનમાસીત્, અતોऽનુમિતાવપિ તદ્ તેનૈવ સમ્બન્ધેન ભાસમાનમાસીત્ । ઇદાનીં તુ પરમર્શે સાધ્યસ્ય નિયતસમ્બન્ધેન ભાસમાનત્વં નાસ્તિ, અતોऽનુમિતાવપિ સાધ્યસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેનૈવ પર્વતે ભાસમાનત્વં ન નિયતં ભવતિ । તથા ચ કાલિકેન વહ્નિમતિ પર્વતે ધૂમવત્તાજ્ઞાનાત્ સંયોગાદિનાપિ વહ્નિમત્તાજ્ઞાનાત્મક-અનુમિતિભવનાપત્તિરિતિ વાચ્યમ્ વ્યાપકતાદલે હેત્વધિકરણં યેન સમ્બન્ધેન ગૃહ્યતે, પ્રતિયોગિતા ચ યેન સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેનાવચ્છિન્ના ગૃહ્યતે, તેન સમ્બન્ધેન હેતુમત્તાજ્ઞાનાત્ તેન સમ્બન્ધેન વહ્નિમત્તાનુમિતિર્ભવતિ ઇતિ નિયમસ્ય સદ્ભાવાત્ ન કોઽપિ દોષઃ સંભવતિ । વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યત્ર વ્યાપકતાદલે સંયોગેનૈવ ધૂમવાન્ પર્વતાદિઃ ગૃહ્યતે, તથા ચ સંયોગેન તાદૃશધૂમવત્તાજ્ઞાનાદેવાનુમિતિઃ ભવતિ । એવં લક્ષણઘટકાભાવીયા પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્નૈવ ગૃહ્યતે, અતઃ સંયોગેનૈવ વહ્નિમત્તાનિશ્ચયો ભવતિ । ઇત્યં ચ ન ક્વાપિ દોષઃ ઇતિ । સમાસોઽત્ર કેષાઞ્ચિદભિપ્રાયઃ ।

નનુ એતેષાં મતે તુ દીધિતગ્રન્થો નિર્રથકો ભવેત્ । દીધિતૌ ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્યે=પરમર્શવિષયીભૂતે સાધ્યાધિકરણવૃત્તિત્વાત્મકે સામાનાધિકરણ્યે હેતોઃ સાધ્યસ્ય ચ યાદૃશઃ સમ્બન્ધઃ પ્રવિષ્ટઃ, તેનૈવ સમ્બન્ધેન વ્યાપકતાદલે હેતુમત્તા લક્ષણઘટકાભાવપ્રતિયોગિતા ચ ગ્રહીતું દર્શિતા । એતે ચ કેચિત્ સાધ્યસામાનાધિકરણ્યે હેતોઃ નિયતં સમ્બન્ધં હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસ્વરૂપં સ્વીકુર્વન્તિ । કિન્તુ સાધ્યસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકં સમ્બન્ધં તત્ર સામાનાધિકરણ્યે ન સ્વીકુર્વન્તિ । તથા ચ દીધિતિગ્રન્થવિરોધઃ કથં ન ભવેત્ ? ઇતિ ચેત્ ઇત્યં ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ રીતે તો સામાનાધિકરણ્યજ્ઞાનમાં સાધ્યનો કોઈપણ સંબંધથી બોધ તમે માન્યો. હવે અત્યાર સુધી તો એવો નિયમ હતો કે સાધ્યસામાનાધિકરણ્યજ્ઞાનમાં કે સાધ્યસંબંધિતાજ્ઞાનમાં સાધ્ય જે સંબંધથી ભાસે, તે જ સંબંધથી તે સાધ્યનો અનુમિતિમાં બોધ થાય. પણ હવે તો સાધ્યસામા.ણ્યાદિમાં સાધ્યનો ગમે તે સંબંધથી બોધ થાય છે. તો પછી, “અનુમિતિમાં અમુક ચોક્કસ સંબંધથી જ સાધ્યનો બોધ થવો જોઈએ.” એમાં નિયામક કોઈ જ રહેશે નહિ.

ઉત્તર : આ આપત્તિ બીજી રીતે દૂર થશે. હેતુમત્વૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક... ઇત્યાદિ એ વ્યાપકત્વદલ કહેવાય છે. આમાં ‘હેતુમાન્’ માં જે સંબંધથી હેતુ ભાસે, તે જ સંબંધથી હેતુમત્તાનું જ્ઞાન અનુમિતિમાં કારણ માનશું. અને એ જ વ્યાપકતાદલમાં પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જ લેવાની હોવાથી, એ પ્રતિયોગિતા યત્સંબંધાવચ્છિન્ન ભાસે, તે સંબંધથી જ અનુમિતિમાં સાધ્યનું જ્ઞાન થાય. બીજા કોઈ સંબંધથી ન થાય. આમ માનવાથી અનુમિતિમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી જ સાધ્યનો બોધ થશે. એટલે નિષ્કર્ષ હવે એ આવ્યો કે પરમર્શજ્ઞાનમાં હેતુનું જ્ઞાન તો હેતુતાવચ્છેદકસંબંધથી જ થશે. વહ્નિનું જ્ઞાન એ કાલિક-દૈશિક વિશેષજ્ઞતાદિ કોઈપણ સંબંધથી થશે. અને તેમ છતાં અનુમિતિમાં તો વહ્નિનું જ્ઞાન સાધ્યતાવચ્છેદક સં.થી જ થવાનું.

પ્રશ્ન : પણ જો આવું માનશો તો તમે દીધિતિગ્રન્થનો અર્થ શી રીતે કરશો ? દીધિતિમાં તો ચોક્કસ લખેલ છે કે ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્યમાં= પરમર્શના વિષયભૂત એવા સાધ્ય-સામા.ણ્યમાં હેતુનો અને સાધ્યનો જે સંબંધ પ્રવેશેલો હોય,.... ઇત્યાદિ તમે તો પરમર્શમાં સાધ્યનો સંબંધ ગમે તે જ માનો છો, અને વ્યાપકતાદલમાં રહેલ પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધથી અવચ્છિન્ન લો છો. પણ દીધિતિમાં તો ચોક્કસ લખેલ છે કે, પરમર્શમાં સાધ્યનો જે સંબંધ, તે જ સંબંધથી અવચ્છિન્ન એવી પેલી પ્રતિયોગિતા લેવાની છે. તો આ તો દીધિતિનો જ કચ્ચરઘાણ કાઢી નાંખ્યો, તમે.

જાગદીશી – તદા-પરામર્શેન સાધનસ્ય, અનુમિત્યા ચ સાધ્યસ્ય-ગ્રાહ્યં યત્ પક્ષતાવચ્છેદકેન સાર્દ્ધં સામાનાધિકરણ્યં, -તત્ર પ્રવિષ્ઠો યાદૃશઃ સમ્બન્ધઃ ઇત્યર્થો બોધ્યઃ।

ચન્દ્રશેખરીયા : એતેષાં મતે દીધિતિગ્રન્થસ્યાયમર્થઃ યદુત ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્યં=પરામર્શેન હેતૌ યત્ પક્ષતાવચ્છેદક પર્વતત્વાદિસામાનાધિકરણ્યં વિષયીક્રિયતે તત્ એકં ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્યં । યથા વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ ઇતિ અત્ર ધૂમે પર્વતત્વસામાનાધિકરણ્યં વિષયીક્રિયતે । એવં અનુમિત્યા સાધ્યે યત્ પક્ષતાવચ્છેદકપર્વતત્વસામાનાધિકરણ્યં વિષયીક્રિયતે તદપરં ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્યં । યથા પર્વતો વહ્નિમાન્ ઇત્યત્ર વહ્નૌ પર્વતત્વસામાનાધિકરણ્યં વિષયીક્રિયતે । તથા ચ પરામર્શવિષયીભૂતે હેતુનિષ્ઠે પર્વતત્વસામાનાધિકરણ્યે હેતોઃ યાદૃશઃ સમ્બન્ધઃ પ્રવિષ્ઠઃ, તેન સમ્બન્ધેન હેતુતાવચ્છેદકસમ્બન્ધરૂપેણ વ્યાપકતાદલે હેતુમાન્ ગ્રાહ્યઃ, તત્ર પરામર્શે સાધ્યસ્ય કોઽપિ સમ્બન્ધોઽસ્તુ ન કોઽપિ દોષઃ । એવં અનુમિતિ-વિષયીભૂતે સાધ્યનિષ્ઠે પર્વતત્વાદિસામાનાધિકરણ્યે સાધ્યસ્ય વહ્નિરૂપસ્ય યાદૃશઃ સમ્બન્ધઃ પ્રવિષ્ઠઃ, તેનૈવ સમ્બન્ધેન અવચ્છિન્ના વ્યાપકતાઘટકાભાવપ્રતિયોગિતા ગ્રાહ્યા ઇતિ । એવં ચ દીધિતિ-ગ્રન્થોઽપિ નિર્દુષ્ટ એવ પ્રતિભાતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : અમે દીધિતિગ્રન્થનો અર્થ બીજી રીતે કરશું. તમે ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્યમાં=પરામર્શજ્ઞાનમાં દેખાતા સામાનાધિકરણ્યમાં હેતુ+સાધ્યનો જે સંબંધ... એમ અર્થ કર્યો છે. જ્યારે અમે એવો અર્થ કરશું કે ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્ય=પરામર્શ દ્વારા હેતુમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવું જે પક્ષતાવચ્છેદકની સાથેનું સામાનાધિકરણ્ય છે તેમાં અને અનુમિતિ દ્વારા સાધ્યમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવું જે પક્ષતાવચ્છેદકની સાથેનું સામાનાધિકરણ્ય છે તેમાં હેતુનો અને સાધ્યનો જે સંબંધ પ્રવેશેલો હોય, તે સંબંધથી વ્યાપકતાદલમાં હેતુમત્તા+પ્રતિયોગિતા લેવી. અર્થાત્ વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ માં ધૂમ એ પર્વતત્વને સામાનાધિકરણ દેખાય છે. એટલે આ પરામર્શજ્ઞાનમાં ધૂમમાં પર્વતત્વસામાનાધિકરણ્ય વિષય બને છે. અને એ હેતુતાવચ્છેદકસંયોગથી જ બને છે. અને તેથી વ્યાપકતાદલમાં પણ સંયોગથી જ ધૂમવાન લેવાના રહે. આ પરામર્શમાં વહ્નિનો બોધ ગમે તે સંબંધથી માનેલો છે. હવે “વહ્નિમાન્ પર્વત” એમાં = અનુમિતિમાં પણ વહ્નિમાં પર્વતત્વસામાનાધિકરણ્ય દેખાય છે. અહીં, વહ્નિ એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી જ વિષય બને છે. એટલે વ્યાપકતાદલમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ સંયોગાવચ્છિન્ન જ લેવાની રહેશે. આમ આ રીતે અમે પણ દીધિતિગ્રન્થનો સમન્વય કરી લેશું.

જાગદીશી -- ‘ધૂમવાન્ વહ્ને’ રિત્યાદૌ મહાનસીયસંયોગેન સદ્દેતૌ મહાનસીયસંયોગા નતિરિક્તેન સંયોગમાત્રેણ અયોગોલકે હેતુમત્તામાદાયાવ્યાપ્તિઃ –

એવં- દવ્યત્વસાધ્યકે ઘટાનુયોગિકસમવાયેન સત્ત્વાદિહેતૌ સમવાયમાત્રેણ ‘હેતુમત્તામાદાયાઽપીત્યતો-’યત્સમ્બન્ધ-’ઇત્યપહાય-’યાદૃશઃ સમ્બન્ધ-’ઇત્યુક્તમ્ ।

સાધ્યસ્ય ચેતિ । ‘ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્યે પ્રવિષ્ઠ’ ઇતિ અન્વયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર 'ય: સમ્બન્ધ: ઇતિ યદિ ઉચ્યતે, તદા તુ ધૂમવાન્ મહાનસીયસંયોગેન વહ્નેરિત્યત્ર મહાનસીયસંયોગેન વહ્નિહેતૌ અવ્યાપ્તિ: । યત: ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્યે હેતો: સમ્બન્ધ: મહાનસીયસંયોગ:, સ ચ સંયોગત્વવિશિષ્ટ:, તથા ચ સંયોગત્વવિશિષ્ટેન સંયોગસામાન્યેન વ્યાપકતાઘટકે હેતુમાન્ ગ્રહીતું શક્ય:, તત્ત્વાયોગોલકમપિ ભવતિ । તસ્મિન્ ધૂમાભાવ:, તસ્ય સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયા: અવચ્છેદકં ધૂમત્વમિત્યવ્યાપ્તિ: । અત: યાદૃશ: સમ્બન્ધ ઇત્યુક્તમ્ । તથા ચાત્ર પરમર્શવિષયીભૂતે સામાનાધિકરણ્યે હેતો: મહાનસીયસંયોગત્વાવચ્છિન્નો મહાનસીયસંયોગ: પ્રવિષ્ટ:, તસ્માત્ વ્યાપકતાઘટકેઽપિ મહાનસીયસંયોગેનૈવ વહ્નિમાન્ ગ્રાહ્ય:, સ ચ મહાનસ: એવ । તસ્મિન્ ન ધૂમાભાવ:, કિન્તુ ઘટાભાવ: । તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં ધૂમત્વં ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિ: । એવમેવ દ્રવ્યત્વવાન્ ઘટાનુયોગિકસમવાયેન સત્ત્વાત્ ઇતિ અત્રાપિ યાદૃશપદપ્રયોજનં સંપાદનીયમ્ । તથા હિ-હેતો: સમ્બન્ધ: ઘટાનુયોગિકસમવાય:, સ ચ સમવાયત્વવિશિષ્ટ:, અત: સમવાયત્વવિશિષ્ટેન શુદ્ધસમવાયેન વ્યાપકતાઘટકે હેતુમાન્ ગુણોઽપિ ભવેત્ । તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ ભવત્યવ્યાપ્તિ: । યાદૃશપદોપાદાને તુ ન દોષ: । યત: ગ્રાહ્યસામાનાધિકરણ્યે હેતો: ઘટાનુયોગિકસમવાયત્વા-વચ્છિન્ન એવ ઘટાનુયોગિકસમવાય: ગૃહ્યતે, સ ચ ન શુદ્ધસમવાયરૂપ: । તથા ચ વ્યાપકતાઘટકે ઘટાનુયોગિકસમવાયેનૈવ સત્તાવાન્ ગ્રાહ્ય: । સ ચ ઘટ: એવ, તસ્મિન્ દ્રવ્યત્વાભાવો નાસ્તિ । અત: પટાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ નાવ્યાપ્તિ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં, દીધિતિમાં યાદૃશસંબંધ લખેલ છે. યાદૃશ=સંબંધનિષ્ઠસંસર્ગતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્ન એવો સંબંધ લેવાનો છે. જેમકે સંયોગ સંબંધ હોય, તો એમાં સંસર્ગતા આવી, અને તદવચ્છેદકસંયોગત્વ બને. તો સંયોગત્વાચ્છિન્ન એવો જ સંયોગ લેવાનો. જો આમ ન લખે, અને માત્ર ય: સંબંધ: લખે, તો શું વાંધો ? એ જોઈએ. “ધૂમવાન્ મહાનસીયસંયોગેન વહ્ને:” આ સ્થાન સાચું છે. કેમકે મહાનસીયસંયોગથી તો વહ્નિ=હેતુ એ મહાનસમાં જ રહે. અને તેમાં તો અવશ્ય ધૂમ હોય જ છે. છતાં અહીં હેતુતાવચ્છેદક તરીકે તો ય: = સંયોગવિશેષ સંબંધ છે. અને તે સંયોગત્વધર્મવાળો છે. અને એટલે વ્યાપકતાદલમાં સંયોગત્વવાળા સંયોગસંબંધથી વહ્નિમાન્ તરીકે અયોગોલક પણ લેવાય. તેમાં ધૂમાભાવ મળી જતાં અવ્યાપ્તિ જ આવે. એ જ રીતે, ‘દ્રવ્યત્વવાન્ ઘટાનુયોગિકસમવાયેન સત્ત્વાત્’ આ પણ સાચું સ્થાન છે. કેમકે ઘટ એ જ અનુયોગી છે જેનો એવા સમવાયથી તો સત્તા એ દ્રવ્યમાં=ઘટમાં જ રહેવાની. અને તેમાં દ્રવ્યત્વ છે. એટલે પરમર્શમાં હેતુનો સંબંધ=ઘટાનુયોગિક સમવાય દેખાશે. હવે એમાં સમવાયત્વ છે. એટલે સમવાયત્વવાળા એવા સમવાયસામાન્ય સંબંધથી વ્યાપકતાદલમાં હેતુમાન=સત્ત્વાત્ તરીકે ગુણાદિ પણ લઈ શકાય. અને તેમાં દ્રવ્યત્વાભાવ મળી જતા અવ્યાપ્તિ આવે. આ બેય આપત્તિ દૂર કરવા યાદૃશ સંબંધ કહ્યો છે. એટલે મહાનસીયસંયોગત્વાવચ્છિન્ન સંયોગ તરીકે માત્ર મહાનસીય સંયોગ જ લેવાય. અને તે જ સંબંધથી વ્યાપકતાદલમાં હેતુમાન્ લેવો પડે. એ “મહાનસ” જ બને. તેમાં ધૂમાભાવ ન મળે. પણ ઘટાભાવ જ મળે. એટલે લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. એ જ રીતે ઘટાનુયોગિકસમવાયત્વાવચ્છિન્ન સમવાય તરીકે માત્ર ઘટાનુયોગિક-સમવાય જ લેવાય. અને તે જ સંબંધથી વ્યાપકતાદલમાં હેતુમાન લેવો પડે. જે ઘટ જ બને. અને તેમાં દ્રવ્યત્વાભાવ ન મળતા, પટાભાવાદિ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જતા ત્યાં પણ અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - ધૂમાધિકરણે તત્ત્વસંયોગેન વહ્ન્યભાવસત્ત્વાત્ - 'વહ્નિમાન્ ધૂમા' -
દિત્યાદાવવ્યાપિરતોઽત્રાપિ- 'યાદૃશ' -ઇત્યુક્તમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : એવં અનુમિતિવિષયીભૂતે સાધ્યનિષ્ઠે સામાનાધિકરણ્યે યદિ “ય: સમ્બન્ધ:” ઇત્યુચ્ચેત, તદા સંયોગેન વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યત્ર સામાનાધિકરણ્યે સાધ્યસ્ય સમ્બન્ધ: સંયોગ:, સ ચ મહાનસીયસંયોગોઽપિ ગ્રહીતું શક્ય:। વ્યાપકતાદલે હેતુમત્પર્વતે મહાનસીયસંયોગેન વહ્ન્યભાવ:, તસ્ય પ્રતિયોગિતા મહાનસીયસંયોગાત્મકેન સાધ્યતાવચ્છેદક-સમ્બન્ધાન્તર્ગતેનાવચ્છિન્ના, તદવચ્છેદકં વહ્નિત્વમિત્યવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । યાદૃશપદોપાદાને તુ ન દોષ: । યતોઽત્ર સાધ્યસ્ય સંયોગત્વાવચ્છિન્ન: એવ સંયોગસમ્બન્ધ: સાધ્યસ્ય સમ્બન્ધત્વેન સામાનાધિકરણ્યે ગૃહ્યતે સંયોગસામાન્યેન ચ હેતુમતિ પર્વતે વહ્ન્યભાવો નાસ્તિ, અપિ તુ ઘટાભાવ: । તસ્ય સંયોગસામાન્યાવચ્છિન્ના ઘટનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા, તદવચ્છેદકં ઘટત્વં, તદનવચ્છેદકં તુ વહ્નિત્વં ઇતિ નાવ્યાપ્તિ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : હવે એ રીતે સાધ્યનો પણ “ય: સંબંધ: પ્રવિષ્ટ:” એમ ન કહેતા, “યાદૃશ:સંબંધ:” એમ જ કહેલ છે. જો ય: સંબંધ: કહે, તો “વહ્નિમાન્ પર્વત:” અનુમિતિમાં સંયોગ સંબંધ જ દેખાય છે. એ સંયોગ તરીકે મહાનસીયસંયોગાદિ લઈ શકાય. અને પર્વતમાં મહાનસીયસંયોગથી તો વહ્ન્યભાવ મળી જ જાય. અને તેની પ્રતિયોગિતા મહાનસીયસંયોગાવચ્છિન્ન પણ મળે. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વહ્નિત્વ બની જતા અવ્યાપ્તિ આવે જ.

પણ યાદૃશ=સંયોગત્વાવચ્છિન્ન સંયોગ=સંયોગ સામાન્ય જ લેવાય. એકાદ સંયોગ ન લેવાય. અને એ સંયોગસામાન્યથી તો પર્વતમાં વહ્ન્યભાવ ન જ મળે. પણ ઘટાભાવ મળે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક વહ્નિત્વ બની જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - 'તેન સમ્બન્ધેન યો હેતુમા' -નિત્યસ્ય ફલમાહ, -ધૂમસમવાયીતિ ।
પ્રતિયોગિતાયા ઇતિ । - 'અવચ્છેદકત્વેઽપિ વહ્નિત્વસ્ય ન ક્ષતિ' -રિત્યન્વય: । 'સાધ્યસ્ય ચે' ત્યાદે:
ફલમાહ, -ધૂમસંયોગીત્યાદિ ॥૧૪॥

ચન્દ્રશેખરીયા : “હેતો: યાદૃશ: સમ્બન્ધ: તેન સમ્બન્ધેન યો હેતુમાન્ “ઇતિ યદિ નોચ્યતે । તદા સમવાયેન ધૂમવાન્ ધૂમાવયવ:, તત્ર સંયોગેન વહ્ન્યભાવ:, તસ્ય પ્રતિયોગિતા સંયોગવચ્છિન્ના, તત્રપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં તુ વહ્નિત્વં ઇત્યવ્યાપ્તિ: । યથોક્તનિવેશે તુ ન દોષ: । યતોઽત્ર હેતો: ધૂમસ્ય સંયોગ એવ સમ્બન્ધ: ગૃહીત:, તેન સમ્બન્ધેન હેતુમાન્ પર્વતાદિ:, ન તુ ધૂમાવયવ:, તત્ર ચ વહ્ન્યભાવો નાસ્તિ ઇતિ અભાવાન્તરમાદાય લક્ષણસમન્વય: ।

એવં “સાધ્યસ્ય યાદૃશ: સમ્બન્ધ:, તેન સમ્બન્ધેન અવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા” ઇતિ યદિ નોચ્યતે, તદા તુ સંયોગેન ધૂમવતિ પર્વતે સમવાયેન વહ્ન્યભાવોઽસ્તિ, તસ્ય સમવાયેનાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા, તદવચ્છેદકં વહ્નિત્વં

ઇત્યવ્યાપ્તિ: । યથોક્તનિવેશે તુ ન દોષ: । યત: વહ્ને: સંયોગ એવ સમ્બન્ધ: ગૃહીત: । તથા ચ સંયોગાવચ્છિન્નૈવ પ્રતિયોગિતા ગ્રાહ્યા, સા તુ ન વહન્યભાવસ્ય ગ્રહીતું શક્યા, પર્વતે સંયોગેન વહ્ને: સત્વાત્ । અત: સંયોગેન ઘટભાવમાદાય લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિરિતિ બોધ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : જો હેતુતાવચ્છેદકસંબંધથી હેતુવધિકરણ ન લઈએ તો ધૂમનું સમવાયથી અધિકરણ ધૂમાવયવ બને. તેમાં સંયોગથી વહ્ન્યભાવ મળી જાય, માટે અવ્યાપ્તિ આવે. પણ હવે તે વાંધો ન આવે. કેમકે પરામર્શમાં હેતુનો જે સંબંધ દેખાય તે જ= હેતુતાવચ્છેદક સંબંધથી જ હેતુમાનું લેવાનો છે. અને તે તો પર્વતાદિ જ બનશે. અને તેમાં સંયોગથી વહ્ન્યભાવ ન મળતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. એ જ રીતે સંયોગથી ધૂમાધિકરણ એવા પણ પર્વતમાં સમવાયથી વહ્ન્યભાવ તો છે જ. અને તેની પ્રતિયોગિતા સમવાયાવચ્છિન્ન છે. અને તેનો અવચ્છેદક વહ્નિત્વ બનતા પછી અવ્યાપ્તિ આવે. પરંતુ અનુમિતિમાં અહીં સાધ્યનો સંબંધ સંયોગ જ ભાસે છે, અને તેથી સંયોગાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા જ લેવાની છે. એટલે સમવાયાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા લેવાય નહી. અને સંયોગથી તો પર્વતમાં વહ્નિનો અભાવ મળતો જ નથી. માટે સંયોગથી ઘટાભાવ જ લેવો પડે. એટલે લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. દીધિતિગ્રન્થનો અર્થ — “ધૂમના સમવાયી એવા ધૂમાવયવમાં રહેલ વહ્ન્યભાવની પ્રતિયોગિતા સંયોગથી અવચ્છિન્ન છે. અને તેનો અવચ્છેદક વહ્નિત્વ છે, તો ય વાંધો નથી. અને ધૂમના સંયોગી પર્વતમાં રહેલ વહ્ન્યભાવની સમવાયાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વહ્નિત્વ બને, તો ય વાંધો નથી.” કેમ વાંધો નથી ? એ ઉપર જોઈ ગયા.

દીધિતિ:

યદ્વા, — સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યસમ્બન્ધિત્વં હેતુમતો વક્તવ્યમ્ ।

તથા ચ સમ્બન્ધભેદેન પ્રતિયોગિતા ન વિશેષણીયા,

એવં સ્થિતે, — સામાનાધિકરણ્યાદૌ ‘સમ્બન્ધિત્વં’ નિવેશનીયં, ન ત્વધિકરણત્વં,

તથા ચ ધર્મિણોઽપિ વ્યાપ્યત્વં, વ્યાપકત્વञ્ચ નિર્વહતિ તથા હિ, — તાદાત્મ્યેન સમ્બન્ધેન ધૂમવત: સમ્બન્ધિનિ મહાનસે વર્તમાનો યોઽન્યોન્યાભાવસ્તસ્ય તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના યા પ્રતિયોગિતા,—તદનવચ્છેદકવહ્નિમત્ત્વાવચ્છિન્નસ્ય વહ્નિમતસ્તાદાત્મ્યેન સમ્બન્ધિનિ મહાનસે,—ધૂમવતસ્તાદાત્મ્યેન સમ્બન્ધિત્વમ્ ।

એવં —ધર્મિણો ધર્મવ્યાપ્યત્વ-વ્યાપકત્વે બોધ્યે ।

અત એવ — જલાદીનાં પૃથિવીત્વાભાવવ્યાપ્યત્વં તત્ર-તત્રોક્તં સદ્ગચ્છતે ॥૧૫॥

જાગદીશી - નનુ તાદાત્મ્યેન ગવાદે: સાધ્યતાયાં સાસ્ત્રાદાવવ્યાપ્તિસ્તત્ર સાધન વન્નિષ્ઠાન્યોન્યાભાવપ્રતિયોગિતાયા: સાધ્યતાવચ્છેદક-તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વે’ માનાભાવસ્ય

સ્વયમેવ 'બૌદ્ધાધિકારટિપ્પણ્યા' મુક્તત્વાત્-

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ યત્ર ગૌઃ તાદાત્મ્યેન સાધ્યં, તત્ર સમવાયેન સાસ્ત્રાવત્વાદિહેતાવવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । સાસ્ત્રાવત્યાં ગવિ વિદ્યમાનસ્ય ઘટાદ્યભાવસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ એવ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ । યતો ભવતૈવ દીધિતિકારેણ બૌદ્ધાધિકારટિપ્પણ્યાં તાદાત્મ્યા-વચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાં માનાભાવઃ પ્રતિપાદિતઃ । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાઃ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ તદ્ઘટિતં વ્યાપ્તિલક્ષણમપિ અત્રાવ્યાપ્તં ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષઃ : તો પણ તાદાત્મ્યેન 'ગોમાન્ સાસ્ત્રાવત્વાત્' અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે અહીં હેત્વધિકરણવૃત્તિ એવા અભાવની પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન લેવાની કહી છે. હવે અહીં તો સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ તાદાત્મ્ય છે. અને તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતા માનવામાં કોઈ જ પ્રમાણ નથી. એ વાત ખુદ તમે જ બૌદ્ધાધિકારની ટીપ્પણીમાં કરી છે.

જાગદીશી - એવં- 'ધની ચૈત્રત્વા દિત્યાદૌ વૃત્ત્યનિયામક-સ્વામિત્વાદિ-સમ્બન્ધેન ધનાદેઃ સાધ્યતાયામપિ તાદશસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિત્વાપ્રસિદ્ધેરેત આહ, -યદ્વેતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : કદાચિત્ તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા સ્વીક્રિયતે, તથાપિ 'ધની ચૈત્રત્વાત્' ઇત્યાદૌ તુ સુતરામવ્યાપ્તિઃ । યતોઽત્ર ધનં સ્વામિત્વસમ્બન્ધેનૈવ સાધ્યમ્ । સ્વામિત્વં ચ વૃત્તિ-અનિયામકઃ સમ્બન્ધઃ એવ સર્વેષામભિમતઃ । વૃત્ત્યનિયામકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા તુ ન કેનચિદપિ ઇષ્યતે । તથા ચાત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વામિત્વાવચ્છિન્નાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અપ્રસિદ્ધત્વાત્ તદ્ઘટિતં લક્ષણમવ્યાપ્તમેવ ભવતિ ઇતિ ચેત્ ન દીધિત્યાં તસ્ય સમાધાનં ક્રિયતે, "યદ્વા ઇત્યાદિના" અયં ભાવઃ યદિ હિ સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વામિત્વાદિ-અવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા અપ્રસિદ્ધા, તર્હિ લક્ષણે ન સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા નિવેશ્યા, કિન્તુ કેનાપિ સમ્બન્ધેન અવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા નિવેશ્યા । કેવલં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યસંબંધિહેતુસંબંધિ-વૃત્તિ-અભાવ.... ઇત્યત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધં પરિત્યજ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યસંબંધિ-હેતુસંબંધિ-વૃત્તિ અભાવ....ઇતિ વક્તવ્યમ્ તથા ચ ન કોઽપિ દોષઃ । સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સ્વામિત્વસ્વરૂપેણ ઘટાસમ્બન્ધી ચૈત્રત્વસમ્બન્ધી યઃ ચૈત્રઃ, તસ્મિન્ વર્તમાનસ્ય સંયોગેન ઘટાભાવસ્ય સંયોગાવચ્છિન્નાયાઃ પ્રતિયોગિતાયાઃ અનવચ્છેદકમેવ ધનત્વમિતિ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : કદાચ તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતા માનીએ. તો પણ 'ધની ચૈત્રત્વાત્' એ સ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ સ્વામિત્વ છે અને એ તો વૃત્તિ-અનિયામક છે. અને આવો વૃત્તિ-અનિયામક સંબંધ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બનતો નથી. એ વાત તો બધાને માન્ય જ છે. એટલે અહીં તો સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વામિત્વસંબંધથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા તો પ્રસિદ્ધ જ નથી. માટે અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે.

ઉત્તર : આથી જ દીધિતિકાર બીજો ઉત્તર આપે છે કે, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગીનો અસંબંધી

એવો હેતુમાનુ લેવો. અહીં હવે પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધથી અવચ્છિન્ન લેવાની જરૂર નથી. એટલે સ્વામિત્વસંબંધથી પ્રતિયોગિતા ભલે પ્રસિદ્ધ ન હોય. તો પણ લક્ષણઘટક જે ઘટાભાવ છે. તેના પ્રતિયોગીનો સ્વામિત્વસંબંધથી ચૈત્ર એ સંબંધી બનતો નથી. એટલે સ્વામિત્વસંબંધથી ઘટ-અસંબંધી એવો ચૈત્ર બને અને તેમાં ઘટાભાવ મળી ગયો. હવે એ પ્રતિયોગિતા ભલે સંયોગાવચ્છિન્ન હોય, તો પણ વાંધો નથી. આ પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક ધનત્વ મળી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - યત્ન - “પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન તદ્વૈયધિકરણ્યં પ્રવેશ્ય, -પુનઃ ‘પ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ’ વિવક્ષાયાં ગૌરવમતો ‘યદ્વે’ત્યાદિકલ્પ”
 ઇતિ,—

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર કેચિત્ દીધિત્યાં “યદ્વા” ઇત્યાદિ ગ્રન્થોત્થિતૌ ઇદં પ્રયોજનં પ્રતિપાદયતિ યદુત પ્રથમકલ્પે ‘પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યનધિકરણ-હેત્વધિકરણ’ ઇત્યત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધં પ્રવેશ્ય પશ્ચાત્ તાદૃશાભાવીયપ્રતિયોગિતાયામપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય નિવેશઃ ક્રિયેત, તત્ત્વ ગૌરવમ્ । અતઃ લાઘવાત્ પ્રથમતઃ એવ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યનધિકરણહેત્વધિરણ” ઇતિ વિવક્ષા દીધિત્યાં કૃતા । યેન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાનિવેશપ્રયુક્તં લાઘવં ભવેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ખરેખર તો “પહેલા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધથી પ્રતિયોગી-અનધિકરણ એવા હેત્વધિકરણમાં વૃત્તિ એવો અભાવ લેવો. અને તેની સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતા લેવી.” એમ કહ્યું. આમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધ અને સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ બેનો નિવેશ કરવો પડે. તેમાં ગૌરવ આવતું હોવાથી જ દીધિતિકારે આ નવી વિવક્ષા કરી છે, એમ માનવું યોગ્ય છે.

જાગદીશી - તન્ન - -સાધ્યતાવચ્છેદકે -સમ્બન્ધાન્તરાવચ્છિન્ન-
 તત્તદનન્તપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-ભેદકૂટઘટિતત્વેન ‘યદ્વે’ ત્યાદિકલ્પસ્યૈવ ગુસ્તરત્વાદિત્યાહુઃ ।
 સમ્બન્ધભેદેન-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધભેદેન ।

ચન્દ્રશેખરીયા : તત્તુચ્છં, યતો ગૌરવલાઘવવિમર્શે ક્રિયમાણે તુ દ્વિતીયકલ્પે એવ મહદ્ ગૌરવમસ્તિ । તથા હિ પ્રથમકલ્પે અભાવીયપ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન અવચ્છિન્ના એવ ગૃહ્યેત, અતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકા એવ અભાવાઃ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યન્તે । તાસાં પ્રતિયોગિતાનાં યેઽવચ્છેદકાઃ, તેષાં સર્વેષાં ભેદવત્ત્વમ્ સાધ્યતાવચ્છેદકે વક્તવ્યં ભવતિ । એવં ચ પ્રથમકલ્પે સંયોગેન વહ્નિસાધ્યકે ધૂમહેતૌ સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકા એવ અભાવાઃ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યન્તે ।

દ્વિતીયકલ્પે તુ પ્રતિયોગિતા ન સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના, કિન્તુ યેન કેનાપિ સમ્બન્ધેનાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા ગ્રહીતું શક્યા । અતો દ્વિતીયકલ્પે સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાઃ સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાઃ તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાઃ સ્વરૂપાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાઃ કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાશ્ચ અભાવાઃ લક્ષણઘટકત્વેન પ્રવિષ્ટા ભવન્તિ । તેષાં સર્વેષાં તત્તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નાનાં અનન્તાનાં પ્રતિયોગિતાનાં યેઽવચ્છેદકાઃ ધર્માઃ, તેષાં સર્વેષાં ભેદવત્ત્વમ્ સાધ્યતાવચ્છેદકે વહિત્વે વક્તવ્યમ્ । તથા ચ દ્વિતીયકલ્પે એવ મહત્ ગૌરવં ભવેત્ । અતો ન “લાઘવપ્રયોજ્યો દ્વિતીયકલ્પો દીધિત્યાં પ્રતિપાદિતઃ” ઇતિ મન્તવ્યમ્ । કિન્તુ વૃત્તિનિયામકસમ્બન્ધેન યત્ર સાધ્યં, તત્ર અવ્યાપ્તિવારણાયૈવ દ્વિતીયકલ્પઃ પ્રતિપાદિતઃ ઇતિ મન્તવ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : ના, ભાઈ. આ ગૌરવની બાબતમાં વિચારીએ તો તો, ઉલ્ટું આ બીજા કલ્પમાં જ વધારે ગૌરવ આવે. ધારો કે ‘વહ્નિમાન ધૂમાત્’ એમાં પહેલી વિવક્ષા પ્રમાણે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધેન પ્રતિયોગી-અનધિકરણ—હેતુધિકરણમાં વૃત્તિ એવા અભાવની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક જેટલા હોય, તે તમામના ભેદવાળો એવો સાધ્યતાવચ્છેદક જ લેવાનો છે. હવે અહીં પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી અવચ્છિન્ન લેવાની છે. એનો અર્થ એ કે સંયોગસંબંધથી જ ઘટ-પટવિ. ના અભાવો એ લક્ષણ ઘટક લેવાશે. સમવાયસંબંધથી ઘટ-પટ વિ.ના અભાવ તો ન જ લેવાય. કેમકે તેમની પ્રતિયોગિતા એ સમવાયાવચ્છિન્ન છે. સંયોગાવચ્છિન્ન નથી. એટલે આ પહેલી વિવક્ષા પ્રમાણે સંયોગથી ઘટનો અભાવ અને સંયોગથી પટનો અભાવ એમ બે અભાવ (દૃષ્ટાન્ત માટે છે.) જ લક્ષણઘટક બનશે. અને તેથી અહીં પ્રતિયોગિતા પણ બે જ લેવાશે. જ્યારે બીજી વિવક્ષા લઈએ, તો ત્યાં તો પ્રતિયોગિતા કોઈપણ સંબંધથી અવચ્છિન્ન લેવાની રજા છે. એટલે સંયોગેન ઘટાભાવ, સંયોગેન પટાભાવ, સમવાયેન ઘટાભાવ, સમવાયેન પટાભાવ આ ચારેય લઈ શકાય. અને સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધથી = સંયોગથી આ ઘટ-પટાદિનું અનધિકરણ એવો પર્વત બની જાય. આમ અહીં જુદા જુદા સંબંધોથી અવચ્છિન્ન એવી તે તે અનંત પ્રતિયોગિતાઓ લક્ષણઘટક બનશે. અને તે તમામ પ્રતિયોગિતાઓના અવચ્છેદકોના ભેદવાળો એવો સાધ્યતાવચ્છેદક લેવાનો રહે. આમ ખરેખર તો બીજા કલ્પમાં જ વધારે ગૌરવ આવવાનું. એટલે અમે જે વાત કરી છે તે જ વધુ યોગ્ય લાગે છે.

જાગદીશી - ન ચોક્તમતદ્વય એવ પર્વતાદ્યનુયોગિકસંયોગાદિના-

વહ્ન્યાદેઃ સાધ્યતાયાં તત્તદ્ભૂમેઽવ્યાપ્તિઃ,-

તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિનો યદધિકરણં તદન્યત્વસ્ય,-

-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યત્રપ્રતિયોગિસમ્બન્ધિ, તદન્યત્વસ્ય ચ, -

- હેતુમત્યપ્રસિદ્ધેરિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ ઉક્તમતદ્વયેઽપિ પર્વતાનુયોગિકસંયોગેન યત્ર વહ્નિઃસાધ્યઃ, તત્ર ધૂમહેતાવવ્યાપ્તિઃ । તથા હિ-પ્રથમકલ્પે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા નિવિષ્ટા, અતઃ તદ્ગ્રહણાય લક્ષણઘટકોઽભાવોઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવ ગ્રાહ્યઃ । તથા ચ

પર્વતાનુયોગિકસંયોગેન ધૂમાધિકરણે પર્વતે ઘટાભાવોઽસ્તિ, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેન પર્વતાનુયોગિકસંયોગેન પ્રતિયોગિનઃ ઘટસ્યાધિકરણમેવાપ્રસિદ્ધં । અતો હેત્વધિકરણં તાદૃશસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યધિકરણભિન્નત્વેન ગ્રહીતુમશક્યમ્ । તાદૃશસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યધિકરણ-સ્યૈવાપ્રસિદ્ધયા પ્રતિયોગ્યધિકરણભેદોઽપિ અપ્રસિદ્ધઃ એવ । તથા ચાવ્યાપ્તિઃ । દ્વિતીયકલ્પે તુ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પર્વતાનુયોગિકસંયોગ-સમ્બન્ધેન ઘટાભાવપ્રતિયોગિનઃ ઘટસ્યાધિકરણમેવાપ્રસિદ્ધમિતિ પૂર્વવદેવાવ્યાપ્તિઃ । યદિ હિ પર્વતવૃત્તિ-વૃક્ષાદ્યભાવઃ કાલિકેન ગૃહ્યતે, તદા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેન પર્વતાનુયોગિકસંયોગેન પર્વતવૃત્તિ-વૃક્ષાદિ-અધિકરણમેવ પર્વતઃ, ન તુ તદ્ભિન્નઃ । એવં સાધ્યતાવચ્છેદકેન પર્વતાનુયોગિકસંયોગેન તાદૃશવૃક્ષાદિ-અધિકરણમેવ પર્વતઃ, ન તુ તદન્યઃ ઇતિ ન તમાદાયાપિ લક્ષણસમન્વયઃ, તથા ચ અવ્યાપ્તિઃ દુર્વારા ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : આ બે ય મતમાં પર્વતાનુયોગિક સંયોગ સંબંધથી જ્યાં વહિન સાધ્ય હશે, ત્યાં તે તે પર્વતીય ધૂમમાં અવ્યાપ્તિ આવવાની. કેમકે પહેલા મતમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગી-અધિકરણભિન્ન (પ્રતિયોગી-અનધિકરણ) એવા હેત્વધિકરણમાં વૃત્તિ એવા અભાવની સાધ્યતા-અવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક લેવાનો છે. હવે અહીં પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન લાવવી જ પડે. અને તે લાવવા માટે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી જ પ્રતિયોગીનો અભાવ લક્ષણઘટક તરીકે લેવો પડે. એટલે કે, પર્વતાનુયોગિક સંબંધથી જ ઘટનો અભાવ લેવો પડે. એટલે પ્રતિયોગિતા અવચ્છેદક સંબંધ તો પર્વતાનુયોગિકસંયોગ બનશે. અને તે સંબંધથી ઘટનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ નથી. કેમકે ઘટ એ સંબંધથી રહેતો જ નથી. એટલે પ્રતિયોગી-અધિકરણ ન મળતા તદ્ભિન્ન પણ ન મળે. જો સંયોગથી ઘટાભાવ લો, તો એની પ્રતિયોગિતા સાધ્યતા-અવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન ન બને. માટે એ ન લેવાય. જો પર્વતાનુયોગિકસંયોગથી પર્વતવૃત્તિ એવા વૃક્ષાદિના અભાવ લો તો એ વૃક્ષાદિ એ પર્વતાનુયોગિક સંયોગથી પર્વતમાં રહી જ જવાના છે. એટલે તેમનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ તો મળવાનું જ નથી. આમ અહીં કોઈપણ રીતે કોઈપણ અભાવ લઈને પણ લક્ષણસમન્વય થઈ શકતો નથી. માટે અવ્યાપ્તિ આવે. બીજા મતમાં તો સ્પષ્ટ વાંધો છે. કેમકે ઘટાભાવ લેશો તો સાધ્યતાવચ્છેદક પર્વતાનુયોગિક સંયોગથી ઘટનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિ આવશે. જો પર્વતવૃત્તિ એવા વૃક્ષાદિના અભાવ લેશો, તો પર્વતાનુયોગિકસંબંધથી તે વૃક્ષનો સંબંધી=અધિકરણ જ તે પર્વત બની જશે. એટલે તદ્ભિન્ન=વૃક્ષસંબંધિભિન્ન=વૃક્ષાધિકરણભિન્ન તરીકે એ નહીં લઈ શકાય અને તેથી અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે.

જાગદીશી - તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધિકરણતાનિર્સપિતવિશેષણતા-વિશેષેણ,—સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધિકરણતાનિર્સપિતવિશેષણતા-વિશેષેણ વા,—હેત્વધિકરણે —તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણત્વસામાન્યાભાવસ્યોક્તત્વાત્,—

અન્યથા કાલિકાદિસમ્બન્ધેન સર્વસ્યૈવ હેતુમતઃ પ્રતિયોગ્યધિકરણતાવત્ત્વાત્ પ્રતિયોગ્યનધિકરણહેત્વધિકરણાપ્રસિદ્ધેઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન પ્રથમકલ્પે તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધિકરણતાનિરૂપિતવિશેષણતા-વિશેષેણ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણતાસામાન્યાભાવવાન્ એવ તાદૃશપ્રતિયોગિ-અનધિકરણ હેત્વધિકરણપદેન વિવક્ષિતઃ । દ્વિતીયકલ્પે તુ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ન-અધિકરણતા નિરૂપિતવિશેષણતાવિશેષેણ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણતાસામાન્યાભાવવાનેવ તાદૃશપ્રતિયોગ્યનધિકરણહેત્વધિકરણપદેન વિવક્ષિતઃ ઇતિ બોધ્યમ્ । ઇત્થં ચ પર્વતાનુયોગિકસંયોગેન 'વહ્નિમાન ધૂમાદિ'ત્યત્ર પર્વતાનુયોગિકસંયોગેન ઘટાભાવ એવ ગૃહ્યતે । ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટનિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેન પર્વતાનુયોગિકસંયોગેનાવચ્છિન્નશ્ચ ન ઘટઃ, કિન્તુ પર્વતે વર્તમાનાઃ વહ્નિવૃક્ષાદય એવ, તદધિકરણતા તુ પર્વતે વિશેષણતાવિશેષેણ સ્વરૂપસમ્બન્ધાત્મકેન વર્તતે । તાદૃશેન વહ્નિ-વૃક્ષાદિ-અધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેન તુ ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતા પર્વતે ન વર્તતે એવ । યતઃ તાદૃશઘટાધિકરણતા ઘટનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેન ભૂતલાદૌ એવ વર્તતે । ઇત્થં ચ પર્વતઃ તાદૃશાધિકરણતાસામાન્યાભાવવાન્ મીલિતઃ, તત્ર ચ ઘટાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ લક્ષણસમન્વયઃ ભવતિ । યદ્યપિ અત્ર સમવાયેન વહ્ન્યભાવોઽપિ ગ્રહીતું શક્યઃ, તદીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપર્વતત્વાદિ-અધિકરણતાનિરૂપિત-સ્વરૂપસમ્બન્ધેન વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિ-અધિકરણતાસામાન્યાભાવઃ એવ પર્વતે અસ્તિ । પર્વતે સમવાયેન વહ્નેઃ અભાવાત્ । કિન્તુ તથાપિ તસ્ય વહ્ન્યભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા ન સાધ્યતાવચ્છેદક-સંયોગાવચ્છિન્ના ઇતિ તસ્યાઃ લક્ષણાઘટકત્વાદેવ ન દોષઃ ઇતિ બોધ્યમ્ । એવં યદ્યપિ ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટસ્ય કાલિકેન પર્વતે વિદ્યમાનત્વાત્ પર્વતે કાલિકાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતા વર્તતે । તથાપિ સા કાલિકાવચ્છિન્ન-ઘટાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેનૈવ વર્તતે । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્નવૃક્ષાધિકરણતા નિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેન તુ કાલિકાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતાયાઃ અભાવ એવ પર્વતે વર્તતે । અતઃ પર્વતે તાદૃશસામાન્યાભાવસ્યાક્ષતત્વાત્ ઘટાભાવ એવ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યતે ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

એવં દ્વિતીયકલ્પેઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકપર્વતાનુયોગિકસંયોગાવચ્છિન્નવહ્નિવૃક્ષાદિ-અધિકરણતાનિરૂપિત સ્વરૂપસમ્બન્ધેન ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતાસામાન્યસ્યાભાવઃ પર્વતે વર્તતે, અતઃ સંયોગાદિના ઘટાભાવોઽપિ લક્ષણઘટકો ભવતિ । સમવાયેન વહ્ન્યભાવસ્તુ ન લક્ષણઘટકઃ, તાદૃશાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિ-અધિકરણતાયાઃ પર્વતાનુયોગિકસંયોગાવચ્છિન્નવહ્ન્યધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેન પર્વતે વર્તમાનત્વાત્ ઇતિ ન કોઽપિ દોષઃ ।

ઇત્થં ચૈતદ્ અઙ્ગીકર્તવ્યમ્ અન્યથા તુ ન કોઽપિ અભાવો લક્ષણઘટકો ભવિતુમર્હતિ । યતઃ સર્વે એવ હેતુમન્તઃ કાલિકાદિસમ્બન્ધેન સ્વનિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિઘટાદિ-અધિકરણતાવન્તઃ એવ ભવન્તિ । તથા ચ પ્રતિયોગિ-અનધિકરણ-હેત્વધિકરણસ્યૈવાપ્રસિદ્ધ્યા સર્વત્રાસંભવો ભવેત્ ઇતિ યથોક્તમેવાઙ્ગીકર્તવ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : નં. ૧ મતમાં તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધા-વચ્છિન્નાધિકરણતાનિરૂપિતવિશેષણતા વિશેષેણ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણતા-સામાન્યાભાવ જેમાં મળે, એ જ પ્રતિયોગિ અનધિકરણ-હેત્વધિકરણ તરીકે લઈ લેવું. અને તેમાં રહેલ તે અભાવની સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન તાદૃશપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એવો સાધ્યતાવચ્છેદક બનવાનો છે.

એટલે હવે આ સ્થળે ઘટાભાવ લઈએ તો ઘટાભાવ એ પર્વતાનુયોગિકસંયોગસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક જ લેવાનો છે. આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક એવો પર્વતાનુયોગિકસંયોગસંબંધ છે. આ સંબંધથી અવચ્છિન્ન એવા તો પર્વતમાં રહેલા વહ્નિ+વૃક્ષાદિ બનશે. અને તેની અધિકરણતા એ પર્વતમાં જ આવવાની અને એ અધિકરણતા એ સ્વરૂપસંબંધથી પર્વતમાં રહેશે. એટલે પર્વતાનુયોગિક-સંયોગાવચ્છિન્નવૃક્ષાદિ-અધિકરણતાનિરૂપિત એવો વિશેષણતાવિશેષ=સ્વરૂપસંબંધ મળ્યો. હવે ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધર્મ ઘટત્વ છે. અને ઘટત્વાવચ્છિન્ન એવા એ ઘટની અધિકરણતા ભૂતલાદિમાં છે. પણ પર્વતમાં નથી એટલે વૃક્ષાદિ-અધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપ સંબંધથી તો ઘટાધિકરણતાસામાન્યનો અભાવ પર્વતમાં મળી જ જાય છે. અહીં કદાચ ઘટ એ પર્વતમાં કાલિકથી રહે તો પણ કાલિકાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતા પર્વતમાં કાલિકાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધથી જ રહેશે. પરંતુ પર્વતાનુયોગિકસંયોગાવચ્છિન્ન વૃક્ષાધિકરણતાનિરૂપિતસંબંધથી તો તાદૃશઘટાધિકરણતાનો અભાવ પર્વતમાં મળી જ જાય છે. એટલે આ પર્વત એ પ્રતિયોગિ-અનધિકરણ એવા હેત્વધિકરણ તરીકે લઈ શકાશે. અને તેમાં પર્વતાનુયોગિકસંયોગથી ઘટનો અભાવ લેવાશે. તેની પ્રતિયોગિતા પર્વતાનુયોગિકસંયોગથી અવચ્છિન્ન પણ મળી જ જવાની છે. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એવો સાધ્યતાવચ્છેદક વહ્નિત્વ બની જાય છે. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

નં. ૨ મત પ્રમાણે વિચારીએ તો સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધેન તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણતાસામાન્યનો અભાવ જેમાં મળે તે જ તાદૃશપ્રતિયોગિ-અનધિકરણ એવા હેત્વધિકરણ તરીકે લઈ શકાય. હવે અહીં તો પ્રતિયોગિતા એ લક્ષણને અંતે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જ લેવાની છે તેવું નથી. ગમે તે લેવાય. એટલે સંયોગથી ઘટાભાવ લઈએ, તો સાધ્યતાવચ્છેદક એવા પર્વતાનુયોગિકસંયોગસંબંધથી અવચ્છિન્ન તરીકે ઘટ તો બનવાનો જ નથી. પણ વહ્નિ+ધૂમ+વૃક્ષાદિ બનશે. આ અધિકરણતા સ્વરૂપસંબંધથી પર્વતમાં મળશે. એટલે કે પર્વતાનુયોગિક સંયોગાવચ્છિન્નવૃક્ષાદિ-અધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધથી પર્વતમાં તે વૃક્ષાદિ-અધિકરણતા રહેશે. પરંતુ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતા-સામાન્યનો તો ઉપર્યુક્તસ્વરૂપ સંબંધથી પર્વતમાં અભાવ મળી જ જવાનો. એટલે પર્વત એ નિરુક્ત પ્રતિયોગિ અનધિકરણ એવા હેત્વધિકરણ તરીકે લઈ શકાશે. અને તેમાં સંયોગથી ઘટાભાવ છે. અને તેની સંયોગાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક વહ્નિત્વ બની જતા લક્ષણસમન્વય થઈ જાય.

જો આ વિવક્ષા ન કરીએ તો તો કોઈપણ અભાવ લઈ જ ન શકાય. કેમકે કોઈપણ અભાવના પ્રતિયોગિ ઘટાદિની અધિકરણતા એ કાલિક સંબંધથી તો હેત્વધિકરણમાં રહી જ જવાની. અને તો પછી પ્રતિયોગિ-અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ જ અપ્રસિદ્ધ બની જતા અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે. અહીં “પ્રતિયોગિ-અનધિકરણ” એવું હેત્વધિકરણ લેવાની વિવક્ષા જ્યારે કરી ત્યારથી માંડીને “કયા સંબંધથી પ્રતિયોગિનું અનધિકરણ લેવું” એ કહ્યું ન હતું. માત્ર આગળ=અહીં આવવાનું હોવાથી એ પ્રમાણે અર્થ કરી લેતા હતા. જે હવે અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે.

જાગદીશી - નનુ સમ્બન્ધવિશેષેણ સાધ્ય-સાધનયો: સામાનાધિકરણ્યપ્રવેશે તાદાત્મ્યેન હેતુસાધ્યભાવેઽવ્યાપ્તિ: , તાદૃશસમ્બન્ધેન હેતુ-સાધ્યયોરધિકરણાપ્રસિદ્ધેસ્ત આહ, -એવં સ્થિત ઇતિ ।

—सम्बन्धविशेषस्यात्र निवेशे स्थित इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यादाविति । 'आदि' पदेन हेतुसामानाधिकरण्यप्रविष्टहेत्वधिकरणत्वस्य परिग्रहः ।

प्रयोजनमाह, — तथा चेति । धर्मिणोऽपीति । तादात्म्येन व्याप्यत्वं, व्यापकत्वञ्च निर्वहतीत्यर्थः, अन्यथा तादात्म्येन हेतोः साध्यस्य चाधिकरणाप्रसिद्ध्या न तन्निर्वाह इति भावः ।

योऽन्योन्याभाव इति । — 'योऽभाव' — इत्येव वक्तुमुचितम्, अन्योन्याभावत्वनिवेशे वैयर्थ्यादिति ध्येयम् । तदनवच्छेदकवह्निमत्वेति । — वह्निमत्त्वं वह्न्यधिकरणत्वं, तच्चाधिकरणव्यक्तीनां भेदेऽप्यभिन्नमित्याशयेनेदम् ।

चन्द्रशेखरीया : ननु साध्यसामानाधिकरण्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन च हेत्वधिकरणं ग्राह्यम् इति तावत् भवतोक्तम् किन्तु एवमुक्ते सति 'तादात्म्येन वह्निमान्' यत्र साध्यं, तादात्म्येनैव च धूमवान् यत्र हेतुः, तत्राव्याप्तिर्भवेत् । यतः अत्र तादात्म्येन वह्निमतः अधिकरणस्य, तादात्म्येन च धूमवतः अधिकरणस्यैव अप्रसिद्धिः इति चेत् न प्रथमं तावत् साध्यसामानाधिकरण्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन च हेत्वधिकरणमवश्यं वाच्यम् अन्यथा प्रागुक्तदोषप्रसङ्गात् । एवं सति तादात्म्येन यत्र साध्यं हेतुश्च तत्राव्याप्तिः यदि भवति । तदा तु तद्वारणाय सर्वत्र अधिकरणपदं परित्यज्य संबंधिपदं ग्राह्यम् । इत्थं च वह्निमान् पर्वतो धर्मिरूपो धूमवदात्मकधर्मिणः व्यापको भवति । तथा धूमवान् पर्वतो धर्मिरूपः वह्निमदात्मकधर्मिणः व्याप्यो भवति । तथा हि हेतुतावच्छेदक सम्बन्धेन तादात्म्येन धूमवदात्मकस्य हेतोः सम्बन्धी पर्वतः, तत्र वह्निमद्भेदो नास्ति, किन्तु घटभेदोऽस्ति, तस्य साध्यतावच्छेदकतादात्म्यावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकं वह्निमत्त्वं, तदवच्छिन्नो वह्निमान्, तादात्म्येन वह्निमतः सम्बन्धी पर्वतः, तत्र पर्वते तादात्म्येन संबंधित्वं धूमवतः हेतोः इति लक्षणसमन्वयः । अत्र दीधित्यां "योऽन्योन्याभावः" इति लिखितमस्ति, तत्र अन्योन्यपदं निरर्थकं, तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितायाः विवक्षणादेव अन्योन्याभावस्य लाभः सुकरः । अतो अन्योन्यपदं प्रामादिकं ज्ञेयम् । न च वह्निमत्त्वं यदि वह्निरेव, तदा तु "पर्वतो महानसीय वह्निमान् न, पर्वतः चत्वरतीयवह्निमान् न, महानसः पर्वतीयवह्निमान् न" इत्यादिरीत्या सर्वे एव वह्निमद्भेदाः लक्षणघटकाः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकाः सर्वे एव वह्नयः वह्निमत्त्वरूपाः चालनीन्यायेन भवन्ति । तथा चाव्याप्तिस्तदवस्थैव इति वाच्यम् वह्निमत्त्वमत्र वह्न्यधिकरणत्वरूपं बोध्यं । न च तथापि "पर्वतः महानसीय वह्न्यधिकरणं न, पर्वतः चत्वरतीयवह्न्यधिकरणं न, महानसः पर्वतीयवह्न्यधिकरणं न" इत्यादिरीत्या सर्वाणि वह्न्यधिकरणत्वानि तादृशप्रतियोगिता-वच्छेदकानि एव चालनीन्यायेन भवन्ति । तत्कथमव्याप्तिनिरासो भवेत् इति वाच्यम् वह्न्यधिकरणानां पर्वतमहानसचत्वरदीनां परस्परं विभिन्नत्वेऽपि तेषु सर्वेषु वह्न्यधिकरणत्वं तु एकमेवाभिम-
तम् । तथा च पर्वते या वह्न्यधिकरणता, सैव महानसेऽपि वर्तते । एवं महानसे या वह्न्यधिकरणता सैव पर्वतेऽपि वर्तते । इत्थं च 'पर्वतः महानसीयवह्नि-अधिकरणतावान् न' इति वक्तुं न शक्यते, अतो न

ચાલનીન્યાયેનાપિ વહ્નિમદ્ભેદા લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યાઃ, કિન્તુ ઘટભેદાદય એવં ઇતિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : તમે સાધ્યસામાનાધિકરણ્ય=વહ્નિનઅધિકરણવૃત્તિત્વમાં સંબંધનો=સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ+પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધનો નિવેશ કરેલો જ છે. પણ એમ કરવાથી જ્યાં તાદાત્મ્ય સંબંધથી હેતુ+સાધ્ય હશે, ત્યાં સાચા સ્થાને અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે તાદાત્મ્યસંબંધથી સાધ્યનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ નથી. અને એવા કોઈ અધિકરણમાં તાદાત્મ્યથી હેતુની વૃત્તિતા પણ પ્રસિદ્ધ જ નથી. એટલે જ્યાં માત્ર સાધ્ય કે માત્ર હેતુ પણ તાદાત્મ્ય સંબંધથી હશે. ત્યાં પણ વાંધો આવવાનો જ છે. તાદાત્મ્ય એ આધાર-આધેય ભાવનો નિયામક ન ગણાતો હોવાથી આ આપત્તિ આવે છે.

ઉત્તરપક્ષ : જ્યારે સામાનાધિકરણ્યમાં સંબંધનો નિવેશ કરવાનો છે, ત્યારે આ વાંધો આવે છે. તો આ વાંધો દૂર કરવા સાધ્યાધિકરણવૃત્તિત્વ કહેવાને બદલે સાધ્યસંબંધિ-સંબંધિત્વ એમ જ કહેવું. જેથી કોઈ વાંધો ન આવે. જેમકે તાદાત્મ્યેન ગોમાન્ સાસ્નાવત્વાત્ અહીં ગૌનું તાદાત્મ્યથી અધિકરણ ભલે ન હોય, પણ સંબંધી તો ગૌ પોતે જ બને છે. અને તેમાં સાસ્ના સમવાયથી વૃત્તિ પણ છે જ. જ્યાં સાસ્નાવાન્ જ તાદાત્મ્યથી હેતુ હોય ત્યાં પણ તાદાત્મ્યથી ગૌનો સંબંધી ગૌ, અને તેમાં સાસ્નાવાન્ રહેનાર=વૃત્તિ ભલે ન હોય. પણ તાદાત્મ્યથી સંબંધી તો છે જ. એટલે એમાં પણ કોઈ વાંધો આવતો નથી. આમ સામાનાધિકરણ્યમાં “સાધ્યાધિકરણ અને હેતુધિકરણ” બેયમાં સંબંધીનો નિવેશ કરવાથી હવે એ લાભ થશે કે ગૌ રૂપ ધર્મી એ તાદાત્મ્યથી વ્યાપક પણ બની શકે. તાદાત્મ્યેન ગોમાન્ સાસ્નાવત્વાત્ અને એ જ ગૌ રૂપી ધર્મી=સાસ્નાવાન્ એ તાદાત્મ્યથી વ્યાપ્ય પણ બની શકશે. “ગોત્વવાન્, તાદાત્મ્યેન સાસ્નાવતઃ ।” બાકી જો “અધિકરણ”પદ જ રાખી મુકીએ તો હેતુ અને સાધ્ય એ તાદાત્મ્યથી વ્યાપ્ય અને વ્યાપક બની શકશે નહીં.

દીધિતિમાં આજ વાત દષ્ટાન્તપૂર્વક બતાવે છે. ‘તાદાત્મ્યેન વહ્નિમદ્વાન્ તાદાત્મ્યેન ધૂમવતઃ’ અહીં ધૂમવાન્=હેતુનો તાદાત્મ્યથી સંબંધી મહાનસ છે. તેમાં રહેલો ઘટભેદ લેવાશે. વહ્નિમત્ભેદ તેમાં નથી. અને તે ઘટભેદની સાધ્યતાવચ્છેદક એવા તાદાત્મ્યથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા પણ મળી જાય છે. અને તેનો અનવચ્છેદક વહ્નિમત્વ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. તેનો તાદાત્મ્યથી સંબંધી એવો મહાનસ છે. તેમાં ધૂમવાન્ એ તાદાત્મ્યથી સંબંધી છે જ. આમ લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય.

અહીં દીધિતિમાં ‘અન્યોન્યાભાવ’ પદ લખેલ છે, પણ માત્ર “અભાવ” લખે તો પણ ચાલે. કેમકે પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ન લેવાની છે, એના દ્વારા જ આ અભાવ અન્યોન્યાભાવ તરીકે સિદ્ધ થઈ જવાનો છે.

પ્રશ્ન : તમે ‘પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વહ્નિમત્વ નથી બનતું’ એ કહ્યું. પરંતુ વહ્નિમત્વ=વહ્નિ જ છે. અને તો પછી “ધૂમવાન્ પર્વતઃ મહાનસીયવહ્નિમાન્ ન, ચત્વરીયવહ્નિમાન્ ન” અને ‘ધૂમવાન્ મહાનસઃ પર્વતીયવહ્નિમાન્ ન’ એ રીતે તદ્દત્વહ્નિમત્ભેદો લક્ષણ ઘટક બની જ જવાના છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક તત્તત્ તમામ વહ્નિ બનવાના. અને એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. આમ અવ્યાપ્તિ જ આવવાની.

ઉત્તર : અહીં વહ્નિમત્વ એ વહ્નિરૂપ ન માનવું. પરંતુ વહ્નિ-અધિકરણત્વરૂપ માનવું.

પ્રશ્ન : એ માનો તો ય મહાનસીયવહ્નિ-અધિકરણભેદવાન્ ચત્વરીયવહ્નિ-અધિકરણભેદવાન્... ઇત્યાદિ લક્ષણઘટક બની જ જવાના. અને તેની પ્રતિયોગિતાઓનું અવચ્છેદક તત્તદ્વહ્નિ-અધિકરણત્વ જ બનશે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદકો બધા જ તાદાત્મ્યપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બની જવાથી અવ્યાપ્તિ આવે જ છે.

ઉત્તર : વહ્નિ-અધિકરણત્વ એ તમામે તમામ વહ્નિ-અધિકરણોમાં એક જ માનેલું છે. ભલે અધિકરણવ્યક્તિઓ પર્વત-ચત્વરાદિ જુદા હોય, છતાંય વહ્નિ-અધિકરણત્વ એ એક જ માનેલું છે. અને એટલે જ ‘પર્વતઃ વહ્ન્યધિકરણભેદવાન્’ એમ તો બોલાતું જ નથી. ‘પર્વતઃ મહાનસીયવહ્નિ-અધિકરણં ન’ એમ પણ ન બોલાય. કેમકે બેયમાં વહ્નિ-અધિકરણત્વ એક જ હોવાથી પર્વત એ પોતે મહાનસમાં રહેલી વહ્નિ-અધિકરણતાવાળો પણ છે જ. એટલે ઘટાભાવાદિ લઈને લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - “અત્ર સાધ્ય-સાધનયોરિવ તદીયસમ્બન્ધયોરપિ ભેદેન વ્યાપ્તેર્ભેદાત્, — તાદાત્મ્યેન હેતુ-સાધ્યકસ્થલે હેતુમન્નિષ્ઠાભાવાપ્રતિયોગિસાધ્યતાદાત્મ્યમેવ વ્યાપ્તિર્વક્તુમુચિતા,—લાઘવાદિતિ” વદન્તિ ।

એવમિતિ । —સામાનાધિકરણ્યાદૌ સમ્બન્ધિત્વનિવેશે કૃત્ત્વમિત્યર્થઃ । ધર્મિણ ઇતિ । — ધર્મિણો=ધૂમવતઃ, ધર્મ્મસ્ય=વહ્નેર્વ્યાપ્યત્વમ્, ધર્મિણો=વહ્નિમતઃ, ધર્મ્મસ્ય=ધૂમસ્ય, વ્યાપકત્વચ્છેત્યર્થઃ । તથા ચ, —‘ગૌઃ સાસ્ત્રાવત્વાત્, “વહ્નિમાન્ ધૂમવત” ઇત્યાદૌ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધેન વ્યાપકતા, વ્યાપ્યતાઽપિ સદ્ગચ્છત્ત ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અન્યે તુ યથા સાધ્યસાધનયોર્ભેદાત્ વ્યાપ્તિભેદોઽભિમતઃ, તથૈવ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ હેતુતાવચ્છેદક-સમ્બન્ધયોર્ભેદાદપિ વ્યાપ્તિભેદઃ સમીપ્તઃ । ઇત્થં ચ યત્ર તાદાત્મ્યેન સાધ્યં હેતુશ્ચ વર્તતે । તત્ર હેતુમન્નિષ્ઠાભાવાપ્રતિયોગિતાદાત્મ્યમેવ લક્ષણં વક્તવ્યમ્ । તથા ચ તાદાત્મ્યેન ધૂમવત્સંબંધિનિષ્ઠ ઘટભેદાપ્રતિયોગિ-વહ્નિમત્તાદાત્મ્યમેવ ધૂમવતિ વર્તતે, અતો ન દોષઃ । અત્ર તાદૃશાભાવાપ્રતિયોગિસાધ્યસંબંધિસંબંધિત્વં પરિત્યજ્ય કેવલં તાદૃશસાધ્યતાદાત્મ્યમેવ પ્રોક્તં ઇતિ મહદ્ લાઘવમ્ । અત્રાપિ તાદાત્મ્યેન હેતોઃ અધિકરણસ્યાપ્રસિદ્ધત્વાત્ હેતુમન્નિષ્ઠ” ઇતિ અત્ર “હેતુસંબંધિ” ઇત્યેવ વાચ્યમ્ । એવમન્યેઽપિ પરિષ્કારઃ યથાર્હ પૂર્વમુક્તાઃ અત્રાપિ સમાનેતવ્યાઃ ઇતિ વદન્તિ ।

એવં સામાનાધિકરણ્યાદૌ સંબંધિત્વનિવેશેન યથા ધર્મિણઃ સ્વસ્યૈવ વ્યાપકત્વં વ્યાપ્યત્વં ચ સુઘટમભૂત, તથૈવ ધૂમવતઃ ધર્મિસ્વરૂપસ્ય પર્વતરૂપસ્ય તાદાત્મ્યેન સ્વધર્માત્મકવહ્નિવ્યાપ્યત્વં સંયોગેન વહ્નિમાન્ તાદાત્મ્યેન ધૂમવતઃ ઇત્યાદૌ બોધ્યમ્ । એવં પર્વતરૂપસ્ય ધર્મિસ્વરૂપસ્ય વહ્નિમતઃ તાદાત્મ્યેન સ્વધર્માત્મકધૂમવ્યાપકત્વં ‘તાદાત્મ્યેન વહ્નિમદ્વાન્ સંયોગેન ધૂમાત્’ ઇત્યાદૌ બોધ્યમ્ । એવં ‘તાદાત્મ્યેન ગોમાન્ સમવાયેન સાસ્ત્રાવત્વાત્’ ઇતિ અત્ર ધર્મિણ ગોઃ સ્વધર્માત્મકસાસ્ત્રાવ્યાપકત્વં, ‘સમવાયેન ગોત્વવાન્ તાદાત્મ્યેન સાસ્ત્રાવતઃ’ ઇત્યત્ર ધર્મિણઃ સાસ્ત્રાવતઃ સ્વધર્માત્મકગોત્વવ્યાપ્યત્વમપિ બોધ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : આ બાબતમાં કેટલાંકો એમ કહે છે કે આ રીતે સામાન્યલક્ષણમાં સંબંધિ પદોનો નિવેશ કરવાની કોઈ જરૂર નથી. કેમકે આમ પણ સાધ્ય-સાધનના ભેદથી જેમ વ્યાપ્તિનો ભેદ માનેલો છે. તેમ સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ+હેતુતાવચ્છેદક સંબંધના ભેદથી પણ વ્યાપ્તિઓ જુદી જુદી માની જ છે. અને એટલે જ્યાં

તાદાત્મ્યસંબંધથી હેતુ+સાધ્ય હશે. ત્યાં ‘હેતુમન્નિષ્ઠાભાવ અપ્રતિયોગિતાદાત્મ્ય’ એ જ હેતુમાં રહેલી વ્યાપ્તિ લઈ લેવી. એમાં લાઘવ પણ થાય. ‘તાદાત્મ્યેન વહ્નિમદ્વાન્ તાદાત્મ્યેન ધૂમવતઃ’ માં ધૂમવત્-સંબંધી પર્વત બને. તેમાં રહેલ ઘટભેદ અને તેનો અપ્રતિયોગી વહ્નિમાન્ બને. અને તેનું જ તાદાત્મ્ય ધૂમવાનમાં છે. એટલે વ્યાપ્તિ ઘટી જાય છે.

જો કે આ મતમાં પણ તાદાત્મ્યથી ‘હેતુમત્’ પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી તાદાત્મ્યથી હેતુસંબંધી એમ કહેવું જ પડવાનું. એ ઉપરાંત “અભાવીય પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન લેવી” વિગેરે બધું જ પૂર્વવત્ સમજી જ લેવું.

આગળ એ બતાવી ગયા કે ધર્મ એ ધર્મીને વ્યાપ્ય+વ્યાપક બને. હવે દીધિતિમાં એ વાત કરે છે કે, એ જ પ્રમાણે ધર્મી એ ધર્મને પણ વ્યાપ્ય+વ્યાપક બની શકે છે. “પર્વતઃ સંયોગેન વહ્નિમાન્ તાદાત્મ્યેન ધૂમવતઃ” અહીં ધૂમવાન=પર્વત રૂપ ધર્મી એ વહ્નિ રૂપ પોતાના ધર્મને વ્યાપ્ય તરીકે મળે છે. એમ “તાદાત્મ્યેન વહ્નિમદ્વાન્ ધૂમાત્” અહીં, વહ્નિમાન્=પક્ષરૂપ સાધ્ય-ધર્મી પોતાના જ ધર્મ એવા ધૂમને વ્યાપક પણ બની જાય છે. એમ “તાદાત્મ્યેન ગૌઃ સાસ્નાવત્વાત્” અહીં ગૌ=ધર્મી એ સાસ્ના=પોતાના ધર્મને વ્યાપક બને છે. ગોત્વવાન્ સાસ્નાવતઃ” અહીં સાસ્નાવાન=ગૌ=ધર્મી એ પોતાના ધર્મ ગોત્વને વ્યાપ્ય બને છે.

જાગદીશી - નનુ તાદાત્મ્યેન ધર્મિણો ધર્મવ્યાપ્યતાયામપસિદ્ધાન્ત ઇત્યત આહ, અત એવેતિ।
—ધર્મિણો ધર્મવ્યાપ્યત્વાદેવેત્યર્થઃ । તત્ર-તત્ર=વ્યતિરેક્યાદિગ્રન્થે ॥૧૫॥

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ તાદાત્મ્યેન ધર્મિણઃ ધર્મવ્યાપ્યતા સ્વસિદ્ધાન્તવિરોધિની ઇતિ વાચ્યમ્ સિદ્ધાન્તે એવ વ્યતિરેકિગ્રન્થે જલસ્ય તાદાત્મ્યેન પૃથ્વીત્વાભાવવ્યાપ્યત્વં પ્રતિપાદિતમસ્તિ ઇતિ નાપસિદ્ધાન્તદોષઃ શઙ્કનીયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ધર્મી એ તાદાત્મ્યથી પોતાના ધર્મને વ્યાપ્ય બને એ તો સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ છે. સિદ્ધાન્તમાં આ વાત સ્વીકારાઈ નથી.

ઉત્તર : આ વાત બરાબર નથી. સિદ્ધાન્તમાં જ વ્યતિરેકીગ્રન્થમાં જલ એ પૃથ્વીત્વાભાવને વ્યાપ્ય તરીકે ગણાવેલ જ છે. અહીં તાદાત્મ્યથી જલ એ પૃથ્વીત્વાભાવને વ્યાપ્ય બને જ છે. એટલે ધર્મી એ તાદાત્મ્યથી સ્વધર્મને વ્યાપ્ય બને એમાં કોઈ વાંધો દેખાતો નથી.

દીધિતિ:

યથા ચ યાદૃશેન સમ્બન્ધેન હેતોર્વ્યાપ્યતા ગૃહીતા, તાદૃશેન સમ્બન્ધેન, —તસ્ય પક્ષવિશિષ્ટત્વજ્ઞાને, યાદૃશેન સમ્બન્ધેન ચ સાધ્યસ્ય વ્યાપકત્વમવગતં તાદૃશેનૈવ સાધ્ય-પક્ષયોર્વિશિષ્ટાનુમિતિઃ ।

तेन न 'धूमावयवे संयोगेन, न वा समवायेन पर्वते वह्निधीः,

—तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटक-
सम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति,

कथमन्यथा 'समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन, संयोगेन वा वह्निविरहिणि
स्वावयवे, — धूमः समवायेन न निवर्तते,

— निवर्तते च, — संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति' नियम उपपद्यते ?

तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापक-

निवृत्त्या, — तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति, स एव चान्योन्याभावः,

इत्थमेव च 'तादात्म्याद्वक्ष्शिंशपयोर्व्याप्तिनिश्चय' इति सङ्गच्छते ॥१६॥

जागदीशी - ननु समवायेन जलादौ पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वपरतयैव
तद्ग्रन्थसङ्गतिरित्याशङ्क्य, — पृथिव्यादौ जलाभेदसाधनार्थं तदुपन्यासो न स्यात्,
व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नव्यापका-भावेन व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्न-व्याप्याभावस्यैव
सिद्धेरित्यन्वयिदृष्टान्तपूर्वकं परिहरति, — यथा चेति ।

चन्द्रशेखरीया : ननु 'पृथ्वीत्वाभाववान् जलाद्' इत्यत्र न तादात्म्येन जलं हेतुरपि तु समवायेनैव
जलं हेतुः, तावतैव लक्षणसमन्वयसंभवात् । यत्र समवायेन जलं तत्र जलावयवेषु स्वरूपेण पृथ्वीत्वाभावः
वर्तते एव । तथा च न जलात्मको धर्मी तादात्म्येन पृथ्वीत्वाभावरूपस्वधर्मव्याप्यो भवति । अतो न तं
दृष्टान्तीकृत्य धर्मिणस्तादात्म्येन धर्मव्याप्यत्वं वक्तुमुचितमिति चेत् न, व्यतिरेकिग्रन्थगतमिदमनुमानं शास्त्रकारैः
पृथिव्यां जलभेदसाधनार्थमेवोक्तम् । यतः व्यापकतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकस्य यत्राभावः, तत्र
व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यस्याभावो भवतीति नियमः । तथा चात्रानुमाने व्यतिरेकव्याप्तिः । "यत्र
स्वरूपेण पृथ्वीत्वाभावस्याभावः तत्र तादात्म्येन जलस्याभावः जलभेदरूपः" इत्याकारिका अस्ति, अनया च
पृथिव्यां जलभेदः सिद्ध्यति । यदि च समवायेन जलं साध्यमुच्येत, तदा तु पृथिव्यां समवायेनैव जलाभावः
सिद्ध्यति, न तु तादात्म्येन जलस्याभावो जलभेदरूपः । तथा च अनेनानुमानेन पृथिव्यां
जलभेदसाधनासंभवात्, इदमनुमानं पृथिव्यां जलभेदसाधनाय क्रियमाणं निरर्थकमेव भवति । तेन तत्सिद्धि-
असंभवात् । अतोऽत्र न समवायेन जलं हेतुरपि तु तादात्म्येनैव मन्तव्यः ।

अमुमेवार्थं स्पष्टयति दीधितिकारः 'यथा च यादृशेन सम्बन्धेन' इत्यादिना । अयमर्थः । हेतुः येन

સમ્બન્ધેન સ્વસાધ્યસ્ય વ્યાપ્યત્વેન ગૃહ્યતે, તેનૈવ સમ્બન્ધેન હેતોઃ પક્ષવૃત્તિતાજ્ઞાનં યત્ર ભવતિ, તત્ર સાધ્યં યેન સમ્બન્ધેન હેતોઃ વ્યાપકત્વેન ગૃહીતમસ્તિ, તેનૈવ સમ્બન્ધેન સાધ્યસ્ય પક્ષવૃત્તિતાજ્ઞાનં અનુમિત્યાત્મકં ભવતિ । યથા ધૂમઃ સંયોગેન વહ્નિવ્યાપ્યત્વેન ગૃહીતઃ, અતો યત્ર ‘ધૂમવાન્ પર્વતઃ’ ઇતિ સંયોગેન ધૂમસ્ય પક્ષવૃત્તિતાજ્ઞાનં ભવતિ । તત્ર વહ્નિઃ સંયોગેન ધૂમવ્યાપકત્વેન ગૃહીતમસ્તિ, અતઃ સંયોગેન વહ્નેઃ પક્ષવૃત્તિતાજ્ઞાનં ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : ‘જલં પૃથ્વીત્વાભાવવાન્ તાદાત્મ્યેન જલાત્’ એવા અનુમાનમાં તમે તાદાત્મ્યથી જલને હેતુ માનો છો. અને એ રીતે તાદાત્મ્યથી જલરૂપી ધર્મી એ પૃથ્વીત્વાભાવ રૂપ પોતાના ધર્મને વ્યાપ્ય છે. એમ માનો છો. પણ એ બરાબર નથી. કેમકે ત્યાં તો જલને સમવાયસંબંધથી હેતુ માનીએ તો ય ઘટી શકે છે. કેમકે જ્યાં સમવાયથી જલ છે. તે તમામ જલાવયવોમાં પૃથ્વીત્વનો અભાવ રૂપ સાધ્ય છે જ. એટલે ત્યાં તાદાત્મ્યથી હેતુ માનવાની કોઈ જરૂર જ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : અરે, ભાઈ ! ત્યાં તો પૃથ્વીમાં જલભેદની સિદ્ધિને માટે જ એ અનુમાન અપાયેલ છે. એ અનુમાનની વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ દ્વારા જ પૃથ્વીમાં જલભેદની સિદ્ધિ કરવી ઇષ્ટ છે. જેમકે યત્ર તાદાત્મ્યેન જલં તત્ર સ્વરૂપેણ પૃથ્વીત્વાભાવઃ

યત્ર પૃથ્વીત્વાભાવાભાવ=પૃથ્વીત્વં તત્ર તાદાત્મ્યથી જલનો અભાવ=જલભેદ. અહીં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિમાં જ્યાં પૃથ્વીત્વ છે, ત્યાં જલભેદ છે, એ સિદ્ધ થાય છે. અને પૃથ્વીત્વ તો પૃથ્વીમાં જ રહે છે. તો તેમાં જલભેદની સિદ્ધિ થઈ જાય. પણ હવે તમે જો અહીં તાદાત્મ્યને બદલે સમવાયથી જલ હેતુ માનો. તો પછી જ્યાં પૃથ્વીત્વ ત્યાં સમવાયથી જલનો અભાવ=જલત્યન્તાભાવ જ સિદ્ધ થાય. અને તો પછી પૃથ્વીમાં જલભેદની સિદ્ધિ તો આના દ્વારા થઈ જ ન શકે. જ્યારે ખરેખર તો એ માટે જ આ ગ્રન્થ મુકાયેલો છે. વ્યાપકતાવચ્છેદકસંબંધથી અવચ્છિન્ન એવા વ્યાપકનો અભાવ જ્યાં હોય ત્યાં તે અભાવ દ્વારા વ્યાપ્યતાઘટકસંબંધથી અવચ્છિન્ન એવા જ વ્યાપ્યનો અભાવ સિદ્ધ થાય એવો નિયમ જ છે. અને તેથી વ્યાપકતાવચ્છેદક એવા સ્વરૂપસંબંધથી જ્યાં=પૃથ્વીમાં વ્યાપકનો=પૃથ્વીત્વાભાવનો અભાવ છે, તો ત્યાં તમારા કહેવા પ્રમાણે વ્યાપ્યતાવચ્છેદકસમવાય સંબંધથી જ જલનો=વ્યાપ્યનો અભાવ સિદ્ધ થાય. અને તો પછી જલભેદની સિદ્ધિ ન થઈ શકે. માટે અહીં જલભેદની સિદ્ધિ માટે તાદાત્મ્યથી જ જલ હેતુ લેવો ઉચિત છે.

આ જ વાત દીધિતિકાર કરે છે કે, જેમ હેતુ એ જે સંબંધથી વ્યાપ્ય તરીકે લીધો હોય, તે જ સંબંધથી તે હેતુનું જ્યારે પક્ષમાં જ્ઞાન થાય, ત્યારે જ જે સંબંધથી સાધ્ય એ વ્યાપક તરીકે ગ્રહણ થયો હોય, તે જ સંબંધથી સાધ્યની પક્ષમાં અનુમિતિ થાય છે. એટલે સંયોગથી જ ધૂમ વ્યાપ્ય બને છે. તો સંયોગથી ધૂમવત્તાનું જ્ઞાન થાય, તે પછી જ પર્વતમાં સંયોગથી જ વહ્નિ વ્યાપક તરીકે ગ્રહણ કરાયેલ હોવાથી સંયોગથી જ વહ્નિમત્તાનું જ્ઞાન થાય છે. આમ હોવાથી જ ધૂમ એ સમવાયસંબંધથી વ્યાપ્ય તરીકે ગ્રહણ કરાયેલ નથી માટે સમવાયસંબંધથી ધૂમવત્તાનું જ્ઞાન થાય, તે પછી જ પર્વતમાં સંયોગથી જ વહ્નિ વ્યાપક તરીકે ગ્રહણ કરાયેલ હોવાથી સંયોગથી જ વહ્નિમત્તાનું જ્ઞાન થાય છે. આમ હોવાથી જ ધૂમ એ સમવાયસંબંધથી વ્યાપ્ય તરીકે ગ્રહણ કરાયેલ નથી, માટે સમવાયસંબંધથી ધૂમવત્તાનું જ્ઞાન ધૂમાવયવમાં થવા છતાં ત્યાં સંયોગથી વહ્નિમત્તાનો બોધ થવાની આપત્તિ આવતી નથી. તેમ વહ્નિ એ સમવાયથી વ્યાપક તરીકે જણાયો નથી. માટે જ સંયોગથી ધૂમવત્તાનું જ્ઞાન થવા છતાં સમવાયથી વહ્નિની અનુમિતિ થવાની આપત્તિ આવતી નથી. આ વાત બધાને માન્ય જ છે.

જાગદીશી - પક્ષવિશિષ્ટેતિ । -પક્ષવિષયકેત્યર્થઃ, પ્રાચાં મતે પક્ષવિશેષ્યકજ્ઞાનસ્યેવ પક્ષપ્રકારકજ્ઞાનસ્યાપિ — કારણત્વાત્ ।

ધૂમાવયવ ઇતિ । — ‘ન’ ‘વહ્નિધી’ રિત્યન્વયઃ ।

(ધૂમાવયવે સમવાયેન તાદૃશધૂમવત્ત્વગ્રહેડપિ ન વહ્ન્યનુમિતિઃ, પર્વતે ચ સંયોગેન ધૂમવત્ત્વગ્રહેડપિ ન સમવાયેન વહ્ન્યનુમિતિરિત્યર્થઃ । કથમિતિ । — ‘નિયમ ઉપપદ્યત’ ઇતિ પેરેણાન્વયઃ ।)

મહાનસે સંયોગેનેતિ । — ‘ન નિવર્તતે’ ઇત્યન્વયઃ, ન સંયોગાવચ્છિન્ન-સ્વાભાવોડનુમિતૌ ભાસત ઇતિ તદર્થઃ । નિવર્તતે ચેતિ । ‘ધૂમ’ ઇતિ પૂર્વેણાન્વયઃ । તાદાત્મ્યેનૈવેતિ । — સમવાયેન વ્યાપ્યતાયાન્તુ સમવાયેન જલસ્યાત્યન્તાભાવ એવ સિધ્યેદિતિ, — જલભેદસાધનાર્થ તદગ્રન્થાવતારો ન સ્યાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર યદ્યપિ દીધિત્યાં ‘તસ્ય પક્ષવિશિષ્ટત્વજ્ઞાને=હેતોઃ પક્ષવિશિષ્ટત્વજ્ઞાને’ ઇત્યુક્તં । તસ્યાર્થસ્તુ “હેતુપ્રકારકપક્ષવિશેષ્યકે જ્ઞાને સતિ” ઇત્યાકારકો ભવતિ । કિન્તુ ન સ ડચિતઃ । યતઃ પ્રાચાં મતે હેતુવિશેષ્યકપક્ષપ્રકારકાત્ જ્ઞાનાત્ “પર્વતે ધૂમઃ” ઇત્યાકારકાદપિ અનુમિતિર્ભવતિ । અતઃ જ્ઞાનદ્વયસંગ્રહાર્થ “તસ્ય પક્ષવિશિષ્ટત્વજ્ઞાને” ઇતિ પદસ્ય “તસ્ય પક્ષવિષયકજ્ઞાને” ઇત્યેવાર્થઃ કર્તવ્યઃ । જ્ઞાનદ્વયસ્યાપિ પક્ષવિષયકત્વાત્ સંગ્રહો ભવતિ ઇતિ ન દોષઃ । અથ પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ, યદિ હિ યત્ર કેનાપિ સમ્બન્ધેન ધૂમઃ, તત્ર કેનાપિ સમ્બન્ધેન વહ્નિઃ ઇતિ અનિયતસમ્બન્ધઘટિતા વ્યાપ્તિઃ સ્વીક્રિયેત, તદા ધૂમાવયવે સમવાયેન ધૂમજ્ઞાનાત્ ધૂમાવયવે સંયોગેન વહ્નિજ્ઞાનં ભવેત્ । એવં પર્વતે સંયોગેન ધૂમજ્ઞાનાત્ પર્વતે સમવાયેન વહ્નિજ્ઞાનં ભવેત્, ન ચ ભવતિ । તસ્માદ્ વ્યાપ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યત્ર હેતુજ્ઞાનં ભવતિ, તત્રૈવ વ્યાપકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સાધ્યાનુમિતિઃ ભવતિ ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

એવં યથા અન્વયવ્યાપ્તિઃ નિયતસમ્બન્ધઘટિતા ભવતિ । તથૈવ યત્ર ગૃહીતેન વ્યાપકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સંયોગાદિના સાધ્યસ્ય=વહ્નેઃ અભાવો જ્ઞાયતે, તત્ર ગૃહીતેનૈવ વ્યાપ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સંયોગાદિના હેતોઃ ધૂમસ્ય અભાવઃ જ્ઞાયતે ઇતિ નિયમઃ । યદિ એવં ન સ્વીક્રિયેતાપિ તુ “યત્ર કેનાપિ સમ્બન્ધેન વ્યાપકસ્યાભાવઃ, તત્ર કેનાપિ સમ્બન્ધેન વ્યાપ્યસ્યાભાવઃ” ઇતિ મન્યેત, તદા તુ મહાનસે સમવાયેન વહ્નિ-અભાવોડસ્તિ, અતસ્તત્ર સંયોગેન ધૂમાભાવઃ સિધ્યેત્ । ધૂમાવયવે સંયોગેન વહ્નિ-અભાવોડસ્તિ, અતસ્તત્ર સમવાયેન ધૂમાભાવઃ સિધ્યેત્ । ન ચ સિધ્યતિ । તસ્માત્ યથોદિતો નિયમઃ સ્વીકાર્યઃ । એવં ચ પ્રકૃતે યદિ ‘જલં સમવાયેન હેતુઃ’ ઇતિ મન્યેત, તદા પૃથિવ્યાં સ્વરૂપેણ પૃથ્વીત્વાભાવસ્યાભાવો વર્તતે ઇતિ જ્ઞાનાત્ પૃથિવ્યાં સમવાયેન જલસ્યાભાવ એવ સિધ્યેત ન ચ જલભેદઃ, અતો જલભેદસાધનાર્થ તાદાત્મ્યેનૈવાત્ર જલં હેતુરિતિ સ્વીકર્તવ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : આમાં જો કે, દીધિતિમાં હેતુની પક્ષવિશિષ્ટતાનું જ્ઞાન લીધેલ છે. પણ એમ માનીએ તો માત્ર ‘પર્વતો ધૂમવાનુ’ જ્ઞાન જ કારણ બને. જ્યારે પ્રાચીનો તો જેમ પક્ષવિશેષ્યક હેતુપ્રકારક એવા જ્ઞાનને

કારણ માને છે. એ જ રીતે પક્ષપ્રકારક+હેતુ વિશેષ્યક એવા “પર્વતે ધૂમઃ” એવા જ્ઞાનને પણ કારણ માને છે. એટલે એ બેય જ્ઞાનને કારણ બનાવવા માટે તો પક્ષવિષયક એવું હેતુનું જ્ઞાન જ કારણ તરીકે માનવું. એટલે એ પક્ષપ્રકારક + પક્ષવિશેષ્યક બંને જ્ઞાનો પક્ષવિષયક હોવાથી કારણ બની શકે.

“ધૂમાવયવે ન સંયોગેન વહ્નિધીઃ, ન વા સમવાયેન પર્વતે વહ્નિધીઃ” એ પ્રમાણે અન્વય કરવો.

હવે જેમ આ નિયમ છે કે હેતુ જે સંબંધથી વ્યાપ્ય તરીકે ગ્રહણ કર્યો હોય, તે જ સંબંધથી હેતુમત્તાનું જ્ઞાન એ સાધ્ય જે સંબંધથી વ્યાપક તરીકે ગ્રહણ થયો હોય, તે જ સંબંધથી સાધ્યવત્તાના જ્ઞાનનું કારણ છે.

તો એ જ રીતે વ્યાપકતાવચ્છેદકસંબંધથી વ્યાપકના અભાવનું જ્ઞાન એ વ્યાપ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી જ વ્યાપ્યના અભાવનું જ્ઞાન કરાવી આપે છે.

જો, આ નિયમ ન માનો અને માત્ર “જ્યાં વહ્નિનનો અભાવ ત્યાં ધૂમનો અભાવ” એ જ નિયમ જો માનો તો પછી મહાનસમાં સમવાયથી વહ્નિનનો અભાવ હોવાથી ત્યાં સંયોગથી ધૂમનો અભાવ સિદ્ધ થવો જોઈએ. તેમ ધૂમાવયવમાં સંયોગથી વહ્નિનનો અભાવ હોવાથી ત્યાં સમવાયથી ધૂમનો અભાવ સિદ્ધ થવો જોઈએ, પણ એ તો માન્ય નથી જ. માટે જ ઉપરનો નિયમ માનવો જ જોઈએ કે વ્યાપકતાવચ્છેદક સંયોગથી જ્યાં વહ્નિનનો અભાવ ત્યાં વ્યાપ્યતા-અવચ્છેદકસંયોગથી જ ધૂમનો અભાવ સિદ્ધ થાય. અને આથી જ સંયોગથી વહ્નિના અભાવવાળા એવા વહ્નિના અવયવમાં સંયોગથી ધૂમનો અભાવ સિદ્ધ થાય જ છે.

હવે પ્રસ્તુતમાં વિચારીએ તો, જલ એ તાદાત્મ્યથી દ્રવ્યત્વાભાવવ્યાપ્ય તરીકે ગ્રહણ કરેલ છે. અને પૃથ્વીત્વાભાવ એ સ્વરૂપથી જલવ્યાપક તરીકે ગ્રહણ કરેલ છે. અને તેથી પૃથ્વીમાં જ્યારે સ્વરૂપથી પૃથ્વીત્વાભાવનો અભાવ સિદ્ધ થાય ત્યારે ત્યાં તાદાત્મ્યથી જ જલનો અભાવ=જલભેદ સિદ્ધ થાય. જો તમે સમવાયથી જલને સાધ્ય માનો તો પછી સમવાયથી જ જલનો અભાવ સિદ્ધ થાય. અને એ તો જલાત્યન્તાભાવરૂપ છે. જલભેદરૂપ નથી. અને તો પછી “આ અનુમાન પૃથ્વીમાં જલભેદને સાધવા માટે આવેલું છે.” એ વાત જ ન ઘટે. કેમકે તેની સિદ્ધિ થાય જ નહિ. માટે અહીં જલ એ તાદાત્મ્યથી જ હેતુ માનવો જોઈએ.

જાગદીશી - નન્વેતાવતાઽપિ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નજલાભાવઃ સિદ્ધો, ન તુ જલાન્યોન્યાભાવ ઇતિ તદ્દોષતાદવસ્થ્યમત આહ, સ એવ ચેતિ । ધર્મિણો ધર્મવ્યાપ્યત્વે પ્રાચાં સંવાદમુપન્યસ્ય ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વે તમાહ-ઇત્યમેવ ચેતિ ।

(‘તાદાત્મ્યેન વ્યાપ્તેર્વ્યવસ્થાપનેનૈવેત્યર્થઃ । તથા ચ ‘વૃક્ષઃ શિંશપાયા’ ઇત્યત્ર વ્યાપ્તેર્નિશ્ચયઃ પ્રામાણિક ઇતિ ભાવઃ ॥૧૬॥

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ તથાપિ તાદાત્મ્યેન જલાભાવ એવ સિધ્યેત્ ન તુ જલભેદ ઇતિ વાચ્યમ્ તાદાત્મ્યેન જલાભાવસ્ય જલભેદરૂપત્વાત્, જલભેદ એવ સિધ્યતિ । તથા ચ વ્યતિરેકિગ્રન્થે પૃથિવ્યાં જલભેદસાધનાર્થં પ્રોક્તેઽનુમાને જલં તાદાત્મ્યેનૈવ હેતુત્વેન સ્વીકરણીયમ્ । ઇત્યં ચ જલાત્મકો ધર્મી તાદાત્મ્યેન સ્વધર્માત્મક-પૃથ્વીત્વાભાવસ્ય વ્યાપ્યો ભવતિ ઇતિ ધર્મી તાદાત્મ્યેન ધર્મવ્યાપ્યો ભવત્યેવેતિ સિદ્ધમ્ । એવં તાવત્ ધર્મિણો

ધર્મવ્યાપ્યત્વે પ્રાચાં સંવાદમુપન્યસ્ય અધુના ધર્મિણો તાદાત્મ્યેન ધર્મવ્યાપકત્વે પ્રાચાં સંવાદમાહ । અયં તાદાત્મ્યેન વૃક્ષવાન્ તાદાત્મ્યેન શિંશપાયાઃ, અત્ર તાદાત્મ્યેન વૃક્ષઃ તાદાત્મ્યેન શિંશપાત્મકહેતોઃ વ્યાપકો ભવતિ । વસ્તુતસ્તુ અત્ર ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વપ્રતિપાદકાનુમાનપ્રતિજ્ઞાકરણાનન્તરં ઇદં અનુમાનં નોચિતં પ્રતિભાતિ, યતોઽત્ર વૃક્ષાત્મકધર્મિણો શિંશપાત્મકધર્મિવ્યાપકત્વમેવ સિદ્ધ્યતિ । ન તુ ધર્મવ્યાપકત્વં । અત એવ “ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વે” ઇતિ જાગદીશીગ્રન્થસ્યાર્થો વિવૃત્તિટીકાયાં “ધર્મિણો=ગવાદેઃ ધર્મવ્યાપકત્વે=સાસ્ત્રાદિવ્યાપકત્વે” ઇત્યેવંરૂપેણ કૃતઃ । અતઃ તાદાત્મ્યેન ‘ગોમાન્ સાસ્ત્રાવત્વાદિ’ત્યેવાનુમાનં સ્વપ્રતિજ્ઞાનુસારેણોચિતમિતિ વચમુત્પશ્યામઃ । ન ચ જાગદીશ્યાં “ધર્મિણો ધર્મિવ્યાપકત્વે” ઇતિ ગ્રન્થો મન્તવ્યઃ ઇતિ વાચ્યમ્ તસ્ય પ્રાગેવ નિરૂપિતત્વાત્ “ધર્મિણો ધર્મવ્યાપ્યત્વ-વ્યાપકત્વે બોધ્યે” ઇતિ દીધિતિગ્રન્થાનન્તરં ધર્મિણો ધર્મવ્યાપ્યત્વં સાધયિત્વાઽધુના ધર્મિણઃ ધર્મવ્યાપકત્વસાધનસ્યૈવોચિતત્વાત્ ચ । અથવા નૈયાયિકશ્રેણાનાપૃચ્છયૈવ કશ્ચિત્ નિર્ણયઃ કરણીય ઇત્યુપદેશઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ભલે, તો પણ તાદાત્મ્યથી જલને હેતુ માનીએ તો ય તાદાત્મ્યથી જલનો અભાવ જ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમાં સિદ્ધ થશે. જલભેદ ક્યાં સિદ્ધ થવાનો ?

ઉત્તર : અરે, ભાઈ ! તાદાત્મ્યથી જલનો અભાવ એ જ જલભેદ છે, એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. આમ અહીં તાદાત્મ્યથી જલને હેતુ માનીએ, તો જ પૃથ્વીમાં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ દ્વારા જલભેદની સિદ્ધિ થાય છે. અને આ રીતે જલ=ધર્મી એ તાદાત્મ્યથી પોતાના પૃથ્વીત્વાભાવ રૂપ ધર્મને વ્યાપ્ય તરીકે સિદ્ધ થાય જ છે. એટલે ધર્મી એ પોતે તાદાત્મ્યથી રહીને સ્વધર્મને વ્યાપ્ય બની શકે છે. આમ અહીં પ્રાચીનો પ્રમાણે ધર્મીને ધર્મવ્યાપ્ય બનાવ્યો. હવે દીધિતિમાં જ “ધર્મી તાદાત્મ્યથી ધર્મને વ્યાપક બને છે.” એ દૃષ્ટાન્ત પણ બતાવે છે. એટલે કે “તાદાત્મ્યેન વૃક્ષવાન્ શિંશપાયાઃ” અહીં પણ આ વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય સાચો પડે છે. યદ્યપિ આ અનુમાનમાં તો સાધ્ય+હેતુ બેય તાદાત્મ્યથી બતાવેલા છે. અને એટલે ધર્મી ધર્મીને જ વ્યાપક બને છે. માટે આ દૃષ્ટાન્ત યોગ્ય નથી લાગતું. એટલે જ વિવૃત્તિટીકામાં જાગદીશીના ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વે...ગ્રન્થનો અર્થ “તાદાત્મ્યથી ગૌ એ સમવાયથી સાસ્ત્રાવ્યાપક બને છે” એમ લખેલો છે. એટલે આ શિંશપાવાળું દૃષ્ટાન્ત એ “ધર્મી ધર્મીને વ્યાપક બને છે” એ અર્થમાં લેવું યોગ્ય લાગે છે.

દીધિતિ:

અત એવ—ગોત્વત્વાદ્યગ્રહદશાયાં, — ‘યત્ર સાસ્ત્રાદિઃ સા ગૌ’રિતિ—
તાદાત્મ્યેન ગોર્વ્યાપકત્વગ્રહે, —સાસ્ત્રાદિના તાદાત્મ્યેન ગૌઃ,—
તાદાત્મ્યેન ગોર્વ્યતિરેકાચ્ચ સાસ્ત્રાદિવ્યતિરેકઃ સિદ્ધ્યતિ ॥૧૭॥

જાગદીશી -ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વે યુક્તિમપ્યાહ, — અત એવેતિ । — ધર્મિણો

ધર્મવ્યાપકત્વાદેવેત્યર્થઃ । (નનુ) 'ઇયં ગૌ' રિત્યનુમિતિર્ગવેતરાવૃત્તિત્વરૂપાયાઃ શુદ્ધગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિજ્ઞાનાત્સમવાયેન નિરવચ્છિન્નગોત્વસાધ્યકૈવ ભવિષ્યતિ, સાધ્યવદન્યાવૃત્તિત્વરૂપાયા અપિ વ્યાપ્તેરનુમિતિહેતુત્વસ્યાગ્રે વાચ્યત્વાદતસ્તાદૃશાનુમિત્યનુરોધાદ્ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વસ્વીકારોઽનુચિત ઇત્યત ઉક્તં, -ગોત્વત્વેતિ । -ગોત્વત્વં =ગવેતરાવૃત્તિત્વં,

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ ધર્મિણસ્તાદાત્મ્યેન ધર્મવ્યાપકત્વં કથં જાઘટીતિ ઇતિ આશંક્યાં યુક્તિમપ્યાહ દીધિતિકારઃ અતઃ એવ ઇત્યાદિના । દીધિતગ્રન્થસ્યાયમર્થઃ-યત્ર ગોત્વત્વાદીનાં જ્ઞાનં નાસ્તિ, તત્ર 'યત્ર સાસ્ત્રા સા ગૌઃ' ઇતિ તાદાત્મ્યેન ગવિ સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વજ્ઞાનં ભવતિ । તસ્માચ્ચ સાસ્ત્રાદિના હેતુના ગવિ ગોસ્તાદાત્મ્યેનાનુમિતિઃ ભવતિ । તાદાત્મ્યેન ગવાભાવાચ્ચાશ્વાદૌ સાસ્ત્રાભાવજ્ઞાનં ભવતિ । ઇદં ચ ધર્મિણસ્તાદાત્મ્યેન ધર્મવ્યાપકત્વસંભવાદેવ સંભવતિ । અન્યથા તુ ગોઃ તાદાત્મ્યેન સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વાભાવે ન સાસ્ત્રાદિના "ઇયં ગૌઃ" ઇત્યાકારિકા તાદાત્મ્યેન ગો-સાધ્યિકાનુમિતિઃ સંભવેત્ । તસ્માત્ ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વં અનયાઽનુમિત્યા સિધ્યતિ ઇતિ સ્વીકર્તવ્યમ્ ।

અધુના જાગદીશ્યાં દીધિતિગ્રન્થોક્તસ્ય "ગોત્વત્વાદ્યગ્રહદશાયમિ"તિ પદસ્ય પ્રયોજનં પ્રકટીકર્તું પૂર્વપક્ષમુખેન ભૂમિકામારચયતિ જગદીશઃ નનુ ઇત્યાદિના । અયં ભાવઃ, પૂર્વપક્ષઃ પ્રશ્નયતિ યત્ 'ઇયં ગૌઃ' ઇત્યનુમિત્યા યૂયં તાદાત્મ્યેન ગોઃ સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વં સ્વીકૃતવન્તઃ । યદિ ચ ઇયમનુમિતિઃ તાદાત્મ્યેન ગોસાધ્યિકા અસ્તિ, તદા "ગોનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્ત્રાવતીયં" ઇત્યેવ પરમર્શાત્ ઇયમનુમિતિઃ ઉત્પદ્યતે । કિન્તુ વયં તુ એતન્ન મન્યામહે । યતો વયં એતન્મન્યામહે યત્ "શુદ્ધગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્ત્રાવતીયં" ઇત્યેવ પરમર્શો ભવતિ । તેનૈવ પરમર્શેન "ઇયં ગૌઃ" ઇતિ અનુમિતિઃ સમુત્પદ્યતે । તથા ચ ઇયમનુમિતિઃ ન તાદાત્મ્યેન ગોસાધ્યિકાઽપિ તુ સમવાયેન શુદ્ધગોત્વસાધ્યકૈવ । ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટત્વસ્ય સાસ્ત્રાયાં જ્ઞાનં કથં ભવતીતિ ચેત્ ઇત્યં, ગોત્વત્વં નામ ગવેતરાવૃત્તિત્વં ગોત્વવદ્ભિન્નાવૃત્તિત્વમિતિ યાવત્ તચ્ચ વ્યાપ્તિરેવ । અગ્રે ચિન્તામણિગ્રન્થે કેવલાન્વયિગ્રન્થે "સાધ્યવદ્ભિન્નાવૃત્તિત્વાત્મિકા વ્યાપ્તિઃ અપિ અનુમિતિકારણં ભવતિ" ઇતિ વક્ષ્યતે । તથા ચ સાસ્ત્રાયાં ગોત્વવદ્ભિન્નાવૃત્તિત્વરૂપાયાઃ ગોત્વનિરૂપિતાયાઃ વ્યાપ્તેઃ જ્ઞાનં સંભવતિ । તજ્ઞાનાચ્ચ "ઇયં ગૌઃ" ઇત્યનુમિતિઃ સંભવતિ । તત્ર ચ ગોત્વં એવ સાધ્યં । યત્નિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસ્ય પક્ષધર્મતાજ્ઞાનં, તસ્યૈવાનુમિતિર્ભવતીતિ નિયમાત્ । યથા વહ્નિનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસ્ય ધૂમસ્ય પક્ષધર્મતાજ્ઞાનાત્ વહ્નેરેવાનુમિતિર્ભવતિ । આર્દ્રેન્ધ્રનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસ્ય ધૂમસ્ય પક્ષધર્મતાજ્ઞાનાત્ તુ આર્દ્રેન્ધ્રનસ્યૈવાનુમિતિર્ભવતિ । એવમત્રાપિ ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટાયાઃ સાસ્ત્રાયાઃ પક્ષધર્મતાજ્ઞાનાત્ સમુત્પન્નાઽનુમિતિરપિ ગોત્વસાધ્યકૈવ સ્વીકર્તવ્યા । તથા ચ તદનુમિત્યનુરોધેન તાદાત્મ્યેન ગોઃ સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વં સિદ્ધં ભવતિ । અતો ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વસ્વીકારોઽનુચિતઃ ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : 'તાદાત્મ્યેન ધર્મી એ ધર્મને વ્યાપક બને છે' એ વાત સાબિત કરવા માટે દીધિતિમાં યુક્તિઓ પણ આપે છે કે, તાદાત્મ્યેન ગોમાન્ સાસ્ત્રાવત્વાત્ એ અનુમાનમાં જ્યારે ગોત્વત્વાદિનો બોધ નથી

હોતો, ત્યારે યત્ર સાસ્ના તત્ર તાદાત્મ્યેન ગૌઃ એવા જ્ઞાન દ્વારા ગૌ એ તાદાત્મ્યથી વ્યાપક તરીકે જણાય છે. અને તેથી ત્યાં સાસ્ના દ્વારા તાદાત્મ્યથી ગૌની અને તાદાત્મ્યથી ગૌના અભાવ=ગોભેદ દ્વારા સાસ્નાના સમવાયથી અભાવની સિદ્ધિ પણ થાય છે.

આ દીધિતિમાં ‘ગોત્વાત્વાદ્યગ્રહદશાયાં’ પદ શામાટે મુકેલ છે ? એ માટેની વિસ્તૃત ચર્ચા જગદીશજી કરી રહ્યા છે, તે હવે જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ : ‘ગૌઃ સાસ્નાવત્વાત્’ અહીં તમે તાદાત્મ્યથી ગૌને સાધ્ય માનો છો. આગળ જ્યાં પણ ગોમાન્ લખેલ છે, એ તો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા માટે જ, બાકી તો તાદાત્મ્યથી ગૌઃ એમ જ સમજવાનું છે. અને આ સ્થળે **‘ઇયં ગૌઃ’** એવી જે અનુમિતિ થાય છે. તે પણ તાદાત્મ્યથી ગોસાધ્યક માનો છો. અને એ દ્વારા ધર્મી એ તાદાત્મ્યથી સાસ્નાદિધર્મને વ્યાપક બની શકે છે’ એ સિદ્ધ કરો છો. પરંતુ આ બધી વાતો સાવ ખોટી છે. કેમકે ખરેખર તો અહીં સમવાયથી ગોત્વ જ સાધ્ય છે. અને આ સ્થલે સાધ્યવદન્યસ્મિન્ અવૃત્તિત્વં એ જ વ્યાપ્તિ લેવાની છે. ગોત્વ સાધ્ય છે. ગોત્વવાન્ ગૌ બનશે. અને તદ્દિતર=ગોભિન્ન તરીકે અશ્વાદિ આવશે. અને તેમાં સાસ્ના રહેતું નથી. એટલે ગોત્વવદ્-ભિન્નનિરૂપિતવૃત્તિતાનો અભાવ એ સાસ્નારૂપ હેતુમાં મળી જાય છે. આમ સાસ્નામાં ગોત્વાત્મકસાધ્યથી નિરૂપિત વ્યાપ્તિ મળી જ જાય છે. અને આ વ્યાપ્તિના જ્ઞાનથી જ અહીં નિરવશ્ચિન્નગોત્વ એ જ સાધ્ય તરીકે અનુમિતિમાં જણાશે.

પ્રશ્ન : ગોત્વવદ્ભિન્ન-અવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્તિના જ્ઞાનને તમે અનુમિતિ કારણ માન્યું. પણ એ તો સંભવતું જ નથી. આવી વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન અનુમિતિકારણ માનેલું જ નથી.

પૂર્વપક્ષ : આ વાત ખોટી છે. કેમકે કેવલાન્વયિગ્રન્થમાં ચિન્તામણિકાર પોતે જ આ સાધ્યવદ્ભિન્ન-અવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્તિ બતાવવાના જ છે. એટલે એ વ્યાપ્તિ પ્રમાણે અહીં અનુમિતિ કરી શકાય છે. આમ આ **“ઇયં ગૌઃ”** એ અનુમિતિ એ ગોત્વસાધ્યક જ માની શકાતી હોવાથી એ અનુમિતિને લઈને “તાદાત્મ્યથી ગૌ=ધર્મી એ ધર્મ=સાસ્નાદિને વ્યાપક બની શકે છે” એ વાત સિદ્ધ થઈ શકતી જ નથી.

જાગદીશી - તથા ચ ગવેતરાવૃત્તિત્વરૂપાયા ગોત્વવ્યાપ્તેજ્ઞાનદશાયામુત્પન્નાયા ‘ઇયં ગૌ’ રિત્યનુમિતિર્ગોત્વવિધેયકત્વાસમ્ભવાદ્ગોત્વવિધેયકત્વમેવેતિ, -તદનુરોધાદવશ્યં ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વં વાચ્યમિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્રોત્તરપક્ષઃ સમાદધાતિ-ગોત્વત્વાગ્રહદશાયામિ ત્યાદિના....યદ્યપિ યુક્તમુક્તં ભવદ્ભિઃ પૂર્વપક્ષીભૂતૈઃ । તથાપિ યત્ર ગોત્વવદ્ભિન્નાવૃત્તિત્વરૂપસ્ય ગોત્વત્વસ્ય જ્ઞાનમેવ નોત્પન્નં, તત્ર જાયમાનાયાઃ “ઇયં ગૌઃ” રિત્યનુમિતેઃ ગોત્વસાધ્યકત્વં ન સંભવતિ । ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસ્ય પક્ષધર્મતાજ્ઞાનાભાવાત્ । અતઃ તત્ર ગોનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્નાયાઃ પક્ષધર્મતાજ્ઞાનાદેવ સાનુમિતિઃ સ્વીકર્તવ્યા । તથા ચ સાનુમિતિઃ ગોસાધ્યકૈવ, ગોનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યત્વાત્ । રિત્યં ચ તાદૃશાનુમિત્યનુરોધાદવશ્યમેવ ધર્મિણો ગવાદેસ્સાસ્નાદિધર્મવ્યાપકત્વમઙ્ગીકર્તવ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : તમારી વાત સાચી. પરંતુ જ્યારે ગવેતરાવૃત્તિત્વ= સાધ્યવદ્ભિન્નાવૃત્તિત્વ=ગોત્વત્વનું જ્ઞાન જ નથી થયું. અને છતાં ત્યાં “ઇયં ગૌ:” એવી અનુમિતિ થઈ છે. ત્યાં તો એ અનુમિતિ ગોત્વસાધ્યક નહીં બને. કેમકે ગોત્વની વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થયું જ નથી. એટલે ત્યાં તો આ ગ્રન્થની જ તાદાત્મ્યસંબંધથી ગોની વ્યાપ્તિનું જ જ્ઞાન માનવું પડે. અને તેનાથી જ આ અનુમિતિ થઈ છે એમ માનવું પડે. અને એ તો તાદાત્મ્યેન ગોસાધ્યક જ માનવી પડે. અને એટલે એના દ્વારા ધર્મી એ ધર્મને વ્યાપક તરીકે સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ માટે જ દીધિતિમાં “ગોત્વત્વાદિ-અગ્રહદશાયાં” પદ લખેલ છે. (એમાં હવે જે “આદિ”પદ છે, તે શા માટે મુકેલ છે, તેની ચર્ચા કરે છે.)

જાગદીશી- નનુ તાદાત્મ્યેન ગો:સાધ્યત્વેऽપિ, - ‘ગોત્વં
हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक’ मित्याकारकव्याप्तिधियोऽनुमितिहेतुत्वात्तत्र च
धर्मितावच्छेदकविधयैव गोत्वत्वग्रहस्या-पेक्षित्वात्तदग्रहे गोविधेयकानुमितिरप्यनुपपन्नेत्यत आह,
- आदीति (शि.१६६ पृ.) -

ચન્દ્રશેખરીયા : અધુના ગોત્વત્વાદિ-અગ્રહ...ઇત્યત્ર આદિપદપ્રયોજનપ્રતિપાદનાય પૂર્વપક્ષં સમુત્થાપયતિ જગદીશ: નનુ તાદાત્મ્યેન ઇત્યાદિના । અયં પૂર્વપક્ષસ્યાભિપ્રાય: યદિ “ઇયં ગૌ:” ઇત્યનુમિતિ: તાદાત્મ્યેન ગોસાધ્યકા અસ્તિ, તદા તુ ગોનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્ત્રાવિષયકપક્ષધર્મતાજ્ઞાનાદેવ સા ભવતિ ઇતિ મન્તવ્યમ્ । તાદૃશજ્ઞાનાદર્વાક્ ગવિ સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વજ્ઞાનં આવશ્યકં, વ્યાપકતાજ્ઞાનં વિના વ્યાપ્તિજ્ઞાનસ્યાસંભવાત્ । તત્ત્વ વ્યાપકતાજ્ઞાનં “સાસ્ત્રાવદ્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં યત્સાધ્યતાવચ્છેદકં ગોત્વં તદવચ્છિન્ના ગૌ:” ઇત્યાકારકમેવ । તથા ચ “તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં ગોત્વં” ઇતિ જ્ઞાનં અવશ્યં નિરુક્તાનુમિતે: અર્વાક્ વક્તવ્યમ્ । અત્ર જ્ઞાને ગોત્વં ધર્મિ વિશેષ્યમિતિયાવત્ । તસ્મિન્ ધર્મિતા અસ્તિ । તદ્ધર્મિતાવચ્છેદકં ગોત્વત્વમેવા તથા ચ ધર્મિતાવચ્છેદકવિધયાઽત્ર ગોત્વત્વસ્ય ગોત્વવદ્ભિન્નાવૃત્તિત્વરૂપસ્ય જ્ઞાનં અવશ્યંભાવિ । ઇત્યં ચ “ઇયં ગૌ:” ઇતિ ગોસાધ્યકા અનુમિતિ: ધર્મિતાવચ્છેદકવિધયા ગોત્વત્વજ્ઞાનં વિના ન સંભવત્યેવ । તથા ચ યદુક્તં ભવતા “ગોત્વત્વાગ્રહદશાયાં ઉત્પન્નાયા: ઇયં ગૌ: ઇત્યનુમિતે: ગોત્વવિધેયકત્વાસંભવાત્ ગોસાધ્યકત્વમેવ મન્તવ્યમ્” તત્સર્વં તુચ્છમેવ । ગોત્વત્વગ્રહં વિના તાદૃશાનુમિતે: અસંભવાત્, ગોત્વત્વજ્ઞાનાનન્તરં જાયમાનાયાશ્ચ તસ્યા: અનુમિતે: ગોત્વવિધેયકત્વસ્ય સુવાચ્યત્વાત્ । અતો ન તદનુમિત્યનુરોધેનાઽપિ ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વં સાધયિતું શક્યમ્ ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : ગોત્વત્વનું જ્ઞાન જ્યારે ન હોય, ત્યારે તમે નિરુક્તવ્યાપ્તિજ્ઞાનથી થનારી અનુમિતિમાં ગૌ એ તાદાત્મ્યથી જ સાધ્ય તરીકે માની શકાય. એમ કહો છો. પરંતુ, તમારે તાદાત્મ્યેન ગૌસાધ્યક અનુમિતિ કરવી હશે તો પણ ત્યાં “હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવની પ્રતિયોગિતાનું અનવચ્છેદક એવું સાધ્યતાવચ્છેદક ગોત્વ છે.” એવું વ્યાપકત્વનું જ્ઞાન તો કરવું જ પડશે. અને તે ગોત્વાવચ્છિન્ન ગોનો તાદાત્મ્યથી સંબંધી ગૌ બને. અને તેમાં સમવાયથી વૃત્તિ એવું ગોત્વ બને. અને પછી અનુમિતિ થાય. આમ

ગોસાધ્યક અનુમિતિ માટે પણ “ગોત્વં તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં” એ જ્ઞાન તો જરૂરી જ છે. આ જ્ઞાનમાં ધર્મી=વિશેષ્ય તરીકે ગોત્વ છે. તેમાં ધર્મિતા આવી અને ધર્મિતાનો અવચ્છેદક ગોત્વત્વ જ બનશે. આમ ધર્મિતાવચ્છેદક તરીકે ગોત્વત્વનું જ્ઞાન થઈ જ જવાનું. આનો અર્થ એ કે ગોસાધ્યક અનુમિતિ માટે પણ તેની પૂર્વ ગોત્વત્વનું જ્ઞાન તો થવાનું જ છે. અને તો પછી તમે જે વાત કરી કે, “જ્યાં ગોત્વત્વ=ગવેતરાવૃત્તિત્વનું જ્ઞાન ન હોય અને ‘ઈયં ગૌ:’ અનુમિતિ થાય. ત્યાં તો એ જ્ઞાનમાં તાદાત્મ્યથી જ ગૌ: ને સાધ્ય માનવી પડશે.” એ વાત જ ખોટી સાબિત થાય છે. એટલે ગોત્વત્વજ્ઞાન વિના ગોસાધ્યક અનુમિતિ થવાની જ નથી. અને માટે જ એ ગોસાધ્યક અનુમિતિની પૂર્વ અવશ્ય ગવેતરાવૃત્તિત્વ રૂપ ગોત્વત્વનું=ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થઈ જ જવાનું હોવાથી એ અનુમિતિ એ ગોત્વસાધ્યક માનવી એ જ ઉચિત છે.

જાગદીશી - આદિના પક્ષધર્મતાપરિગ્રહ: , તથા ચ ગવેતરાવૃત્તિત્વરૂપવ્યાપ્તે: સાસ્ત્રાવ્યાપકતા (વચ્છેદકતા)ગ્રહે ધર્મિતાવચ્છેદકતયોપસ્થિતિધૌવ્યેઽપિ તદ્વિશિષ્ટસ્ય યત્ર ન પક્ષધર્મતાધીસ્ત્રૈવ — ‘અયં ગૌ’રિત્યનુમિતેર્ગૌવિધેયકત્વમાવશ્યકમિતિ, — તદનુરોધેનૈવ તાદાત્મ્યેન વ્યાપકત્વં વાચ્યમિત્યાશય: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર સમાદધાતિ ગ્રન્થકાર: । દોઢિતિનિષ્ઠસ્ય ગોત્વત્વાદ્યગ્રહદશાયામિ-ત્યત્રાદિપદસ્ય ગ્રહણં દોઢિતિકારેણ યત્કૃતં, તત્તુ ભવદુક્તાપત્તિવારણાયૈવ । અયં ભાવ: । અસ્તિ નામ “ઈયં ગૌ:” રિત્યનુમિતેર્વાક્ સર્વત્ર ગોત્વત્વજ્ઞાનં, તજ્ઞાનેન ચ ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટત્વજ્ઞાનં સાસ્ત્રાયાં, તથાપિ કેવલં ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્ત્રાવિષયકજ્ઞાનાત્ અનુમિતિર્ન ભવતિ । કિન્તુ તાદૃશસાસ્ત્રાયા: પક્ષધર્મતાજ્ઞાનાત્ તાદૃશસાસ્ત્રાવતી ઇયં (અયં પિણ્ડ:) રિત્યાકારકાદેવ તાદૃશાનુમિતિ: ભવતિ । યત્ર ચ ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિ-વિશિષ્ટસાસ્ત્રાવિષયકજ્ઞાને જાયમાનેઽપિ તાદૃશસાસ્ત્રાયા: પક્ષધર્મતાજ્ઞાનં ન ભવતિ । તત્ર જાયમાનાયા: “ઈયં ગૌ:” રિત્યનુમિતે: ગોત્વસાધ્યકત્વં દુર્વચમ્ । અત: સાઽનુમિતિ: ગોનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્ત્રાવિષયકપક્ષ-ધર્મતાજ્ઞાનજન્યા, અત એવ ગોસાધ્યકૈવ સ્વીકર્તવ્યા । તથા ચ તાદશાનુમિત્યનુરોધાદેવ ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વં સિદ્ધ્યતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : માટે જ “આદિ” શબ્દ લખેલ છે. આદિપદથી પક્ષધર્મતાનો પરિગ્રહ કરવો. અર્થાત્ ‘સાસ્ત્રાવત્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં ગોત્વં’ એમાં ગોમાં રહેલી સાસ્ત્રા-વ્યાપકતાનો બોધ કરવામાં ધર્મિતાવચ્છેદક તરીકે ભલે ગોત્વત્વની બુદ્ધિ થાય. અર્થાત્ ગવેતરાવૃત્તિત્વરૂપ ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિ નો બોધ થાય. પણ તો ય ગવેતરાવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ એવો સાસ્ત્રા જ્યાં પક્ષધર્મ તરીકે જણાયેલ નથી ત્યાં તો જે ઈયં ગૌ: એવી અનુમિતિ થાય છે, તે ગોસાધ્યક જ માનવી પડશે. એને ગોત્વસાધ્યક ન મનાય. અને તેથી તે અનુમિતિ અનુસારે ગૌ એ તાદાત્મ્યથી સાસ્ત્રા વ્યાપક તરીકે સિદ્ધ થઈ જ જાય છે.

આશય એ છે કે પરામર્શજ્ઞાનમાં હેતુ એ પક્ષવૃત્તિ તરીકે દેખાય. અને એને જ પક્ષધર્મતાનું જ્ઞાન કહેવાય છે. અને એ હેતુમાં જે સાધ્યથી નિરૂપિત વ્યાપ્તિ જણાતી હોય, તે જ સાધ્યની અનુમિતિ થાય. જેમકે

‘વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ’ માં ધૂમમાં વહ્નિસાધ્યથી નિરૂપિત એવી વ્યાપ્તિ જણાય છે, તો ત્યાં વહ્નિની જ અનુમિતિ થાય. પરંતુ “આર્દ્રેન્ધનવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ” એવું જ્ઞાન થાય તો અહીં આર્દ્રેન્ધન નિરૂપિતવ્યાપ્તિ જ ધૂમમાં જણાય છે. અને તેથી અહીં “આર્દ્રેન્ધનવાન્ પર્વતઃ” એવી જ અનુમિતિ થાય.

પ્રસ્તુતમાં “સાસ્નાવન્નિષ્ઠાભાવ-પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક-ગોત્વાવચ્છિન્ના ગૌઃ” એ રીતનું ગૌમાં વ્યાપકતાનું જ્ઞાન થઈ ગયું છે. અને તે પછી (સાસ્નાવ્યાપક) ગૌવ્યાપ્યસાસ્નાવતી ગૌઃ = ગૌનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટ-સાસ્નામાન્ ગૌઃ= ગૌસંબંધિસંબંધિસાસ્નાવાન્ ગૌઃ એવું પરામર્શજ્ઞાન થાય છે. એટલે આ પરામર્શ દ્વારા થનારી અનુમિતિ એ તાદાત્મ્યેન ગૌ-સાધ્યક જ બનશે.

પૂર્વપક્ષ એમ કહે છે કે આ વ્યાપકતાના જ્ઞાનમાં ગોત્વત્વનું જ્ઞાન થવાનું જ છે. અને તેથી ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ એવો જ સાસ્નાનો ગૌમાં બોધ માની શકાય છે.” આની સામે ઉત્તરપક્ષ એમ કહે છે કે, તમારી આ વાત સો ટકા સાચી છે. પરંતુ “ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિ-વિશિષ્ટ સાસ્નાવતી ઇયં” એવું જ્યાં પરામર્શ જ્ઞાન થયું જ નથી અને છતાં અનુમિતિ “ઇયં ગૌઃ” થઈ છે. એ અનુમિતિમાં તો ગોત્વને સાધ્ય માનવું શક્ય જ નથી. ત્યાં તો એમ જ માનવું પડશે કે, એ જ્ઞાન એ “ગોનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્નાવતી ઇયં” એવા જ્ઞાનથી જ થયેલ હશે. અને આ રીતે ગૌ એ તાદાત્મ્યથી સાસ્નાવ્યાપક સિદ્ધ થઈ જ જાય છે.

જાગદીશી- યત્તુ - “શુદ્ધગોત્વાવચ્છિન્નવિધેયકાનુમિતિ પ્રતિ નિરવચ્છિન્નગોત્વનિષ્ઠવિશેષ્યતાકમેવ પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વપ્રકારકજ્ઞાનં હેતુરતો ગોત્વત્વાગ્રહેડપિ ગોત્વે સાસ્નાદિવ્યાપકતાવચ્છેદક-ત્વગ્રહસમ્ભવાત્ ગોસાધ્યકાનુમિતેર્નાનુપપત્તિઃ, અભાવલૌકિકપ્રત્યક્ષ એવાધિકરણતા-વચ્છેદકરૂપેણ તદુપસ્થિતે-હેતુત્વાદિતિ” મતં,—

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર કેચિત્ અસ્મત્સુહદાંભાસાઃ इत्थं व्याचक्षते यत्तु इत्यादिना । शुद्धगोत्वावच्छिन्नविधेयकानुमिति प्रति=“अयं गोत्ववान्” इत्याकारकानुमिति प्रति निरवच्छिन्नगोत्वनिष्ठविशेष्यताकं=तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं गोत्वमित्यत्र गोत्वत्वादिनानवच्छिन्ना या गोत्वनिष्ठा विशेष्यता, तन्निरूपकं प्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानं कारणम् । अत्र ज्ञाने निरवच्छिन्नायाः एव विशेष्यतायाः स्वीकृतत्वात् न धर्मितावच्छेदकविधया गोत्वत्वज्ञानमावश्यकं । तथा च गोत्वत्वज्ञानं विनापि गवि सास्नाव्यापकत्वज्ञानसंभवात्, गोनिरूपितव्याप्ति-ज्ञानविशिष्टसास्नाविषयकं पक्षधर्मताज्ञानं गोत्वत्वज्ञानं विनापि संभवति । गोत्वत्वज्ञानाभावाच्च न तत्र गोत्वनिरूपितव्याप्तिज्ञान-विशिष्टसास्नाविषयकं पक्षधर्मताज्ञानं भवति । तथा च तत्र जायमानायाः “इयं गौः” इत्यनुमितेः गोत्वविधेयकत्वं दुर्वचम् । अतः तत्र गोविधेयकत्वमेव सिद्ध्यति । न च तर्हि गोत्वत्वज्ञानं निरर्थकं भवेत् तस्य निष्प्रयोजनकत्वादिति वाच्यम् ‘गोत्वं घटाभाववत्’ इत्यत्र गोत्वेऽभावप्रत्यक्षं भवति । तत्र तादृशाभावप्रत्यक्षे गोत्वनिष्ठायाः घटाभावाद्यधिकरणतायाः अवच्छेदकरूपेण गोत्वत्वज्ञानं कारणं भवति, न त्वत्र धर्मितावच्छेदकविधया तज्ज्ञानमावश्यकं इति । तथा च गोत्वत्वज्ञानं विनापि गोसाध्यिकाऽनुमितिः संभवतीति ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ લાંબો ખુલાસો કરવાની જરૂર જ નથી. પૂર્વપક્ષે જે એમ કહ્યું કે, “ધર્મિતાવચ્છેદક તરીકે ગોત્વત્વની ઉપસ્થિતિ થવાની જ છે... ઇત્યાદિ. એ વાત જ ફોગટ છે. કેમકે અહીં શુદ્ધગોત્વાવચ્છિન્ન એવી ગૌ જ સાધ્ય તરીકે છે. અને આવા સાધ્યની અનુમિતિ પ્રત્યે તો “તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં ગોત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકં” એ જ્ઞાન હેતુ છે ખરું. પણ એ નિરવચ્છિન્ન એવી ગોત્વનિષ્ઠ વિશેષ્યતાવાળું જ જ્ઞાન લેવાનું છે. એ જ કારણ છે. અને તેથી અહીં ગોત્વમાં આવેલી ધર્મિતા=વિશેષ્યતા એ કોઈપણ ધર્મથી અવચ્છિન્ન છે જ નહિ. એટલે ધર્મિતાવચ્છેદક તરીકે પણ ગોત્વત્વની ઉપસ્થિતિ થવાની જ નથી. અને તેના વિના જ અનુમિતિ થાય છે. એટલે એ અનુમિતિમાં તાદાત્મ્યથી ગૌ જ સાધ્ય તરીકે માનવી ઉચિત બની રહે છે. → જો આમ માનશો, તો પછી ગોત્વત્વની ઉપસ્થિતિ કોઈપણ જગ્યાએ જરૂરી ન બનવાથી તે નકામી બની જશે. ← એવી કોઈ શંકા ન કરશો. કેમકે જ્યારે ગોત્વમાં ઘટાભાવાદિનું પ્રત્યક્ષ કરવું હોય ત્યારે એ ગોત્વમાં ઘટાભાવાદિની અધિકરણતા આવશે. અને અભાવના પ્રત્યક્ષમાં અધિકરણનું પ્રત્યક્ષ એ કારણ છે. એટલે ત્યાં અધિકરણતાવચ્છેદક તરીકે ગોત્વત્વની ઉપસ્થિતિ પણ એ ઘટાભાવાદિના પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કારણ છે. એ સિવાય એનો કોઈ ઉપયોગ નથી. એટલે ગોત્વત્વાદિ-અગ્રહદશાયાં... એમાં આદિ પદની જરૂર જ નથી. ગોત્વત્વના જ્ઞાનની અભાવ અવસ્થામાં થનારી અનુમિતિ દ્વારા પણ તાદાત્મ્યેન ગૌ એ સાધ્ય તરીકે સાબિત થાય જ છે.

જાગદીશી

તત્તુચ્છં,

વ્યભિચારજ્ઞાનાપ્રતિબદ્ધતયા

તાદૃશવ્યાપકતાગ્રહસ્યાનુમિત્યહેતુત્વાદન્યથા તુલ્યયુક્ત્યા શુદ્ધગોત્વવિધેયકાનુમિત્તિં પ્રતિ નિરવચ્છિન્નગોત્વ (નિષ્ઠ) વિશેષ્યતાકસ્ય,

પ્રતિયોગ્યનધિકરણહેતુમન્નિષ્ઠાભાવાપ્રતિયોગિત્વજ્ઞાનસ્ય, —હેતુત્વા' દયં ગૌ 'સ્તિ'નુમિતેર્ગૌત્વ-ત્વાદ્યનુપસ્થિતાવપિ ગોત્વરૂપધર્મસાધ્યકત્વસ્ય દુર્વારત્વાપત્તેરિતિ દિક્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર જગદીશઃ તેષાં સ્વમિત્રાભાસાનાં મતં ચ્છંડયતિ તત્તુચ્છમિત્યાદિના । યદિ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં ગોત્વં ઇતિ જ્ઞાને ધર્મિતાવિચ્છેદકવિધયા ગોત્વત્વસ્યોપસ્થિતિર્ન સ્વીક્રિયતે, તદા તુ તદ્ ગોત્વં ગોત્વત્વેન જ્ઞાતં ન ભવતિ । અપિ તુ ગોવૃત્તિત્વાદિનાપિ તસ્ય જ્ઞાનં સંભવતિ । તથા ચ યથા ઘટત્વેન ઘટજ્ઞાનં “ઘટઃ” ઇત્યાકારકં, કિન્તુ કમ્બુગ્રીવાદિમત્વેન ઘટજ્ઞાનં ‘કમ્બુગ્રીવાદિમાન્’ ઇત્યાકારકં ભવતિ । એવમત્ર ગોત્વત્વેન ગોત્વજ્ઞાનં “ગોત્વં” ઇત્યાકારકં ભવતિ । ભવતા ચ ગોત્વત્વેન ગોત્વજ્ઞાનં અત્ર ન ભવતીતિ ઉક્તં । તથા ચ તત્ર ગોવૃત્તિત્વેનાઽપિ ગોત્વજ્ઞાનં સંભવતિ । તત્ત્વ “તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં ગોવૃત્તિ” ઇત્યાકારકમેવ । ઇતશ્ચાયં નિયમઃ યદુત ‘યજ્ઞજ્ઞાનં વ્યભિચારજ્ઞાનપ્રતિબદ્ધ્યં ભવતિ તદેવ જ્ઞાનં અનુમિતિકરણં ભવતિ ।’ યથા ‘તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં વહ્નિત્વં’ ઇતિ જ્ઞાનં ‘તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં વહ્નિત્વં’ ઇતિ વ્યભિચારજ્ઞાનેન પ્રતિબદ્ધ્યં ભવતિ । અતઃ તાદૃશવહ્નિત્વજ્ઞાનં અનુમિતિકારણં ભવતિ । અત્ર તુ ‘ગોવૃત્તિ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકમિતિ’ જ્ઞાનં ગોત્વં તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકમિતિ વ્યભિચારજ્ઞાનેન

પ્રતિબદ્ધ્યં ન ભવતિ । ન હિ ‘પટત્વં ઘટીયપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકમિતિ’ જ્ઞાનં ઘટત્વં ઘટીયપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકમિતિ જ્ઞાનેન પ્રતિબદ્ધ્યં ભવતિ । ઘટત્વસ્ય પટત્વસ્ય ચ પરસ્પરં ભિન્નાકારકત્વાત્ । તદ્વત્ અત્રાપિ ગોત્વસ્ય ગોવૃત્તિપદસ્ય ચ પરસ્પરં ભિન્નાકારકત્વાત્ ભિન્નાર્થત્વાચ્ચ ન તાદૃશવ્યભિચારજ્ઞાનેન “તાદૃશ-પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં ગોવૃત્તિ” ઇતિ જ્ઞાનં પ્રતિબદ્ધ્યં ભવતિ । તથા ચ તસ્ય વ્યભિચારજ્ઞાનાપ્રતિબદ્ધ્યતયા તજ્ઞાનં અનુમિતિકારણમેવ ન ભવિતુમર્હતિ । તથા ચ ન તજ્ઞાનાત્ તત્ર “ઇયં ગૌઃ” ઇત્યનુમિતિઃ સંભવતિ । તદનુમિત્યભાવાચ્ચ ન તાદૃશાનુમિત્યનુરોધેન ધર્મિણો ધર્મવ્યાપકત્વમપિ સંભવતિ ઇતિ મિત્રાભાસાનાં નિરૂપણં સમૂલમુચ્છિન્નં ભવતિ । ન ચ વ્યભિચારજ્ઞાનાપ્રતિબદ્ધ્યં જ્ઞાનમપિ અનુમિતિકારણં ભવિષ્યતિ કો દોષઃ ? ઇતિ વાચ્યમ્ એવં સતિ તુલ્યયુક્તયા યથા ભવદ્ભિઃ “ગોવૃત્તિ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકમિતિ” જ્ઞાનં કારણમિષ્યતે । તથૈવ શુદ્ધગોત્વસાધ્યકાનુમિતિં પ્રતિ સ્વપ્રતિયોગ્યનધિકરણહેત્વધિકરણવૃત્તિઘટાભાવાદિ-અપ્રતિયોગિ ગોત્વમિત્વાકારકં ગોત્વનિષ્ઠાયાઃ નિરવચ્છિન્નવિશેષ્યતાયાઃ નિરૂપકં જ્ઞાનં કારણં ભવતિ ઇત્યપિ વક્તું શક્યતે । તથા ચ ગોત્વત્વજ્ઞાનં વિનાપિ નિરવચ્છિન્નગોત્વવિશેષ્યક નિરૂક્તજ્ઞાનાત્ ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્ત્રાવિષયક પક્ષધર્મતાજ્ઞાનં સંભવત્યેવ । તજ્ઞાનાચ્ચ સમુત્પન્ના અનુમિતિઃ “ઇયં ગૌઃ” ઇત્યાકારિકા ગોત્વસાધ્યકા સંભવતિ ઇતિ ગોત્વત્વાજ્ઞાનદશાયાં જાયમાનાનુમિત્યનુરોધેનાપિ ગવિ સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વં, અનુમિતેઃ ગોસાધ્યકત્વં ચ સિદ્ધં ભવિતુમર્હતિ । વ્યભિચારજ્ઞાનાપ્રતિબદ્ધ્યજ્ઞાનં અનુમિતિકારણં ન ભવતિ ઇતિ નિયમાઙ્ગીકારે તુ ગોત્વં (ગોવૃત્તિ) તાદૃશાભાવપ્રતિયોગિ ઇતિ જ્ઞાનસ્ય ગોત્વત્વાનવચ્છિન્નવિશેષ્યકત્વાત્ ‘ગોત્વં તાદૃશાભાવપ્રતિયોગિ’ ઇતિ જ્ઞાનપ્રતિબદ્ધ્યત્વં ન સંભવતિ । તથા ચ તાદૃશજ્ઞાનસ્યાનુમિતિકારણત્વાભાવાદેવ ન ગોત્વત્વજ્ઞાનં વિના અનુમિતિઃ સંભવતિ । ઇત્થં ચ ગોત્વત્વજ્ઞાનં વિનૈવ ગોસાધ્યકાનુમિતિ-ઉપપત્તિકરણપ્રયાસઃ વ્યર્થઃ એવ ઇતિ બોધ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર પક્ષ : આ ખોટી વાત છે. કેમકે તમે જો ‘ગોત્વં તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક’ એ જ્ઞાનમાં ગોત્વત્વની ઉપસ્થિતિ ન માનો એટલે કે “ગોત્વનો ગોત્વત્વ ધર્મને આગળ કરીને બોધ થાય છે. એ વાત ન સ્વીકારો તો વાંધો એ આવે કે એ ગોત્વ એ ગોવૃત્તિ હોવાથી “ગોવૃત્તિ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક” એવો પક્ષ એ જ્ઞાનનો આકાર સંભવી જ શકવાનો છે. હવે “ગોત્વં તાદૃશપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક” એવું વ્યભિચારજ્ઞાન “ગોત્વં તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક” એવા વ્યાપકતાજ્ઞાનનું પ્રતિબંધક બને છે. એ જ વ્યાપકતાજ્ઞાન અનુમિતિનું કારણ ગણાય કે જે જ્ઞાન એ વ્યભિચારજ્ઞાનથી પ્રતિબદ્ધ્ય=અટકનારું બનતું હોય. પ્રસ્તુતમાં તમે ગોત્વત્વેન ગોત્વની ઉપસ્થિતિ નથી માની. એટલે “ગોવૃત્તિ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક” એ રીતે પક્ષ વ્યાપકતાજ્ઞાન થઈ શકે. હવે આ જ્ઞાન એ “ગોત્વં તાદૃશ... અવચ્છેદક” એવા વ્યભિચારજ્ઞાનથી પ્રતિબદ્ધ્ય બનવાનું જ નથી. કેમકે ગોવૃત્તિ અને ગોત્વ શબ્દો જુદા જુદા પડી ગયા છે. જેમ “ઘટત્વં ઘટીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક” એ જ્ઞાન “પટત્વં ઘટીયપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક” એ જ્ઞાન પ્રત્યે પ્રતિબંધક ન બને. કેમકે ઘટત્વ+પટત્વ બેય જુદા છે. તેમ અહીં પક્ષ ગોવૃત્તિ=ગોત્વ+ સાસ્ત્રા+રૂપાદિ અને ગોત્વ એ જુદા જ પડી જવાથી હવે આ વ્યભિચારજ્ઞાન એ નિરૂક્તજ્ઞાનનું પ્રતિબંધક ન બને. અને તો પછી વ્યભિચારજ્ઞાનથી અપ્રતિબદ્ધ્ય એવું આ જ્ઞાન એ અનુમિતિનું હેતુ માની જ ન શકાય.

પ્રશ્ન : વ્યભિચારજ્ઞાનથી અપ્રતિબદ્ધ્ય એવું પક્ષ જ્ઞાન એ અનુમિતિનું હેતુ બની શકે છે. એમ માનવામાં વાંધો શું છે ?

ઉત્તરપક્ષ : વાહ, તો તો પછી એમ પણ કહી શકાય કે શુદ્ધગોત્વસાધ્યક એવી અનુમિતિ પ્રત્યે “શુદ્ધગોત્વં પ્રતિયોગી-અનધિકરણીભૂત-હેત્વધિકરણ-વૃત્તિ-ઘટાદિઅભાવ અપ્રતિયોગી” એવું જ્ઞાન એ કારણ છે. અને આ શુદ્ધગોત્વનિષ્ઠ વિશેષ્યતાક એવું જ્ઞાન એ નિરવચ્છિન્નવિશેષ્યતાક જ માનવાનું. હવે આમ હોવાથી ગોત્વત્વના જ્ઞાન વિના પણ જે “ઇયં ગૌઃ” એવી અનુમિતિ થાય. તે આવા પ્રકારના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી માની શકાય છે. અર્થાત્ શુદ્ધગોત્વસાધ્યક એ માની શકાશે. અને તો પછી ‘તાદાત્મ્યથી ગૌ સાધ્ય છે’ એ વાત સિદ્ધ નહીં થાય. પણ જો વ્યભિચારજ્ઞાનથી અપ્રતિબદ્ધ એવા જ્ઞાનને અનુમિતિકારણ ન માનીએ તો વાંધો ન આવે. કેમકે “ગોત્વત્વં તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક” એ વ્યભિચાર જ્ઞાન છે. અને તે “ગોત્વં તાદૃશાભાવાપ્રતિયોગી” એ જ્ઞાનનું પ્રતિબંધક નથી બનતું. માટે આ જ્ઞાન એ વ્યભિચારજ્ઞાનથી અપ્રતિબદ્ધ હોવાથી તે અનુમિતિકારણ માની ન શકાય. એટલે વાંધો ન આવે. પણ આ નિયમ પ્રમાણે પછી ‘ગોવૃત્તિ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક’ એવું જ્ઞાન પણ ‘ગોત્વં તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક’ એ જ્ઞાનથી અપ્રતિબદ્ધ જ હોવાથી એ જ્ઞાન પણ અનુમિતિ કારણ ન જ માની શકાય. પરંતુ, ગોત્વત્વધર્મને લઈને જ્યાં ગોત્વનો બોધ થાય છે તેવું જ “ગોત્વં તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક” એ જ્ઞાન વ્યભિચારજ્ઞાનથી પ્રતિબદ્ધ હોવાથી તે જ્ઞાન અનુમિતિકારણ માની શકાય. આમ અનુમિતિની પૂર્વે ગોત્વત્વની ઉપસ્થિતિ તો જરૂરી છે જ. અને એટલે જ એ આદિ પદ આવશ્યક છે. ભલે ગોત્વત્વ=ગવેતરાવૃત્તિત્વ રૂપ વ્યાપ્તિની ઉપસ્થિતિ થાય. ભલે તેનાથી વિશિષ્ટ સાસ્નાનો બોધ થાય. પણ જ્યાં એવી ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્નાનો પક્ષધર્મ તરીકે જ બોધ નથી. અને અનુમિતિ થાય છે ત્યાં તો ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટનો પક્ષધર્મ તરીકે બોધ ન હોવાથી એ અનુમિતિ ગોત્વસાધ્યક માની જ ન શકાય. અને તેથી ત્યાં ગોસાધ્યક અનુમિતિ જ માનવી પડે.

જાગદીશી - પ્રાજ્ઞસ્તુ—“ગોતાદાત્મ્યસ્ય સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વગ્રહાદેવ ગોસ્તાદાત્મ્યેન સિદ્ધિ-સમ્ભવાત્ર તદનુરોધેન ગોસ્તાદાત્મ્યેન વ્યાપકત્વસ્વીકારો યુક્તઃ, સમ્બન્ધગતવ્યાપકત્વ-ગ્રહાદેવ સમ્બન્ધિનોઽનુમિતેર્મિશ્રાદિસમ્પતત્વાદત ઉક્તં, —ગોત્વત્વાદ્યગ્રહદશાયામિતિ (શિ. પૃ. ૧૬૬) । — ગોતાદાત્મ્યત્વાદ્યગ્રહદશાયામિતિ તદર્થ” — ઇત્યાહુઃ । — તચ્ચિન્ત્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર પ્રાચીનાઃ સ્વમતં પ્રતિપાદયન્તિ — ‘ઇયં ગૌઃ’ ઇત્યનુમિત્યનુરોધેનાપિ ન ગોઃ તાદાત્મ્યેન સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વં સિદ્ધ્યતિ । યદ્યપિ ઇયમનુમિતિઃ તાદાત્મ્યેન ગોસાધ્યિકૈવ । તથાપિ ન સા ગોનિરૂપિતવ્યાપ્તિજ્ઞાનવિશિષ્ટસાસ્ત્રાવિષયકપક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યાઽપિ તુ ગોતાદાત્મ્યનિરૂપિતવ્યાપ્તિજ્ઞાનવિશિષ્ટ-સાસ્ત્રાવિષયક-પક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યા । અયં ભાવઃ । ગવિ સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વગ્રહો ન ભવતિ, કિન્તુ ગોતાદાત્મ્યે એવ સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વગ્રહો ભવતિ । સ ચ “તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં યત્ ગોતાદાત્મ્યત્વં તદવચ્છિન્નં ગોતાદાત્મ્યમિ”ત્યાકારકઃ । અનેનૈવ જ્ઞાનેન “ઇયં ગૌઃ” ઇત્યનુમિતિઃ ભવતિ । અતો ન અનયાઽનુમિત્યા ગવિ સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વં સિદ્ધ્યતિ, અપિ તુ ગોતાદાત્મ્યે એવ સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વમસ્તિ । ન ચ ગોતાદાત્મ્યનિરૂપિત-

વ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્ત્રાજ્ઞાનાત્તુ ગોતાદાત્મ્યસાધ્યિકા એવ “ઇયં ગોતાદાત્મ્યવતી” इत्यनुमितिरुचिता, ન તુ ગોસાધ્યિકા, ગોનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્ત્રાજ્ઞાનાભાવાત્ इति वाच्यम् सम्बन्धनिष्ठायाः व्यापकतायाः ज्ञानात् संबंधिनोऽनुमितिः मिश्रादीनां सम्मतैव । तथा च गोतादात્म्यनिष्ठायाः व्यापकतायाः ज्ञानात् गोरनुमितिनानुपपन्ना इत्थं च “इयं गौः” इत्यनुमित्यनुरोधेनापि धर्मिणो गवादेः धर्मव्यापकत्वं न सिद्ध्येत्, किन्तु दीधितिकारस्तु तत्साधयितुं इच्छति । अतः दीधितिकारेण “मेत्वत्वग्रहदशायां” इति पदमुपात्तम् । तस्यार्थस्तु गोतादात્म्यत्वाग्रहदशायामिति । तथा च यत्र गोतादात્म्यत्वस्य ज्ञानं नास्ति । तत्र गोतादात્म्यत्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानं न संभवति । तज्ज्ञानं विना च गोतादात્म्ये सास्त्राव्यापकत्वज्ञानमपि न संभवति । तथा च तत्र जायमानायाः “इयं गौः” इत्यनुमितेः उत्पत्तिः गोनिरूपितव्याप્तिज्ञानविशिष्टसास्त्राज्ञानादेव मन्तव्या । एवं च तदनुमित्यनुरोधेन गवि धर्मिणि धर्मव्यापकत्वं प्रसिद्धं भवति इति न कश्चिद् दोषः । अत्र प्राचीनमतेऽपि आदिपदप्रयोजनं पूर्ववत् एव विभावनीयम् । तथापि स्थानाशून्यार्थं किञ्चित्प्रदर्शयते । पूर्वपक्षः कथयति — गवि व्यापकताज्ञानाय ‘गोत्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं’ इति ज्ञानमावश्यकं, तत्र गोत्वत्वस्य गोतादात્म्यरूपस्य धर्मितावच्छेदकविधया उपस्थितिरावश्यकी । तथा च गोतादात્म्यज्ञानं विना निरुक्तानुमितेः असंभवात्, गोतादात્म्यज्ञानान्तरं समुत्पद्यमानायाः अनुमितेः गोसाध्यकत्वेऽपि गोतादात્म्यनिरूपितव्याप્तिवિशिष्टसास्त्राज्ञानजन्यत्वस्य संभवदुक्तिकत्वात् न तदनुमित्यनुरोधेनापि गवि सास्त्राव्यापकत्वं सिध्यति अपि तु गोतादात્म्ये एव तत्सिद्ध्यतीति । तत्र प्राचीनाः उत्तरयन्ति — तथापि यत्र गोतादात્म्यनिरूपितव्याप્तिवિशिष्टसास्त्रायाः पक्षधर्मत्वेन ज्ञानं न भवति । तत्र जायमानायाः अनुमितेः अनुरोधेन गवि सास्त्राव्यापकत्वमवश्यं मन्तव्यं । यतः तत्र गोनिरूपितव्याप્तिवિशिष्टसास्त्राविषयकपक्षधर्मताज्ञानादेव साऽनुमितिः समुत्पन्नाऽवश्यं मन्तव्या । तथा च समागतमेव गवि सास्त्राव्यापकत्वमिति आदिपदेन गोतादात્म्यनिरूपितसास्त्राविषयकपक्षधर्मतां गृहीत्वा तदग्रहदशायां जायमानानुमित्यनुरोधेन गवि सास्त्राव्यापकत्वं संगमनीयमित्यादि ।

अत्र तच्चिन्त्यमित्यनेन जगदीशः प्राचां मतेऽस्वरसं दर्शयति । तद्बीजं तु स्वयमेव विवृत्तिटीकानुसारेण विभावनीयम् । नात्र प्रतन्यते । विवृत्तिकारस्य पुरस्तात् “तच्चिन्त्यमि”ति पाठो नासीत् किन्तु “आहुरित्येव” पाठोऽभवत् इति तु विवृत्तिटीकायां प्रोक्तेन “आहुरित्युक्त्या सूचितः” इति ग्रन्थेनानुमीयते ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીનો : ખરેખર તો “ગૌ એ તાદાત્મ્યથી સાસ્નાનો વ્યાપક છે” એવો બોધ પ્રથમ નથી થતો. પરંતુ ‘ગૌતાદાત્મ્ય જ સાસ્નાવ્યાપક છે’ એવો બોધ થાય છે. અર્થાત્ “સાસ્નાવત્નિષ્ઠાભાવાપ્રતિયોગી ગૌતાદાત્મ્ય= સાસ્નાવત્નિષ્ઠાભાવાપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક-ગૌતાદાત્મ્યત્વં તદવચ્છિન્નં ગૌતાદાત્મ્ય” એવો જે બોધ થાય. અને એના દ્વારા જ પછી “ઇયં ગૌઃ” એવી ગૌની તાદાત્મ્યથી સિદ્ધિ થાય છે. એટલે એ અનુમિતિ દ્વારા ગૌને તાદાત્મ્યથી સાસ્નાવ્યાપક માનવાની વાત બરાબર નથી લાગતી. કેમકે ગૌતાદાત્મ્યને જ સાસ્નાવ્યાપક માનવાથી આ અનુમિતિ ઘટી જાય છે.

પ્રશ્ન : જો ગૌતાદાત્મ્યમાં વ્યાપક્તાનો બોધ થયો છે, તો પછી અનુમિતિ પણ ‘ઇયં ગૌતાદાત્મ્યવતી’ એમ જ થવી જોઈએ. ‘ઇયં તાદાત્મ્યેન ગોમતી (ઇયં ગૌઃ)’ એ અનુમિતિ શી રીતે થઈ શકે ? જેમાં વ્યાપક્તાનો બોધ

થાય, તેની જ અનુમિતિ થાય.

પ્રાચીન : એમાં કંઈ જ વાંધો નથી. કેમકે સંબંધમાં રહેલ વ્યાપક્તાના બોધથી સંબંધીની અનુમિતિ થઈ શકે છે. અને એ વાત મિશ્રાદિને સંમત છે. એટલે ગૌતાદાત્મ્યમાં રહેલ વ્યાપક્તાના બોધથી સંબંધી એવા ગૌની તાદાત્મ્યસંબંધથી અનુમિતિ શક્ય જ છે. આમ ગૌમાં તાદાત્મ્યથી સાસ્નાવ્યાપક્તા સિદ્ધ નથી થઈ શકતી. પણ દીધિતિકારે તો કરવી જ છે. એટલે જ એમણે “ગૌત્વત્વાદ્યગ્રહદશાયા” પદ મુકેલ છે. એનો અર્થ=ગૌતાદાત્મ્યત્વાદિ-અગ્રહદશાયા” એમ જ કરવો. અર્થાત્ ગૌતાદાત્મ્યત્વનું જ્યારે જ્ઞાન નથી. ત્યારે તો, ગૌતાદાત્મ્યમાં તાદશવ્યાપક્તાનો બોધ થવાનો નથી. અને ત્યાં જે “ઈયં ગૌઃ” અનુમિતિ થાય છે. એ ગૌતાદાત્મ્યમાં વ્યાપક્તાના જ્ઞાનથી થયેલી માની જ ન શકાય. એટલે ત્યાં “ગૌમાં તાદાત્મ્યથી સાસ્નાવ્યાપક્તાના જ્ઞાનથી અનુમિતિ થયેલી છે” એમ માનવું. અહીં પણ પૂર્વોક્તયર્થો સમજી લેવી કે, “તાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ગૌત્વં” એવા વ્યાપક્તાજ્ઞાનમાં ગૌત્વત્વ=ગૌતાદાત્મ્યની ધર્મિતાવચ્છેદક તરીકે ઉપસ્થિતિ થવાની જ છે. એટલે એના જ્ઞાન વિના અનુમિતિ થવાની વાત જ ખોટી છે.” એવા પૂર્વપક્ષની સામે ઉત્તરપક્ષ=પ્રાચીનો કહેશે કે, “ભલે તમારી એ વાત સાચી. તો પણ જ્યાં ગૌતાદાત્મ્યનિરૂપિતવ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ સાસ્ના એ પક્ષધર્મ તરીકે નથી જણાતો અને અનુમિતિ થાય છે, ત્યાં તો ગૌનિરૂપિતવ્યાપ્તિ-વિશિષ્ટસાસ્નાવાનયં એવા જ જ્ઞાનથી એ અનુમિતિ માનવી પડશે. અને એ રીતે ગૌમાં તાદાત્મ્યથી સાસ્નાવ્યાપક્તા સિદ્ધ થઈ જ જવાની છે. આમ “આદિ” પદથી ગૌતાદાત્મ્યનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્નાના પક્ષધર્મતાના બોધના અભાવકાળે... એવો અર્થ લેવાનો છે. પ્રાચીનોની આ વાતમાં જગદીશજીને અસ્વરસ હોવાથી “તચ્ચિન્ત્યમ્” કહેલ છે. (વિવૃત્તિકારની સામે તચ્ચિન્ત્યમ્ ને બદલે આહુ: એવો પાઠ હતો, એમ જાણવું. આથી જ વિવૃત્તિકારે “આહુરિત્યુક્ત્વા સૂચિતઃ” એમ લખેલ છે.) આની વિશેષયર્થ કરતા નથી. વધુ જાણકારી માટે નૈયાયિકોનો આશરો લેવો.

જાગદીશી- (‘ગૌત્વત્વાદ્યગ્રહદશાયામિત્યસ્ય’, —‘ગૌત્વત્વેનાગ્રહો યસ્માદિતિ વ્યુત્પત્ત્યા ગૌત્વ બાધનિશ્ચયદશાયામિત્યર્થઃ, તથા ચ તદાનીમયં ગૌરિત્યનુમિત્યર્થ ધર્મિણો ધર્મવ્યાપક્ત્વમવશ્યં સ્વીકાર્યમિત્યપિ” વદન્તિ ।)

ગૌરિતિ । — ‘સિધ્યતી’તિ પરેણાન્વયઃ । ગૌર્વ્યતિરેકાદિતિ—તાદાત્મ્યેનેત્યનુષજ્યતે ॥૧૭॥

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્રાન્યે તુ ગૌત્વત્વાદ્યગ્રહદશાયામિત્યસ્ય ગૌત્વત્વેનાગ્રહો યસ્માદ્ ઇતિ વ્યુત્પત્તિસમાશ્રયણાત્ “અસ્મિન્પિન્ડે ન ગૌત્વં” ઇત્યાકારકો ગૌત્વબાધનિશ્ચયઃ એવ ગૃહ્યતે । યતોઽસ્મિન્બાધનિશ્ચયે સતિ “અસ્મિન્પિન્ડે ગૌત્વં” “ઇત્યાકારકો ગૌત્વત્વેન ગૌત્વસ્ય ગ્રહો ન ભવત્યપિ તુ “અસ્મિન્પિન્ડે ગૌત્વત્તિ” ઇત્યાકારકઃ એવ ગ્રહઃ સંભવતિ । તથા ચ બાધનિશ્ચયેન ગૌત્વત્વેન ગૌત્વગ્રહપ્રતિબંધકરણાત્ ગૌત્વત્વાદ્યગ્રહપદસ્ય બહુવ્રીહિસમાસાદેરેણ બાધનિશ્ચયો ગ્રહીતું શક્યઃ । ઇત્યં ચ યત્ર ‘અસ્મિન્પિન્ડે ન ગૌત્વમિતિ’ બાધજ્ઞાનં, તત્ર

જાયમાનાયા: “અયં પિણ્ડઃ ગૌઃ” ઇત્યનુમિતે: ગોત્વસાધ્યકત્વં ન સંભવતિ । બાધજ્ઞાનેન તત્ર પિણ્ડે ગોત્વનિશ્ચયપ્રતિબંધકરણાત્ । કિન્તુ સાડનુમિતિઃ ગોસાધ્યિકા એવ મન્તવ્યા । તદનુરોધેન ચ ગવિ સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વં સિદ્ધ્યતિ ઇતિ વદન્તિ । અત્રાપિ ગ્રન્થકારકસ્યાસ્વરસઃ, સોડપિ સ્વબુદ્ધ્યા વિવૃત્તિટીકામનુસૃત્ય સ્વયમેવ ચિન્તનીયઃ અબુધજનોપકારકરણપ્રયોજનકત્વાદસ્ય ટીકાકરણપ્રયાસસ્ય, નેહ પ્રત્યતે । ઇત્થં ચ ગવિ તાદાત્મ્યેન સાસ્ત્રાવ્યાપકત્વજ્ઞાને સતિ, સાસ્ત્રાદિના ગોઃ તાદાત્મ્યેન જ્ઞાનં, તાદાત્મ્યેન ગોરભાવાચ્ચ સમવાયેન સાસ્ત્રાપ્રતિયોગિકાભાવજ્ઞાનં સંભવતિ ઇતિ સિદ્ધમ્ ધર્મિણોડપિ ધર્મવ્યાપકત્વમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : વદન્તિ : કેટલાંકો વળી “ગોત્વત્વાઘગ્રહશાયાં” એનો એવો અર્થ કરે છે કે, “ગોત્વત્વેન અગ્રહો યસ્માત્” જ્યારે સામે રહેલા પિંડમાં “અસ્મિન્ ન ગોત્વં” એવો બાધનિશ્ચય હોય, ત્યારે ત્યાં “અસ્મિન્ ગોત્વં” એવો ગોત્વત્વેન ગોત્વનો બોધ થઈ શકતો નથી. એટલે ગોત્વત્વેન ગોત્વગ્રહને અટકાવનાર ગોત્વાભાવનિશ્ચય એ જ “ગોત્વાત્વાઘગ્રહ” શબ્દથી લેવાશે. આનો સાર એ કે, સામેના પિંડમાં ગોત્વનો બાધનિશ્ચય હોવાથી “ઈયં ગૌઃ” એ અનુમિતિ “અયં ગોત્વવાન્” એ રૂપ તો માની જ ન શકાય. કેમકે ગોત્વાભાવનિશ્ચય એ ગોત્વવત્તાજ્ઞાન ન જ થવા દે. એટલે તે વખતે થનારી આ અનુમિતિ એ તાદાત્મ્યેન ગૌસાધ્યક માનવી જ ઉચિત છે. અને એ રીતે ગૌ=ધર્મમાં તાદાત્મ્યથી વ્યાપકતાની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

આ મતમાં પણ અસ્વરસ છે જ. તે વિવૃત્તિટીકામાંથી જ વિશેષજિજ્ઞાસુએ જાણી લેવો. અહીં એની ચર્ચા કરતા નથી.

આમ “ગોત્વત્વાદિ-અગ્રહશાયાં” ના જુદા જુદા ઘણા અર્થો જોયા. તેના દ્વારા એટલું તો નક્કી થયું કે ગૌમાં તાદાત્મ્યથી સાસ્ત્રાવ્યાપકતા છે. અને તેથી સાસ્ત્રાહેતુ દ્વારા તાદાત્મ્યથી ગૌની અને તાદાત્મ્યથી ગૌના અભાવ દ્વારા સાસ્ત્રાના અભાવની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષેણ સાધ્યવદ્-ભિન્નાવૃત્તિત્વરૂપાં વ્યાપ્તિમાદાય ગોત્વસાધ્યિકા અનુમિતિઃ પ્રસિદ્ધીકૃતા । અસ્માકમિયત્યેવ આરેકા યદુત પૂર્વપક્ષેણ અત્રૈવ ગ્રન્થે પ્રતિપાદિતાં પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ-હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં ગોત્વત્વં તદવચ્છિન્નં ગોત્વં.... ઇત્યેવ વ્યાપ્તિમાદાય ગોત્વસાધ્યિકાડનુમિતિઃ કથં ન પ્રસિદ્ધીકૃતા ઇતિ ચેત્ અસ્ય વ્યાપ્તેઃ ગુરુભૂતત્વાત્ સાધ્યવદ્ભિન્નાવૃત્તિ-ત્મકવ્યાપ્તેશ્ચ લઘુભૂતત્વાત્ એવ તૈરિત્થં કૃતં ઇતિ વયં મન્યામહે । વિશેષતસ્તુ નૈયાયિકશ્રેષ્ઠપારતંત્ર્યં સ્વીકૃત્ય જ્ઞાતવ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : સૌ પ્રથમ પૂર્વપક્ષે જે ચર્ચા કરી, તેમાં તેણે ગોત્વવદ્-ભિન્નાવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્તિના જ્ઞાન દ્વારા જ અનુમિતિ થવાની વાત કરી. અને આવી વ્યાપ્તિ પણ અનુમિતિકારણ બને છે, એ વાત એણે જણાવી. પણ એ વ્યાપ્તિ અહીં લાવવાનું પ્રયોજન શું ? એના કરતા એ એમ પણ કહી શકત કે — સાસ્ત્રાધિકરણવૃત્તિ ઘટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ગોત્વત્વ છે. અને એ ગોત્વત્વથી અવચ્છિન્ન એવું ગોત્વ છે. અને એ ગોત્વનિરૂપિતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટસાસ્ત્રાના જ્ઞાનથી જ આ અનુમિતિ થાય છે. માટે આ અનુમિતિ ગોત્વસાધ્યક છે.” પણ એમ કહેવાને બદલે “ગોત્વત્વ=ગોત્વવદ્ભિન્નાવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્તિના જ્ઞાનથી આ અનુમિતિ થાય છે” એમ શા માટે કહ્યું ?

ઉત્તર : સાધ્યવદ્ન્યાવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્તિ એ નાની હોવાથી તેમાં લાઘવગુણ થાય છે. અહીંની વ્યાપ્તિ તો ઘણી મોટી હોવાથી તેમાં ગૌરવ છે. એ આશયથી આવી વિવક્ષા કરી હોય એમ સંભવે છે. આ માટે વિશેષ ખુલાસો તો વિશિષ્ટ નૈયાયિકો જ આપી શકે.

दीधितिः

एवञ्च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्यापकत्वम् ।

(वृत्ति नियामक) संयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे, —

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा, —
पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि,

—तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात्, सिद्धिरपि तस्य तथैव,

— न तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वात्

—अव्यापकत्वाच्च,

व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् ॥१८॥

जागदीशी - एवञ्चेति । सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धनिवेशे चेत्यर्थः ।

संयोगत्वेन संयोगमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे वृत्त्यनियामकसंयोगस्यापि तत्त्वं सर्वजनसिद्धमतो 'मात्र' पदम् । सम्बन्धरूपत्वे इति अन्यथा तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या गगनादेः पृथिवीत्वादिव्यापकत्वं दुर्घटमेव स्यादिति भावः । तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि द्वितीयकल्पानुसारेण व्यापकत्वं सम्पादयति, — साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति ।

— तथा च सम्बन्धान्तरावच्छिन्नघटाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वय इति भावः । 'द्रव्यत्वस्य गगनासंयुक्तविश्वन्तरे तद्रव्यभिचाराद्धेत्वन्तरमाह, — पृथिवीत्वादीति । व्यापकत्वमपीति । — 'गगनादे'रिति पूर्वेष्वान्वयः ।

('ननूत्पत्तिकाले जन्यस्य, — प्रलयकाले नित्यस्य, — पृथिवीमात्रस्य गगनाभावसत्त्वात्कथं तस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वमत आह, — तदभाववतोऽपीति । — गगनादेरभाववतोऽपि । संयोगेनेति । — वृत्त्यनियामकसंयोगेन, । — तत्सम्बन्धित्वात् = गगनादिसम्बन्धित्वात् ।)

नन्वेवं निरुक्तव्याप्तिज्ञानाद्धटो गगनवानित्यनुमितिः प्रमा स्यादत आह, — सिद्धिरपीति । तथैव = वृत्त्यनियामकसंयोगेनैव, तथा च तादृशसम्बन्धेन गगनानुमितेः प्रमात्वमिष्टमेवेति भावः ।

तेनासम्बन्धित्वादिति । — येन सम्बन्धेन साध्य-साधनसामानाधिकरण्यं परामर्शं भासते, तेनैव सम्बन्धेन साध्यानुमितेः फलत्वादिति भावः ।

चन्द्रशेखरीया : इत्थं च तादात्म्यसम्बन्धेन यत्र साध्यं हेतुः च, तत्र लक्षणसमन्वयार्थं सर्वत्राधिकरणपदं

परित्यज्य संबंधिपदनिवेशः आवश्यकः इति उक्तम् । एवं च अधुना गगनमपि वृत्यनियामकसंयोगेन द्रव्यत्वपृथ्वीत्वादिव्यापकं भविष्यति । अयं भावः । अधिकरणपदघटितलक्षणानुसारेण गगनं वृत्यनियामकसंयोगेन द्रव्यत्वादिव्यापकं न भवति । तथा हि द्रव्यत्वाधिकरणे पर्वते वृत्यनियामकसंयोगेन गगनमस्ति, अतो न तस्याभावो गृह्यते । किन्तु घटाभावः, स च यदि संयोगसामान्येन घटस्याभावो गृह्यते, तदा तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः संयोगः, तेन घटानधिकरणं हेत्वधिकरणं पर्वतः, तत्र वर्तमानः स एव घटाभावः, किन्तु तत्प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकवृत्यनियामकसंयोगावच्छिन्ना नास्ति, अतः न सा प्रतियोगिता गृह्यते । यदि हि वृत्यनियामकसंयोगेन घटाभावो गृह्येत, तदा तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः वृत्यनियामकसंयोगः, तेन सम्बन्धेन घटाधिकरणस्यैवाप्रसिद्धत्वात् प्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरणस्यापि अप्रसिद्धिः, वृत्यनियामक-संयोगस्याधाराधेयभावनियामकत्वाभावात् न तेन सम्बन्धेन अधिकरणप्रसिद्धिरिति भावः । इत्थं च अधिकरणपदघटितलक्षणं न निरुक्तानुमाने संघटते । किन्तु अधुना तु संबंधिपदघटितमेव लक्षणं । तदनुसारेण तु गगनमपि द्रव्यत्वादिव्यापकं भवति । तथा हि वृत्यनियामकसंयोगेन घटसम्बन्धी घटसंयुक्तो वायुः । तद्भिन्नं हेत्वधिकरणं पर्वतः, तस्मिन् स अभावः, तस्य प्रतियोगिता वृत्यनियामकसंयोगात्मकेन साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेनावच्छिन्ना अपि अस्ति । तदनवच्छेदकं गगनत्वं इति लक्षणघटनात् गगनं द्रव्यत्वाभावव्यापकं भवति ।

अत्र दीधित्यां “वृत्तिनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे” इति पाठः दृश्यते, तत्र च ‘वृत्तिनियामक’ इति पदं प्रामादिकं इति वयं मन्यामहे, तत्कारणं तु वक्ष्यामः । साम्प्रतं तु ‘संयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे’ इत्यस्य ग्रन्थस्य निरूपणं क्रियते ।

पूर्वपक्षः प्रश्नयति ननु वृत्यनियामकसंयोगसम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदको न भवति । तथा च अत्र अनुमाने कस्याप्यभावस्य प्रतियोगिता वृत्यनियामकसंयोगावच्छिन्ना न संभवति । तथा च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः एव अप्रसिद्धत्वात् तद्घटितलक्षणमपि नात्र संजाघटीति इति कथं गगनस्य द्रव्यत्वव्यापकत्वं इति ।

तत्र दीधितिकारः समादधाति । संयोगमात्रस्य अभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्यापकत्वं पृथ्वीत्वादिव्यापकत्वमपि च संभवतीत्यन्वयः । अस्य भावार्थस्त्वयम् येषां मते वृत्यनियामकसंयोगः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाप्रसिद्धः, तेषां मते यद्यपि गगनं न द्रव्यत्वादिव्यापकं भवति । किन्तु येषां मते संयोगमात्रस्य=वृत्तिनियामकसंयोगस्य वृत्तिनियामकसंयोगत्वेन वृत्यनियामकसंयोगस्य वृत्यनियामकसंयोगत्वेन च प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीक्रियते, तेषां मते तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन घटानधिकरणपर्वतवृत्यभाव-प्रतियोगितायाः वृत्यनियामकसंयोगावच्छिन्नायाः प्रसिद्धत्वात् सा ग्रहीतुं शक्या, तदनवच्छेदकं गगनत्वमिति लक्षणघटनात् गगनमपि द्रव्यत्वादिव्यापकं वृत्यनियामकसंयोगेन भवत्येव ।

अधुना “संयोगमात्रस्य”....इत्यत्र मात्रपदप्रयोजनं अभिधीयते । यदि हि संयोगस्याभावप्रतियोगिता-वच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे..... इति पाठो लिख्यते । तदा तु अयमर्थो भवति यत् — “येषां मते संयोगः

अभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपः प्रसिद्धः, तेषां मते गगनं वृत्त्यनियामकसंयोगेन द्रव्यत्वादिव्यापकं भवति" — इति । अयम् च अर्थः न समीचीनः । यतो ये केचित् वृत्त्यनियामकसंयोगं प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वेन न स्वीकुर्वन्ति । तेऽपि संयोगत्वेन संयोगसामान्यं वृत्त्यनियामकवृत्तिनियामकसंयोगभेदभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदकं स्वीकुर्वन्त्येव, ते तु केवलं वृत्त्यनियामकसंयोगं वृत्त्यनियामकसंयोगत्वेन धर्मेणैव प्रतियोगितावच्छेदकं न स्वीकुर्वन्ति । तथा च तेऽत्र शङ्कां कर्तुं अर्हन्ति । यत् — भवद्भिः संयोगस्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्व-मते गगनस्य वृत्त्यनियामकसंयोगेन द्रव्यत्वादिव्यापकत्वं प्रतिपादितं । किन्तु तत्र युक्तम् । यतः वयमपि वृत्त्यनियामकसंयोगे वृत्त्यनियामकसंयोगत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वं निषिध्यमाना अपि "संयोगः अभावप्रतियोगितावच्छेदकः" इति स्वीकुर्मः । किन्तु तथापि न गगनं वृत्त्यनियामकसंयोगेन द्रव्यत्वादिव्यापकं भवति । तथा हि-संयोगेन घटाभावो यदि लक्षणघटत्वेन गृह्यते, तदा तु तस्य प्रतियोगिता संयोगत्वविशिष्टसंयोगावच्छिन्ना, वृत्त्यनियामकसंयोगत्वविशिष्ट वृत्त्यनियामक-संयोगावच्छिन्ना नास्ति, अतो न सा ग्रहीतुं शक्या । साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः एव लक्षणघटकत्वेनाभिधानात् । यदि च वृत्त्यनियामकसंयोगेन घटाभावो गृह्यते, तदापि तत्प्रतियोगिता-न-वृत्त्यनियामकसंयोगत्वविशिष्टेन वृत्त्यनियामकसंयोगेनावच्छिन्ना, तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व-अस्वीकारात् । इत्थं च कस्या अपि प्रतियोगितायाः लक्षणाघटकत्वात् लक्षणसमन्वयो न संभवतीति न संयोगस्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धत्वेऽपि गगनस्य द्रव्यत्वादिव्यापकत्वं संभवतीति ।

तस्मात् दीधितिकारेण संयोगस्य...-इत्यनुक्त्वा संयोगमात्रस्य.... इत्युक्तम् । तत्स्थार्थस्तु अयम् — संयोगमात्रस्य = वृत्तिनियामक-संयोगत्वेन वृत्ति-नियामकसंयोगस्य, वृत्त्यनियामकसंयोगत्वेन वृत्त्यनियामकसंयोगस्य च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे इति — तथा च येषां मते वृत्त्यनियामकसंयोगत्व-विशिष्टस्य वृत्त्यनियामकसंयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रसिद्धं, तेषां मते एव गगनं द्रव्यत्वादिव्यापकं भवति । यूयं तु न वृत्त्यनियामकसंयोगत्वविशिष्टस्य वृत्त्यनियामक-संयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीकुरुथा अतो भवन्मते तु गगनं द्रव्यत्वव्यापकं नैव भवति । किन्तु यथोदितमते एव भवति । तथाहि वृत्त्यनियामकसंयोगेन घटाभावो लक्षणघटको भवति, तत्प्रतियोगिता तु वृत्त्यनियामकसंयोगत्वविशिष्टेन वृत्त्यनियामकसंयोगेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धरूपेणावच्छिन्ना एव । अतः सा गृह्यते, तदनवच्छेदकं नु गगनत्वं इति लक्षणघटनात् गगनं द्रव्यत्वादिव्यापकं भवति । यदि हि वृत्त्यनियामकसंयोगत्वावच्छिन्नस्य वृत्त्यनियामक-संयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न स्वीक्रियते, तदा तु साध्यतावच्छेदकतादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-भावस्यैव अप्रसिद्धत्वात्, लक्षणसमन्वयासंभवात् न गगनं पृथ्वीत्वादिव्यापकं भवितुमर्हति इति उक्तप्रायम् ।

अधुना दीधित्यां दृश्यमानस्य वृत्तिनियामकपदस्य प्रामादिकत्वं प्रतिपादयामः । जागीदीशीटीकायां कुत्रापि वृत्तिनियामकपदस्य समुल्लेखोऽपि न कृतः, अतो ज्ञायते, यत् जगदीशस्य पुरस्तात् विद्यमानायां दीधित्यां तत्पदं नासीत् । एवं विवृत्तिटीकायामपि वृत्तिनियामकपदस्य समुल्लेखनं न कृतं, अतः तेषां पुरस्तादपि तत्पदं नासीत् इत्येव सिद्ध्यति । युक्तिस्तु इयम् । वृत्तिनियामकपदं विनैव सर्वस्य पदार्थस्य सुघटितत्वसंभवात् तत्पदं न

निवेश्यमेव । प्रत्युत तत्पदनिवेशे महत्यापत्तिः समापतेत् । तथा हि “मनुजमात्रः स्वलनास्पदं” इति लोकश्रुतिः प्रसिद्धा । तत्र मात्रपदेन मनुजस्यैव विभागाः सर्वे प्रतिपाद्यन्ते । यथा ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो शुद्रो वा सर्वेऽपि मनुजाः स्वलनास्पदानि भवन्ति । न तु अत्र मात्रपदेन मनुजत्वजातिरहितास्तिर्यगादयो गृह्यन्ते । अन्यथा “मनुजाः तिर्यञ्चो देवाश्च स्वलना-स्पदानि भवन्ति” इति अर्थः स्यात् स तु न केषामपि मान्यः । अतो मात्रपदं यत्पदानन्तरं निविश्यते, तस्यैव सर्वे भेदा मात्रपदेन गृह्यन्ते । इत्थं च अत्रापि यदि ‘वृत्तिनियामकसंयोगमात्रस्य’ इति यदि उच्यते । तदा तु मात्रपदस्य वृत्तिनियामकसंयोगानन्तरं निविष्टत्वात् मात्रपदं वृत्तिनियामकसंयोगानां सर्वेषां संग्राहकं भवेत् । न तु वृत्त्यनियामकानां । एवं च “वृत्त्यनियामकानां अभावप्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धत्वे” इत्यर्थो न लभ्येत । तथा चानन्तरेक्तप्रकारेण गगनस्य द्रव्यत्वादिव्यापकत्वं न सिध्येत् । विवृत्तिटीकाकारेणापि मात्रपदेन यत् वृत्त्यनियामकसंयोगेन घटाभावग्रहणं विवक्षितं तदपि न घटेत्, तथा च सर्वं असमञ्जसं भवेत् । अतो वृत्तिनियामकपदं प्रामादिकमेव मन्तव्यम् । तत्पदाभावे तु न कोऽपि दोषः । तथाहि संयोगमात्रस्य.... इति पदं शिष्टं भवति । तथा च मात्रपदं संयोगपदानन्तरमभिहितं सत् सर्वेषां संयोगानां वृत्तिनियामकानां वृत्त्यनियामकानां च संग्राहकं भवति । एवं च वृत्त्यनियामकसंयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वमपि अनेन वाक्येन प्रतिपाद्यते, तथा च पूर्वोक्तक्रमेण घटाद्यभावमादाय लक्षणघटनात् गगनं द्रव्यत्वादिव्यापकं भवति । एवं च संयोगमात्रस्याभावप्रतियोगिता.... इत्येव पाठोऽस्माकं समीचीनः प्रतिभाति । विशेषार्थजिज्ञासुना समादरणीया नैयायिकश्रेष्ठाः इति अलं विस्तरेण । प्रकृतं प्रस्तुमः ।

ननु येषां मते वृत्त्यनियामकसंयोगः प्रतियोगितावच्छेदको न भवति, तेषां मते नु गगनं नैव द्रव्यत्वव्यापकं भवतीति चेत् न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसंबन्धिहेतुसंबन्धिवृत्त्यभावप्रति-योगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यम् इति यः द्वितीयः कल्पो अस्ति, तदनुसारेण तु वृत्त्यनियामकसंयोगस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्ववादिमतेऽपि गगनस्य द्रव्यत्वादिव्यापकत्वं संभवति । यतोऽत्र कल्पे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता न प्रविष्टाऽस्ति । तथा च द्रव्यत्वाधिकरणे पर्वते संयोगेन घटस्याभावः, साध्यतावच्छेदकेन वृत्त्यनियामकसंयोगेन घटात्मकप्रतियोगिसंबन्धि पटादि भवति । तद्भिन्नं हेतुसम्बन्धी पर्वतः, तत्र घटाभावः, तस्य संयोगावच्छिन्ना प्रतियोगिता, तदनवच्छेदकं गगनत्वमिति लक्षणसमन्वयात् भवति गगनं द्रव्यत्वव्यापकम् ।

ननु विभुद्वयस्य परस्परं संयोगानङ्गीकारात् आत्मादौ द्रव्ये गगनं वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनाऽपि न वर्तते । तत्र च द्रव्यत्वं हेतुस्ति । तथा च द्रव्यत्वं गगनव्यभिचारि भवति । अतो न गगनं द्रव्यत्वव्यापकं संभवतीति चेत् अत एव दीधित्यां “पृथ्वीत्वादिव्यापकत्वमपि” इति पदमुपात्तं । तथा च गगनस्य द्रव्यत्वव्यापकत्वे संदिह्यमानेऽपि, तस्य पृथ्वीत्वव्यापकत्वमव्याहतमेव । तथा हि पृथ्वीत्वं न कस्मिन्नपि विभुद्रव्ये वर्तते । किन्तु पृथ्वीषु एव । तत्र सर्वत्र गगनं वृत्त्यनियामकसंयोगेन संबद्धमस्ति इति गगनं पृथ्वीत्वादिव्यापकमवश्यं भवति । न च तथापि जन्यपृथ्वीषु उत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोगमात्रस्यैवाभावात् तत्र वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनापि गगनं न संबद्धं भवति । एवं प्रलयकाले जन्यमात्रस्याभावात् संयोगानां च सर्वेषां जन्यत्वावच्छिन्नत्वात्,

પ્રલયકાલે વર્તમાનેષુ નિત્યપૃથ્વીરૂપેષુ પૃથ્વીપરમાણુષુ ગગનં ન વૃત્તિનિયામકસમ્બન્ધેન સંબદ્ધં ભવતિ । તથા ચ ગગનાભાવસ્યૈવ તાદૃશેષુ પૃથ્વીદ્રવ્યેષુ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વેન લક્ષણઘટકત્વાત્ ન લક્ષણસમન્વયઃ સંભવતિ, અતો ન ગગનં પૃથ્વીત્વવ્યાપકં ભવતીતિ વાચ્યમ્ ઉત્પત્તિકાલાવચ્છેદેન ઘટાદિષુ ગગનાભાવો યદ્યપિ વર્તતે, તથાપિ તદેવ ગગનં પ્રતિયોગિસ્વરૂપં સાધ્યતાવચ્છેદકેન વૃત્તિનિયામકસંયોગેન દ્વિતીયાદિક્ષણાવચ્છેદેન ઘટે સંબદ્ધમસ્તિ । અતો ઘટાદીનિ જન્યપૃથ્વીદ્રવ્યાણિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન ગગનસમ્બન્ધીનિ એવ । ન તદ્ભિન્નાનિ । એવં નિત્યપૃથ્વીદ્રવ્યાણ્યપિ સૃષ્ટિકાલાવચ્છેદેન સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન ગગનસમ્બન્ધીનિ સન્તિ । ન તદ્ભિન્નાનિ । અતો ગગનાભાવો ન લક્ષણઘટકઃ, કિન્તુ ઘટાદ્યભાવઃ, તેનં ચ લક્ષણઘટનાત્ ગગનં વૃત્તિનિયામકસંયોગેન પૃથ્વીત્વવ્યાપકં સિદ્ધ્યતિ ।

નનુ એવં સતિ ગગને પૃથ્વીત્વવ્યાપકત્વજ્ઞાનાત્ ‘ઘટો ગગનવાન્’ ઇત્યનુમિત્યાપત્તિઃ ભવતિ ઇતિ ચેત્ ભવત્યેવ, કિન્તુ સા ઇષ્ટા નત્વનિષ્ઠા । યતો ઘટઃ વૃત્તિનિયામકસંયોગેન ગગનવાન્ ઇત્યનુમિતિરસ્માકમભિમતૈવ । સા ચાનુમિતિઃ પ્રમાત્મિકૈવ મન્તવ્યા । નનુ ઘટઃ વૃત્તિનિયામકસમ્બન્ધેન ગગનવાન્ ઇત્યનુમિતિઃ કથં ન ભવતીતિ ચેત્ પરમર્શજ્ઞાને યેન સમ્બન્ધેન સાધ્યસાધનયોઃ સામાનાધિકરણ્યં ભાસતે, તેનૈવ સમ્બન્ધેન સાધ્યાનુમિતિઃ સંભવતીતિ નિયમઃ । અત્ર તુ વૃત્તિનિયામકસંયોગેન ગગનસ્ય સંબંધિનિ ઘટાદૌ સમવાયેન પૃથ્વીત્વં” ઇત્યાકારકં સામાનાધિકરણ્યં પરમર્શે ભાસતે, તથા ચ વૃત્તિનિયામકસંયોગેનૈવ ગગનાનુમિતિઃ સંભવતિ । વૃત્તિનિયામકસંયોગેન તુ તાદૃશ-સામાનાધિકરણ્યજ્ઞાનં ન ભવતિ એવ । અતઃ ન તેન સમ્બન્ધેન ગગનાનુમિતિર્ભવતીતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : આ રીતે સામાનાધિકરણ્યાદિમાં “સંબંધિ”નો નિવેશ કરીને “અધિકરણ”પદોને કાઢી નાંખ્યા. એનાથી હવે તો ગગનવાન્ દ્રવ્યત્વાત્ એ અનુમાનોમાં સંયોગથી ગગન સાધ્ય પણ દ્રવ્યત્વને વ્યાપક બનશે. જો અધિકરણ શબ્દ હોત, તો ગગનનું સંયોગથી અધિકરણ જ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી ગગનાધિકરણ નિરૂપિતવૃત્તિતા એ દ્રવ્યત્વમાં હેતુમાં મળત જ નહીં. અને પરિણામે ત્યાં વ્યાપ્તિલક્ષણ ન જ ઘટે. પણ હવે વાંધો ન આવે. સંયોગથી ગગનના સંબંધી તો ઘટાદિ મળે જ છે. અને તેમાં દ્રવ્યત્વ રહેનાર છે. એટલે લક્ષણ ઘટી જાય, આમ હવે ગગન પણ સંયોગ સંબંધથી દ્રવ્યત્વાદિને વ્યાપક બનશે.

આ અનુમાનમાં ગગન એ વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગ સંબંધથી સાધ્ય છે. કેમકે વૃત્તિનિયામક સંયોગથી તો ગગન કશું રહેતું જ ન હોવાથી આ વ્યાપ્તિ જ ખોટી પડી જાય. અહીં પણ “સંયોગમાત્ર એ અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ બની શકે છે” એ માન્યતા અનુસારે જ ગગન વ્યાપક બને છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. અહીં સંયોગમાત્રમાં ‘માત્ર’ પદથી તમામ સંયોગ લેવાના છે. એટલે આશય એ છે કે સ્વતંત્ર રીતે વૃત્તિનિયામક સંયોગ અને સ્વતંત્ર રીતે વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગ એ બે ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બની શકે છે. અને એટલે જ અહીં લક્ષણ સમન્વય થાય. તે આ પ્રમાણે — દ્રવ્યત્વાધિકરણ એવા પર્વતાદિમાં વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગ સંબંધથી પણ ઘટ રહેતો નથી. એટલે ઘટાભાવ મળ્યો. આ ઘટ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એવા વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગથી પર્વતમાં નથી રહેતો. એટલે પ્રતિ. અવચ્છેદક સંબંધથી ઘટાનધિકરણ એવું હેતુવધિકરણ મળી ગયું. અને તેમાં ઘટાભાવ છે. અને તેની પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદક એવા વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગથી અવચ્છિન્ન જ છે. અને તે પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એવો ગગનત્વ મળી જતા લક્ષણ ઘટી જાય.

જો, વૃત્તિ-અનિયામકસંયોગને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ન માનો તો તો મોટો વાંધો આવે. અહીં કોઈપણ

અભાવ લક્ષણઘટક તરીકે લો, તેની પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદક એવા વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગથી અવચ્છિન્ન બનવાની જ નથી. કેમકે આ સંબંધને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક જ નથી માનેલો. આમ થવાથી અહીં લક્ષણ સમન્વય ન થાય. આ આપત્તિ ન આવે તે માટે જ વૃત્તિ-અનિયામકસંયોગને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક માનીને જ આ વાત કરી. આ માટે જ ‘માત્ર’ પદ મુકેલ છે. એના દ્વારા વૃત્તિ-અનિયામકસંયોગને પણ ગ્રહણ કરવાનો છે.

દીધિતિમાં ‘સંયોગમાત્રસ્યાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધરૂપત્વે...’ લખેલ છે. એમાં જો માત્રપદ ન લખે. તો “સંયોગ એ અભાવ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક સંબંધ હોતો છતો, ગગન એ પૃથ્વીત્વાદિને વ્યાપક બને છે.” એમ અર્થ થાય. પણ આ અર્થ યોગ્ય ન ગણાય. કેમકે સંયોગ તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તરીકે બધાને માન્ય છે. સંયોગત્વવાળા વૃત્તિનિયામક + વૃત્તિ-અનિયામક એ બે ય સંબંધો બને છે. અને એ બેય સંબંધો જ્યારે સંયોગત્વ ધર્મને લઈને વિચારીએ ત્યારે તો અવચ્છેદક બને જ છે. એટલે તો પછી આ પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય કે, “સંયોગ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ બને છે. એ અભિપ્રાયથી ગગન એ વ્યાપક બની શકે.” હવે વૃત્તિ-અનિયામકસંયોગ એ વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગત્વધર્માવચ્છિન્ન તરીકે લો, તો એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક નથી બનતો, એમ માનીએ તો પણ “સંયોગ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક છે” એમ માનવામાં તો કોઈ બાધક છે જ નહીં. એટલે હવે તો વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક નથી બનતો, એ અનુસારે પણ “સંયોગ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બને છે, એ મતાનુસારે ગગન એ દ્રવ્યત્વાદિને વ્યાપક છે” એમ માનવું પડે. પણ એ તો ઘટતું નથી. કેમકે, દ્રવ્યત્વાધિકરણમાં સંયોગથી ઘટાભાવ લેવાય. અને તેની પ્રતિયોગિતા એ તો સંયોગાવચ્છિન્ન છે. પરંતુ વૃત્તિ-અનિયામકસંયોગત્વાવચ્છિન્ન=વૃત્તિઅનિયામકસંયોગથી અવચ્છિન્ન નથી. એટલે આ અભાવ ન લેવાય. વૃત્તિ-અનિયામકસંયોગથી ઘટાભાવ લો, તો પણ આ સંબંધથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા માની જ ન હોવાથી સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા મળવાની જ નથી. અને તેથી અવ્યાપ્તિ આવવાની જ. એટલે “સંયોગ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક માનીએ, તો ગગન એ દ્રવ્યત્વાદિને વ્યાપક બને છે.” એ દીધિતિપંક્તિ ખોટી પડે. ભલે, વૃત્તિનિયામક+વૃત્તિઅનિયામક બેય સંયોગો સંયોગત્વેન પ્રતિયોગિતા અવચ્છેદક બને. પરંતુ વૃત્તિ અનિયામક સંયોગ તો વૃત્તિ અનિયામક સંયોગત્વેન પ્રતિયોગિતા અવચ્છેદક માનતા જ નથી માટે આ વાંધો આવે.

આ આપત્તિ નિવારવા જ દીધિતિમાં માત્ર પદ છે. એટલે કે સંયોગમાત્રને પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક માનીએ, તે મતે..... આનો અર્થ એ કે, “દરેકે દરેક સંયોગો સ્વતંત્ર રૂપે પણ પ્રતિયોગિતા અવચ્છેદક બની શકે છે. એટલે વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગ એ પણ વૃત્તિ-અનિયામકસંયોગત્વધર્મને લઈને પણ પ્રતિયોગિતા અવચ્છેદક બને જ છે. એવું માનનાર મતે “ગગન એ દ્રવ્યત્વવ્યાપક બને છે.” હવે આ અર્થ કરવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતા એ હવે સાધ્યતાવચ્છેદકવૃત્તિ-અનિયામક સંયોગત્વવિશિષ્ટ વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી વચ્છિન્ન માનેલી જ છે. એટલે એ લઈ શકાય. અને તેનો અનવચ્છેદક ગગનત્વ મળી શકે છે. બાકી જો, “વૃત્તિ અનિયામક સંયોગ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક નથી બનતો” એ મત સ્વીકારો, તો પછી વૃત્તિ અનિયામકસંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-અભાવ જ ન મળતા, કોઈપણ અભાવ લક્ષણઘટક ન બને. અને પરિણામે ગગન એ પૃથ્વીત્વવ્યાપક ન જ બને. એટલે એ વાત સ્પષ્ટ જાણવી કે, લક્ષણમાં સંબંધીનો નિવેશ કર્યા પછી પણ “વૃત્તિ-અનિયામકસંયોગ એ અભાવપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક બની શકે છે.” એ મતે જ ગગન એ દ્રવ્યત્વવ્યાપક બની શકે.

અહીં ખરેખર તો દીધિતિમાં વૃત્તિનિયામક સંયોગમાત્રસ્ય.... એમ પાઠ લખેલો દેખાય છે. પણ એમાં વૃત્તિનિયામક પદ એ ખોટું લખાયેલું છે એમ લાગે છે. એમ માનવાના ઘણા કારણો છે : (૧) જાગદીશીમાં માત્ર પદનું પ્રયોજન જણાવતી વખતે એમ લખે છે કે, “સંયોગત્વધર્મ દ્વારા તો તમામ સંયોગો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બને છે.” અહીં ક્યાંય વૃત્તિનિયામક પદનો ઉલ્લેખ કર્યો જ નથી. (૨) વિવૃત્તિટીકામાં પણ વૃત્તિ અનિયામક પદનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. (૩) મહત્વની વાત એ કે, જેમ “માણસમાત્ર ભુલને પાત્ર” એ વાક્યમાં માત્ર શબ્દ એ માણસના તમામે તમામ ભેદો લેવા માટે વપરાય છે. અર્થાત્ “ક્ષત્રિય + બ્રાહ્મણ + વૈશ્યાદિ કોઈપણ માણસ એ ભુલને પાત્ર છે.” એમ અર્થ સુચવે છે. એટલે આ રીતે માત્ર પદ જેની સાથે જોડાય, એના જ તમામ પેટાવિભાગોને સુચવે. પણ એ માત્ર પદથી માણસ ભિન્ન એવા તિર્ય્યાદિ લઈ શકાતા નથી. એટલે કે માણસ અને તિર્યંચ એ ભુલને પાત્ર છે એમ અર્થ કરી શકાતો નથી જ. એમ અહીં પણ જો વૃત્તિનિયામક સંયોગના જ તમામ પેટાભેદો “માત્ર” પદ સુચવે છે. પણ એ “માત્ર” પદથી વૃત્તિનિયામક સંયોગથી જુદો એવો વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગ લઈ શકાતો જ નથી, જ્યારે અહીં તો “માત્ર” પદથી વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગ લેવાની વાત વિવૃત્તિકાર કરે છે. હવે એ તો ત્યારે જ સંભવે કે, વૃત્તિનિયામક પદ ન હોય. અને સંયોગમાત્રસ્ય એ પદહોય, કેમકે હવે માત્ર પદ એ સંયોગ સાથે જ જોડાયેલું છે. એટલે સંયોગના તમામે તમામ પેટાવિભાગો = વૃત્તિનિયામક + વૃત્તિ અનિયામક સંયોગો એ માત્રપદથી સુચવાય છે. અને તેથી માત્રપદથી વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગ પણ ગ્રહણ કરાય. અને એટલે વૃત્તિ નિયામક + વૃત્તિ અનિયામક બેય સંયોગો પ્રતિયોગિતા અવચ્છેદક સ્વતંત્ર રીતે બની શકે છે. એ મતે ગગન દ્રવ્યત્વાભાવ વ્યાપક છે. એવો અર્થ એ પંક્તિનો નીકળે, જે યોગ્ય ઘટે. આમ ‘વૃત્તિનિયામક’ પદ દીધિતિમાં વધારાનું છે, એમ સમજવું યોગ્ય લાગે છે. આ ચર્ચા પુરી થઈ. વૃત્તિ અનિયામક સંયોગને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ન માનો, તો પણ આપણી જે બીજી વિવક્ષા છે કે “સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગી અસંબંધી....” તેમાં તો પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન લેવાની જ નથી. એટલે સંયોગથી ઘટાભાવ જ લઈ શકાય. સાધ્યતા-અવચ્છેદક એવા વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગથી ઘટાનધિકરણ એવું દ્રવ્યત્વાધિકરણ પર્વતાદિ બને. તેમાં રહેલ તે ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતા સંયોગાવચ્છિન્ન છે, પણ વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગત્વવિશિષ્ટસંયોગ-અવચ્છિન્ન નથી. છતાં ય વાંધો નથી, કેમકે આપણે કોઈપણ સંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા લેવાની છે એટલે આ લેવાય. અને તેનો અનવચ્છેદક એવો સાધ્યતાવચ્છેદક ગગનત્વ બની જતા લક્ષણ ઘટી જાય છે.

પ્રશ્ન : ખરેખર તો, આ સ્થાન જ વ્યભિચારી છે, કેમકે વિભુદ્રવ્યોનો સંયોગ માનેલો ન હોવાથી આકાશનો કાલ-દિગ્ -આત્માદિ સાથે વૃત્તિ-અનિયામક સંયોગ પણ નથી અને તેમાં દ્રવ્યત્વ રહેલ છે. એટલે દ્રવ્યત્વ એ વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી ગગનના અસંબંધી એવા પણ આત્માદિમાં રહેલ છે એટલે આ સ્થાન જ વ્યભિચારી છે. માટે ગગન એ દ્રવ્યત્વવ્યાપક બની શકતું નથી.

ઉત્તર : આથી જ દીધિતિમાં દ્રવ્યત્વ હેતુ છોડીને પૃથ્વીત્વ હેતુ આપેલો છે. દરેકે દરેક પૃથ્વીમાં ગગનનો વૃત્તિ અનિયામક સંયોગ તો છે જ. એટલે હવે આ હેતુ વ્યભિચારી નહિ બને. અને ત્યાં ગગન એ તેને વ્યાપક બનશે.

પ્રશ્ન : દરેકે દરેક જન્યપૃથ્વીમાં ઉત્પત્તિકાલે તો સંયોગમાત્રનો અભાવ હોવાથી, ત્યાં ઉત્પત્તિકાલે પૃથ્વીત્વ હોવા છતાં વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી પણ ગગન છે જ નહીં. અને વળી નિત્ય એવી પરમાણુ પૃથ્વીમાં પણ પ્રલયકાળમાં તો સંયોગમાત્રનો અભાવ હોવાથી, વૃત્તિ અનિયામક સંયોગનો પણ અભાવ જ છે અને તેમ હોવાથી

ત્યાં નિત્યપૃથ્વીમાં પણ પૃથ્વીત્વ હોવા છતાં વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી ગગન નથી. આમ એ રીતે પણ આ હેતુ વ્યભિચારી જ છે. તો પછી, ગગન શી રીતે પૃથ્વીત્વને વ્યાપક બનશે ?

ઉત્તર : તમારી વાત સાચી. પરંતુ એ નિત્યપૃથ્વીમાં પણ સૃષ્ટિકાલાવચ્છેદન અને જન્યપૃથ્વીમાં ઉત્પત્તિકાલાનન્તરાદિકાલાવચ્છેદન તો વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી ગગન છે જ. એટલે જેટલા હેતુધિકરણો છે એ તમામમાં તે તે કાળે તો વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી ગગન હોવાથી આ ગગન એ પૃથ્વીત્વને વ્યાપક જ ગણાય છે.

પ્રશ્ન : તો પણ લક્ષણસમન્વય તો નહીં જ થાય, કેમકે નિત્યપૃથ્વીઆદિમાં પ્રલયકાલાવચ્છેદન વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી ગગનાભાવ જ મળી જતા સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જશે.

ઉત્તર : ન બને કેમકે ગગનાભાવનો પ્રતિયોગી ગગન એ વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી સૃષ્ટિકાલાવચ્છેદન તો તે નિત્યપૃથ્વીમાં રહેલો છે એટલે પ્રતિયોગી-અનધિકરણ હેતુધિકરણ નથી મળતું. માટે ગગનાભાવ લક્ષણઘટક ન બને. પરંતુ ઘટાભાવાદિ જ મળે. એટલે લક્ષણ ઘટી જાય છે.

પ્રશ્ન : તો પછી, આ વ્યાપ્તિજ્ઞાનથી ઘટ: ગગનવાન્ એવી પણ અનુમિતિ સાચી માનવાની આપત્તિ આવશે.

ઉત્તર : એ ઈષ્ટાપત્તિ જ છે કેમકે વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી અહીં અનુમિતિ થાય જ છે અને એ અમને ઈષ્ટ જ છે. હા, વૃત્તિનિયામક સંયોગથી ગગનાનુમિતિ ન થાય, કેમકે જે સંબંધથી સાધ્ય + સાધનનું સામાનાધિકરણ્ય પરામર્શમાં ભાસે, તે જ સંબંધથી સાધ્યાનુમિતિ થાય. એવો નિયમ છે. એટલે અહીં વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી ગગનના અધિકરણ એવા ઘટમાં સમવાયથી પૃથ્વીત્વ છે. એવો પરામર્શમાં બોધ થાય છે. માટે વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી જ “ગગનવાન્ ઘટ:” એવી અનુમિતિ થાય.

જાગદીશી- સામાનાધિકરણ્યધિયો હેતુત્વસ્ય, તદંશે સમ્બન્ધવિશેષનિવેશસ્ય વાઽનઙ્ગીકારમતેઽપ્યાહ, -અવ્યાપકત્વાચ્ચેતિ । - ‘તેને’ત્યનુષ્ઙ્યતે, તથા ચ યાદૃશસમ્બન્ધેન સાધ્યસ્ય હેતુવ્યાપકત્વં ગૃહ્યતે, તેનૈવ સમ્બન્ધેન સાધ્યસિદ્ધિઃ ફલમતો -વૃત્તિનિયામકસમ્બન્ધેન સાધ્યસ્ય હેતુવ્યાપકત્વાઽસમ્ભવાદેવ ન તેન સમ્બન્ધેન સાધ્યસ્ય પ્રમાનુમિતિરિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ “અનુમિતૌ કારણીભૂતે પરામર્શે સામાનાધિકરણ્યજ્ઞાનમપિ ભવતિ । તદપિ ચ અનુમિતિકારણં ભવતીતિ” ન સ્વીકૃર્મો વયં । તથા ચ સામાનાધિકરણ્યજ્ઞાનં વિનાપિ અનુમિતિસંભવાત્ “યેન સમ્બન્ધેન સાધ્યસાધનયોઃ સામાનાધિકરણ્યં ભાસતે, તેન સમ્બન્ધેન સાધ્યાનુમિતિરિતિ નિયમઃ એવ ન જાઘટીતિ । સામાનાધિકરણ્યજ્ઞાનં વિનાપિ અનુમિતિસંભવાત્ । કથંચિત્ સામાનાધિકરણ્યજ્ઞાનસ્યાનુમિતિ-હેતુતાસ્વીકારેઽપિ સામાનાધિકરણ્યાંશે સાધ્યસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રવેશઃ યૈઃ ન સ્વીક્રિયતે । તેષાં મતે તુ સામાનાધિકરણ્યાંશે સાધ્યતાવચ્છેદક-સમ્બન્ધેનૈવ સાધ્યસ્ય ભાનં ન સ્વીકૃતમ્ । અતઃ તેષાં મતેઽપિ અસ્ય નિયમસ્યાસંભવઃ એવ । તત્કથં તન્નિયમમાશ્રિત્ય વૃત્તિનિયામકસંયોગેન ગગનાનુમિતિવારણં કર્તું શક્યમિતિ ચેત્ । મા ભવતુ સામાનાધિકરણ્યાંશે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સાધ્યાધિકરણત્વસ્ય નિવેશઃ, તથાપિ યાદૃશસમ્બન્ધેન

સાધ્યસ્ય હેતુવ્યાપકતા ગૃહ્યતે, તાદૃશેનૈવ સમ્બન્ધેન સાધ્યાનુમિતિર્ભવતિ ઇતિ નિયમાશ્રયણાત્ ન કોઽપિ દોષઃ। વૃત્તિનિયામકસંયોગેન તુ ગગનસ્ય પૃથિવીત્વવ્યાપકતા ન ગૃહ્યતે, અતઃ ન તેન સમ્બન્ધેન સાધ્યાનુમિતિભવનાપત્તિઃ। કિન્તુ વૃત્તિનિયામકસંયોગેનૈવ ગગનસ્ય હેતુવ્યાપકતા ગૃહ્યતે, અતઃ તેનૈવ સમ્બન્ધેનાનુમિતિર્ભવતિ । તથા ચ સામાનાધિકરણ્યાંશે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધિત્વાનિવેશેઽપિ ન દોષઃ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પણ સામાનાધિકરણ્યાંશમાં સાધ્યનું ગમે તે સંબંધથી અધિકરણ લઈ શકાય, એવા મત પ્રમાણે તો, એમાં વૃત્તિ અનિયામક સંયોગનો નિવેશ કરેલો જ નથી. તો પછી શી રીતે વૃત્તિ અનિયામક સંયોગથી જ ગગનાનુમિતિ થાય, અને વૃત્તિનિયામકથી ન થાય એવો નિર્ણય થશે ?

ઉત્તર : એટલે જ, દીધિતિમાં તેનાસંબંધિત્વાત્+તેનાવ્યાપકત્વાચ્ચ એમ બે વાત કરી છે. અર્થાત્ જે સંબંધને લઈને સાધ્ય એ હેતુવ્યાપક તરીકે ગ્રહણ થાય. તે જ સંબંધથી તે સાધ્યની અનુમિતિ થાય, તેવો નિયમ છે. વૃત્તિ નિયામક સંયોગથી તો ગગન પૃથ્વીત્વવ્યાપક બનતો જ નથી, કેમકે પૃથ્વીત્વાધિકરણ પર્વતાદિમાં વૃત્તિ નિયામક સંયોગથી ગગન રહેતો નથી. એટલે તેમાં વૃત્તિ નિયામકથી ગગનાભાવ પ્રતિયોગીવ્યધિકરણ મળી જાય છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ગગનત્વ બની જાય છે. આમ ગગન એ વૃત્તિ નિયામક સંબંધથી તો વ્યાપક બનવાનો જ નથી. હા, સાધ્યતાવચ્છેદક વૃત્તિ અનિયામક સંયોગ લઈએ તો તે સંબંધથી ગગન એ વ્યાપક બની જ જાય છે જે જોઈ ગયા. એટલે તે જ સંબંધથી ગગનાનુમિતિ થશે. આમ વૃત્તિ નિયામક સંયોગથી તો ગગન એ પૃથ્વીત્વવ્યાપક બનતો જ ન હોવાથી તે સંબંધથી ગગનાનુમિતિ થવાની આપત્તિ આવતી નથી. એટલે સામાનાધિકરણ્યઘટકમાં ભલે ને સાધ્યના સંબંધનો નિવેશ ન હોય તો પણ ઉપર પ્રમાણે માનવાથી વૃત્તિ નિયામકથી જ અનુમિતિ ન થવી, વૃત્તિ નિયામક સંયોગથી થવી એ ઘટી જાય છે.

જાગદીશી - નનુ વૃત્તિનિયામકસંયોગેનાપિ ગગનસ્ય પૃથિવીત્વાદિવ્યાપકત્વં દુર્વારં, તાદૃશસમ્બન્ધેન ગગનસમ્બન્ધ્યપ્રસિદ્ધ્યા ગગનાભાવસ્ય પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વાભાવાત્, તાદૃશાભાવાન્તર-પ્રતિયોગિત્વસ્ય ચ ગગનાદાવસત્ત્વાદત

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ વૃત્તિનિયામકસમ્બન્ધેનાપિ ગગનસ્ય પૃથ્વીત્વવ્યાપકતા ગૃહ્યતે એવ । તથા હિ પૃથ્વીત્વાભાવવતિ પર્વતાદૌ વૃત્તિનિયામકસંયોગેન ગગનાભાવો યદ્યપિ વર્તતે, તથાપિ સાધ્યતાવચ્છેદકવૃત્તિનિયામક-સંયોગેન પ્રતિયોગિસ્વરૂપસ્ય ગગનસ્ય સંબંધિન એવાપ્રસિદ્ધત્વાત્ પ્રતિયોગિસંબંધિભિન્નં હેત્વધિકરણં ન ગ્રહીતું શક્યતે । તથા ચ ન ગગનાભાવો લક્ષણઘટકઃ । કિન્તુ ઘટાભાવઃ। વૃત્તિનિયામકસંયોગેન ઘટસંબંધિ ભૂતલં, તદ્વિન્નઃ પર્વતઃ, તત્ર વર્તમાનસ્ય ઘટાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ અનવચ્છેદકં ગગનત્વમિતિ લક્ષણઘટનાત્ ગગનં વૃત્તિનિયામકસંયોગેનાપિ પૃથ્વીત્વવ્યાપકં ભવત્યેવ ઇતિ વાચ્યમ્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : “ઘટઃ વૃત્તિનિયામકસંયોગેન-ગગનવાન્ પૃથ્વીત્વાત્” આ સ્થળે, વૃત્તિ નિયામકથી પણ ગગન એ પૃથ્વીત્વવ્યાપક બનવાનું જ છે. તે આ પ્રમાણે-તમે અહીં વૃત્તિ નિયામક સંયોગથી ગગનાભાવ લો, તો પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક+સાધ્યતાવચ્છેદક એવા વૃત્તિ નિયામક સંબંધથી ગગન=પ્રતિયોગીનો કોઈ

સંબંધી જ પ્રસિદ્ધ નથી. અને તેથી પ્રતિ. અવચ્છેદક સંબંધથી પ્રતિયોગીસંબંધી જ ન મળતા પ્રતિયોગીસંબંધિભિન્ન પણ મળતો નથી. અને તેથી ગગનાભાવ લક્ષણઘટક ન લેવાય. પણ ઘટાભાવ જ લેવાય. વૃત્તિ નિયામક સંયોગથી ઘટ સંબંધી ભૂતલ બને. તદ્ભિન્ન તરીકે પર્વત બને. અને તેમાં આ ઘટાભાવ મળે. તેની વૃત્તિનિયામકસંયોગાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા પણ છે. અને તેનો અનવચ્છેદક ગગનત્વ બને. આમ વૃત્તિનિયામકસંયોગથી પણ ગગન પણ પૃથ્વીત્વવ્યાપક બની જ જાય છે.

જાગદીશી આહ, - વ્યક્તીત્યાદિ । इदं=वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनादेरव्यापकत्वं, तथा च 'निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वे' त्यादिना वक्ष्यमाणं 'प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं' वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनाभावेऽपि स्थास्यतीतिभावः ॥१८॥

ચન્દ્રશેખરીયા : यथा वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनं पृथ्वीत्वव्यापकं न भवति तथा तत्सर्वं उपरिष्ठात् व्यक्तं निरूपयिष्यते । अयं भावः अस्यैव ग्रन्थस्य अष्टादशकारिकायां दीधित्यां अयं परिष्कारः करिष्यते यत् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व(=यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-)हेत्वीकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः, तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं ग्राह्यं इति । तथा च वृत्तिनियामकसंयोगसम्बन्धसामान्ये पृथ्वीत्वाधिकरणीभूत-घटादिव्यक्त्यनुयोगिकत्वं यद्यपि विद्यते, घटे वृत्तिनियामकसंयोगेन जलस्य सत्वात् । तथापि तस्मिन् सम्बन्धे गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगगनत्वावच्छिन्नगगनप्रतियोगिकत्वं नास्ति । गगनस्य वृत्तिनियामकसम्बन्धेन कुत्राप्यसंबद्धत्वात् । इत्थं च वृत्तिनियामक-संयोगसामान्ये गगनप्रतियोगिकत्वाभावस्य सत्वात् उभयाभावः मीलितः । तथा च गगननिष्ठा प्रतियोगिता ग्रहीतुं शक्या । तदवच्छेदकं तु गगनत्वं इति न गगने वृत्तिनियामकसंयोगेन पृथ्वीत्वव्यापकत्वं संभवतीति ।

ચન્દ્રશેખરીયા : उत्तर : वृत्तिनियामकसंयोगથી તો આ ગગન પૃથ્વીત્વવ્યાપક નથી જ બનતું એ વાત આગળ અમે સિદ્ધ કરીશું.

આશય એ છે કે આગળ ૧૮મી કારિકામાં અંતે અમે કહેશું કે, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વ+હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિંચિત-વ્યક્તિ-અનુયોગિકત્વસામાન્ય ઉભયનો અભાવ મળે. તાદૃશ પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એવો સાધ્યતાવચ્છેદક હોવો જોઈએ. હવે સાધ્યતાવચ્છેદક વૃત્તિનિયામકસંયોગમાં ભલે પૃથ્વીત્વાધિકરણ ઘટાનુયોગિકત્વ હોય, કેમકે ઘટમાં વૃત્તિ નિયામકસંયોગથી જલાદિ રહેલા છે. પણ તે વૃત્તિનિયામકસંયોગમાં ગગનાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ગગનત્વાવચ્છિન્ન-ગગનપ્રતિયોગીકત્વ નથી. કેમકે વૃત્તિ નિયામક સંયોગથી ગગન ક્યાંય રહેતું નથી. એટલે વૃત્તિ નિયામક સંયોગમાં ગગન-પ્રતિયોગીકત્વ ન હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જાય છે અને તેથી ગગનાભાવપ્રતિયોગી એ લક્ષણઘટક બને અને તેનો અવચ્છેદક તો ગગનત્વ છે જ. એટલે હવે ગગન એ વ્યાપક નહીં બની શકે. આમ આગળની વિવેકાનુસારે એ ગગન વૃત્તિ નિયામક સંયોગથી પૃથ્વીત્વવ્યાપક બનતો નથી

એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

દીધિતિ:

નન્વષ્ટ્રદ્રવ્યાતિરિક્ત —

—દ્રવ્યાત્મકકાલમાત્રવૃત્તિધર્મસ્ય,—

—વિશેષણતાવિશેષેણ—

—અવ્યાપ્યવૃત્તિ કિમપિ —

—વ્યાપકં ન સ્યાત્, સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિનોઽસમ્બન્ધિનિ
કાલે વર્તમાનસ્યાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાં, —તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય, — તેન
સમ્બન્ધેન યત્પ્રતિયોગિસમ્બન્ધિ તદન્યત્વસ્ય ચ—કાલેઽસમ્ભવાત્ ।

જાગદીશી - નન્વિતિ । — કાલિકસમ્બન્ધેન ગોત્વાદૌ સાધ્યે
ઘટાદિરૂપકાલોપાધિમાત્રવૃત્તિઘટત્વાદિહેતૌ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ભિન્નકાલીનતત્તદ્વ્યક્તિત્વાવચ્છિન્નાભાવસ્યૈવ ઘટાદૌ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યસમ્ભવાદત
ઉક્તમ્ — અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તેતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર દીધિત્યાં પૂર્વપક્ષઃ સમુત્તિષ્ઠતિ નનુ ઇત્યાદિના । પ્રથમં તાવત્ દીધિતિગ્રન્થસ્ય પ્રરૂપણં
ક્રિયતે । યત્ર અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત-દ્રવ્યાત્મકકાલમાત્રવૃત્તિધર્મઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન હેતુઃ, યત્ર ચ
ઘટગોત્વદ્રવ્યત્વાદયઃ પદાર્થાઃ કાલિકેન અવ્યાપ્યવૃત્તયઃ સન્તઃ કાલિકેન સાધ્યાઃ, તત્રાવ્યાપ્તિર્ભવતિ ઇતિ
પૂર્વપક્ષસ્યાશયઃ । અત્ર અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તઃ દ્રવ્યાત્મકો યઃ કાલઃ, તસ્મિન્કાલે એવ વર્તમાનો યો ધર્મઃ સ
'યત્રસ્વરૂપેણ હેતુઃ' તત્રૈવ 'અવ્યાપ્યવૃત્તિપદાર્થઃ' યત્ર કાલિકેન સાધ્યાઃ' તત્રૈવ ચ અવ્યાપ્તિઃ પ્રતિપાદ્યતે
ઇત્યર્થઃ ।

અત્ર યદિ અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તપદં ન નિવેશ્યતે । તદા તુ ઘટાદીનાં કાલોપાધિત્વાત્ ઘટાદયોઽપિ કાલપદેન
ગૃહ્યન્તે । તથા ચ દ્રવ્યાત્મકઃ યઃ કાલઃ ઘટાદિરૂપઃ, તન્માત્રવૃત્તિઃ યઃ ધર્મઃ ઘટત્વં, તદ્ યત્ર હેતુરિત્યર્થો લખ્યેતા
એવં ચ કાલિકેન ગોત્વવાન્ ઘટત્વાત્ ઇત્યત્રાપિ અવ્યાપ્તિઃ પ્રતિપાદિતા ભવતિ । ન ચ તદિષ્ટં, યતઃ
ઘટત્વાધિકરણે વર્તમાનઘટે અતીત-જલાભાવસ્ય સત્વાત્, તત્પ્રતિયોગિ અતીતજલં ચ ન કાલિકેનાપિ ઘટે વર્તેતી
અતઃ, કાલિકેનાતીતજલાનધિકરણે વર્તમાનઘટે વર્તમાનસ્ય અતીતજલાભાવસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદક

કાલિકાવચ્છિન્ના યા પ્રતિયોગિતા, તદવચ્છેદકં અતીતજલત્વં, ન તુ ગોત્વત્વં । इत्थं च अत्र लक्षणसमन्वयात् अव्याप्तिर्न भवति, ગોત્વસ્ય નિત્યત્વાત્ વર્તમાને ઘટે સદૈવ તદ્ કાલિકેન વર્તતે । અતો ન ગોત્વાભાવો લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યઃ । एवं चाव्याप्तिकथनमसङ्गतं भवेत् अतोऽष्टद्रव्यातिरिक्तपदमुपात्तम् । મહાકાલભિન્નાનિ યાનિ અષ્ટદ્રવ્યાણિ, તદતિરિક્તં દ્રવ્યં તુ સ એવ મહાકાલઃ ન તુ ઘટઃ, તસ્મિન્ મહાકાલમાત્રે વર્તમાનો ધર્મઃ મહાકાલત્વં ન તુ ઘટત્વં, इत्थं च न 'गोत्ववान् घटत्वात्' इत्यनुमानं ग्रहीतुं शक्यम् । किन्तु गोत्ववान् महाकालत्वादित्येवानुमानं गृह्यते, તત્ર ચાવ્યાપ્તિઃ ઘટતે એવેતિ ન દોષઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : દીધિતિમાં પૂર્વપક્ષ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે જ્યાં અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તદ્રવ્યાત્મક કાલમાત્રવૃત્તિધર્મ એ સ્વરુપસંબંધથી હેતુ છે. ત્યાં કાલિકસંબંધથી અવ્યાપ્યવૃત્તિ એવો જે સાધ્ય હશે, તે એ હેતુને વ્યાપક બની શકશે નહિ. જ્યારે ખરેખર તો જ્યાં આ હેતુ સ્વરુપસંબંધથી હોય છે, ત્યાં કાલિકથી અવ્યાપ્યવૃત્તિ એવું સાધ્ય હોય જ છે. એટલે આ સ્થાન સાચું છે પણ તેમાં લક્ષણ ન જતા અવ્યાપ્તિ આવશે.

અહીં અષ્ટદ્રવ્યથી અતિરિક્ત અને પાછું દ્રવ્યાત્મક એવો જે કાલ, તે કાળમાં જ રહેનાર ધર્મ તરીકે મહાકાલત્વ આવશે અને અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય તરીકે ઘટાદિ બનશે કેમકે અવ્યાપ્યવૃત્તિની બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ બધા અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ બની જાય છે. એટલે 'કાલિકેન ઘટવાન્ સ્વરુપેણ મહાકાલત્વાત્' એમ અનુમાન બનશે. હવે આપણે સૌ પ્રથમ અષ્ટદ્રવ્ય.....વગેરે દીધિતિમાં બતાવેલા પદોનું પદકૃત્ય જોઈએ. જો 'દ્રવ્યાત્મકકાલમાત્રવૃત્તિધર્મ' એને જ હેતુ તરીકે લે, તો પછી ઘટ વગેરે પદાર્થો એ પણ કાલોપાધિ હોવાથી તેઓ પણ કાલ તરીકે લેવાય અને તે ઘટમાત્રમાં રહેનારો એવો ધર્મ તો ઘટત્વ પણ બને અને તો પછી કાલિકેન ગોત્વ (અવ્યાપ્યવૃત્તિ)વાન્ ઘટત્વાત્ આવું અનુમાન પણ આવે અને પૂર્વપક્ષે તેમાં અવ્યાપ્તિ આપી કહેવાય. પરંતુ અહીં તો અવ્યાપ્તિ આવતી જ નથી, કેમકે ઘટત્વાધિકરણ એવા વર્તમાનઘટમાં ભૂતકાલીન એવા ઘટાદિનો કાલિકથી અભાવ મળી જ જાય છે અને સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકથી તે ભૂતકાલીનઘટનું અનધિકરણ એવો આ વર્તમાન ઘટ છે જ. આમ ઘટાભાવાદિ લક્ષણઘટક બની જાય. ગોત્વ તો નિત્ય જ હોવાથી તે તો વર્તમાનઘટમાં કાલિકથી રહેવાનું જ હોવાથી, તેનો અભાવ લક્ષણઘટક તરીકે ન લઈ શકાય અને આમ અહીં અવ્યાપ્તિ આવે જ નહીં. પૂર્વપક્ષ તો અવ્યાપ્તિ આપવા માંગે છે. એટલે "અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત" શબ્દ મુકેલ છે. ઘટ એ કાલભિન્ન અષ્ટદ્રવ્યની અન્તર્ગત જ છે. એટલે અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત એવા દ્રવ્યાત્મક એવા કાલ તરીકે ઘટ લઈ ન શકાય. અને તેથી ઘટત્વ એ હેતુ તરીકે ન આવે. એટલે આ અનુમાન લેવાય જ નહિ.

જાગદીશી - 'પૃથિવ્યાદિચતુર્દ્રવ્યાતિરિક્તે'તિ તુ જ્યાયઃ ગગનાદેઃ કાલત્વવિરહાદેવ તદ્વ્યુદાસાદિતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર હિ ચતુર્દ્રવ્યાતિરિક્તપદમેવ ગૃહ્યતામ્ યતઃ યે નિત્યપદાર્થાઃ । તે કાલોપાધયો ન ભવન્તિ । અતઃ તે કાલપદેન ગ્રહીતું ન શક્યન્તે । તથા ચ પૃથ્વી-જલ-તેજોવાયુ-સ્વરૂપાણિ યાનિ ચતુર્દ્રવ્યાણિ, તદિરિક્તાનિ દ્રવ્યાણિ તુ ગગનાત્માદિઙ્મનઃકાલરૂપાણિ, તેષુ કાલસ્વરૂપં દ્રવ્યં તુ કેવલં મહાકાલ એવ । તન્માત્રે વર્તમાનો ધર્મો મહાકાલત્વમિતિ મહાકાલત્વધર્મ એવ ગૃહ્યતે, इत्थं च न अष्टद्रव्यातिरिक्तपदमुपात्तं युक्तं किन्तु चतुर्द्रव्यातिरिक्तपदमेव युक्तं तावतैवाव्याप्तिप्रतिपादनसंभवात् ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પૃથ્વી-જલ-તેજ-વાયુ આ ચાર દ્રવ્ય જ કાલોપાધિ બને છે. બીજા તો કોઈ કાલોપાધિ બનતા જ નથી. તો પછી આ આપત્તિ દૂર કરવા તો, ચતુર્દ્રવ્યાતિરિક્ત એમ લખે, તો પણ ચાલે. એ ચારથી ભિન્ન તરીકે મન+આત્મા+દિફ્+ગગન+કાલ આ પાંચ જ દ્રવ્યરૂપે છે અને તેમાં મન વગેરે ચાર તો નિત્ય જ હોવાથી કાલોપાધિ બનતા જ ન હોવાથી, તેઓ 'કાલ' તરીકે લેવાય જ નહિ. પણ માત્ર મહાકાલ જ લેવાય. અને તેમાં રહેલા ધર્મ તરીકે મહાકાલત્વ જ આવે અને તે અનુમાનમાં તો અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. માટે પૂર્વપક્ષનું વચન બરાબર ઘટી જાય.

પૂર્વપક્ષ : સાચી વાત છે. એટલે તમારે 'અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત' ન લખવું. પણ 'ચતુર્દ્રવ્યાતિરિક્ત' જ લખવું એ જ યોગ્ય છે.

જાગદીશી- કર્માત્મકખણ્ડકાલસ્યાપિ ભિન્નકાલીનતત્તદ્વ્યક્તિત્વાવચ્છિન્નાભાવ- પ્રતિયોગ્યનધિકરણત્વપ્રસિદ્ધ્યા તન્માત્રવૃત્તિસ્પન્દત્વાદિહેતૌ નાવ્યાપ્તિસ્તશ્ચરમ- 'દ્રવ્ય'-પદમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : યદિ દ્રવ્યાત્મકમિતિ પદં નોપાદીયેત, તદા તુ અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત-કાલમાત્રવૃત્તિધર્મો હેતુત્વેન ગૃહ્યતો ગુણાઃ કર્માણિ ચ અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તપદાર્થા એવ, તે ચ કાલોપાધિત્વેન કાલપદેન ગ્રહીતું શક્યાઃ । તથા ચ તાદૃશકાલરૂપં ચત્સ્પન્દાત્મકં કર્મ, તન્માત્રવૃત્તિઃ ધર્મઃ સ્પન્દત્વમપિ ગ્રહીતું શક્યેત । તથા ચ કાલિકેન ગોત્વવાન્ સ્પન્દત્વાત્ ઇત્યત્રાપિ અવ્યાપ્તિઃ પ્રતિપાદિતા ભવેત્ । ન ચ તદિષ્ટં । સ્પન્દત્વાધિકરણે સ્પન્દેઽતીતકાલીનઘટાદ્યભાવસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ પૂર્વવદેવ લક્ષણસમન્વયાત્ અવ્યાપ્તિઃ ન ભવતિ । અતઃ, દ્રવ્યાત્મકમિતિ પદમુપાત્તં, ગુણકર્મણાઞ્ચ દ્રવ્યાત્મકત્વં નાસ્તિ । અતઃ ન તાનિ ગૃહ્યન્તે । તતશ્ચ ન સ્પન્દત્વં, તાદૃશધર્મપદેન ગ્રહીતું શક્યં, કિન્તુ મહાકાલત્વમેવ, તત્ર ચાવ્યાપ્તિઃ ભવત્યેવ ।

હવે જો 'દ્રવ્ય' પદ ન લખે, તો 'અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત કાલમાત્ર વૃત્તિધર્મ' એમ હેતુ બને. અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત એવા રૂપાદિ ગુણો કાલોપાધિ હોવાથી તેઓ કાલ તરીકે લઈ શકાય. અને તે રૂપાદિ ગુણો + ગમનાદિકર્મો રૂપી કાલમાત્રમાં વૃત્તિ એવા ધર્મ તરીકે તો સ્પન્દત્વાદિ પણ આવે. અને તો પછી કાલિકેન ગોત્વવાન્ સ્પન્દત્વાત્ એ અનુમાનમાં પણ પૂર્વપક્ષે અવ્યાપ્તિ આપેલી ગણાય. પણ એ તો ઘટતી જ નથી. કેમકે સ્પન્દત્વાધિકરણ એવા વર્તમાનસ્પંદમાં ભૂતકાલીનઘટાદિનો અભાવ મળી જ જાય અને સાધ્યતાવચ્છેદક કાલિકથી તે ભૂતકાલીનઘટનું અનધિકરણ એવા સ્પન્દમાં તે અભાવ લેવાય. તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક ગોત્વત્વ બની જાય. એટલે અવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી. તો પછી અમારું કથન ખોટું પડે. માટે જ દ્રવ્યાત્મક પદ છે. કર્મ-ગુણાદિ એ અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત ભલે હોય, પણ તે દ્રવ્યાત્મક ન હોવાથી તે લેવાય જ નહિ. અને તેથી સ્પન્દત્વાદિ ધર્મો એ હેતુ તરીકે ન આવી શકે અને તેથી આવા અનુમાનો ન લેવાય. પણ ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્ એ જ લેવાય. અને તેમાં તો અવ્યાપ્તિ ઘટે જ છે. ખ્યાલ રાખવો કે, દીધિતિની પંક્તિ પ્રમાણે જે અનુમાન લેવાય, તેમાં અવ્યાપ્તિ આવવી જ જોઈએ. કેમકે એમાં પૂર્વપક્ષ અવ્યાપ્તિ આપવા માંગે છે. એટલે આ બધી ચર્ચા કરીએ છીએ.

જાગદીશી - તથાવિધકાલત્વાદાવપ્યુક્તદિશા નાવ્યાપ્તિસ્તો — 'માત્ર'—પદમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : યદિ હિ માત્રપદં નોપાદીયેત, તદા તુ અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તઃ યઃ દ્રવ્યાત્મકઃ કાલઃ સ યદ્યપિ મહાકાલઃ એવ, તથાપિ તત્ર વર્તમાનં ઘટાદિસાધારણં યત્ કાલત્વં, તદપિ હેતુત્વેન ગૃહ્યતે । તથા ચ કાલિકેન ગોત્વવાન્ સ્વરૂપેણ કાલત્વાત્ ઇત્યનુમાનેઽપ્યવ્યાપ્તિઃ પ્રતિપાદિતા ભવતિ । ન ચ તદિષ્ટમ્ । યતઃ કાલત્વાધિકરણે કાલોપાધિરૂપે ઘટે નિરુક્તક્રમેણાતીતઘટાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વસંભવાત્ ન તત્રાવ્યાપ્તિસંભવઃ । અતઃ માત્રપદમુપાત્તમ્ । તથા ચ કાલત્વં ન મહાકાલમાત્રવૃત્તિ, અપિ તુ તદ્ભિન્ને ઘટાદાવપિ વર્તતે, અતઃ ન તદ્ ગૃહ્યેત, કિન્તુ અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તે દ્રવ્યાત્મકે કાલસ્વરૂપે મહાકાલે એવ વર્તમાનં મહાકાલત્વં ગૃહ્યતે, તત્ર તુ અવ્યાપ્તિઃ સંઘટતે એવ ઇતિ ન દોષઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : હવે જો “માત્ર” પદ ન લખો તો અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત+દ્રવ્યાત્મક એવા કાલ તરીકે જો કે મહાકાલ જ આવે. પણ તેમાં વૃત્તિ ધર્મ તરીકે તો કાલત્વ પણ લેવાય અને તે કાલત્વ તો કાલોપાધિરૂપ એવા ઘટાદિમાં પણ રહેલો જ છે. એટલે ‘ઘટઃ ગોત્વવાન્ કાલત્વાત્’ એવું અનુમાન થાય. અને કાલત્વાધિકરણ એવા વર્તમાનઘટમાં અતીતજલાદિનો અભાવ મળી જાય. જેનો પ્રતિયોગી અતીતજલ એ કાલિકથી પણ વર્તમાનઘટમાં નથી જ રહેતું. એટલે એ અતીતજલાનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ ઘટ બને. તેમાં એ જલાભાવ છે અને તત્પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક જલત્વ છે, ગોત્વત્વ અનવચ્છેદક છે. એટલે અહીં તો લક્ષણ ઘટી જતાં અવ્યાપ્તિ ન ઘટે. માટે જ માત્ર પદ મુકેલ છે. કાલત્વ એ અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત+દ્રવ્યાત્મક એવા મહાકાલમાત્રમાં જ વૃત્તિ નથી. માટે તે ન લેવાય. પરંતુ મહાકાલત્વ એ મહાકાલમાત્રમાં જ વૃત્તિ છે. માટે તે જ લેવાશે અને તેથી ઉપર્યુક્ત અનુમાન ન લેવાય. પરંતુ “ગોત્વવાન્/ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્” એ બધા જ અનુમાન લેવાય અને તેમાં તો અવ્યાપ્તિ આવે જ છે.

જાગદીશી - સ્વરૂપસમ્બન્ધેન હેતુતાલાભાય, —‘ધર્મ’—પદમ્,

—અન્યથા કાલિકાદિસમ્બન્ધેન મહાકાલત્વાદ્યધિકરણઘટાદૌ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણાતીત-
તત્તદ્વ્યક્તિત્વાવચ્છિન્નાઽભાવપ્રસિદ્ધ્યા નાવ્યાપ્તિરિતિ ધ્યેયમ્।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર ધર્મપદં “સ્વરૂપસમ્બન્ધેન હેતુઃગ્રાહ્યઃ” ઇતિ જ્ઞાપનાર્થમુપાત્તમ્ । યદિ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન હેતોઃ વિવક્ષા ન ક્રિયેત, તદા તુ “કાલિકેન ગોત્વવાન્ કાલિકેન મહાકાલત્વાદ્” ઇત્યત્રાપિ અવ્યાપ્તિઃપ્રતિપાદિતા ભવતિ । ન ચ તદિષ્ટમ્ । યતઃ કાલિકેન મહાકાલત્વાધિકરણે ઘટે નિરુક્તરીત્યાઽતીતજલાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વસંભવાત્ તદાદાયૈવ લક્ષણસમન્વયઃ ભવતિ । અતઃ, સ્વરૂપસમ્બન્ધેનૈવ મહાકાલત્વહેતુગ્રાહ્યઃ । તથા ચ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન મહાકાલત્વાધિકરણં મહાકાલ એવ, તત્ર કાલિકેન સર્વેષાં પદાર્થાનાં વિદ્યમાનત્વાત્ ન કોઽપ્યભાવો લક્ષણઘટકો ભવિતુમર્હતિ ઇતિ ગોત્વાદિસાધ્યકેઽવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । યદ્યપિ મહાકાલે ઘટાનધિકરણદેશાવચ્છેદેન કાલિકેન ઘટાભાવો વર્તત એવા તથાપિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકકાલિકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિરૂપઘટસ્યાધિકરણમેવ સ મહાકાલઃ ઘટાધિકરણદેશાવચ્છેદેન ભવતિ ઇતિ ન સઃ અપિ અભાવઃ ગૃહ્યતે । યદ્યપિ મહાકાલે સમવાયેન ઘટાભાવોઽસ્તિ, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમવાયેન ઘટાનધિકરણમેવ મહાકાલઃ, તત્ર સ એવ ઘટાભાવઃ, કિન્તુ તત્પ્રતિયોગિતા ન

સાધ્યતાવચ્છેદક-કાલિકાવચ્છિન્નાઽપિ તુ સમવાયાવચ્છિન્ના એવ । તથા ચ ન સા પ્રતિયોગિતા ગ્રહીતું શક્યા, અતઃ ન તામાદાય લક્ષણસમન્વયઃ સંભવતિ । એવં યદ્યપિ ગગનં કાલિકેન કુત્રાપિ ન વર્તતે । અતઃ મહાકાલે ગગનસ્ય કાલિકેનાભાવઃ વર્તતે । તથાપિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-કાલિકેન પ્રતિયોગિસ્વરૂપગગનસ્યાધિકરણં સંબંધિ વાઽપ્રસિદ્ધમ્ । અતો ન કાલિકેન ગગનસંબંધિભિન્નત્વેન મહાકાલઃ ગ્રહીતું શક્યઃ । ઇત્થં ચ કેનાપિ પ્રકારેનાત્ર લક્ષણસમન્વયાસંભવાત્ ભવત્યેવાત્રાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ધર્મપદ એ “હેતુ સ્વરૂપસંબંધથી જ લેવાનો છે.” એ સુચવવા માટે મુકેલું છે. જો આ મહાકાલત્વ એ સ્વરૂપસંબંધથી હેતુ માનવાને બદલે કાલિકથી માનો તો પછી “કાલિકેન ગોત્વવાન્ કાલિકેન મહાકાલત્વાત્” એ અનુમાન બને. તેમાં મહાકાલત્વનું કાલિકથી અધિકરણ તો ઘટ પણ બને. અને તેમાં તો અતીતઘટાદિનો અભાવ મળી જ જવાનો. અને તેથી લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિવિધાન સંગત ન બને. એટલે સ્વરૂપસંબંધથી જ હેતુ લેવાની વિવક્ષા કરવા માટે જ ધર્મપદ મુકેલ છે. મહાકાલત્વ એ તો સ્વરૂપથી મહાકાલમાં જ રહે અને તેમાં તો કોઈપણ અભાવ ન મળતા અવ્યાપ્તિ આવે. એટલે વાંધો ન આવે.

આમ, “અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત+દ્રવ્યાત્મક+કાલ+માત્રવૃત્તિધર્મ” એ પદો દ્વારા સ્વરૂપસંબંધથી મહાકાલત્વ જ હેતુ લેવાની વાત કરી.

જાગદીશી – તાદૃશધર્મસ્ય મહાકાલત્વાદેઃ સમવાયાદિના વ્યાપકત્વં સંયોગાદ્યવ્યાપ્યવૃત્તેઃ સુઘટમિત્યત ઉક્તં, – વિશેષણતેતિ । —કાલિકવિશેષણતેત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : યદિ હિ કાલિકસમ્બન્ધેન સાધ્યસ્ય નિવેશઃ ન ક્રિયેત, તદા તુ સમવાયેન સંયોગવાન મહાકાલત્વાદિત્યત્રાપિ અવ્યાપ્તિઃપ્રતિપાદિતા ભવેત્ ન ચ તદિષ્ટમ્ । યતઃ મહાકાલત્વાધિકરણે મહાકાલે સમવાયેન ઘટત્વાભાવઃ વર્તતે, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમવાયેન ઘટત્વાનધિકરણમેવ મહાકાલસ્ત્ર ચ ઘટાભાવઃ વર્તતે । તત્પ્રતિયોગિતાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાયાઃ અવચ્છેદકં ઘટત્વં । ન તુ સંયોગત્વં ઇતિ લક્ષણઘટનાદત્રાવ્યાપ્તિઃ ન સંભવતિ । સંયોગસ્ય ચ સમવાયેન મહાકાલે વર્તમાનત્વાત્ ન સંયોગાભાવઃ લક્ષણઘટકઃ, અતઃ ન તમાદાયાપિ અવ્યાપ્તિકથનં સંગતં ભવેત્ । તસ્માત્ કાલિકસમ્બન્ધેનૈવ સાધ્યસ્ય વિવક્ષા કૃતા । તથા ચ ‘કાલિકેન સંયોગવાન્ મહાકાલત્વાદિત્યત્રૈવાવ્યાપ્તિઃ પ્રતિપાદિતા ભવતિ । તત્ર ચ મહાકાલે કાલિકેન કસ્યાપિ પદાર્થસ્યાભાવઃ ન પ્રતિયોગિવ્યધિકરણઃ ગ્રહીતું શક્યેત । તથા ચાવ્યાપ્તિઃ સંભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : હવે કાલિકસંબંધથી અવ્યાપ્યવૃત્તિ એવું સાધ્ય હોય, ત્યાં જ આ અવ્યાપ્તિ આપી છે. એમાં જો કાલિક સંબંધથી... ન લે તો “સમવાયાદિ સંબંધથી જ્યાં અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય હોય, ત્યાં સ્વરૂપથી મહાકાલત્વ હેતુ એ અવ્યાપ્તિ દોષવાળો બને.” એવો અર્થ થાય. પણ એ અર્થ તો ઘટતો નથી. કેમકે સમવાયેન સંયોગવાન્ સ્વરૂપેણ મહાકાલત્વાત્ અહીં મહાકાલત્વાધિકરણ મહાકાલમાં સમવાયથી ઘટત્વાભાવ મળી જાય. સમવાયથી ઘટત્વાનધિકરણ એવો મહાકાલ છે જ. આમ ઘટત્વાભાવ મળે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક સંયોગત્વ બની જાય. અહીં મહાકાલમાં સમવાયથી સંયોગાદિ રહેલા હોવાથી, સંયોગાભાવ લક્ષણઘટક તરીકે ન જ બને. આમ અવ્યાપ્તિ ન આવે. એટલે અવ્યાપ્તિ ઘટાવવા માટે કાલિકસંબંધથી જ સાધ્ય

લેવાની વાત કરી છે. એટલે મહાકાલમાં કાલિકથી તો તમામે તમામ વસ્તુઓ રહેલી હોવાથી કોઈનો અભાવ ન મળતા લક્ષણસમન્વય ન થાય. પરિણામે અવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી - વ્યાપ્યવૃત્તિ-પ્રમેયત્વાદે: પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાઘટિતમેવ કાલિકસમ્બન્ધાવ-ચ્છિન્નવ્યાપકત્વં સમ્ભવત્યત ઉક્તમ્, —અવ્યાપ્યવૃત્તીતિ । તાદૃશસાધ્યં, — ઘટાદિકં, દ્રવ્યત્વાદિકઞ્ચ, તદ્વતોઽપિ—કાલસ્ય, —તદનધિકરણદેશાવચ્છેદેન કાલિકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નતદભાવવત્વાત્;

ન હ્યેવમ્વિધો વાચ્યત્વાદિઃ, તદનધિકરણદેશાપ્રસિદ્ધ્યા તદવચ્છેદેન કાલિક-સમ્બન્ધાવચ્છિન્નવાચ્યત્વાભાવસ્ય દૈશિકવિશેષણતયા કાલેઽસમ્ભવાદિતિ ભાવઃ । ન સ્યાદિતિ । —તથા ચ ‘કાલો ઘટવાન્મહાકાલત્વા’ દિત્યાદૌ વ્યાપ્તિલક્ષણાઽવ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ ॥

ચન્દ્રશેખરીયા : એવં યદિ અવ્યાપ્યવૃત્તિપદં નોપાદીયતે । તદા તુ કાલિકેન પ્રમેયત્વવાન્ સ્વરૂપેણ મહાકાલત્વાદિત્યત્રાપિ અવ્યાપ્તિઃ પ્રતિપાદિતા ભવેત્ । ન ચ તદિષ્ટમ્ યતઃ, પ્રમેયત્વં વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય મસ્તિ । કથમિતિ ચેત્ સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકસમ્બન્ધેન પ્રમેયત્વાધિકરણં યઃ ઘટાદિઃ, તત્ર કાલિકેન પ્રમેયત્વસ્યાભાવો ન વર્તતે । પ્રમેયત્વાનધિકરણદેશસ્યૈવઅપ્રસિદ્ધત્વાત્ ન તાદૃશદેશાવચ્છેદેન ઘટાદૌ પ્રમેયત્વાભાવો ઘટતે । તથા ચ તત્ર ઘટે પર્વતાવચ્છેદેન કાલિકાવચ્છિન્નસ્ય પટત્વસ્યાભાવો ગૃહ્યતે । તસ્ય કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાઃ અભાવ એવ પ્રમેયત્વે વર્તતે । અતઃ તદ્ પ્રમેયત્વં વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્યમસ્તિ, વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય દ્વિતીયવિવક્ષાયાસ્તત્ર ઘટમાનત્વાત્ । ઇત્થં ચ પ્રમેયત્વસાધ્યસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ તત્સ્થલે પ્રતિયોગિવ્યધિકરણપદાઘટિતમેવ લક્ષણં વાચ્યમ્ । અર્થાત્ હેત્વધિકરણવૃત્ત્યભાવસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધા-વચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાઃ અનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકમિત્યેવ લક્ષણં ભવતિ । તથા ચ મહાકાલત્વાધિકરણે મહાકાલે કાલિકેન ગગનસ્યાભાવો વર્તતે, તસ્ય કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાઃ અનવચ્છેદકં પ્રમેયત્વમ્ ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ નાત્રાનુમાનેઽવ્યાપ્તિસ્સંભવતિ । અતોઽવ્યાપ્યવૃત્તિપદ-મુપાત્તં । તથા ચ પ્રમેયત્વસ્યાવ્યાપ્યવૃત્તિત્વાભાવાત્ ન તત્સાધ્યકેઽવ્યાપ્તિઃ પ્રતિપાદ્યતેઽપિતુ દ્રવ્યત્વાદિરૂપે-અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે એવાવ્યાપ્તિઃ પ્રતિપાદિતા ભવતિ । સા ચ ઘટતે । મહાકાલત્વાધિકરણે મહાકાલે યદ્યપિ ઘટાનધિકરણ-દેશાવચ્છેદેન ઘટાભાવઃ વિદ્યતે । તથાપિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકકાલિકેન તસ્ય ઘટસ્યાધિકરણમેવ મહાકાલઃ, અતોઽત્ર ન કોઽપિ અભાવઃ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યઃ, તસ્માદવ્યાપ્તિર્ભવત્યેવ । ન ચ દ્રવ્યત્વાદીનામવ્યાપ્યવૃત્તિત્વં અપ્રસિદ્ધમ્ ઇતિ વાચ્યં, સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકેન દ્રવ્યત્વાધિકરણે ઘટાદૌ ગુણાવચ્છેદેન વર્તમાનસ્ય કાલિકાવચ્છિન્ન-દ્રવ્યત્વાભાવસ્ય યા સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા, તસ્યાઃ દ્રવ્યત્વે વર્તમાનત્વાત્ વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય દ્વિતીયવિવક્ષાનુસારેણ તદ્ દ્રવ્યત્વાદિકં અવ્યાપ્યવૃત્તિ એવ ભવતિ । પ્રમેયત્વવાન્ મહાકાલત્વાદિત્યત્ર તુ મહાકાલે ન કેનાપિ પ્રકારેણ કાલિકાવચ્છિન્નસ્ય પ્રમેયત્વસ્યાભાવઃ

भवति । प्रमेयत्वस्य सर्वत्र वर्तमानत्वात् तदनधिकरणदेशस्यैवाप्रसिद्धत्वात् । अतः प्रमेयत्वादिकं तु व्याप्यवृत्त्येव भवति । इत्थं च कालः कालिकेन घटवान् स्वरूपेण महाकालत्वात् इत्यत्र लक्षणस्याव्याप्तिर्भवति इति आशयः ।

ચન્દ્રશેખરીયા : કાલિકથી ‘અવ્યાપ્યવૃત્તિ’ સાધ્યકસ્થલે જ અવ્યાપ્તિ બતાવી છે. અહીં, જો ‘અવ્યાપ્યવૃત્તિ’ પદ ન લે તો ‘કાલિકથી કોઈપણ સાધ્ય હોય, ત્યાં મહાકાલત્વ હેતુમાં અવ્યાપ્તિ આવે છે.’ એવો અર્થ થાય. પણ એ તો ઘટતું નથી. કેમકે ‘પ્રમેયત્વવાનું મહાકાલત્વાત્’ આ સ્થાન પણ હવે લઈ શકાય. અહીં વ્યાપ્યવૃત્તિની બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો પ્રમેયત્વ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ જ બને છે, કેમકે સાધ્યતાવચ્છેદક કાલિકથી પ્રમેયત્વનું અધિકરણ ઘટાદિ બને. તેમાં કાલિકથી પ્રમેયત્વનો અભાવ મળવાનો જ નથી. પરંતુ ભૂતકાલીન જલાદિનો કાલિકથી અભાવ મળે. અને તેની કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનો અભાવ પ્રમેયત્વમાં છે. આમ પ્રમેયત્વ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય હોવાથી અહીં તો પ્રતિયોગિવ્યધિકરણપદ વિનાનું જ લક્ષણ લેવાનું રહે છે. અર્થાત્ હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવની સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનું અનવચ્છેદક એવું સાધ્યતાવચ્છેદક એ લક્ષણ જ લેવાનું રહે અને તો પછી મહાકાલત્વાધિકરણમાં કાલિકથી ગગન ન રહેતું હોવાથી ગગનાભાવ મળે. તેની કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક પ્રમેયત્વત્વ બની જાય. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે. ગગન એ કાલિકથી ક્યાંય રહેતું જ નથી એ મત પ્રમાણે આ વાત કરી. આમ અહીં વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થળે અવ્યાપ્તિ ઘટતી જ નથી. માટે, અવ્યાપ્તિ ઘટાવવા માટે જ ‘અવ્યાપ્યવૃત્તિ’ પદ દર્શાવેલ છે. એટલે હવે પ્રમેયત્વસાધ્યકસ્થાન લેવાશે જ નહિ. પરંતુ ઘટ-દ્રવ્યત્વ વગેરે જ લેવાશે, કેમકે કાલિકથી ઘટવાળો, કાલિકથી દ્રવ્યત્વવાળો એવો પણ કાળ એ ઘટાનધિકરણદેશાવચ્છેદન ઘટાભાવવાળો છે. અને તેની પ્રતિયોગિતા ઘટાદિમાં છે. એટલે તેઓ અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ બને છે. પ્રમેયત્વાધિકરણ કાલમાં તો પ્રમેયત્વ-અનધિકરણ દેશ જ ન હોવાથી, તદ્દેશાવચ્છેદન પ્રમેયત્વાભાવ મળવાની શક્યતા જ ન હતી. માટે જ તો પ્રમેયત્વ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ બનતું હતું. આમ ઘટ, દ્રવ્યત્વાદિ જ સાધ્ય તરીકે લેવાય અને તે અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ ઘટિત લક્ષણ જ કહેવું પડે અને મહાકાલમાં તો કાલિકથી કોઈનો પણ અભાવ ન મળવાથી લક્ષણસમન્વય ન જ થાય. યદ્યપિ મહાકાલમાં ઘટાનધિકરણ દેશાવચ્છેદન ઘટાભાવ મળે ખરો. પણ એનો પ્રતિયોગી ઘટ તો પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક સંબંધથી મહાકાલમાં રહે જ છે. એટલે મહાકાલ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધથી ઘટાનધિકરણ ન બને. અને જો સમવાયથી ઘટાભાવ હો તો પછી તે લક્ષણઘટક બની જાય. પણ તેની પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકાવચ્છિન્ન નથી. એટલે તે ન લેવાય. એમ મહાકાલમાં કાલિકથી ગગનનો અભાવ મળે ખરો. પણ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકકાલિકથી ગગનનું અધિકરણ=સંબંધિ જ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી ત્યાં પ્રતિયોગી-અધિકરણભિન્ન=પ્રતિયોગી-અનધિકરણ એવો મહાકાલ ન મળે. આમ તે ગગનાભાવ પણ લક્ષણઘટક ન બને. આમ જ્યાં મહાકાલત્વ સ્વરૂપથી હેતુ હોય, અને ઘટ, દ્રવ્યત્વાદિ એ કાલિકથી સાધ્ય હોય, ત્યાં સાચા સ્થાનમાં અવ્યાપ્તિ આવે છે. એવો પૂર્વપક્ષનો ભાવ છે.

जागदीशी - प्रथमविवक्षानुसारेण सङ्गमयति, — स्वावच्छेदकेति ।

પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેનેત્યર્થઃ । કાલે=મહાકાલે, તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય=સાધ્યતાવચ્છેદકીભૂતકાલિકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્ય, ‘અસમ્ભવા’દિતિ પરેણાન્વયઃ

ચન્દ્રશેખરીયા : સાઽવ્યાપ્તિરેવ પ્રદર્શ્યતે 'સ્વાવચ્છેદકસમ્બન્ધેનત્યાદિના' । અયં ભાવઃ । વ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય વિવક્ષાદ્વયં કૃતમસ્તિ । તત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યસંબંધિહેતુસંબંધિવૃત્યભાવસ્ય સાધ્યતા-વચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાઃ અનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકમિતિ પ્રથમવિવક્ષાનુસારેણ ન લક્ષણસમન્વયઃ ભવતિ । યતઃ યદિ કાલિકેન ઘટાદ્યભાવો ગૃહ્યતે, તદા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકકાલિકસમ્બન્ધેન ઘટાદિપ્રતિયોગિસમ્બન્ધી એવ મહાકાલઃ, અતઃ ન કોઽપ્યભાવો ગ્રહીતું શક્યઃ । યદિ ચ સમવાયેન ઘટાભાવઃ ગૃહ્યતે, તર્હિ યદ્યપિ સમવાયેન ઘટાદ્યનધિકરણં મહાકાલઃ ભવતિ । તત્ર સઃ એવ ઘટાભાવઃ, કિન્તુ તસ્ય પ્રતિયોગિતા ન સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના ઇતિ ન તામાદાયાપિ લક્ષણસમન્વયઃ ભવતિ । સાધ્યતા-વચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાઃ એવ લક્ષણઘટકત્વેન ગૃહીતત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : આમાં 'પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધેન પ્રતિયોગી-અનધિકરણ-હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવ' એ પહેલી વિવક્ષામાં તે અભાવની પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન લેવાની વાત છે. હવે મહાકાલમાં કાલિકથી કોઈપણ વસ્તુનો અભાવ હો તો પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકકાલિકથી તે પ્રતિયોગિતાનું અધિકરણ જ મહાકાલ બની જાય. એટલે એવા અભાવ લેવાય જ નહીં અને સમવાયાદિથી જો ઘટાભાવાદિ હો તો એની પ્રતિયોગિતા કાલિકાવચ્છિન્ન ન મળે. માટે લક્ષણ સમન્વય ન થાય.

જાગદીશી - દ્વિતીયવિવક્ષાનુસારેણાહ, — તેન સમ્બન્ધેનેતિ । —સાધ્યતાવચ્છેદકીભૂત-કાલિકસમ્બન્ધેનેત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : એવં સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગ્યનધિકરણઘટિતા યા દ્વિતીયા વિવક્ષા । તદનુસારેણાપિ ન લક્ષણસમન્વયઃ સંભવતિ । સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકેન પ્રતિયોગિમાત્રસ્યાધિકરણમેવ મહાકાલઃ । તથા ચ ન કસ્યાપ્યભાવસ્ય પ્રતિયોગિનઃ કાલિકેનાધિકરણં મહાકાલઃ ભવતિ ઇતિ દ્વિતીય-વિવક્ષાનુસારેણાપ્યવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ઇત્યસ્માકં પૂર્વપક્ષાણામાશયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગી.... એ બીજી વિવક્ષા વિચારીએ તો ત્યાં પ્રતિયોગિતા ગમે તે સંબંધથી અવચ્છિન્ન લેવાની છૂટ છે. એટલે મહાકાલમાં સમવાયથી ઘટ-અભાવ લઈ શકાય. પણ સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકથી ઘટાત્મકપ્રતિયોગીનું અધિકરણ=સંબંધી જ એ મહાકાલ બની જવાથી એ સ્થળે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી પ્રતિયોગીસંબંધિમિત્ર એવું હેત્વધિકરણ મહાકાલ લઈ ન શકાય. આમ બે ય વિવક્ષા પ્રમાણે અવ્યાપ્તિ આવે જ છે.

આમ, પૂર્વપક્ષે “મહાકાલઃ કાલિકેન ગોત્વાદિમાન્ સ્વરુપેણ મહાકાલત્વાત્” એ અનુમાનમાં આપત્તિ આપેલી છે એમ જાણવું.

જાગદીશી- નનુ-મહાકાલાન્યત્વવિશિષ્ટઘટાભાવ એવ મહાકાલે પ્રતિયોગિવ્યધિકરણઃ

સુલભઃ —

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ કાલિકેન ઘટવાન્ સ્વરૂપેણ મહાકાલત્વાદિત્યત્ર પૂર્વપક્ષેણ પ્રતિપાદિતાઽવ્યાપ્તિઃ ન સંભવતિ । તથા હિ ઘટો મહાકાલભેદવાનસ્તિ । મહાકાલે ચ ઘટસ્ય વર્તમાનત્વેઽપિ, મહાકાલભેદવિશિષ્ટો ઘટઃ કાલિકેનાપિ ન મહાકાલે વર્તતે । મહાકાલે મહાકાલભેદાત્મકવિશેષણસ્ય અભાવાત્ । તથા ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકકાલિકેન મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટાધિકરણં પર્વતાદિ । તદ્વિગ્નો મહાકાલઃ, તત્ર વર્તમાનઃ સ એવ અભાવઃ, તસ્ય કાલિકાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા, તદવચ્છેદકં મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટત્વં, ન તુ સાધ્યતાવચ્છેદકં શુદ્ધઘટત્વં ઇતિ લક્ષણસમન્વયાન્નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્,

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ અવ્યાપ્તિ ન આવે. ઘટ એ મહાકાલભેદવિશિષ્ટ છે અને મહાકાલમાં કાલિકથી ઘટ રહેતો હોવા છતાં પણ મહાકાલભેદવિશિષ્ટ ઘટનો તો કાલિકથી અભાવ જ છે કેમકે મહાકાલમાં મહાકાલભેદ રહેતો નથી. એટલે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક કાલિકથી મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટનું અધિકરણ પર્વતાદિ બને. અને તદ્વિગ્ન તરીકે મહાકાલ મળે, અને તેમાં તે અભાવ મળે. તે અભાવની કાલિકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા પણ છે અને તેનો અવચ્છેદક મહાકાલભેદવિશિષ્ટ ઘટત્વ બને. અનવચ્છેદક શુદ્ધ ઘટત્વ એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક મળે. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી — ન ચાત્ર 'વિશેષણતાવિશેષ' પદેન મહાકાલનિરૂપિતવિશેષણતાયા એવ વિવક્ષિતત્વાત્તાદૃશસમ્બન્ધેન નિરુક્તવૈયધિકરણ્યાપ્રસિદ્ધ્યૈવોક્તાઽભાવસ્યાપિ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યાસમ્ભવ ઇતિ વાચ્યમ્—

ચન્દ્રશેખરીયા : ન અત્ર પૂર્વપક્ષેણ મહાકાલાનુયોગિકકાલિકસમ્બન્ધઃ એવ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન વિવક્ષિતઃ, ન તુ કેવલં કાલિકઃ । તથા ચ તેનૈવ સમ્બન્ધેન તાદૃશઘટાભાવો ગ્રાહ્યઃ । કિન્તુ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેન મહાકાલાનુયોગિકકાલિકેન તુ સર્વે પદાર્થાઃ મહાકાલે એવ વર્તન્તે ન તુ અન્યત્ર । મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટસ્તુ મહાકાલે ન વર્તતે । તથા ચ સ એવ ઘટઃ મહાકાલાનુયોગિકકાલિકેન ન કુત્રાપિ વર્તતે । ઇત્યં ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટસ્યાધિકરણમેવાપ્રસિદ્ધમતો ન તાદૃશઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયઃ સંભવતીતિ પૂર્વપક્ષસ્યાશયો બોધ્યઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : મધ્યસ્થ : અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક માત્ર કાલિકસંબંધ નથી. પરંતુ મહાકાલાનુયોગિકકાલિક સંબંધ છે. (વિશેષણતાવિશેષ=કાલિક સંબંધ=મહાકાલાનુયોગિક સંબંધઃ) હવે જો તમે આ સંબંધથી મહાકાલભેદ વિ. ઘટાભાવ હો, તો પ્રતિ. અવચ્છેદક એવા મહાકાલાનુયોગિક કાલિકથી તો આ વિશિષ્ટઘટ ક્યાંય રહેતો જ નથી. કેમકે આ સંબંધથી કોઈ પણ વસ્તુ મહાકાલમાં જ રહી શકે અને આ વિશિષ્ટઘટ એ કોઈપણ રીતે મહાકાલમાં રહી ન શકે, કેમકે મહાકાલમાં મહાકાલભેદરૂપ વિશેષણ રહેતું નથી. એટલે વિશિષ્ટઘટનું તાદૃશસંબંધથી અધિકરણ જ ન મળવાથી અનધિકરણ મહાકાલ લઈ ન શકાય. અને માટે અભાવમાત્ર લક્ષણઘટક ન બનવાથી અવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી — તથા સતિ 'કાલમાત્રવૃત્તિધર્મસ્ય તાદૃશવિશેષણતયા કિમપિ વ્યાપકં ન

સ્યા 'દિત્યસ્યૈવ સમ્યક્ત્વે—'અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તત્વા' ડભિધાનસ્ય સન્દર્ભવિરોધાપત્તે:—

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ એવં સતિ પૂર્વપક્ષેણ પ્રોક્તાનિ અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તદ્રવ્યાત્મક વિશેષણાનિ વ્યર્થાનિ ભવેયુઃ કેવલં “કાલમાત્રવૃત્તિધર્મસ્ય મહાકાલાનુયોગિકકાલિકેનાવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્યં ન કિમપિ વ્યાપકં સ્યાદિ”ત્યેવોચ્યમાનં સમ્યગ્ ભવેત્ । ન તત્ર કોઽપિ દોષઃ સંભવતિ । તથા હિ કાલમાત્રવૃત્તિધર્માઃ ઘટત્વાદયઃ, તથા ચ મહાકાલાનુયોગિકકાલિકેન ગોત્વાદિમાન્ ઘટત્વાદ્ ઇત્યાદીન્યનુમાનાનિ અપિ ગૃહ્યન્તે । તત્ર ઘટત્વાધિકરણે ઘટે મહાકાલાનુયોગિકકાલિકેન તુ ગોત્વસ્યાભાવ એવ વર્તતે । અતઃ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ ન તદ્ ગોત્વં ઘટત્વવ્યાપકં ભવેત્ । એવં મહાકાલાનુયોગિકકાલિકેન ઘટવાન્ ઘટત્વાત્, પટવાન્ પટત્વાદિત્યાદૌ સર્વત્ર સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ તાનિ સર્વાણિ સાધ્યાનિ હેતુવ્યાપકાનિ ન ભવન્તિ । પૂર્વં તુ કાલિકેન સાધ્યં આસીત્, અતો ગોત્વસાધ્યકે ઘટત્વહેતૌ વ્યાપ્તિલક્ષણં સમન્વિતમભવત્ । તત્ર ઘટત્વાધિકરણે ઘટે કાલિકેન ગોત્વાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું અશક્યત્વાત્ અતીતઘટાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયાત્ । અતો અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તદ્રવ્યાત્મકાદીનિ પદાનિ ઘટત્વાદીનાં હેતુત્વનિવારણાય પ્રોક્તાનિ । ઇદાનીં તુ ઘટત્વાદીનાં હેતુત્વેઽપિ ન ગોત્વાદીનિ સાધ્યાનિ વ્યાપકાનિ ભવન્તિ ઇતિ અનન્તરમેવ દર્શિતં । અતો અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તાદિપદાનિ નિર્સ્થકાનિ ભવેયુઃ । તાનિ વિનૈવાવ્યાપ્તિપ્રદર્શનસંભવાત્ ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો તો પછી તમે જે “અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્ત-દ્રવ્યાત્મક” એ જે પદો લખ્યા છે એ નકામા બને, કેમકે એના વિના પણ અવ્યાપ્તિ ઘટી શકે. તે આ પ્રમાણે “કાલમાત્રવૃત્તિધર્મ” એ પદ હેતુબોધક તરીકે બાકી રહે. એવા ધર્મ તરીકે તો ઘટત્વ, પટત્વ, મહાકાલત્વાદિ બધા આવે. પણ હવે સાધ્યતાવચ્છેદક મહાકાલાનુયોગિકકાલિક લો છો. એટલે મહાકાલાનુયોગિકકાલિકેન ઘટવાન્ ઘટત્વાત્/પટત્વાત્/મહાકાલત્વાત્ વગેરે દરેક સ્થાને તે કોઈપણ સાધ્ય એ હેતુને વ્યાપક ન જ બને, કેમકે ઘટત્વાધિકરણ ઘટમાં મહાકાલાનુયોગિક કાલિકેન તો ઘટાભાવ મળી જ જવાનો એ રીતે પટસાધ્યકસ્થલે પટાભાવ પણ મળી જવાનો. આમ, બધી જ જગ્યાએ તે સાધ્યો વ્યાપક ન જ બને. અને તો પછી “કાલમાત્રવૃત્તિધર્મસ્ય મહાકાલાનુયોગિકકાલિકેન અવ્યાપ્યવૃત્તિ ન કિમપિ વ્યાપકં સ્યાત્” એટલું જ કથન યોગ્ય બને. અને તો પછી અષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તાદિ પદો વ્યર્થ બની જવાની આપત્તિ આવે.

જાગદીશી —‘સ્વરૂપસમ્બન્ધેન ગગનાદેર્વૃત્તિત્વે તુ’ ઇત્યગ્રિમગ્રન્થવિરોધપ્રસંગાચ્ચ ।

કાલિકસમ્બન્ધેન ગગનાદેર્વૃત્તિમત્ત્વેઽપિ તાદૃશસમ્બન્ધસામાન્યે,— મહાકાલાન્ય-ત્વવિશિષ્ટઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વવિરહાત્તાદૃશઘટત્વાવચ્છિન્નાભાવસ્યૈવ નિરૂક્તક્રમેણ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણત્વસમ્ભવેન પૂર્વમતસ્યૈવ સમ્યક્ત્વાદિતિ ચેન્ન,

ચન્દ્રશેખરીયા : એવં તર્હિ પૂર્વપક્ષાણામયમેવાશયો મન્તવ્યઃ, યત્ કાલમાત્રવૃત્તિધર્મસ્ય મહાકાલાનુયોગિકકાલિકેન ન કિમપિ અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્યં વ્યાપકં સ્યાદિતિ । ભવતુ ચ એતાદૃગાશયસ્વીકારેઽષ્ટદ્રવ્યાતિરિક્તાદિપદાનાં વૈયર્થ્યં । કો દોષઃ! અવ્યાપ્તિપ્રદાનસ્યૈવ પૂર્વપક્ષેણાભિમતત્વાત્,

શબ્દવૈયર્થ્યસ્યાકિञ्चित્કરત્વાत् । ननु एवं सति विंशतितमकारिकायां प्रतिपादयिष्यमाणे “स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तित्वे तु” इति ग्रन्थे विरोधापत्तिर्भवति । अयमाशयः पूर्वपक्षकथितनिरुक्तदोषनिवारणाय अष्टादश-कारिकाप्रान्ते साध्यतावच्छेदकसामान्ये...इत्यादि प्रत्युत्तरं दास्यते । तादृशविवक्षानुसारेण तु निरुक्तानुमाने गगनाभावो लक्षणघटको भविष्यति । तथाहि गगनं कालिकेन कुत्रापि न वर्तते इति एकं मतं । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदका-वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावः, तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति लक्षणम् । साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धसामान्ये गगननिष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-गगनत्वावच्छिन्नगगनप्रतियोगिकत्वं नास्ति, अतः उभयाभावो मीलितः । तथा च गगननिष्ठप्रतियोगिता लक्षणघटकीभूता । तदनवच्छेदकं घटत्वं इति घटवान् महाकालत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः इति तत्र प्रतिपादयिष्यते । तदनु च येषां मते गगनं कालिकेनापि अन्यत्र वर्तते, तेषां मते तु कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनप्रतियोगिकत्वमस्ति, अतो नोभयाभावो घटते । तथा च गगनीयप्रतियोगितामादाय लक्षणसमन्वयो भवति इति पूर्वपक्षाभिप्रायं मनसिकृत्वा दीधितिकारः विंशतितमकारिकायां अभिनवं प्रत्युत्तरं प्रतिपादयिष्यति । किन्तु यदि अत्र पूर्वपक्षस्य ‘महाकालानुयोगिककालिक एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन इष्टः’ इति मन्येत, तदा तु विंशतितमकारिकायां प्रतिपादितं तत् समाधानं व्यर्थमेव भवेत्, प्रथमप्रत्युत्तरेणैव समाधानसंभवात् । तथा हि गगनं कालिकेनान्यत्र वर्तते, इति मतेऽपि साध्यतावच्छेदकमहाकालानुयोगिककालिकसम्बन्धसामान्ये महाकालभेदविशिष्टघटप्रतियोगिकत्वं नास्ति एव । तादृशसम्बन्धेन महाकालभेदविशिष्टघटस्य कुत्राप्यवर्तमानत्वात् । इत्थं च उभयाभावो मीलितः । तथा च महाकालभेदविशिष्टघटनिष्ठप्रतियोगिता एव लक्षणघटकत्वेन ग्रहीतुं शक्या । तदनवच्छेदकं तु शुद्धघटत्वमिति लक्षणसमन्वयो भवति । एवं च गगनस्य कालिकेन वृत्तितामतेऽपि प्रथमसमाधानेनैवाव्याप्तिनिवारणसंभवात् दीधितिकारेण गगनस्य कालिकेन वृत्तितामतेऽपि विंशतितमकारिकायां द्वितीयसमाधानं यत् प्रतिपादितं तद्व्यर्थमेव भवेत् ।

अतो ज्ञायते यत् पूर्वपक्षस्य કાલિક એવ સમ્બન્ધઃ સાધ્યતાવચ્છેદકત્વેનાભિમતઃ । ન તુ મહાકાલાનુયોગિકકાલિકઃ, તથા ચ કાલિકેન ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્ इत्यत्रैवाव्याप्तिः પ્રસિદ્ધા કરणीયા । किन्तु महाकालभेदविशिष्टघटभावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवात् अव्याप्तिकथनं न संजाघटीति इति चेत् अत्रोच्यते ।

ચન્દ્રશેખરીયા : મધ્યસ્થ : સારું, ત્યારે એ નકામા પદો કાઢી નાંખો. પૂર્વપક્ષને તો અવ્યાપ્તિ આપવા સાથે જ કામ છે.

પ્રશ્ન : ના એમાં મોટો વાંધો આવે, કેમકે પૂર્વપક્ષે જે આપત્તિ આપી છે. તેના ઉત્તર રૂપે આગળ દીધિતિકાર કહેશે કે “સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં નિરુક્તપ્રતિયોગીપ્રતિયોગીકત્વ - હેત્વધિકરણી-ભૂતયત્કિંચિદ્વ્યક્ત્યનુયોગિકત્વ-સામાન્યોભયાભાવ મળે. તાદૃશપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક બનવો જોઈએ. એવી વિવક્ષા છે.” (નિરુક્ત=યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વ) હવે કાલિકસંબંધમાં ગગનનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકગગનત્વાવચ્છિન્નગગન-પ્રતિયોગીકત્વ નથી. માટે ઉભયાભાવ મળી ગયો. એટલે ગગનનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતા લઈ શકાય. અને તેનો અનવચ્છેદક ઘટત્વાદિ બની જતાં લક્ષણ

સમન્વય થાત. આમ દીધિતિકાર એ “કાલિકથી જ ઘટાદિ સાધ્ય છે.” એમ સમજીને જ એ અવ્યાપ્તિ દૂર કરે છે. અને ત્યારબાદ આગળ એમ કહે છે કે, જો ગગન પણ કાલિકસંબંધથી રહેનાર છે. એ મત માનીએ તો તો સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકમાં ગગનપ્રતિયોગીકત્વ અને મહાકાલાનુયોગિકત્વ બંને હોવાથી હવે તો ગગનીયપ્રતિયોગિતા પણ ન લઈ શકાય. અને તો પછી પાછી અવ્યાપ્તિ આવે. માટે જો આ મત હોય તો પછી નવી વિવક્ષા કરીએ છીએ કે...” એમ કહીને એમણે નવી વિવક્ષા કરી છે. આનો અર્થ એ કે કાલિકથી જો ગગન રહેતો હોય, તો તો ઘટવાનું મહાકાલત્વાત્માં અવ્યાપ્તિ ઉભી જ રહે છે અને તેમાં એ ઉત્તર પણ નકામો નીવડે છે. પણ હવે જો તમારા કહેવા પ્રમાણે મહાકાલાનુયોગિકકાલિક સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ તરીકે માનીએ તો તો પછી ગગન કાલિકથી રહેતો હોય, તો ય પહેલો ઉત્તર જ ત્યાં લક્ષણસમન્વય કરાવી આપે છે અને તો પછી બીજો ઉત્તર તો નકામો જ થઈ પડે. તે આ પ્રમાણે —સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ મહાકાલાનુયોગિકકાલિક છે. હવે મહાકાલભેદવિશિષ્ટ-ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક તાદૃશઘટત્વ બને છે અને તાદૃશઘટત્વાવચ્છિન્ન એવો મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટ એ મહાકાલાનુયોગિકકાલિકથી તો ક્યાંય રહેતો જ નથી. એટલે આ સંબંધમાં તાદૃશઘટપ્રતિયોગીકત્વનો અભાવ છે. અર્થાત્ ઉભયાભાવ છે અને તેથી તાદૃશઘટીયપ્રતિયોગિતા લઈ શકાય અને તેનો અનવચ્છેદક શુદ્ધદ્રવ્યત્વત્વાદિ=સાધ્યતાવચ્છેદક બની જાય. માટે અવ્યાપ્તિ આવે જ નહિ. આમ પહેલા ઉત્તરમાં જ ઘટી જતાં બીજા ઉત્તરની તો જરૂર જ ન રહે. અર્થાત્ તે વ્યર્થ બની જાય. પણ એ ઉત્તર આપ્યો છે, એ જ સુચવે છે કે, પૂર્વપક્ષ કાલિક સં. ને જ સાધ્યતા-અવચ્છેદક લઈને અહીં અવ્યાપ્તિ આપે છે અને એમ માનીએ તો આગળનો બીજો ઉત્તર પણ ઘટી જાય, કેમકે સાધ્યતાવચ્છેદક કાલિક છે. અને મહાકાલ ભેદવિશિષ્ટઘટ એ કાલિકથી મહાકાલમાં ભલે ન રહે. પણ ભૂતલાદિમાં તો રહે જ છે. એટલે કાલિકમાં તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નવિશિષ્ટઘટપ્રતિયોગિકત્વ + મહાકાલાનુયોગિકત્વ બે યન્ત્રે. એટલે ઉભય મળી જતા ઉભયાભાવ ન મળે. અને તેથી આ વિશિષ્ટઘટની પ્રતિયોગિતા પણ લઈ ન શકાય. અને ગગન પણ કાલિકથી રહેતો હોવાથી ત્યાં પણ ગગનપ્રતિયોગીકત્વ + મહાકાલાનુયોગિકત્વોભય જ કાલિકમાં મળી જતા, ગગનની પ્રતિયોગિતા પણ ન મળે. આમ પ્રથમ ઉત્તર પ્રમાણે પણ લક્ષણ સમન્વય ન થાય. અને તેથી જ પછી “જે નવો ઉત્તર આપ્યો છે.” તે ઘટે. આમ જો મહાકાલાનુયોગિકકાલિકને સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ માનો, તો પછી “સ્વરૂપસંબંધેન ગગનાદેઃ વૃત્તિત્વે તુ” એ પંક્તિ સાથે જ વિરોધ આવે. માટે માત્ર કાલિકસંબંધ જ સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે વિવક્ષિત છે એ નક્કી થાય છે. અને તે અનુસારે તો મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટાભાવ મહાકાલમાં મળી જતાં અવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી. તો પછી શી રીતે પૂર્વપક્ષ અવ્યાપ્તિ બતાવે છે ? એ સમજાતું નથી.

જાગદીશી- ‘ઇદાનીં મહાકાલાન્યત્વવિશિષ્ટો ઘટઃ’ કાલોઽયં મહાકાલાન્યત્વવિશિષ્ટઘટવાનિત્યાદિપ્રતીત્યા મહાકાલસ્યાપિ તત્તત્કાલોપાધ્યવચ્છેદેન મહાકાલાન્યત્વવિશિષ્ટઘટવત્વાત્-અન્યથોક્તપ્રતીત્યા ખણ્ડકાલે એવ વિશિષ્ટઘટાવગાહને વસ્તુમાત્રસ્યૈવ મહાકાલેઽસત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્, ‘ઇદાનીં’ ‘તદાની’ મિત્યાદિપ્રતીતિવ્યતિરેકેણ મહાકાલવિષયિણ્યાઃ પ્રતીતેઃ સ્વસતઃ કુત્રાપ્યસત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : મહાકાલે મહાકાલભેદવિશિષ્ટોઽપિ ઘટઃ કાલિકેન વર્તતે એવ । “ઈદાનીં મહાકાલભેદવિશિષ્ટો ઘટઃ, “અયં કાલઃ મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટવાન્” ઇતિ પ્રતીતિબલાત્ મહાકાલે તાદૃશઘટઃ કાલિકેન વર્તમાનઃ સિદ્ધ્યતિ । અત્ર ઈદાનીં તદાનીં પદેન મહાકાલ એવ પરમૃષ્યતે । યથા વૃક્ષે શાખાવચ્છેદેન મૂલાવચ્છેદેન તત્ તત્ વસ્તુ વર્તતે । તથૈવ મહાકાલે તત્ત્કાલોપાધ્યવચ્છેદેન મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટાદયો વર્તન્તે । યદિ હિ ઇયં પ્રતીતિઃ ખણ્ડકાલે એવ વિશિષ્ટઘટવત્તાવિષયિકા ન તુ મહાકાલે ઇતિ મન્યેત, તદા તુ મહાકાલે વસ્તુમાત્રસ્યાવૃત્તિત્વપ્રસન્નો ભવેત્ । યતઃ સર્વત્ર ઈદાનીં તદાનીં ઇત્યાકારિકૈવ કાલપ્રતીતિઃ ભવતિ । સા ચ ભવતા ખણ્ડકાલવિષયિકા મન્યેત, અતો મહાકાલવિષયકપ્રતીત્યભાવાત્ મહાકાલે ન કિમપિ વસ્તુ પ્રતીતિબલાત્ સિદ્ધિ પ્રાપ્નુયાત્ । ન ચ ‘મહાકાલે ઘટઃ, મહાકાલે ષટઃ’ ઇત્યાદિપ્રતીતિબલાત્ મહાકાલેઽપિ ઘટાદયો વર્તમાનાઃ સિદ્ધ્યન્તિ ઇતિ વાચ્યમ્ ન હિ ઇયં પ્રતીતિઃ સ્વાસિકી સ્વતઃ ઉત્પદ્યતે, કિન્તુ સ્વમતિકલ્પનાનુસારેણોત્પાદ્યતે, અતો નેયં પ્રતીતિઃ પ્રામાણિકી । કેવલં ઈદાનીં તદાનીં ઇતિ પ્રતીતિરેવ સ્વસતઃ ઉત્પદ્યતે । સા તુ ભવતા ખંડકાલવિષયિણી મન્યતે, અતો મહાકાલે તુ વસ્તુમાત્રસ્યાસત્વાપત્તિઃ દુર્વારા એવ ભવેત્ । અતઃ ઈદાનીં તદાનીં ઇતિ પ્રતીતિઃ મહાકાલવિષયિણી અભ્યુપગન્તવ્યા । તથા ચ ઈદાનીં મહાકાલભેદવિશિષ્ટો ઘટઃ ઇતિ પ્રતીતિબલાત્ મહાકાલે મહાકાલભેદવિશિષ્ટો ઘટો વર્તતે ઇતિ સિદ્ધ્યં ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : ‘આ કાળમાં મહાકાલભેદવિશિષ્ટ એવો ઘટ છે.’ ‘આ કાળ એ મહાકાલભેદ વિશિષ્ટઘટવાળો છે.’ આવી પ્રતીતિ તો થાય જ છે. હવે જેમ આખા વૃક્ષના જુદા જુદા અવયવોમાં રહેલી વસ્તુઓ વૃક્ષમાં રહેલી ગણી શકાય. તેમ મહાકાલ એટલે સંપૂર્ણ કાળ છે. અને તે તે સેકંડો-કલાકો એ તેના અવયવભૂતકાળ તરીકે કહી શકાય. અને તેથી તેમાં રહેલ એવા મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટ એ મહાકાલમાં જ રહેલા તરીકે માની શકાય છે. આમ મહાકાલ એ ઉપરની પ્રતીતિને અનુસારે તો તે તે કાલોપાધિના અવચ્છેદથી મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટવાળો બને જ છે. અને આમ મહાકાલમાં કાલિક સં.થી મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટ રહેલો હોવાથી તેનો અભાવ ન મળે અને તેથી તેને લક્ષણ સમન્વય ન થઈ શકે. માટે અવ્યાપ્તિ આવે.

જો તમે “મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટ કાલિકથી મહાકાલમાં ન જ રહે.” એવું માનો અને “તે તે ખંડકાલમાં જ તે વિશિષ્ટઘટ રહે છે” એમ એ પ્રતીતિ દ્વારા માનશો તો પછી તમામે તમામ વસ્તુઓ તે તે ખંડકાલમાં જ રહેનારી બનશે કેમકે તમે તો “ઈદાનીં વિશિષ્ટઘટો”... એ પ્રતીતિમાં ઈદાનીં તદાનીં વગેરેથી ખંડકાળ જ લો છો, મહાકાલ લેવાની ના પાડો છો અને તો પછી કોઈપણ વસ્તુની કાળમાં રહેવા તરીકેની પ્રતીતિ તો ઈદાનીં તદાનીં દ્વારા જ થાય છે. એ સિવાય તો કોઈ પ્રતીતિ કાળ માટે થતી જ નથી. અને તેથી બધી વસ્તુ એ ખંડકાળમાં જ રહેનારી બનવાથી “મહાકાલમાં કોઈપણ વસ્તુ કાલિકથી નથી રહેતી” એમ જ માનવાની આપત્તિ આવે.

પ્રશ્ન : મહાકાલે ઘટોઽસ્તિ....ઈત્યાદિ પ્રતીતિ દ્વારા મહાકાલમાં પણ તે તે પદાર્થોની કાલિકથી સિદ્ધિ થશે.

પૂર્વપક્ષ : આ પ્રતીતિ તો હાથે કરીને ઉભી કરવી પડે છે. સહજ રીતે થતી નથી. સહજ રીતે તો, ઈદાનીં ઘટો.... ઈત્યાદિ પ્રતીતિ જ થાય છે અને તમે ઈદાનીં=ખંડકાળ જ લેવાની વાત કરો છો, માટે મહાકાલમાં તો કાલિકથી ઘટાદિની સિદ્ધિ નહીં જ થાય.

પ્રશ્ન : ઈદાની=મહાકાલ લેશું.

પૂર્વપક્ષ : તો પછી, ઈદાની મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટ: અસ્તિ” એ પ્રતીતિમાં પણ ઈદાની=મહાકાલ લેવાશે અને તેથી તેમાં મહાકાલભેદવિશિષ્ટ ઘટ કાલિકથી સિદ્ધ થશે. અને તેથી તેનો અભાવ એ મહાકાલમાં ન લેવાય અને તેથી અવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે.

જાગદીશી- ન ચૈવં ખણ્ડકાલસ્યાધિકરણત્વે માનાભાવ:-‘પટધ્વંસવિશિષ્ટકાલ: પટવદન્ય:’ ઇત્યાદિ પ્રતીતિ: પ્રમાત્વાનુરોધેનૈવ ખણ્ડકાલસ્યાપિ તથાત્વાદિતિ સિદ્ધાન્તાનુસારી પન્થા: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચૈવં સતિ ખંડકાલે વસ્તુમાત્રસ્યૈવાસંભવપ્રસંગો ભવેત્ યત: ‘ઈદાની’ ઇતિ પ્રતીતિ: મહાકાલવિષયિણી સ્વીકૃતા, અન્યા તુ ખંડકાલવિષયિણી પ્રતીતિર્ન ભવતિ । અત: ખંડકાલે વસ્તુન: વર્તમાનત્વે પ્રમાણાભાવ એવ આપદ્યેત ઇતિ **વાચ્યમ્** પટધ્વંસવિશિષ્ટકાલ: પટવત્કાલભિન્ન: ઇતિ પ્રતીતિર્ભવતિ। અત્ર યદિ પટધ્વંસવિશિષ્ટકાલો મહાકાલો મન્યેત, એવં પટવત્કાલોઽપિ યદિ મહાકાલો મન્યેત, તદા મહાકાલો મહાકાલભિન્ન ઇત્યર્થો ભવેત્ । સ ચ ન યુક્ત: । ઇયં ચ પ્રતીતિ: પ્રમાત્મિકૈવ । અતોઽત્ર પટધ્વંસવિશિષ્ટકાલપદેન દ્વિતીયપ્રહરાત્મક: ખંડકાલ એવ ગૃહ્યતે, એવં પટવત્કાલપદેન પ્રથમપ્રહરાત્મક: કાલ એવ ગૃહ્યતે । તથા ચ દ્વિતીયપ્રહર: પ્રથમપ્રહરભિન્ન: ઇત્યર્થો ભવેત્, સ તુ સમ્યગેવ । ઇથં ચ અનયૈવ પ્રતીત્યા પ્રથમપ્રહરાત્મકે ખંડકાલે પટ:, દ્વિતીયપ્રહરાત્મકે ખણ્ડકાલે પટધ્વંસશ્ચ વર્તમાન: સિદ્ધ્યતિ ઇતિ ન ખંડકાલે વસ્તુમાત્રસ્યાવર્તમાનત્વા-પત્તિદોષો ભવતિ । તથા ચ મહાકાલે મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટસ્ય કાલિકેન વર્તમાનત્વાત્ ન તદભાવોઽપિ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્ય: ઇતિ ભવત્યેવાવ્યાપ્તિ: ઇતિ પૂર્વપક્ષાણામાશય: સિદ્ધાન્તાનુસારેણ પ્રતિપાદિત:।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ રીતે ઈદાની તદાનીથી મહાકાલ જ લેશો, તો પછી બધી વસ્તુ મહાકાલમાં જ કાલિકથી રહેનારી મનાશે અને તો પછી ખંડકાલમાં તો કોઈપણ વસ્તુ નહીં રહે. આમ હવે તો “ખંડકાળ એ (કોઈક વસ્તુઓનું) અધિકરણ બને છે.” એ વાત જ અપ્રામાણિક બનશે.

પૂર્વપક્ષ : ખંડકાળમાં પણ વસ્તુ કાલિકથી રહે છે, તેમાં પ્રમાણ એ છે કે “પટધ્વંસવિશિષ્ટકાલ: પટવદ્કાલભિન્ન:” અહીં, પટધ્વંસવિશિષ્ટકાલ=મહાકાલ લો, અને પટવદ્કાલ પણ મહાકાલ લો, તો તો “મહાકાલ: મહાકાલભિન્ન:” એવો અર્થ થાય. એ તો માન્ય જ નથી. એટલે અહીં પટધ્વંસવિશિષ્ટકાલ એ દ્વિતીયપ્રહરાદિરૂપ ખંડકાલ જ લેવો પડે. અને પટવદ્કાળ એ પ્રથમપ્રહરાદિરૂપ ખંડકાળ જ લેવો પડે. અને તેથી “દ્વિતીયપ્રહરકાલ: પ્રથમપ્રહરકાલભિન્ન:” એ ઘટી જાય.

આમ અહીં પટધ્વંસવિશિષ્ટકાલ=ખંડકાળ જ છે. એટલે “ખંડકાળમાં પટધ્વંસ રહે છે” એ સાબિત થયું અને પટવત્કાલ=ખંડકાળ જ છે. એટલે ખંડકાળમાં પટ રહે છે એ સાબિત થયું. એટલે ખંડકાળ પણ તે તે વસ્તુઓનું અધિકરણ બનશે જ. આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તને અનુસારી એવો માર્ગ બતાવ્યો અને આ રીતે અહીં અવ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરી.

જાગદીશી - અપરે તુ-મહાનસીયવહિત્વેન વહિ-ઘટોભયત્વેન વા-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકસ્ય ધૂમસામાનાધિકરણ્યાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વં વહિત્વેઽપ્યસ્તીત્યવ્યાપ્તિભિયાઽવશ્યં સાધ્યતાવચ્છેદકત્વાઽઘટકો યઃ સાધ્યવૃત્તિધર્મસ્તદનવચ્છિન્ના હેતુસમાનાધિકરણ્યાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા—લક્ષણે નિવેશનીયા,—

ચન્દ્રશેખરીયા : અપરે તુ પૂર્વપક્ષપ્રતિપાદિતમવ્યાપ્તિનિરૂપણમિત્યં સઙ્ગમયન્તિ । વહિમાન્ ધૂમાદિત્યત્ર પર્વતે મહાનસીયવહન્યભાવો વહિઘટોભયાભાવો વા પ્રતિયોગિવ્યધિકરણો વર્તતે, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં તુ વહિત્વમપિ ભવત્યેવ । મહાનસીયવહિત્વધર્મે વહિઘટોભયત્વધર્મે વા વહિત્વસ્યાપિ ઘટકત્વાત્ । અતોઽવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । તદ્વારણાય અવશ્યં સાધ્યતાવચ્છેદકાઘટકો યઃ સાધ્યવૃત્તિઃ ધર્મઃ, તદનવચ્છિન્ના એવ લક્ષણઘટકસ્યાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા વક્તવ્યા । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકવહિત્વાઘટકો યઃ મહાનસીયત્વરુપો ધર્મઃ ઉભયત્વાત્મકો વા ધર્મઃ, સ તુ સાધ્યે વહનૌ વર્તતે । તાદૃશમહાનસીયત્વેનોભયત્વેન વા અવચ્છિન્નૈવ મહાનસીયવહિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા વહિઘટોભયનિષ્ઠા વા પ્રતિયોગિતા ન તુ અનવચ્છિન્ના । અતઃ ન સા ગૃહ્યતે, કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકાઘટકેન સાધ્યવૃત્તિધર્મેણાનવચ્છિન્ના ઘટીયપ્રતિયોગિતા એવ ગૃહ્યતે, તદનવચ્છેદકં વહિત્વમિતિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અપરે : તમે મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટ મહાકાલમાં નથી રહેતો. એટલે તાદૃશઘટાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ એ ઘટતું નથી. તેનું કારણ જોવા માટે એક બીજી વાત સમજાવું. વહિનમાન્ ધૂમાત્ એમાં ધૂમાધિકરણ પર્વતમાં મહાનસીયવહિનનો સંયોગથી અભાવ છે. અથવા તો વહિનઘટોભયનો સંયોગથી અભાવ છે. હવે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંયોગથી મહાનસીયવહિન / વહિનઘટોભયનું અનધિકરણ એવો પર્વત છે જ. એટલે તેમાં આ અભાવ લઈ શકાય. તેની પ્રતિયોગિતા સંયોગાવચ્છિન્ન પણ છે અને તે પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વહિનત્વ પણ બની તો જાય જ છે. એટલે અવ્યાપ્તિ આવે. આ દોષ દૂર કરવા માટે એમ કહેવું પડે કે, સાધ્યતાવચ્છેદક-અઘટક એવો જે સાધ્યવૃત્તિ ધર્મ હોય. તેનાથી અનવચ્છિન્ન એવી જ હેતુસમાનાધિકરણ્યાભાવની=હેતુવધિકરણવૃત્તિ-અભાવની પ્રતિયોગિતા લેવી. આમ કરવાથી વાંધો ન આવે, કેમકે મહાનસીયત્વ / ઉભયત્વ એ સાધ્યતા અવચ્છેદક ઘટક નથી. માત્ર વહિનત્વ જ છે અને આ મહાનસીયત્વ / ઉભયત્વ એ સાધ્યવૃત્તિ ધર્મ પણ છે. અને તેનાથી અવચ્છિન્ન એવી જ આ બે પ્રતિયોગિતાઓ છે. એટલે તે ન લેવાય. પણ ઘટાભાવની જ લેવાય, કેમકે તે પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકતા-અઘટક (અનવચ્છેદક) એવા સાધ્યવૃત્તિ ધર્મથી અનવચ્છિન્ન જ છે. અને તાદૃશપ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક વહિનત્વ બની જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી —પ્રત્યેકમુખ્યત્ર પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેનાસતો ધર્મસ્ય તાદૃશસમ્બન્ધેનોભયવૃત્તિ-ત્વાસમ્ભવેન હેતુમન્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાપર્યાપ્ત્યધિકરણાભિન્નત્વસ્ય નિવેશાયોગાત્,

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ હેતુમન્નિષ્ઠાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાપર્યાપ્ત્યધિકરણભિન્ન સાધ્યતાવચ્છેદકમિત્યેવ ઉચ્યતામ્ । તાવતૈવ લક્ષણસમન્વયસંભવાત્ । તથા હિ વહ્નિઘટોભયાભાવપ્રતિયોગિતાયાઃ મહાનસીયવહ્નિ-અભાવપ્રતિયોગિતાયા વા અવચ્છેદકતા પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન વહ્નિઘટોભયત્વે મહાનસીયવહ્નિત્વે ચ વર્તતે । ન તુ વહ્નિત્વે, તથા ચ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાપર્યાપ્તિ-અધિકરણં ન વહ્નિત્વં, કિન્તુ તાદૃશાધિકરણભિન્નમેવ અતો નાવ્યાપ્તિઃ તત્કિમ્ એતેન ગુરુભૂતપરિષ્કારેણતિ **વાચ્યમ્** યો ધર્મઃ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન પ્રત્યેકવસ્તુનિ સ્વતંત્રો ન વર્તતે, સ ધર્મઃ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન ઉભયસ્મિન્નપિ ન વર્તતે । એવં ચ યદિ તાદૃશાવચ્છેદકતા યદિ પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન કેવલવહ્નિત્વે કેવલમહાનસીયત્વે ચ ન વર્તતે, તદા સા પર્યાપ્ત્યા મહાનસીયવહ્નિત્વેऽપિ ન વર્તતે । અતઃ તાદૃશાવચ્છેદકતાપર્યાપ્ત્યધિકરણસ્યૈવ પ્રસિદ્ધ્યભાવાત્ ન તાદૃશાધિકરણભિન્નત્વં વહ્નિત્વે સંભવતિ । એવં ચ તદવસ્થૈવાવ્યાપ્તિઃ । યદિ હિ તાદૃશાવચ્છેદકતા પર્યાપ્ત્યા પ્રત્યેકવસ્તુનિ સ્વતંત્રત્વેન વર્તતે । તદા તુ તાદૃશાવચ્છેદકતાપર્યાપ્ત્યધિકરણમેવ વહ્નિત્વં, ન તદ્ભિન્નમિતિ ન તેન પ્રકારેણાપિ લક્ષણસમન્વયસંભવઃ । અતો ન ભવન્નિરૂપણં યુક્તિયુક્તમપિ તુ અસ્મત્કથિતમેવ । પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ । એવં ચ યદ્યપિ મહાકાલભેદ-વિશિષ્ટઘટાભાવો લક્ષણઘટકો ભવતિ । તથાપિ તત્પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકાઘટકેન સાધ્યવૃત્તિધર્મેણ મહાકાલભેદવૈશિષ્ટ્યરૂપેણાવચ્છિન્ના, ન તુ તદનવચ્છિન્ના । અતો ન સા ગ્રહીતું શક્યા, અતોઽવ્યાપ્તિર્ભવત્યેવ ઇતિ પ્રાહુઃ (“અપરે” મતં સંપૂર્ણમ્)

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આના કરતાં તો “હેતુ-અધિકરણવૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાપર્યાપ્તિ-અધિકરણભિન્ન એવો સાધ્યતાવચ્છેદક” એમ જ કહી દો ને. મહાનસીયવહ્નિ / વહ્નિઘટોભયમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક મહાનસીયવહ્નિત્વ / વહ્નિઘટોભયત્વ જ બને છે. અને પર્યાપ્તિસંબંધથી આ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા મહાનસીયવહ્નિત્વ / ઉભયત્વમાં જ રહે છે. સ્વતંત્ર વહ્નિત્વમાં ન રહે. એટલે તાદૃશાવચ્છેદકતાનું પર્યાપ્તિથી અધિકરણ મહાનસીયવહ્નિત્વ વગેરે બને. અને તદ્ભિન્ન તરીકે વહ્નિત્વ લેવાય. માટે લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. તમારી વિવક્ષા તો ઘણી લાંબી છે.

અપરે : જે ધર્મ પર્યાપ્તિસંબંધથી પ્રત્યેકમાં મહાનસીયત્વ / વહ્નિત્વમાં સ્વતંત્ર ન રહે. તે ધર્મ પર્યાપ્તિસંબંધથી તે ઉભયમાં પણ ન રહે. અવચ્છેદકતા જો મહાનસીયત્વ / વહ્નિત્વમાં દરેકમાં જુદી જુદી પર્યા.સં.થી ન રહે તો એ મહાનસીયવહ્નિત્વમાં=ઉભયત્વમાં પણ ન રહી શકે. અને આમ અહીં એ અવચ્છેદકતાનું અધિકરણ જ ન મળતા, અવચ્છેદકતાપર્યાપ્તિ-અધિકરણભિન્ન” પણ ન લઈ શકાય. અને તેથી લક્ષણ ન ઘટતા અવ્યાપ્તિ ઉભી જ રહે.

પ્રશ્ન : તો પછી એ અવચ્છેદકતા પર્યાપ્તિથી દરેકમાં સ્વતંત્ર રહી શકે છે, એમ માનશું. જેથી તે ઉભયમાં પણ પર્યાપ્તિથી રહી શકે.

અપરે : બુદ્ધિ વેંચી મારી છે ? જો અવચ્છેદકતા પર્યાપ્તિથી દરેકમાં સ્વતંત્ર રહી શકનારી માનો, તો અવચ્છેદકતાપર્યાપ્તિ-અધિકરણ વહ્નિત્વ પણ બની જ જશે. તો પછી, વહ્નિત્વ તદ્ભિન્ન ન બનતા સુતરાં અવ્યાપ્તિ આવે. માટે અમે કરેલી વિવક્ષા જ બરાબર છે.

જાગદીશી-એવમ્ પ્રકૃતે મહાકાલાન્યત્વવિશિષ્ટઘટવાદ્યવચ્છિન્નાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ

સાધ્યતાવચ્છેદકાઘટકેન મહાકાલાન્યત્વવૈશિષ્ટ્યરૂપસાધ્યનિષ્ઠધર્મેણાઽવચ્છિન્નત્વા-
ત્તાદૃશપ્રતિયોગિતાકાભાવમાદાય ન પ્રતિયોગિવ્યધિકરણાભાવસ્ય પ્રસિદ્ધિસમ્ભાવનાઽપીતિ પ્રાહુઃ,

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રકૃતે તુ સમવાયેન ઘટત્વવિશિષ્ટો ઘટ એવ કાલિકેન સાધ્યઃ । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાઃ ઘટત્વનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકેન સમવાયેન મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટત્વં ન કુત્રાપિ વર્તતે । યતો મહાકાલભેદવૈશિષ્ટ્યં ઘટત્વમ્ ચ, ઇતિ દ્વૌ ધર્મો અત્ર સ્તઃ । તત્ર ઘટત્વં સમવાયેન વર્તતે । મહાકાલભેદવૈશિષ્ટ્યં તુ સ્વરૂપેણ વર્તતે । અતઃ સમવાયમાત્રેણ તુ મહાકાલભેદ-વૈશિષ્ટ્યઘટત્વોભયં ન કુત્રાપિ વર્તતે । તથા ચાત્ર સમવાયેન મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટત્વાવચ્છિન્નસ્યૈવાપ્રસિદ્ધત્વાત્ તદધિકરણમપ્યપ્રસિદ્ધમેવ અતઃ તદ્ઘટિતલક્ષણસમન્વયો ન ભવતિ । તથા ચ મહાકાલે કાલિકેન મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટસ્યાવર્તમાન-ત્વેઽપિ ન નિરુક્તરીત્યા લક્ષણસમન્વયઃ સંભવતીતિ અત્રાવ્યાપ્તિર્ભવત્યેવ । ન ચ મહાકાલભેદઃ ન ઘટવિશેષણમપિ તુ ઘટત્વવિશેષણમ્ । તત્ત્વ મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટત્વં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં સમવાયેન ઘટે વર્તતે એવ । અતો મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટત્વાવચ્છિન્નો ઘટઃ પ્રસિદ્ધ એવ । તત્કથં તમાદાયાવ્યાપ્તિનિરાસો ન સંભવેત્ ઇતિ **વાચ્યમ્** એવં સતિ મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટત્વાત્મકેન વિશિષ્ટેન નિરૂપિતઃ સમવાયોઽધ્યુપગતો ભવેત્ । વયં ચ વિશિષ્ટનિરૂપિતસમવાયં ન સ્વીકુર્મઃ । અતઃ તદ્દ્વારા લક્ષણસમન્વયકરણં નિર્ણયકમેવ ભાતિ ઇતિ દૃષ્ટવ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : હવે પ્રસ્તુતમાં તમે મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટાભાવને લક્ષણઘટક બનાવો છો. પરંતુ તેની પ્રતિયોગિતા તો સાધ્યતાવચ્છેદકતાનો ઘટક એવો અને સાધ્ય=ઘટમાં રહેનાર એવો જે મહાકાલભેદ છે તેનાથી અવચ્છિન્ન હોવાથી તે પ્રતિયોગિતા ન લઈ શકાય અને તેથી તેના દ્વારા લક્ષણસમન્વય પણ ન થઈ શકે. અને માટે અવ્યાપ્તિ આવે. (મહાકાલભેદ બોલો કે, મહાકાલ ભેદવૈશિષ્ટ્ય બોલો કે મહાકાલાન્યત્વવૈશિષ્ટ્ય બોલો બધું એક જ છે એ ખ્યાલ રાખવો.)

જાગદીશી —તત્ત્વિચ્ચિન્ત્યમ્,—‘પ્રમેયવાન્ વાચ્યત્વા’દિત્યાદૌ હેતુસમાનાધિકરણ-તાદૃશપ્રતિયોગિતાકાભાવાઽ-પ્રસિદ્ધ્યાઽવ્યાપ્તિપ્રસંગાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : તત્ત્વિચ્ચિન્ત્યમ્ યતઃ એવં સતિ પ્રમેયવાન્ વાચ્યત્વાત્ ઇત્યાદાવપિ અવ્યાપ્ત્યાપત્તિર્ભવેત્ । તથાહિ-અત્ર યોઽપિ ઘટાભાવાદિઃ લક્ષણઘટકત્વેન ગૃહ્યતે । તસ્ય પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકપ્રમેયત્વાઘટકેન પ્રમેયાત્મકસાધ્યનિષ્ઠેન ઘટત્વાદિરૂપધર્મેણ અવચ્છિન્નૈવ ભવતિ । ન તુ તદનવચ્છિન્ના । ન ચ કોઽપિ ધર્મઃ પ્રમેયાત્મકસાધ્યનિષ્ઠો ન ભવતિ । ન ચાત્ર પ્રમેયાભાવો લક્ષણઘટકો ભવિતુમર્હતિ । યેન તત્પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકઘટકેન સાધ્યવૃત્તિપ્રમેયત્વાત્મકધર્મેણાવચ્છિન્ના સતી સાધ્યતાવચ્છેદકાઘટકેન સાધ્યવૃત્તિ ધર્મેણાનવચ્છિન્ના પ્રસિદ્ધા ભવેત્ । હેતુમતિ પ્રમેયાભાવસ્યાસત્વાત્ । તથા ચાત્ર હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવસ્ય

તાદૃશધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયા: અસંભવાદત્રાવ્યાપ્તિ: ભવેત્ । ન ચાત્ર પૂર્વપક્ષેનાવ્યાપ્તિરભિહિતા, કિન્તુ અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકે એવ મહાકાલત્વહેતૌ અવ્યાપ્તિ: પ્રતિપાદિતા । તથા ચાત્રાવ્યાપ્તિભવનં પૂર્વપક્ષસ્યાનભિમતમેવ । અતો ભવદભિપ્રાયાનુસારેણ તુ તત્રાવ્યાપ્તિસંભવાત્ પૂર્વપક્ષાભિપ્રાયો વિરુદ્ધ્યેત । તસ્માત્ અપરેષાં નિરૂપણમસદ્ગતમેવાભાતીતિ હૃદયમ્

ચન્દ્રશેખરીયા : મુખ્ય પૂર્વપક્ષ : “અપરે”ની આ વાત વિચારણીય છે, કેમકે એમની વાત માનીએ તો તો પ્રમેયવાન્ વાચ્યત્વાત્ એમાં અવ્યાપ્તિ આવીને ઉભી રહે. કેમકે અહીં ઘટાભાવાદિ જે કોઈ અભાવ લેશું. તેની પ્રતિયોગિતા તો, સાધ્યતાવચ્છેદકપ્રમેયત્વનો અઘટક અને સાધ્ય=પ્રમેયમાં વૃત્તિ એવા ઘટવાદિ ધર્મોથી અવચ્છિન્ન જ બનવાની એટલે અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક-અઘટક+સાધ્યવૃત્તિધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક કોઈપણ અભાવ હેત્વધિકરણવૃત્તિ તરીકે મળી શકવાનો જ નથી. માટે અહીં લક્ષણ ન જતાં અવ્યાપ્તિ આવે. જ્યારે પૂર્વપક્ષ આવા સ્થળે તો અવ્યાપ્તિ આપવા માંગતા જ નથી માટે જ તો કાલિકેન ઘટવાન્ સ્વરૂપેણ મહાકાલત્વાત્ એ અનુમાન એમણે લીધું. અને જો અહીં પણ અવ્યાપ્તિ માનવી હોત, તો તો પ્રમેય એ વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય છે. અને ત્યાં પણ અવ્યાપ્તિ આવે છે, તો દીધિતિમાં “અવ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય વ્યાપક ન બને” એમ ન લખત. પણ “અવ્યાપ્યવૃત્તિ + વ્યાપ્યવૃત્તિ બે ય સાધ્ય વ્યાપક ન બને” એમ જ લખત. પણ એવું નથી લખતા. માટે જ પ્રમેયસાધ્ય સ્થળે અવ્યાપ્તિ માન્ય નથી, એ જ સાબિત થાય છે. અને અપરેના મત પ્રમાણે તો ત્યાં અવ્યાપ્તિ આવે છે. એટલે જ એમનો આ મત બરાબર નથી.

જાગદીશી - વસ્તુતો-‘યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટસ્યાનધિકરણત્વં હેતુમત્’

ઇત્યત્રા-વચ્છેદકવૈશિષ્ટ્યમવશ્યં, -સાધ્યતાવચ્છેદકતાઘટકસમ્બન્ધેનૈવ વાચ્યમ્,-

-અન્યથા તપ્તાય:પિણ્ડસ્યાપિ કાલિકસમ્બન્ધેન ધૂમત્વવિશિષ્ટસ્ય વહ્નયાદે: સંયોગસમ્બન્ધેનાઽધિકરણતયા ‘ધૂમવાન્વહે’ રિત્યાદાવતિવ્યાપ્ત્યાપત્તે:,

ઇત્થઞ્ચ યત્ર સમવાયેન ઘટત્વવિશિષ્ટસ્ય કાલિકસમ્બન્ધેન સાધ્યતા, તત્ર મહાકાલાન્યત્વવિશિષ્ટઘટત્વાવચ્છિન્નાભાવસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકતાઘટકસમ્બન્ધેન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વમપ્રસિદ્ધં-

-સ્વરૂપ-સમવાયાધ્યામેવ તત્ર તથાત્વાત્,-

-વિશિષ્ટનિરૂપિતસમવાયસ્યાનભ્યુપગમાત્,-

-(અત:) તાદૃશાભાવમાદાય ન પ્રસિદ્ધિસમ્ભવ ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ તથાપિ મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટોઽપિ મહાકાલે વર્તતે ઇત્યુદિત્વા ભવદ્ધિર્ભૂતમવ્યાપ્તિનિરૂપણં વિરુદ્ધમ્ । મહાકાલે મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટસ્ય કાલિકેન વૃત્તિતા સર્વેષામપિ અનભિમતૈવેતિ વાચ્યમ્ મહાકાલે મહાકાલભેદવિશિષ્ટો ઘટો કાલિકેન ન વર્તતે ઇત્યભિપ્રાયે સ્વીક્રિયમાણેઽપ્યત્રાનુમાનેઽવ્યાપ્તિર્ભવત્યેવ । તથા હિ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટસ્યાનધિકરણં

હેત્વધિકરણં, સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાયા: તાદૃશપ્રતિયોગિતાયા: અનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇતિ લક્ષણમુક્તમ્ । તત્ર 'ધૂમવાન્ વહને' રિત્યત્રાતિવ્યાપ્તિ: ભવતિ । યતો હેતો: વ્યભિચારિત્વેનાત્ર સાધ્યાભાવ: એવ લક્ષણઘટકત્વેનાભિમત: , કિન્તુ ન સ ભવતિ । યતો ધૂમાભાવસ્ય ધૂમનિષ્ઠા ધૂમત્વાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિતા યાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન ગૃહ્યતે, તદવચ્છેદકં ધૂમત્વં । તત્તુ કાલિકેન વહનાવપિ વર્તતે । અત: તદ્વિશિષ્ટ: વહ્નિ: , તદધિકરણમેવાયોગોલકં ન ત્વનધિકરણમિતિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વં ન ભવતિ । કિન્તુ અયોગોલકભેદવિશિષ્ટઘટકભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં અયોગોલકભેદવિશિષ્ટઘટકત્વં, તત્ત્વ યદ્યપિ કાલિકેન વહનૌ વર્તતે । અતો વહ્નિ: પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેના યોગોલકભેદવિશિષ્ટઘટકત્વેન વિશિષ્ટો યદ્યપિ ભવતિ । તથાપિ ન સ વહ્નિ: અયોગોલકે વર્તતે । અયોગોલકેઽયોગોલકભેદસ્યાસત્વાત્ અયોગોલકભેદવિશિષ્ટઘટકત્વાવચ્છિન્નવહ્નિરપિ ન વર્તત એવ । તથા ચ તાદૃશાનધિકરણમેવ અયોગોલકં । તન્નિષ્ઠતાદૃશાભાવપ્રતિયોગિતાયા: અનવચ્છેદકમેવ ધૂમત્વમિત્યતિવ્યાપ્તિ: ભવતિ । અથવાઽતીતક્રિયાવદભાવો ગૃહ્યતે । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદિકા અતીતક્રિયા એવ । સા ચ ન કાલિકેનાપિ વહનૌ વર્તતે । અત: તાદૃશાતીતક્રિયાવિશિષ્ટસ્યાતીતપદાર્થસ્યાનધિકરણમેવાયોગોલકં ઇતિ, તાદૃશપ્રતિયોગિતાયા: સંયોગાવચ્છિન્નાયા: એવ લક્ષણઘટકત્વસંભવાત્ તામાદાયાતિવ્યાપ્તિ: બોધ્યા । તદ્દારણાય તુ યત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં વર્તતે, સ એવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વેન ગ્રાહ્ય: ઇતિ વક્તવ્યમ્ । ધૂમત્વનિષ્ઠાયા: સાધ્યતાવચ્છેદકતાયા: અવચ્છેદકેન સમવાયેન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ધૂમત્વં ધૂમે એવ વર્તતે । ન તુ વહનૌ । અતો ધૂમ: એવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વેન ગૃહ્યતે । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગેન તદનધિકરણમેવાયોગોલકં । અત: સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્ના ધૂમનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા એવ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યા । તદવચ્છેદકં ધૂમત્વમિતિ નાતિવ્યાપ્તિ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ભલે, તમારી આ વાત સાચી પણ તમે મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટને પણ મહાકાલમાં કાલિકથી રાખવાની વાત કરી, એ તો નથી જ બેસતી. એ વિ.ઘટ મહાકાલમાં ન જ રહે, અને તેથી જ તાદૃશઘટાભાવને લઈને અવ્યાપ્તિ-નિવારણ થઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષ : વિશિષ્ટઘટ એ મહાકાલમાં નથી રહેતો, એવું માનો તો પણ અવ્યાપ્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે — 'ધૂમવાન્ વહને:' અહીં યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ... એ જે લક્ષણ કહ્યું છે. તે અતિવ્યાપ્ત બને છે કેમકે આ સ્થાન ખોટું હોવાથી ધૂમાભાવ લક્ષણઘટક બનવો જોઈએ પણ બનતો નથી. તે આ પ્રમાણે-ધૂમનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધૂમત્વ છે. અને તે ધૂમત્વ એ કાલિકથી વહ્નિમાં રહેતું હોવાથી ધૂમત્વાવચ્છિન્ન તરીકે વહ્નિ પણ બને અને તેનું અનધિકરણ તો અયોગોલક નથી જ બનતું. માટે ધૂમનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા લઈ ન શકાય. પણ અયોગોલકભેદ-વિશિષ્ટઘટાભાવ લેવાય. પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તાદૃશવિશિષ્ટઘટત્વ બને. અને તે ભલે વહ્નિમાં રહે તો પણ અયોગોલકભેદવિશિષ્ટ ઘટત્વાવચ્છિન્નવહ્નિ તો અયોગોલકમાં ન જ રહે. એટલે તાદૃશવહ્નિનું અનધિકરણ એવું અયોગોલક બની જાય. એટલે આ વિશિષ્ટઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા લઈ શકાય. અને તેનો અનવચ્છેદક ધૂમત્વ બનતા અતિવ્યાપ્તિ આવે. આ આપત્તિ દૂર કરવા એમ કહેવું પડે કે, યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન=વિશિષ્ટ જે લેવાનો છે. તેમાં સાધ્યતા-વચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધથી જ્યાં એ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક રહે, તે જ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટ ગણાય. હવે સાધ્યતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે કેમકે સાધ્યતાવચ્છેદક ધૂમત્વ એ અહીં

સમવાયથી જ ધૂમમાં રહીને સાધ્યતાવચ્છેદક બનેલ છે. હવે ધૂમાભાવપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક ધૂમત્વ એ સમવાયથી તો ધૂમમાં જ રહે છે. માટે ધૂમાભાવપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક ધૂમત્વથી અવચ્છિન્ન તરીકે ધૂમ જ લેવાશે. વહ્નિ નહિ લેવાય, અને તે ધૂમોનું (પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક) સંયોગથી અનધિકરણ અયોગોલક બને. તેમાં ધૂમાભાવ છે. તેની સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધૂમત્વ બનતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સંબંધથી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક જ્યાં રહે એ જ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન તરીકે લઈ શકાય. એ વાત સાબિત થઈ.

અહીં, તમે મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટાભાવ લો છો. પણ આ સ્થાને ઘટ એ કાલિકથી સાધ્ય છે. તેમાં સમવાયથી રહેલું ઘટત્વ એ સાધ્યતાવચ્છેદક છે એટલે સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાય જ બને, અને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ધર્મ તો મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટત્વ=મહાકાલભેદવૈશિષ્ટ્ય+ઘટત્વ એમ બે બને. હવે સમવાયસંબંધથી તો આ પ્રતિ. અવચ્છેદકધર્મ એ ક્યાંય રહેતો જ નથી. કેમકે વૈશિષ્ટ્ય એ તો સ્વરૂપસંબંધી રહેનારું છે. એટલે સ્વરૂપ + સમવાય એમ બે સંબંધથી જ મહાકાલભેદવૈશિષ્ટ્ય+ઘટત્વ એ બે જણ ઘટમાં રહી શકે. એકલા સમવાયથી ન રહે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસમવાય સંબંધથી તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તાદૃશવૈશિષ્ટ્ય+ઘટત્વ ક્યાંય રહેતા જ ન હોવાથી અહીં સમવાયસંબંધથી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન કોઈ જ ન બને. અને તો પછી તેનું અધિકરણ પણ ક્યાંથી મળે? અને તો પછી તાદૃશાધિકરણભિન્ન એવું હેતુધિકરણ... ઈત્યાદિ પણ ન જ મળે. આમ લક્ષણસમન્વય ન થઈ શકે. એટલે આ અભાવ લો તો પણ અવ્યાપ્તિ તો ઉભી જ રહે છે.

પ્રશ્ન : મહાકાલભેદ એ ઘટનું વિશેષણ ન બનાવતા ઘટત્વનું વિશેષણ બનાવવું. એટલે મહાકાલભેદ-વિશિષ્ટ ઘટત્વ એ જ સમવાયથી ઘટમાં રહીને ઘટીયપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક બને છે, એમ માનવું. અહીં, મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટત્વ એ તાદૃશવિશિષ્ટઘટત્વનિરૂપિતસમવાયથી ઘટમાં રહે છે. હવે વિશિષ્ટનિરૂપિત સમવાય અને શુદ્ધનિરૂપિતસમવાય એક જ હોવાથી સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક એવા શુદ્ધઘટત્વથી નિરૂપિત સમવાયથી તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એવું મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટત્વ ઘટમાં રહેવાનું જ છે. એટલે વિશિષ્ટઘટ જ તાદૃશસંબંધથી તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન બની જાય છે. અને તેનું અનધિકરણ મહાકાલ બને. આમ લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પૂર્વપક્ષ : આવો વિશિષ્ટનિરૂપિતસમવાય માન્યો જ નથી. એટલે આવી કોઈ વિવક્ષા કરી શકાતી નથી. અને તેથી પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. આશય એ કે — પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક જે ઘટભેદવૈશિષ્ટ્ય+ઘટત્વ છે. એમાં ઘટત્વમાં એ વૈશિષ્ટ્ય રહી જાય અને પછી એવું વિશિષ્ટઘટત્વ એ સમવાયથી ઘટમાં રહે — ઈત્યાદિ માનેલ જ નથી. પણ એ બેમાં ઘટભેદવૈશિષ્ટ્ય સ્વરૂપથી અને ઘટત્વ સમવાયથી રહે એમ જ માનેલ છે. એટલે સમવાયમાત્રથી તો આ બે ક્યાંય ન રહી શકવાથી પૂર્વવત્ અવ્યાપ્તિ આવે જ છે.

**જાગદીશી — કેચિત્તુ—“સાધ્ય-સાધનભેદેન વ્યાપ્તેર્ભેદાદ્વિશિષ્ટસાધ્યકસ્થલ એવ
'યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણત્વં હેતુમત' ઇત્યાદિ વક્તવ્યમ્,
અવિશિષ્ટસાધ્યકસ્થલે તુ — 'યાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયાનધિકરણત્વં હેતુમત' ઇત્યેવ**

लाघवाद्वाच्यम्,'

तथा च शुद्धघटस्य साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोऽपि प्रतियोगिसमानाधिकरण एव ।

प्रतियोगिता च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्वरूपैव, लाघवात्,—

— न तु प्रतियोगिस्वरूपा, —

— तेषां नानात्वेन गौरवादतो, —नैकप्रतियोग्यनधिकरणतामादाय 'संयोग्येतत्त्वा' दित्यादावव्याप्ति" —रित्याहुः,

चन्द्रशेखरीया : अत्र केचित् तु इत्थं पूर्वपक्षाशयं प्रकटीकुर्वन्ति । साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदस्याभ्युपगमात् यत्र विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टं साध्यं भवति । तत्रैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणमित्यादि वक्तव्यम् । यतः तत्र यदि यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं हेत्वधिकरणमित्युच्येत, तदा तु विशिष्टसत्ताऽभावप्रतियोगिताश्रयशुद्धसत्तायाः अधिकरणमेव जात्यधिकरणम् गुणादि, अतः साध्याभावो न लक्षणघटको भवेत् । किन्तु घटाभावप्रतियोगिताश्रयघटानधिकरणमेव गुणादि, तद्वृत्तिघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वम् इति लक्षणसमन्वयात् अतिव्याप्तिर्भवेत् । अतः तत्र तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न- अनधिकरणं हेत्वधिकरणमिति वक्तव्यमेव । तथा च विशिष्ट-सत्तानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वं तदवच्छिन्ना विशिष्टसत्ता, तदनधिकरणं गुणः इति साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् नातिव्याप्तिर्भवेत् । किन्तु यत्र वह्न्यादिरूपमविशिष्टं साध्यं, तत्र तु प्रयोजनविरहात् यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं हेत्वधिकरणमित्यादि एव लाघवात् वक्तुमुचितम् । एवं च घटवान् महाकालत्वादित्यत्र शुद्धघटस्य साध्यत्वात्, यादृशप्रतियोगिताश्रयघटितमेव लक्षणं वक्तव्यम् । तथा च यद्यपि महाकाले महाकालभेदविशिष्टघटस्याभावो वर्तते । तथापि तादृशघटनिष्ठप्रतियोगिताया आश्रयं शुद्धघटोऽपि, स च कालिकेन प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण महाकाले वर्तते । अतो महाकालः तादृशविशिष्टघटनिष्ठ-प्रतियोगिताश्रयशुद्धघटाधिकरणमेव न त्वनधिकरणं इति न तादृशविशिष्टघटाभावोऽपि लक्षणघटकः इति भवत्यव्याप्तिः । न चैवं सति संयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिर्भवेत् । संयोगाभावप्रतियोगिताश्रयो जलवृत्तिः संयोगोऽपि, तदनधिकरणमेव एतद्वृक्षः इति साध्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् इति वाच्यम् यतः प्रतियोगिता न प्रतियोगिस्वरूपा, यतः प्रतियोगिनां अनन्तत्वेन प्रतियोगिताया अपि प्रतियोग्यात्मकत्वे मन्यमाने अनन्तप्रतियोगिताकल्पनागौरवापत्तिस्तो लाघवात् प्रतियोगिता प्रतियोगितावच्छेदकसंयोगत्वादिधर्मरूपैव । स च संयोगत्वधर्मः जातिरूपः एकः एव । अतः प्रतियोगितायाः संयोगत्वात्मकत्वकल्पनायां लाघवमपि भवति । इत्थं च संयोगाभावप्रतियोगितायाः संयोगत्वजातिरूपायाः आश्रयाः सर्वे एव संयोगाः, न तु केवलं जलवृत्तिसंयोगः । तेषां प्रतियोगिताश्रयभूतानां सर्वेषां संयोगानामनधिकरणं तु एतद्वृक्षो न भवतीति न साध्याभावो लक्षणघटकः । अतः समवायेन घटाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयसंभवात् नाव्याप्तिरत्र । एवं च घटवान् महाकालत्वात् इत्यत्र

યાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયઘટિતલક્ષણાભિપ્રાયૈર્નૈવ પૂર્વપક્ષેનાવ્યાપ્તિઃ પ્રતિપાદિતા ઇતિ દૃષ્ટવ્યમ્ । અત્ર ચ કેવલં સ્વરૂપેણ મહાકાલત્વે હેતૌ કાલિકેનાવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલે એવ પૂર્વપક્ષેનાવ્યાપ્તિઃ પ્રતિપાદ્યતે । ન ત્વન્યત્ર । યદિ ચ અન્યસ્મિન્સ્થાનેઽવ્યાપ્તિર્ભવેત્ તદા તુ પૂર્વપક્ષાભિપ્રાયો વિરુદ્ધ્યેત । અત એવ સંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાદિત્યાદૌ અવ્યાપ્તિનિરાકરણમાવશ્યકમ્ ઇતિ કૃત્વા તન્નિરાસઃ કૃતઃ ઇતિ બોધ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : કેચિત્ : કેટલાકો વળી આ પ્રમાણે માને છે કે સાધ્ય-સાધન બદલાય, એમ વ્યાપ્તિલક્ષણ પણ બદલાય એમ માનેલું જ છે. એટલે જ્યાં ‘વિશિષ્ટસત્તાવાન્ જાતેઃ’ વગેરે સ્થાન હોય, ત્યાં જ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નનધિકરણ હેત્વધિકરણ... એમ કહેવું. ત્યાં જો યાદૃશપ્રતિયોગિતા-શ્રયાનધિકરણ”.... એમ કહે તો વિશિષ્ટસત્તા-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો આશ્રય તો શુદ્ધસત્તા પણ બને. અને તેનું અનધિકરણ એવું જાત્યધિકરણ=ગુણાદિ ન બને. આમ સાધ્યાભાવ ન મળતા અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવે. એટલે આ સ્થળે એ આપત્તિ દૂર કરવા માટે. “યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નનધિકરણ” એમ લખવું જરૂરી છે. બાકી જ્યાં શુદ્ધ સાધ્ય હોય ત્યાં તો લાઘવથી યાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયાનધિકરણ.... એમ જ લખવું ઉચિત છે અને તેથી હવે શુદ્ધઘટ જ્યાં સાધ્ય છે, ત્યાં મહાકાલમાં તમે મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટાભાવ લો તો પણ યાદૃશપ્રતિયોગિતાનો આશ્રય તો તાદૃશ વિશિષ્ટઘટ જેમ બને, તેમ શુદ્ધઘટ પણ બને જ. અને કાલિકથી તો એ ઘટ એ મહાકાલમાં છે જ. એટલે મહાકાલ એ મહાકાલભેદવિશિષ્ટઘટાભાવપ્રતિયોગિતાશ્રયશુદ્ધઘટાધિકરણ જ બને છે. અનધિકરણ નથી બનતું. એટલે આ વિશિષ્ટઘટાભાવ પણ લઈ શકાતો નથી. અને તેથી અવ્યાપ્તિ ઉભી જ રહે છે.

પ્રશ્ન : તમારા કહેવા પ્રમાણે જો અવિશિષ્ટસાધ્યકસ્થળે યાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયાનધિકરણ.... એમ મુકીએ તો પછી ‘સંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્’માં અવ્યાપ્તિ આવે. સંયોગ પણ અવિશિષ્ટ સાધ્ય જ છે. હવે સંયોગાભાવપ્રતિયોગિતાનો આશ્રય તો જલવૃત્તિસંયોગ પણ છે અને તેનું અનધિકરણ એતદ્વૃક્ષ બની જાય છે. એટલે સંયોગાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અવ્યાપ્તિ આવે. માટે આ વિવક્ષા બરાબર નથી.

કેચિત્ : પ્રતિયોગિતા એ પ્રતિયોગીસ્વરૂપ માનીએ તો પ્રતિયોગી=સંયોગો તો અનંતા હોવાથી અનંતપ્રતિયોગિતા માનવાનું ગૌરવ થાય. એના કરતા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-સંયોગત્વ રૂપ જ જો સંયોગનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા માનીએ, તો એ તો સંયોગત્વ એક જ હોવાથી પ્રતિયોગિતા એક જ માનવાની રહે, એટલે લાઘવ થાય. હવે આમ પ્રતિયોગિતા=સંયોગત્વરૂપ જ છે અને તેના આશ્રય તરીકે તો માત્ર જલવૃત્તિસંયોગ ન આવે. પણ બધા સંયોગ આવે. હા પ્રતિયોગિતા જો સ્વતંત્રધર્મ હોત તો પ્રતિયોગિતાનો આશ્રય કેવલ જલવૃત્તિ-સંયોગ બને. પણ હવે તેવું ન બને. અને પ્રતિયોગિતાશ્રય એવા તમામ સંયોગનું અનધિકરણ તો એતદ્વૃક્ષ બનવાનો જ નથી માટે એ સંયોગાભાવ ન લેવાય. પણ ઘટાભાવાદિ જ લેવાય. એટલે ત્યાં અવ્યાપ્તિ ન આવે. આ રીતે ‘ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્’માં અવ્યાપ્તિ સમજવી.

જાગદીશી -તત્ત્વિન્યમ્,-

—‘કાલો ઘટવાન્ મહાકાલત્વા’ દિત્યાદાવવ્યાપ્તિવારણાર્થમેવાઽવિશિષ્ટસાધ્યકસ્થલેઽપિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નનધિકરણત્વપ્રવેશસ્ય પ્રામાણિકતયા ગૌરવસ્યાકિન્નિત્કરત્વાદિતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : સમાપ્તોઽયં કેષાઞ્ચિદભિપ્રાયઃ । ન ચ અયમ્ ડચિતઃ । યતઃ ઉત્તરપક્ષેણ ઘટસાધ્યકે મહાકાલત્વહેતાવવ્યાપ્તિ-વારણાય શુદ્ધસાધ્યકસ્થલેઽપિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિ-અનધિકરણ-હેત્વધિકરણઘટિતલક્ષણં વક્તું શક્યમ્ । તત્ત્વ લક્ષણં ગુરુભૂતમપિ અવ્યાપ્તિવારકત્વેન પ્રામાણિકમેવ ભવેત્, તથા ચાત્રાનુમાનેઽવ્યાપ્તિઃ ન ઘટેત । એવં ચ પૂર્વપક્ષપ્રતિપાદિતાઽવ્યાપ્તિઃ મૂલતઃ એવ વિચ્છિન્ના ભવેત્ । તસ્માત્ નેદમપિ કેષાઞ્ચિદ્નિરૂપણં યુક્તમિતિ અસ્માભિર્વસ્તુતો....ઇત્યાદિગ્રન્થેન પ્રતિપાદિતમેવાવ્યાપ્તિકથનં મન્તવ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : મૂળપૂર્વપક્ષ : આ કેચિત્ મત પણ વિચારણીય છે. કેમકે 'ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્' એ સ્થળે યાદશપ્રતિયોગિતાશ્રયાનધિકરણ.... એ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ બને છે. તો પછી એ નિવારવા માટે જ યાદશ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણ... એ લક્ષણ શુદ્ધસાધ્યક સ્થળે માનવું એ પ્રામાણિક જ ગણાય. એમાં ગૌરવ આવે, તો ય એ દોષરૂપ ન બને. અને આમ મહાકાલ-ત્વેદવિશિષ્ટઘટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વિશિષ્ટઘટવાવચ્છિન્ન વિશિષ્ટઘટનું કાલિકથી અનધિકરણ હેત્વધિકરણ મહાકાલ બની જતાં આ અભાવ લક્ષણઘટક બને. અને અવ્યાપ્તિ ન આવે. એટલે આ વાત તો ખોટી છે. એટલે અમે જે વસ્તુતઃ.... દ્વારા અવ્યાપ્તિ બતાવી છે તે જ વાત વધારે યોગ્ય જાણવી.

દીધિતિ:

ન ચ તાદૃશસમ્બન્ધેન હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિઞ્ચિદ્વ્યક્ત્યવૃત્તિપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-વિશિષ્ટપ્રતિયોગિસામાન્યકત્વમેવ વક્તવ્યં, તથા ચ ચાવૃત્તિગગનાદ્યભાવદ્વારિકૈવ તત્પ્રસિદ્ધિઃ ।

સત્તાદ્યધિકરણકર્મ્માદૌ સમવાયેન જ્ઞાનસામાન્યસ્ય, સંયોગસામાન્યસ્ય ચાવૃત્તેર્નાતિપ્રસદ્ગ્ધઃ,

ભૂતત્વ-મૂર્તત્વોભયત્વવિશિષ્ટં, -ગુણ-કર્મ્માન્યત્વવિશિષ્ટસત્તાત્વ-વિશિષ્ટસત્તાદિકન્તુ ન મનોગુણાદિવૃત્તિ,

-સંયોગસામાન્યન્તુ ન કિઞ્ચિદ્દ્રવ્યાવૃત્તીતિ વાચ્યમ્, વિશિષ્ટસ્યાનતિરિક્તત્વાત્,

સમવાયેન જાતેઃ સાધ્યત્વે મેયત્વાદાવતિવ્યાપ્તિઃ,-

-જાતિમન્નિષ્ટતાદૃશાભાવપ્રતિયોગિતાયા જાતિત્વેનાનવચ્છેદાત્,

-જાતિશૂન્યે ચ તાદૃશસમ્બન્ધેન વૃત્તેરપ્રસિદ્ધેઃ,

સંયોગાદિસાધ્યકગુણ-કર્મ્માન્યત્વાદૌ ચાતિવ્યાપ્તિઃ,-

-અદ્રવ્યે હેતુમતિ તાદૃશસમ્બન્ધેન વૃત્તેરપ્રસિદ્ધેઃ,

- દ્રવ્યે ચ સંયોગાદેરપિ વૃત્તેઃ,-

જાગદીશી - 'સાર્વભૌમ' મતમાશંક્ય નિરાચરે, - ન ચેતિ । - 'વાચ્ય' મિતિ પરેણાન્વયઃ । તાદૃશસમ્બન્ધેનેતિ । સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેનેત્યર્થઃ । **ઇદ 'આવૃત્તિ'ત્યસ્ય-પ્રતિયોગિન્યા-વૃત્ત્યાઽન્વિતં**

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર સાર્વભૌમાઃ પૂર્વપક્ષં ખણ્ડયન્તિ-તાદૃશસમ્બન્ધેન=સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચિદ્વ્યક્તિનિરૂપિત-વૃત્તિતા-અભાવવત્ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટં પ્રતિયોગિસામાન્યં યસ્ય તાદૃશોઽભાવઃ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રાહ્યઃ । યદભાવસ્ય સર્વે પ્રતિયોગિનઃ હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચિદ્-વ્યક્તિનિરૂપિતવૃત્તિતાઽભાવવન્તઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટાશ્ચ ભવન્તિ । સ અભાવઃ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રાહ્ય ઇતિ હૃદયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : સાર્વભૌમ : “સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચિદ્વ્યક્તિ-અવૃત્તિપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વિશિષ્ટપ્રતિયોગીસામાન્યકત્વ” એમ જ તમારે કહેવું. આમાં જે અવૃત્તિશબ્દ છે. એનો અર્થ વૃત્તિતા-અભાવ થાય. તેનો પ્રતિયોગી વૃત્તિતા બને. અને ‘સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધેન’ એ પદને આ વૃત્તિતા સાથે જોડવાનું છે, એટલે કે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન એવી જે હેત્વધિકરણયત્કિચિદ્વ્યક્તિનિરૂપિતવૃત્તિતા, અને તે વૃત્તિતાના અભાવવાળો એવો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટ એવો પ્રતિયોગી-સામાન્ય જે બને, તેનો અભાવ એ લક્ષણઘટક તરીકે વિવક્ષિત છે.

સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકથી મહાકાલત્વાધિકરણમહાકાલમાં તો ઘટાદિ રહે. પણ ગગન ન રહે. એટલે કાલિકાવચ્છિન્ન એવી જે મહાકાલનિરૂપિતવૃત્તિતા છે તેનો અભાવવાળો ગગન છે, અને એ ગગન એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ગગનત્વથી વિશિષ્ટ પણ છે જ. આમ “આવો ગગનસામાન્ય એ છે પ્રતિયોગી જેનો એવો અભાવ (ગગનાભાવ) એ લક્ષણઘટક બની ગયો. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક ઘટત્વ બની જાય. આમ લક્ષણસમન્વય થઈ જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - તાદૃશપદસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધપરત્વે પુનરગ્રે 'પ્રતિયોગિતા' - સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના ગ્રાહ્યા ।

ચન્દ્રશેખરીયા : “તાદૃશસમ્બન્ધેન” ઇતિ પદસ્ય “પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન” ઇતિ વિવક્ષણે તુ અગ્રે પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના ગ્રાહ્યા । દીધિત્યાં યત્કિચિદ્વ્યક્તિ-અવૃત્તિ ઇતિ યદુક્તં, તત્ર અવૃત્તિ=વૃત્તિતાભાવવાનુ, “તાદૃશસમ્બન્ધેન” ઇતિ પદસ્ય વૃત્તિતાપદેન સહાન્વિતં । અતો નિરૂક્તોઽર્થો લભ્યતે । તથા ચ ગગનાભાવસ્ય ગગનત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિ ગગનં મહાકાલત્વાધિકરણીભૂતમહાકાલનિરૂપિતાયાઃ કાલિકાવચ્છિન્નાયાઃ ઘટાદિનિષ્ઠવૃત્તિતાયાઃ અભાવવદસ્તિ । અતો ગગનાભાવ એવ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યઃ, તથા ચાવ્યાપ્તિર્ન ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં, તાદૃશસંબંધેન=એ દીધિતપદનો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ એમ જો અર્થ કરો, તો ય વાંધો નથી. પણ તેમાં પછી આગળ પ્રતિયોગિતા એ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન જ લેવાની. આમ “સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન યા હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિંચિત્વ્યક્તિનિરૂપિતવૃત્તિતા, તદભાવવાનૂ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટ પ્રતિયોગીસામાન્યં યસ્ય સ તાદૃશોડભાવઃ એવ લક્ષણઘટકઃ, તસ્ય તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકમ્” અથવા “પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક.... વૃત્તિતા, તદભાવવત્ સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટં પ્રતિયોગીસામાન્યં યસ્ય.... સાધ્યતાવચ્છેદકમ્” એ અર્થ લેવાનો છે

જાગદીશી - ‘તાદૃશસમ્બન્ધેન’ત્યસ્ય ફલમાહ, - સત્તાદીતિ । વિષયતાયા વૃત્ત્યનિયામકત્વમતે, સત્ત્વવતિ ઘટાદૌ જ્ઞાનાભાવસ્ય સહજત એવ પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યં સમ્ભવતીત્યતઃ, - સંયોગસામાન્યસ્ય ચેતિ ।

નાતિપ્રસન્ન ઇતિ । - ‘જ્ઞાનવાન્’ - સંયોગવાન્ - વા સત્ત્વા’દિત્યાદૌ નાતિપ્રસન્ન ઇત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર યદિ ‘તાદૃશસમ્બન્ધેન’ ઇતિ પદં નોચ્યતે । તદા તુ ‘જ્ઞાનવાન્ સત્તાયાઃ’ ઇતિ અત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । જ્ઞાનાભાવસ્ય જ્ઞાનાત્મકં પ્રતિયોગિ સત્તાધિકરણગુણાદિનિરૂપિતાયાઃ વિષયતાસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાયાઃ વૃત્તિતાયાઃ અભાવવત્ ન ભવતિ, જ્ઞાનસ્ય વિષયતાસમ્બન્ધેન ગુણાદૌ વૃત્તિત્વાત્ । અતો જ્ઞાનાભાવો લક્ષણઘટકો ન ભવેત્ । કિન્તુ અતીતઘટાભાવ એવ । તસ્ય પ્રતિયોગી અતીતઘટઃ ગુણાદૌ કાલિકાદિના કેનાપિ સમ્બન્ધેન ન વર્તતે । અતઃ કાલિકાદ્યવચ્છિન્નાયાઃ સત્તાધિકરણગુણનિરૂપિતવૃત્તિતાયાઃ અભાવવત્ એવ અતીતઘટત્વાવચ્છિન્નાતીતઘટસામાન્યં ભવતિ । તથા ચ ઘટાભાવમાદાય લક્ષણઘટનાદિતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાયાઃ તાદૃશવૃત્તિતાયાઃ નિવેશે તુ ન દોષઃ । જ્ઞાનાભાવપ્રતિયોગિ જ્ઞાનં સમવાયવચ્છિન્નાયાઃ સત્તાધિકરણગુણનિરૂપિતાયાઃ વૃત્તિતાયાઃ અભાવવદેવ ભવતિ । અતો જ્ઞાનાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । ન ચ વિષયતાસમ્બન્ધસ્ય વૃત્ત્યનિયામકત્વેન જ્ઞાનં ગુણાદૌ વિષયતાસમ્બન્ધેન વર્તમાનં ન વક્તું શક્યમ્ । અતો જ્ઞાનાભાવપ્રતિયોગિ જ્ઞાનસામાન્યં ગુણાદિનિરૂપિતાયાઃ સમવાયાદ્યવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાયાઃ અભાવવદેવ । અતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાયા અનિવેશે’પિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ ઇતિ વાચ્યમ્ તથાપિ ‘સંયોગવાન્ સત્તાયાઃ’ ઇત્યત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । સંયોગાભાવપ્રતિયોગિ સંયોગસામાન્યં સત્તાધિકરણદ્રવ્યનિરૂપિતાયાઃ સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાયાઃ અભાવવદપિ ન ભવતિ । સંયોગસ્ય દ્રવ્યે સમવાયેન વર્તમાનત્વાત્ સત્તાધિકરણગુણકર્મનિરૂપિતાયાઃ કાલિકાવચ્છિન્નવૃત્તિતાયાઃ અભાવવદ્ અપિ ચ ન ભવતિ । કાલિકેન સંયોગસ્ય ગુણાદૌ વર્તમાનત્વાત્ । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ અતીતઘટાભાવાદિકં આદાય લક્ષણસમન્વયાત્ અતિવ્યાપ્તિર્ભવત્યેવ । સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાનિવેશે તુ નૈષ દોષઃ સંયોગાભાવપ્રતિયોગિ સંયોગસામાન્યં ગુણનિરૂપિતાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદક-સમવાય-અવચ્છિન્નાયાઃ ગુણત્વાદિજાતિનિષ્ઠવૃત્તિતાયા અભાવવદેવ ભવતિ ઇતિ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાદિતિવ્યાપ્તિર્ન ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં, જો સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધેન.... એ પદ ન મુકીએ, તો પછી “જ્ઞાનવાન્ સત્તાયા:” એમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે, કેમકે હેત્વધિકરણીભૂત દ્રવ્ય+ગુણ+કર્મ છે. એમાં વિષયતાસંબંધથી જ્ઞાન રહે જ છે. એટલે જ્ઞાનમાં હેત્વધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતા જ મળે છે. અને માટે તાદૃશવૃત્તિતા-અભાવવાળો જ્ઞાન ન બનવાથી જ્ઞાનાભાવ એ લક્ષણઘટક ન બને અને તેથી અતીતઘટાભાવાદિ લઈને લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : વિષયતાસંબંધ વૃત્તિનિયામક નથી અને તેથી ‘સત્તાધિકરણઘટાદિમાં વિષયતાસંબંધથી જ્ઞાન રહે છે.” એવું બોલી ન શકાય અને માટે ઘટનિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવવાળું જ્ઞાન બની જાય અને તે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકજ્ઞાનત્વથી વિશિષ્ટ પણ છે. એટલે તે જ્ઞાનનો અભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. માટે ‘તાદૃશસંબંધેન’ પદ વિના પણ વાંધો નથી આવતો.

સાર્વભૌમ : તો પણ સંયોગવાન્ સત્તાય એમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે કેમકે સત્તાધિકરણ ગુણાદિ તમામમાં કાલિકથી તો સંયોગ છે જ. એટલે સંયોગમાં હેત્વધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાનો અભાવ ન મળતા સંયોગાભાવ નહિ લેવાય અને પરિણામે અતીતઘટાદિ-અભાવ લઈને લક્ષણ ઘટી જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

“સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન પદ” મુકવાથી આ આપ્તિ ન આવે કેમકે અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાય છે. સંયોગ એ ગુણાદિમાં સમવાયથી નથી રહેતો. એટલે સમવાયાવચ્છિન્ના એવી ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતા તો ગુણત્વાદિજાતિમાં છે. સંયોગ તો તાદૃશવૃત્તિતા-અભાવવાળો મળી જાય અને માટે સંયોગાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - સત્તાવદ્વૃત્તિત્વસામાન્યાભાવસ્ય સંયોગાદાવસત્ત્વાદુક્તાતિવ્યાપ્તિવારણમેવ ‘યત્કિંચિત્’ પદસ્યાપિ પ્રયોજનમિત્યવધેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : एवं यदि यत्किंचित् इति पदं नोच्येत, तदा तु यावन्ति हेत्वधिकरणानि, तैः सर्वैः निरूपिताः सर्वाः वृत्तिताः यत्र प्रतियोगिनि न वर्तन्ते । तस्यैवाभावो लक्षणघटको भवतीति अर्थो भवेत् । तथा सति संयोगवान् सत्तायाः इत्यत्रैव पुनरतिव्याप्तिः भवेत् । तथाहि-सत्ताधिकरणानि द्रव्यगुणकर्माणि, तत्र गुणकर्मनिरूपितानां समवायावच्छिन्नानां सर्वासां वृत्तितानामभावः संयोगाभावप्रतियोगिनि यद्यपि वर्तते । तथापि द्रव्ये समवायेन संयोगस्य सत्त्वात् द्रव्यनिरूपितवृत्तिताऽभावो न संयोगे वर्तते । अतः संयोगे सर्वैः हेत्वधिकरणैः निरूपितायाः वृत्तितायाः अभावस्यावर्तमानत्वात् न संयोगाभावो लक्षणघटकः अपि तु जातित्वाभाव एव । द्रव्यगुणकर्म निरूपितायाः समवायावच्छिन्नायाः वृत्तितायाः जातित्वेऽभावात् । एवं तमादायातिव्याप्तिर्भवेदतो यत्किंचित्-पदमुपात्तम् । तथा च सत्ताधिकरणयत्किंचित्हेत्वधिकरणेन गुणस्वरूपेण निरूपितायाः समवायावच्छिन्नवृत्तितायाः संयोगेऽभावात् संयोगाभाव एव लक्षणघटकः, अतः नातिव्याप्तिर्भवति ।

ચન્દ્રશેખરીયા : એમ, ‘યત્કિંચિત્’ પદ ન લખે તો હેત્વધિકરણસામાન્યનિરૂપિત એવી વૃત્તિતાનો અભાવ લેવો પડે, તો અહીં જ પાછી અતિવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે સત્તાધિકરણ એવી ગુણકર્મથી નિરૂપિત-સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાનો તો સંયોગમાં અભાવ મળે, પરંતુ સત્તાધિકરણ એવા દ્રવ્યથી નિરૂપિત તાદૃશવૃત્તિતા તો સંયોગમાં છે. એટલે સંયોગમાં હેતુ-અધિકરણસામાન્ય નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાનો અભાવ ન મળવાથી

સંયોગાભાવ લક્ષણઘટક ન બને. પરંતુ દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યનિરૂપિતવૃત્તિતાના અભાવવાળો એવો જાતિત્વધર્માભાવ એ જ લક્ષણઘટક બને. માટે અતિવ્યાપ્તિ આવે. તે નિવારવા યત્કિંચિત્ પદ છે. એટલે યત્કિંચિત્ હેત્વધિકરણ તરીકે ગુણ છે. અને તન્નિરૂપિત એવી વૃત્તિતાનો અભાવ તો સંયોગમાં છે જ. એટલે સંયોગાભાવ જ લક્ષણઘટક તરીકે લઈ શકાતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - 'પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટે' ત્યસ્ય, -ફલમાહ, - ભૂતત્વેત્યાદિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : એવં યદિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટપદં નોચ્યેત । તદા તુ યદભાવપ્રતિયોગિનિ તાદૃશવૃત્તિતાઽભાવ, સ એવ અભાવો લક્ષણઘટકો ભવેત્ । એવં સતિ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયવાન્ મૂર્તત્વાદિ-ત્યત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાભાવસ્ય પ્રતિયોગિનિ મૂર્તત્વે હેત્વધિકરણમનોનિરૂપિતવૃત્તિતાયાઃ સત્ત્વાત્ પ્રતિયોગિસામાન્યે યત્કિંચિત્હેત્વધિકરણવૃત્તિતાઽભાવો ન સંભવતિ । અતો ન તાદૃશોભયાભાવો લક્ષણઘટકઃ, અતઃ અભાવાન્તરમાદયાતિવ્યાપ્તિઃ સંભવતિ । અતઃ તદ્વારણાય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટપ્રતિયોગી એવ ગૃહીતઃ । તથા ચ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-તાદૃશોભયત્વવિશિષ્ટં પ્રતિયોગિ ભૂતત્વમૂર્તત્વ-ઉભયમેવ । ન તુ કેવલં મૂર્તત્વાદિ । અતઃ પ્રતિયોગિસામાન્યં નામ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયમેવ । ન તુ કેવલં મૂર્તત્વાદિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટપ્રતિયોગિસામાન્યેઽન્તર્ગતં ભવતિ । તથા ચ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાત્મકે પ્રતિયોગિસામાન્યે મૂર્તત્વાધિકરણમનોનિરૂપિતવૃત્તિતાયાઃ અભાવો વર્તતે । અતઃ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : જો “પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટ” પદ ન લખે, તો ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયવાન્ મૂર્તત્વાત્ અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવે. અહીં ભૂતત્વમૂર્તત્વોભય એ મૂર્તત્વાધિકરણમનોનિરૂપિતવૃત્તિતાના અભાવવાળું છે. પરંતુ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાભાવના પ્રતિયોગી તરીકે તો ભૂતત્વ+મૂર્તત્વ એમ બે બને છે. એમાં મૂર્તત્વપ્રતિયોગી એ તો મનોનિરૂપિતવૃત્તિતાવાળું છે. એટલે ‘મનોનિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવવાળો પ્રતિયોગીસામાન્ય છે જેનો’ એવો તો આ ઉભયાભાવ નથી. ભલે ભૂતત્વપ્રતિયોગી એવો મળે છે. પરંતુ અહીં તો પ્રતિયોગીસામાન્ય એવો લેવાનો છે. એ ન મળવાથી બીજા અભાવને લઈને અતિવ્યાપ્તિ આવે. પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટ પદ મુકવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તો તાદૃશોભયત્વ જ છે, અને તેનાથી વિશિષ્ટ તરીકે ભૂતત્વમૂર્તત્વોભય જ બને. સ્વતંત્ર મૂર્તત્વ ન બને અને ‘મૂર્તત્વાધિકરણ-મનોનિરૂપિતવૃત્તિતાના અભાવવાળો એવો ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયત્વવિશિષ્ટ =ભૂતત્વમૂર્તત્વોભય=પ્રતિયોગી સામાન્ય છે જેનો.’ એવો તાદૃશોભયાભાવ મળી ગયો. આમ સાધ્યાભાવ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી- સ્વયં મનસઃ खण्डनाद्भूतत्व-मूर्तत्वोभयसाध्यकमूर्तत्वस्य सद्धेतुतामाशङ्क्याऽऽह, - गुणकर्मान्यत्वेत्यादि । ‘विशिष्टान्त’द्वयं मनो-गुणयोः क्रमेणान्वितम् ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ દીધિતિકારસ્તુ સ્વયમેવ મનોદ્રવ્યં ધ્વંડિતવાનુ । મનોદ્રવ્યં વિના નુ યત્ર મૂર્તત્વં તત્ર સર્વત્ર તાદૃશોભયં વર્તત એવ અતઃ અયં સદ્હેતુરસ્તિ । તથા ચાત્ર લક્ષણગમનમિષ્ટમેવ । અતોઽતિવ્યાપ્તિકથનં તદ્વારણાય ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટપદનિવેશનં વ્યર્થમેવ ઇતિ ચેત્ ન, તથાપિ ગુણકર્માન્યત્વવિશિષ્ટ-સત્તાવાનુ જાતેઃ ઇત્યત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । તથાહિ । અત્ર વિશિષ્ટસત્તા-અભાવસ્ય પ્રતિયોગિસામાન્યે વિશિષ્ટસત્તા શુદ્ધસત્તા ચ અન્તર્ગતા ભવતિ । તત્ર જાત્યધિકરણગુણનિરૂપિતાયાઃ સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાયાઃ અભાવઃ શુદ્ધસત્તાયાં ન વર્તતે । અતઃ, પ્રતિયોગિસામાન્યે તાદૃશવૃત્તિતાઽભાવસ્યાવર્તમાનત્વાત્ સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકો ન ભવતિ ઇતિ અભાવાન્તરમાદાય લક્ષણઘટનાદતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-વિશિષ્ટપદોપાદાને તુ ન ભવેદતિવ્યાપ્તિઃ । યતઃ વિશિષ્ટસત્તાઽભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટસત્તાત્વાવચ્છિન્ના પ્રતિયોગિની વિશિષ્ટસત્તા એવ ન તુ શુદ્ધસત્તા । તથા ચાત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિ.સત્તાત્વવિશિષ્ટા વિશિષ્ટસત્તા એવ પ્રતિયોગિસામાન્યં, તત્ર ચ ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતાયા અભાવો વર્તતે । અતઃ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ સંભવતિ । અત્ર દીધિતિગ્રન્થે→ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયત્વવિશિષ્ટં ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયં ન મનોવૃત્તિ, વિશિષ્ટસત્તાત્વવિશિષ્ટા વિશિષ્ટસત્તા ન ગુણવૃત્તિ←ઇત્યન્વયો કર્તવ્યઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પણ દીધિતિકાર તો પોતે મનદ્રવ્યનું ખંડન કરે છે. એટલે એમના મતે તો મન દ્રવ્ય જ નથી. અને એ સિવાય તો જ્યાં પૃથ્વીચતુષ્કમાં મૂર્તત્વ છે. ત્યાં ભૂતત્વમૂર્તત્વોભય છે જ. એટલે આ સ્થાન સાચું છે. અને તેથી તેમાં અતિવ્યાપ્તિનું વિધાન સંગત થતુ નથી માટે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટપદ મુકવાની જરૂર જ નથી.

સાર્વભૌમ : તો પણ 'વિશિષ્ટસત્તાવાનુ જાતેઃ' અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવે. વિ.સત્તા-અભાવનો પ્રતિયોગી શુદ્ધસત્તા પણ બને. અને જાત્યધિકરણગુણાદિનિરૂપિતવૃત્તિતાના અભાવવાળી એવી શુદ્ધસત્તા નથી. એટલે આ અભાવ એ 'તાદૃશવૃત્તિતા-અભાવવાળા એવા પ્રતિયોગીસામાન્ય છે જેના' તેવો ન બનવાથી ન લેવાય. માટે બીજા અભાવને લઈને અતિવ્યાપ્તિ આવે. પણ ઉપરનું પદ મુકવાથી વાંધો ન આવે કેમકે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વિ.સત્તાત્વ છે. અને તેનાથી વિશિષ્ટ એવા પ્રતિયોગીસામાન્ય તરીકે વિ.સત્તા જ આવે છે અને 'યત્કિંચિત્તેત્વધિકરણ-ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતા અભાવવાળો એવો વિ.સત્તારૂપ પ્રતિયોગીસામાન્ય છે જેનો' તેવો વિ.સત્તા-અભાવ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

(દીધિતિપંક્તિનો અર્થ - ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયવિશિષ્ટં યત્ તાદૃશોભયં તદ્ ન મનોવૃત્તિ, ગુણકર્માન્યત્વવિશિષ્ટસત્તાત્વવિશિષ્ટ-સત્તાદિકં ન ગુણવૃત્તિ...)

જાગદીશી- ઇદંચ વિશિષ્ટસ્યાનતિરિક્તત્વં, વિશિષ્ટધર્માવચ્છિન્નાધેયત્વસ્યાતિરિક્ત-ત્વમિત્યભ્યુપેત્ય,

અન્યથા (સાર્વભૌમમતે) ઉભયત્વસ્યૈકવિશિષ્ટાપરત્વરૂપત્વે ભૂતત્વ-મૂર્તત્વોભય-ગુણકર્માન્યત્વવિશિષ્ટસત્ત્વયોરતિરિક્તતયા, -તયોઃ સહજત એવ મનો-ગુણાદ્યવૃત્તિતયા,- 'પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટે' ત્યભિધાનમસદ્ગતં સ્યાદિતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ વિશિષ્ટસ્ય શુદ્ધભિન્નત્વાત્ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટપદોપાદાનાભાવેऽપિ નાતિવ્યાપ્તિઃ, વિશિષ્ટસત્તાદ્ભાવપ્રતિયોગિ-સામાન્યં વિશિષ્ટસત્ત્વં ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયમ્ ચૈવ । ન તુ શુદ્ધસત્ત્વં શુદ્ધમૂર્તત્વં વા । તથા ચ ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતાઽભાવવદેવ વિશિષ્ટસત્ત્વં, મનો-નિરૂપિતવૃત્તિતાઽભાવવદેવ ચ ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાત્મકં પ્રતિયોગિ-સામાન્યમિતિ સાધ્યાભાવસ્યૈવ તત્ર તત્ર લક્ષણઘટકત્વાન્નાતિવ્યાપ્તિરિતિ ચેત્ વિશિષ્ટં શુદ્ધાદભિન્નમેવેતિ મતેનેદં કથિતમિતિ ધ્યેયમ્ । ન ચ એવં વિશિષ્ટસ્ય શુદ્ધાદભિન્નત્વે તુ વિશિષ્ટનિષ્ઠવૃત્તિતા શુદ્ધનિષ્ઠવૃત્તિતાઽભિન્નૈવ ભવતિ । તથા ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટપદોપાદાનેઽપિ ન નિસ્તારઃ । ગુણનિરૂપિતા શુદ્ધસત્તાનિષ્ઠા યા વૃત્તિતા, સૈવ વિશિષ્ટસત્તાયામપિ વર્તતે । અતઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-વિશિષ્ટસત્તાત્વવિશિષ્ટાઽપિ વિશિષ્ટસત્તા ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતાવતી એવ ભવતિ । અતઃ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાદતિવ્યાપ્તિર્દુવારઃ । એવં સાર્વભૌમનામધેયાનાં ભવતાં મતે ઉભયત્વસ્યૈકવિશિષ્ટાપરત્વાત્મકતયા ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયમપિ ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વરૂપમેવ । તથા ચ મનોનિરૂપિતા યા મૂર્તત્વનિષ્ઠા વૃત્તિતા, સૈવ ઉભયત્વવિશિષ્ટે ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વે વર્તતે, અતઃ તાદૃશોભયાભાવપ્રતિયોગિસામાન્યરૂપં ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વં હેત્વધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાવદેવ ભવતીતિ તત્રાપિ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ અતિવ્યાપ્તિર્ભવત્યેવ ઇતિ **વાચ્યમ્** વિશિષ્ટસ્ય શુદ્ધાભિન્નત્વેઽપિ વિશિષ્ટનિષ્ઠા વૃત્તિતા તુ શુદ્ધનિષ્ઠવૃત્તિતાભિન્નૈવ ઇતિ મતેનેદં ઇતિ બોધ્યમ્ । તેન નાતિવ્યાપ્તિ-સંભવઃ । ગુણનિરૂપિતાયાઃ શુદ્ધસત્તાનિષ્ઠાયાઃ સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાયાઃ વિશિષ્ટસત્તાયામ અભાવો વર્તતે । એવં મનોનિરૂપિતાયાઃ મૂર્તત્વનિષ્ઠાયાઃ વૃત્તિતાયાઃ ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વેઽભાવો વર્તતે । અતઃ તત્ર તત્ર સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિર્ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં, જો વિશિષ્ટ એ શુદ્ધથી જુદું જ માનવાનું હોય, તો તો પછી “પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટ” પદની જરૂર જ નથી. કેમકે વિ.સત્તા અભાવનો પ્રતિયોગી વિ.સત્તા જ બને. શુદ્ધસત્તા જુદી હોવાથી તે પ્રતિયોગી ન બને. એટલે “ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવવાળો પ્રતિયોગીસામાન્ય=વિ.સત્તા છે જેનો” એવો વિ.સત્તા-અભાવ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. છતાં આ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટ પદ મુકેલ છે. એટલે સમજી લેવું કે વિશિષ્ટ એ શુદ્ધથી અભિન્ન જ છે. એ મતાનુસારે જ આ વાત કરી છે. એ મત પ્રમાણે તો અતિવ્યાપ્તિ આવે જ છે. અને તે નિવારવા આ ‘પદ’ જરૂરી જ છે.

એ ઉપરાંત, વિશિષ્ટધર્માવચ્છિન્નમાં રહેલી વૃત્તિતા=આધેયતા અને શુદ્ધધર્માવચ્છિન્નમાં રહેલી આધેયતા એ જુદી જ છે. એ મત પ્રમાણે જ આ વાત જાણવી. બાકી વિશિષ્ટ+શુદ્ધ એક જ હોવાથી વિ.ધર્માવચ્છિન્નમાં=વિશિષ્ટમાં રહેલી વૃત્તિતા અને શુદ્ધધર્માવચ્છિન્નમાં=શુદ્ધમાં રહેલી વૃત્તિતા જો એક માનીએ તો તો પછી હેત્વધિકરણગુણનિરૂપિતવૃત્તિતા એ શુદ્ધસત્તાત્વાવચ્છિન્નશુદ્ધસત્તામાં છે અને એથી એ જ વૃત્તિતા એ વિ.સત્તાત્વાવચ્છિન્નવિ.સત્તામાં માનવી પડે. અને તો પછી ‘ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતાવાળો એવો વિ.સત્તાત્વવિશિષ્ટ વિ.સત્તા=પ્રતિયોગી છે જેનો’ એવો જ વિ.સત્તા-અભાવ બની ગયો. અને તો પછી આ અભાવ ન લેવાતા બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ ઘટી જતા અતિવ્યાપ્તિ ઊભી જ રહે. પરંતુ વિશિષ્ટની વૃત્તિતા અને શુદ્ધની વૃત્તિતા જુદી જ માની છે એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે કેમકે ગુણનિરૂપિત વૃત્તિતા શુ.સત્તામાં જ છે. વિ.સત્તામાં નથી જ. એટલે વિ.સત્તામાં તો ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવ જ મળવાથી એ રીતે વિ.સત્તા-અભાવ લઈ શકાતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવિશિષ્ટ પદ ન લખીએ તો અતિવ્યાપ્તિ આવે એ વાત ‘શુદ્ધ+વિશિષ્ટ એક જ છે’ એ આધારે છે. અને આ પદ લખવાથી અતિવ્યાપ્તિ દૂર થાય. એ વાત

“શુદ્ધનિષ્ઠવૃત્તિતા અને વિશિષ્ટ-નિષ્ઠવૃત્તિતા એ જુદી જ છે” એ વાતને આધારે છે એમ જાણવું. આ જ વાત ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયસાધ્યકસ્થાલે પણ સમજી લેવી. કેમકે સાર્વભૌમ મતે તો ઉભયત્વ=ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વ જ છે અને એ જો શુ.મૂર્તત્વથી જુદું જ માનો, તો તો ‘મનનિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવવાળો એવું ભૂતત્વવિશિષ્ટમૂર્તત્વાત્મક પ્રતિયોગીસામાન્ય છે જેનો’ એવો તાદૃશોભયાભાવ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ ન જ આવે. એટલે અહીં પણ “વિશિષ્ટ+શુદ્ધ એક જ છે” એ અનુસારે જ અતિવ્યાપ્તિ અને પછી પ્રતિ....વિશિષ્ટ પદ મુકવાથી ‘વિશિષ્ટની વૃત્તિતા અને શુદ્ધની વૃત્તિતા જુદી છે’ એ અનુસારે જ અતિવ્યાપ્તિ ખંડન સમજી લેવું.

જાગદીશી - ‘સામાન્ય’ પદસ્ય ફલમાહ, - સંયોગસામાન્યન્તિવિતિ ।

તથા ચ “સંયોગી દ્રવ્યત્વા” દિત્યાદાવવ્યાપ્તિવારણાર્થમેવ ‘સામાન્ય’ પદ મિતિ ભાવઃ।

વિશિષ્ટસ્યેતિ । -વિશિષ્ટનિરૂપિતાધેયત્વસ્યેત્યર્થઃ । તથા ચ ‘વિશિષ્ટસત્તાવાન્ જાતે’ રિત્યાદાવતિવ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : એવં યદિ સામાન્યપદં નોપાદીયેત તદા તુ ‘યદભાવસ્ય કસ્મિન્નપિ પ્રતિયોગિનિ યત્કિંચિત્તેત્વધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાઽભાવો વર્તતે, સ અભાવો લક્ષણઘટકઃ’ ઇત્યર્થો ભવેત્ । તથા ચ સંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાદિત્યત્ર સંયોગાભાવસ્ય પ્રતિયોગિનિ જલવૃત્તિસંયોગે એતદ્વૃક્ષત્વાધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાયાઃ અભાવો વર્તતે, અતઃ સંયોગાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાદવ્યાપ્તિર્ભવેત્ અતઃ સામાન્યપદમુપાત્તમ્ । તથા ચ યદભાવસ્ય સર્વેષ્વપિ પ્રતિયોગિષુ તાદૃશવૃત્તિતાયાઃ અભાવો વર્તતે । સ એવ અભાવો લક્ષણઘટકત્વેન ઇષ્ટઃ । તથા ચ સંયોગાભાવપ્રતિયોગિનિ વૃક્ષવૃત્તિસંયોગે સંયોગસામાન્યાન્તર્ગતે વૃક્ષનિરૂપિતવૃત્તિતાયાઃ અભાવો નાસ્તિ । અતઃ સંયોગસામાન્યે તાદૃશવૃત્તિતાયાઃ અભાવસ્ય અસત્વાત્ ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ, કિન્તુ ઘટાભાવઃ, ઘટાભાવસ્ય ઘટત્વાવચ્છિન્ને ઘટસામાન્યે એતદ્વૃક્ષત્વાધિકરણ-નિરૂપિતાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદક-સમવાયાવચ્છિન્નાયાઃ વૃત્તિતાયાઃ અભાવાત્ । તથા ચ કાલિકેન ઘટવાન્ સ્વરૂપેણ મહાકાલત્વાદિ ત્યત્રાવ્યાપ્તિવિધાનં પૂર્વપક્ષસ્યાસંગતમેવ । અત્ર સાર્વભૌમનિરૂપણં સંપૂર્ણમ્ ।

પૂર્વપક્ષસ્તિવદાનીં તન્મતં ખંડયતિ । વિશિષ્ટસ્ય શુદ્ધાભિન્નત્વાત્ વિશિષ્ટ સત્તાવાન્ જાતેરિત્યત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવતિ । અતો ન સાર્વભૌમનિરૂપિતં વ્યાપ્તિલક્ષણં સમ્યક્ । નનુ નિરૂપિતમેવાનન્તરં યત્ વિશિષ્ટસ્ય શુદ્ધાભિન્નત્વેઽપિ અતિવ્યાપ્તિઃ ન ભવતિ । વિશિષ્ટનિષ્ઠવૃત્તિતાયાઃ શુદ્ધનિષ્ઠવૃત્તિતાભિન્નત્વાત્ ઇતિ ચેત્ ન વિશિષ્ટસ્ય શુદ્ધાનતિરિક્તત્વાદિતિ દીધિતિગ્રન્થસ્ય વિશિષ્ટનિષ્ઠવૃત્તિતાયાઃ શુદ્ધનિષ્ઠવૃત્તિતાઽભિન્નત્વપરત્વં બોધ્યમ્ । તથા ચ ગુણનિરૂપિતા યા શુદ્ધસત્તાનિષ્ઠા વૃત્તિતા, સા વિશિષ્ટસત્તાનિષ્ઠવૃત્તિતારૂપા એવ । તથા ચ વિશિષ્ટસત્તાયાં ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતાયાઃ અભાવસ્યાસત્વાત્ સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકો ન ભવતીતિ ભવત્યતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ભાવઃ । “નનુ સાધ્યતાવચ્છેદક-સમ્બન્ધાવચ્છિન્ના યા યત્કિંચિત્તેત્વધિકરણનિષ્ઠા અધિકરણતા, તન્

નિરૂપકતાયા: અનવચ્છેદકં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં યસ્ય તાદૃશોઽભાવ લક્ષણઘટકઃ” ઇતિ પરિષ્કારાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ । અત્ર યદ્યપિ અધિકરણતા સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના ન ગ્રાહ્યા, કિન્તુ તાદૃશાધિકરણતાનિરૂપિતવૃત્તિતા એવ । તથાપિ હેત્વધિકરણે યેન સમ્બન્ધેન સાધ્યં વર્તતે, તેન સમ્બન્ધેન સાઽધિકરણતા હેત્વધિકરણે આગતા ઇત્યભિપ્રાયાદિદમુક્તં । અતોઽસ્ય લક્ષણસ્ય સ્પષ્ટાર્થસ્ત્વયમ્ યત્કિંચિત્હેત્વધિકરણનિષ્ઠાધિકરણતાનિરૂપિતાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નવૃત્તિતાયાઃ અનવચ્છેદકો યો ધર્મઃ, તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકોઽભાવો લક્ષણઘટકઃ । તથા ચ જાત્યધિકરણ-ગુણનિષ્ઠાધિકરણતાનિરૂ પિતા યા સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા શુદ્ધસત્તાનિષ્ઠા, તદવચ્છેદકં શુદ્ધસત્તાત્વં, તદનવચ્છેદકં તુ વિશિષ્ટસત્તાત્વં, તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ વિશિષ્ટસત્તાઽભાવો લક્ષણઘટકઃ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । એવં મૂર્ત્ત્વાધિકરણમનોનિષ્ઠાધિકરણતાનિરૂપિતાયાઃ મૂર્ત્ત્વાદિનિષ્ઠવૃત્તિતાયાઃ અનવચ્છેદકં ભૂતત્વમૂર્ત્ત્વોભયત્વં, તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો ભૂતત્વમૂર્ત્ત્વોભયાભાવઃ એવ લક્ષણઘટકઃ ઇતિ તત્રાપિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં, પ્રતિયોગીસામાન્ય પદ લખેલ છે. જો એ ન લખે તો સંયોગી એતદ્વૃક્ષત્વાત્માં અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે ‘એતદ્વૃક્ષત્વાધિકરણ-એતદ્વૃક્ષનિરૂપિતવૃત્તિતાના અભાવવાળો એવો જલવૃત્તિસંયોગાત્મક પ્રતિયોગી છે જેનો તેવો સંયોગાભાવ મળી જાય. આમ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા અવ્યાપ્તિ આવે. પણ સામાન્યપદથી આ અવ્યાપ્તિ દૂર થાય. કેમકે પ્રતિયોગીસામાન્યમાં તો વૃક્ષવૃત્તિકપિસંયોગાદિ પણ છે. અને તે તો વૃક્ષનિરૂપિતવૃત્તિતાવાળા છે. એટલે વૃક્ષનિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવવાળા એવા પ્રતિયોગીસામાન્ય મળતા નથી જ. માટે સંયોગાભાવ ન લેવાય. એટલે ઘટાભાવ દ્વારા લક્ષણસમન્વય થઈ જાય. આમ આ વિવક્ષા પ્રમાણે કાલિકેન ઘટાદિમાન્ સ્વરૂપેણ મહાકાલત્વાત્ એમાં પણ અવ્યાપ્તિ આવતી નથી.

પૂર્વપક્ષ : વિશિષ્ટ અને શુદ્ધ એક જ માનેલ હોવાથી તમારા કથન પ્રમાણે તો ‘વિ.સત્તાવાન્ જાતેઃ’ માં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

સાર્વભૌમ : અમે હમણાં જ કહી ગયા કે વિશિષ્ટ અને શુદ્ધ ભલે એક હોય, પણ વિશિષ્ટની વૃત્તિતા અને શુદ્ધની વૃત્તિતા જુદી જ છે અને એ અનુસારે વિશિષ્ટસત્તાવાન્ જાતેઃ માં અતિવ્યાપ્તિ આવતી જ નથી. પછી તમે શી રીતે આ દોષ આપી શકો ?

પૂર્વપક્ષ : અમે વિશિષ્ટની વૃત્તિતા અને શુદ્ધની વૃત્તિતાને એક જ માનેલ છે અને એટલે ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતા શુદ્ધ-સત્તામાં રહેલી છે. અને તે જ વૃત્તિતા વિ.સત્તામાં રહેલી પણ કહેવાય જ છે. એટલે ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતા-અભાવવાન્ વિ.સત્તારૂપપ્રતિયોગી બનતો જ નથી. માટે સાધ્યાભાવ ન લેવાતા અતિવ્યાપ્તિ આવે. (દીધિતિની વિશિષ્ટસ્યાનતિરિક્તત્વાત્ પંક્તિનો અર્થ વિશિષ્ટની વૃત્તિતા શુદ્ધની વૃત્તિતાથી અભિન્ન છે.” એમ કરવો.)

સાર્વભૌમ : અમે એમ કહેશું કે, ‘સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-યત્કિંચિત્હેત્વધિકરણ-નિષ્ઠાધિકરણતા-નિરૂપકતાનવચ્છેદક એવો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક છે જેનો’ તેવો અભાવ લેવાનો. ગુણમાં સમવાયથી શુદ્ધસત્તા છે. એટલે ગુણમાં સમવાયાવચ્છિન્ન એવી અધિકરણતા આવી. આ અધિકરણતાનો નિરૂપક તો શુ.સત્તા જ છે. અને શુદ્ધસત્તામાં આવેલી આ નિરૂપકતાનો અવચ્છેદક શુદ્ધસત્તાત્વ જ બને. એટલે તાદૃશનિરૂપકતાનો અનવચ્છેદક એવો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક=વિ.સત્તાત્વ મળી જ જાય છે. માટે વિ.સત્તા-અભાવ લઈ શકાતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

(જો કે અહીં, અધિકરણને રહેવાનો સંબંધ એ અધિકરણતાવચ્છેદક બને. અહીં ગુણને સમવાયથી રાખવાની વિવક્ષા નથી. પણ ગુણમાં સમવાયથી સત્તા રહે છે. એટલે ગુણમાં સમવાયને લઈને અધિકરણતા આવી છે. ખરેખર તો સમવાયત્વાવચ્છિન્ન અહીં વૃત્તિતા જ બને. અને માટે જ વિવૃત્તિમાં ખુલાસો કરે છે કે યત્કિંચિત્હેત્વધિકરણનિષ્ઠ-અધિકરણતાથી નિરૂપિત એવી જે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નવૃત્તિતા, તેનો અનવચ્છેદક એવો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક જે અભાવનો છે, તે અભાવ લેવાય. ગુણનિષ્ઠ-અધિકરણતાથી નિરૂપિત સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક શુ.સત્તાત્વ છે, વિ.સત્તાત્વ નથી. એટલે વિ.સત્તા-અભાવ લઈ શકાતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.)

જાગદીશી- નનુ તાદૃશસમ્બન્ધાવચ્છિન્નયત્કિંચિદ્દેત્વધિકરણનિષ્ઠાધિકરણતા-નિરૂપકતાનવચ્છેદક (સ્વ) પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વં 'સામાન્યકાન્ત' પદેન વિવક્ષિતમતો નોક્તદોષ इत्यत आह, — समवायेनेति ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન સમવાયેન જાતિમાન્ પ્રમેયત્વાદિત્યત્રાતિવ્યાપ્તિપ્રસંગઃ તથાપિ દુર્વાર એવ । અત્ર પ્રમેયત્વાધિકરણીભૂતાઃ સપ્તાઽપિ પદાર્થાઃ । તત્ર દ્રવ્યગુણકર્મનિષ્ઠાધિકરણતાનિરૂપિતા સમવાયાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા જાતૌ વર્તતે । તદ્વૃત્તિતાવચ્છેદકમેવ જાતિત્વં, અતો ન જાતિત્વાવચ્છિન્નજાત્યભાવઃ લક્ષણઘટકઃ તત્ર ભવિતુમર્હતિ । એવં સામાન્યવિશેષસમવાયાભાવનિષ્ઠાધિકરણતાનિરૂપિતા તુ વૃત્તિતા સમવાયાવચ્છિન્ના ન પ્રસિદ્ધા, તેષુ સમવાયેન કસ્યાપ્યવર્તમાનત્વાત્ । અતો ન તેષ્વપિ નિરૂક્તરીત્યા સાધ્યાભાવો ગ્રહીતું શક્યઃ । કિન્તુ પ્રમેયત્વાધિકરણપર્વત નિષ્ઠપર્વતત્વાધિકરણતાનિરૂપિતા યા સમવાયાવચ્છિન્ના પર્વતત્વ-જાતિનિષ્ઠા વૃત્તિતા, તદનવચ્છેદકં ઘટત્વં, પર્વતે સમવાયેન ઘટસ્ય અર્વતમાનત્વાત્ । તથા ચ ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો ઘટાભાવ એવ લક્ષણઘટકઃ ન તુ સાધ્યાભાવ इति अतिव्याप्तिर्भवति । અત્રાપિ તાદૃશવૃત્તિતાસામાન્યસ્યાનવચ્છેદકં એવ ગ્રાહ્યમ્ । અન્યથા તુ પર્વતત્વનિષ્ઠવૃત્તિતાયાઃ તાદૃશ્યાઃ અનવચ્છેદકં જાતિત્વં ભવત્યેવ इति नातिव्याप्तिः संभवेदित्यादि स्वयमभ्युह्यम् ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : તો પણ 'સમવાયેન જાતિમાન્ પ્રમેયત્વાત્'માં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. આમાં પ્રમેયત્વના અધિકરણ તો દ્રવ્ય+ગુણ+કર્મ=જાતિમાન્ પણ બને. અને એ સિવાયના ચાર પદાર્થો પણ બને. હવે હેત્વધિકરણ તરીકે જો જાતિમાન્=દ્રવ્ય+ગુણ+કર્મ લો, તો તેમાં તો સમવાયથી જાતિ રહે જ છે. એટલે સમવાયાવચ્છિન્ન એવી દ્રવ્યાદિનિષ્ઠાધિકરણતાની નિરૂપકતા જાતિમાં છે. તેનો અવચ્છેદક જ જાતિત્વ બનવાથી જાત્યભાવ ન લઈ શકાય.

હવે જો હેત્વધિકરણ તરીકે બાકીના ચાર લો, તો એ ચારમાંથી કોઈપણ પદાર્થમાં સમવાયથી કોઈપણ વસ્તુ રહેતી જ નથી. એટલે અહીં સમવાયાવચ્છિન્ન એવી અધિકરણતા જ પ્રસિદ્ધ નથી. વિવૃત્તિ પ્રમાણે કહીએ તો હેત્વધિકરણસમવાયાદિમાં રહેલી જે અધિકરણતા છે, તન્નિરૂપિત એવી સમવાયાવચ્છિન્ન વૃત્તિતા જ પ્રસિદ્ધ

ન હોવાથી ત્યાં પણ સાધ્યાભાવ ન મળે. એટલે પછી પ્રમેયત્વાધિકરણપર્વતમાં જે પર્વતત્વજાતિની અધિકરણતા છે, તેનાથી નિરૂપિત એવી જે સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતા પર્વતત્વમાં છે. આ વૃત્તિતાનો અનવચ્છેદક ઘટત્વ એ જ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક છે જેનો એવો ઘટાભાવ મળે. આમ ઘટાભાવને લઈને લક્ષણ ઘટી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી - નનુ સમવાયેન જાતેવ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્તસાધ્યકે પ્રતિયોગિવૈયધિકરણયમેવ ન દેયં, દેયજ્ઞાઽવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીયનિરૂક્તૌ સાધ્યતાવચ્છેદકે,—

— ‘વ્યાપ્યવૃત્તિતાનવચ્છેદકત્વ’ વિશેષણમ્, અતો ન તત્રત્યલક્ષણસ્યાતિવ્યાપ્તિરત આહ, — સંયોગાદીતિ ।

(ગુણ-કર્માન્યત્વેતિ । — એકૈકોપાદાને તત્ર પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યં પ્રસિદ્ધમત ઉભયોપાદાનમ્ ।

અદ્રવ્યે ગુણાદૌ સમવાયેન વૃત્તે: પ્રસિદ્ધેસ્ત આહ, — હેતુમતીતિ । સામાન્યાદાવિતિ શેષ: ।)

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ વ્યાપ્યવૃત્તિપ્રથમવિવેકાનુસારેણ જાતે: વ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ તત્ર પ્રતિયોગિવ્યધિકરણપદાઘટિતમેવ લક્ષણં વાચ્યમ્ । તથા ચ પ્રમેયત્વાધિકરણે સામાન્યે વર્તમાનસ્ય જાત્યભાવસ્ય સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયા અવચ્છેદકમેવ જાતિત્વમિતિ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીયલક્ષણસ્ય નાતિવ્યાપ્તિ: । ન ચ તથાપિ યસ્ય જનસ્ય નિરૂક્તરીત્યાઽવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીયલક્ષણાનુસારેણ લક્ષણઘટકાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં જાતિત્વમિતિ સમ્યક્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનં ભવેત્, તસ્ય તુ તદનન્તરં પ્રમાત્મિકાઽનુમિતિ: ભવન્તી દુર્વારા એવં ઇતિ વાચ્યમ્ અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીયલક્ષણે તુ ‘લક્ષણઘટકાભાવ-પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં વ્યાપ્યવૃત્તિતાનવચ્છેદકં યત્ સાધ્યતાવચ્છેદકં’ ઇત્યાદિ પરિષ્કારકરણાત્ ન કોઽપિ દોષ: સંભવતિ । યત: , પ્રમેયત્વાધિકરણ પર્વતનિષ્ઠાધિકરણતાનિરૂપિતાયા: સમવાયાવચ્છિન્ન-વૃત્તિતાયા: અનવચ્છેદકેન ઘટત્વેન અવચ્છિન્ના ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા ભવતિ । તથા ચ તાદૃશઘટાભાવો લક્ષણઘટક: , તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં યદ્યપિ જાતિત્વં ભવતિ કિન્તુ તજ્જાતિત્વં તુ જાતિનિષ્ઠાયા: વ્યાપ્યવૃત્તિતાયા અવચ્છેદકં ભવતિ, અતોઽત્ર પ્રમાત્મકં વ્યાપ્તિજ્ઞાનં ન સંભવતીતિ ન પ્રમાત્મિકાયા: અનુમિતે: ઉત્પત્ત્યાપત્તિ: । એવં ચ અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલીયસ્યાપિ લક્ષણસ્ય તત્રાતિવ્યાપ્તિ: ન ભવતિ ઇતિ ચેત્ ન તથાઽપિ ‘સંયોગવાનુ ગુણકર્મભિન્નત્વાદિ’ત્યત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । અત્ર સંયોગસ્યાવ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત્ અવ્યાપ્યવૃત્તિ-સાધ્યકસ્થલીયમેવ લક્ષણં વાચ્યમ્ । તથા ચ ગુણકર્મભિન્ન-ત્વાધિકરણં યદિ દ્રવ્યં ગૃહેત, તદા તન્નિષ્ઠાધિકરણતાનિરૂપિતાયા: સમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાયા: અવચ્છેદકમેવ સંયોગત્વં ભવતિ । સંયોગસ્ય દ્રવ્યે સમવાયેન સત્વાત્ । અતો દ્રવ્યમાદાય સાધ્યાભાવો ન ગ્રહીતું શક્ય: , યદિ ચ ગુણકર્મભિન્નત્વાધિકરણં સામાન્યાદિ ગૃહેત । તદા તુ તેષુ

સમવાયેન કસ્યાઽપ્યવર્તમાનત્વાત્ સામાન્યાદિનિષ્ઠા-ધિકરણતાનિરૂપિતા સમવાયાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા એવાપ્રસિદ્ધા ।
 ઇતિ ન તેષ્વપિ નિરુક્તરીત્યા સાધ્યાભાવો ગ્રહીતું શક્યઃ । તથા ચ ગુણકર્મભિન્નત્વાધિકરણં પર્વતઃ, તત્ર
 પર્વતત્વાદિનામધિકરણતા, તન્નિરૂપિતા સમવાયાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા પર્વતત્વસંયોગાદિનિષ્ઠા, તદનવચ્છેદકં ઘટત્વં
 ઇતિ તદવચ્છિન્નઘટાભાવ એવ લક્ષણઘટકઃ, તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં વ્યાપ્યવૃત્તિતાનવચ્છેદકમેવ સંયોગત્વમિતિ
 લક્ષણસમન્વયસંભવાત્ અતિવ્યાપ્તિર્દુવારઃ ભવતિ । અત્ર હેતૌ યદિ ગુણપદં ન નિવેશ્યતે તદા તુ કર્માન્યત્વં
 હેતુર્ભવેત્ સ ચ ગુણે વર્તતે । તન્નિષ્ઠાધિકરણતાનિરૂપિતા સમવાયાવચ્છિન્ના વૃત્તિતા ગુણત્વાદૌ વર્તતે, ન તુ સંયોગો
 અતઃ તાદૃશવૃત્તિતાઽનવચ્છેદકં સંયોગત્વં, ઇતિ તદવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ સંયોગાભાવ એવ લક્ષણઘટકો ભવેત્
 અતો તત્રાતિવ્યાપ્તિર્ન ભવેત્ । અતઃ અતિવ્યાપ્તિદાનાર્થ ગુણપદં ઉપાત્તમ્ । એવમેવ કર્મપદોપાદાનપ્રયોજનમપિ
 વિભાવનીયમ્ । એવં દીધિત્યામ્ અદ્રવ્યે તાદૃશસમ્બન્ધેન વૃત્તેઃ પ્રસિદ્ધત્વાત્ તદસંગતં ભવેત્ । અતો ‘અદ્રવ્યે
 હેતુમતિ’ ઇતિ પદમુપાત્તમ્ । અદ્રવ્યે=દ્રવ્યભિન્ને હેતુમતિ=સામાન્યાદૌ સમવાયેન વૃત્તેરપ્રસિદ્ધિસ્તુ સર્વેષાં સંમતા,
 અતો ન ગ્રન્થાસંગતિઃ । ઇત્યં ચ કાલિકેન ઘટવાન્ સ્વરૂપેણ મહાકાલત્વાદિત્યત્રાવ્યાપ્તિર્ભવત્યેવ । અત્ર
 સમાપ્તઃ પૂર્વપક્ષઃ ।

સાર્વભૌમ : જાતિ એ તો સમવાયથી વ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે, કેમકે વ્યાપ્યવૃત્તિની પહેલી વ્યાખ્યા તેમાં ઘટે છે.
 તે આ પ્રમાણે — જાત્યધિકરણ ગુણાદિમાં સ્વરૂપસંબંધથી સમવાયાવચ્છિન્નજાત્યભાવ નથી જ રહેતો. પણ
 ઘટાભાવાદિ જ રહે છે. અને તેની પ્રતિયોગિતાનો તો જાતિમાં અભાવ જ છે. આમ જાતિ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી
 ત્યાં તો “પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ” પદ વિનાનું જ લક્ષણ લેવાનું છે. એટલે પ્રમેયત્વાધિકરણ જાત્યાદિમાં સમવાયથી
 જાત્યભાવ છે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક જાતિત્વ બની જવાથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પૂર્વપક્ષ : વ્યાપ્યવૃત્તિની બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો સમવાયથી જાતિ પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ બને. કેમકે
 સમવાયથી જાત્યધિકરણ એવા ગુણાદિમાં સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવો જાતિનિષ્ઠ જાતિ-અભાવ
 કાલિકથી રહે જ છે. બીજી વ્યાખ્યામાં કોઈપણ સંબંધથી અભાવ રાખવાનો છે. અને તેની પ્રતિયોગિતા જાતિમાં
 હોવાથી ત્યાં જાતિ અવ્યાપ્યવૃત્તિ બને. અને ત્યાં તો અવ્યાપ્યવૃત્તિ સ્થલીય લક્ષણ જ આપવું પડે અને એ તો
 તમે જે બનાવ્યું છે એ અતિવ્યાપ્ત બને જ છે.

સાર્વભૌમ : અમે વ્યાપ્યવૃત્તિની પહેલી જ વ્યાખ્યા લઈએ છીએ. એટલે એ રીતે એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ
 ગણવાનું છે.

પૂર્વપક્ષ : ભલે, પણ કોઈ જાતિસાધ્યક સ્થળે પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકલક્ષણનું જ્ઞાન કરીને અનુમિતિ કરે
 તો એ સાચી માનવાની આપત્તિ તો ઉભી જ છે. કેમકે એ જ્ઞાન સાચું જ થવાનું.

સાર્વભૌમ : ના, ત્યાં અમે “વ્યાપ્યવૃત્તિતાનવચ્છેદકં તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકં”....
 એમ, લક્ષણ કરશું. એટલે જાતિત્વ એ લક્ષણઘટક-ઘટાભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક હોવા છતાં
 વ્યાપ્યવૃત્તિતાવચ્છેદક જ છે. અનવચ્છેદક નથી. એટલે અવ્યાપ્યવૃત્તિ સ્થલીય લક્ષણ પણ ત્યાં અતિવ્યાપ્ત બને
 નહીં. કોઈ જાતિત્વને વ્યાપ્યવૃત્તિતાનવચ્છેદક માની લે. તો પણ એ પછી ભ્રમાત્મકજ્ઞાન જ કહેવાતા તેનાથી
 થનારી અનુમિતિને પ્રમા માનવાની આપત્તિ ન આવે. હા, જો વ્યાપ્યવૃત્તિતાનવચ્છેદક ન લખે તો તો પછી
 “તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં જાતિત્વં” એ જ્ઞાન તો સાચું જ હોવાથી તેનાથી થનારી અનુમિતિ સાચી માનવી

જ પડે. પણ હવે એ આપત્તિ આવવાની નથી.

પૂર્વપક્ષ : તો પણ ‘સંયોગવાન્ ગુણકર્માન્યત્વાત્’માં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. અહીં સંયોગ તો અવ્યાપ્યવૃત્તિ જ છે. એટલે ત્યાં ગુણકર્મભિન્નત્વ એ દ્રવ્ય+જાત્યાદિ ૪માં મળે. એમાંથી જો દ્રવ્ય લો. તો તેમાં તો સમવાયસંબંધથી સંયોગ છે જ. એટલે સમવાયાવચ્છિન્ન એવી દ્રવ્યાધિકરણતાનિરૂપિતવૃત્તિતા તો સંયોગમાં છે જ. એટલે સંયોગાભાવ ન લેવાય અને જાત્યાદિમાં તો કોઈ સમવાયથી રહેતું જ ન હોવાથી તેમાં સમવાયથી અવચ્છિન્ન એવી અધિકરણતા મળતી જ નથી. એટલે ત્યાં પણ સંયોગાભાવ ન લેવાય. એટલે હવે તો હેત્વધિકરણપર્વતાદિમાં સમવાયથી પર્વતત્વ રહે છે. એટલે સમવાયાવચ્છિન્ન એવી અધિકરણતા પર્વતમાં છે. તેનો નિરૂપક ઘટ તો ન બને. અને તેથી તાદૃશાધિકરણતાની નિરૂપકતાનો અનવચ્છેદક એવો ઘટત્વ એ જ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક છે જેનો એવો ઘટાભાવ મળે છે, અને તેથી તે અભાવ લેવાય. તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક સંયોગત્વ બની જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે જ. અહીં જો માત્ર ‘ગુણાન્યત્વ’ લખે, તો તે હેતુ તો કર્મ પણ બને અને તેમાં સમવાયથી જાતિ રહેતી હોવાથી સમવાયથી અવચ્છિન્ન એવી કર્મનિષ્ઠ-અધિકરણતા મળે. તેની જાતિમાં રહેલી નિરૂપકતાનો અનવચ્છેદક સંયોગત્વ મળી જાય. અને તેથી સંયોગાભાવ જ લેવાતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. એ રીતે કર્માન્યત્વ જ લખે, તો ગુણને લઈને સંયોગાભાવ લક્ષણઘટક બનાવી શકાય માટે ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. માટે ગુણકર્માન્યત્વ લખેલ છે. એટલે ગુણકર્માન્યત્વવાળા જાત્યાદિમાં તો સમવાયથી કોઈ રહેતું જ ન હોવાથી સા.અ.ક. સમવાયાવચ્છિન્ન એવી અધિકરણતા જ તેઓમાં ન મળતા ત્યાં સંયોગાભાવ ન લેવાય. અને ગુણકર્માન્યત્વવાળા દ્રવ્યમાં સમવાયથી સંયોગ રહેતો જ હોવાથી ત્યાં પણ સંયોગાભાવ ન લેવાય. માટે અતિવ્યા. આવે છે.

અદ્રવ્યે હેતુમતિ... એ દીધિતિપંક્તિમાં જો ‘હેતુમતિ’ પદ ન મુકે તો અદ્રવ્ય એવા ગુણાદિમાં તો સમવાયથી વૃત્તિતા પ્રસિદ્ધ છે. માટે, ‘હેતુમતિ’ પદ છે. ગુણ+કર્મ એ હેતુમાન્ નથી. પણ જાત્યાદિ જ લેવાય. એટલે તેમાં સમવાયથી વૃત્તિ=રહેનાર અપ્રસિદ્ધ હોવાથી એ વાત ઘટી જાય.

અહીં કાલિકેન ઘટવાન્ સ્વરૂપેષ મહાકાલત્વાત્ એ સ્થાને અવ્યાપ્તિ આપનાર પૂર્વપક્ષ પુરો થયો.

જાગદીશી- અત્ર ‘વિશિષ્ટનિરૂપિતાધેયત્વસ્યાતિરિક્તત્વોપગમે-સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકા-વચ્છિન્નત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વોભયાભાવવદ્દેત્વધિકરણયત્કિચ્છિદ્વ્યક્તિ-વૃત્તિત્વ-સામાન્યકત્વસ્ય હેતુમત્તિષ્ઠાભાવે વિવક્ષણાત્ , નોક્તદોષ’ इत्यस्मद्गुस्वरणा: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : તસ્ય પૂર્વપક્ષસ્ય સમાધાનં દીધિત્યાં ગ્રન્થકારઃ કરોતિ । કિન્તુ તત્પૂર્વ સ્વગુરુચરણાઃ નવીનાશ્ચ યત્સમાધાનં કુર્વન્તિ, તજ્જગદીશઃ પ્રતિપાદયતિ “અત્ર વિશિષ્ટનિરૂપિતાઃ” इत्यादिना । જગદીશગુરુચરણઃ इत्थं સમાધાનમભિદધાતિ — વિશિષ્ટનિરૂપિતાધેયતા શુદ્ધનિરૂપિતાધેયતાભિન્નૈવ इति સાર્વભૌમમતમ્ । તથા ચ સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વોભયાભાવવત્ હેત્વધિકરણીભૂત-યત્કિચ્છિદ્વ્યક્તિનિરૂપિતવૃત્તિતાસામાન્યં યસ્ય (સ્વપદગ્રાહ્યસ્યાભાવસ્ય) સ એવ લક્ષણઘટકઃ

। તથા ચ વિશિષ્ટસત્તાવાન્ જાતેરિત્યત્ર વિશિષ્ટસત્તાઽભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં વિશિષ્ટસત્તાત્વં, તદવચ્છિન્નત્વં હેત્વધિકરણીભૂતગુણનિરૂપિતવૃત્તિતાસામાન્યે નાસ્તિ । વિશિષ્ટસત્તાવાવચ્છિન્નવિશિષ્ટસત્તાયાઃ ગુણે અવર્તમાનત્વાત્ । તથા ચ ગુણનિરૂપિતવૃત્તિતાસામાન્યં તાદૃશોભયાભાવવત્ ભવતિ । અતઃ સ્વપદ-ગૃહીતઃ વિશિષ્ટસત્તાઽભાવ એવ લક્ષણઘટકઃ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । એવં ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ભૂતત્વમૂર્તત્વોભયત્વં હેત્વધિકરણમનોનિરૂપિતવૃત્તિતાસામાન્યં તાદૃશોભયત્વેનાનવચ્છિન્નમેવ । મનસિ તાદૃશોભયસ્યાવર્તમાનત્વાત્ । તથા ચ મનોનિરૂપિતવૃત્તિતાસામાન્યે તાદૃશોભયત્વાવચ્છિન્નત્વ-અભાવસત્તાત્ તાદૃશોભયત્વાવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વોભયસ્યાભાવો વર્તતે । અતઃ, સ્વપદગૃહીતસ્ય સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ । અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વાનુપાદાને વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇત્યત્ર ધૂમાધિકરણે પર્વતે સમવાયેન વહ્નેરવર્તમાનત્વાત્ પર્વતનિરૂપિતસમવાયાવચ્છિન્નવૃત્તિતાસામાન્યે વહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નત્વાભાવો વર્તતે । અતો વહ્ન્યભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વેના-વ્યાપ્તિર્ભવેત્ । તદુપાદાને તુ ન દોષઃ । પર્વતે સંયોગેન વહ્નેઃ વૃત્તિત્વાત્ પર્વતનિરૂપિતવૃત્તિતાયાં વહ્નિત્વાવચ્છિન્નત્વ-સંયોગાવચ્છિન્નત્વોભયં વર્તતે, ઉભયાભાવો ન વર્તતે । અતઃ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ અભાવાન્તરમાદાય ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ । એવં સામાન્યપદાનુપાદાનેઽપિ તત્રૈવાવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । પર્વતનિરૂપિતાયાં વૃક્ષનિષ્ઠવૃત્તિતાયાં વહ્નિત્વાવચ્છિન્નત્વસંયોગાવચ્છિન્નત્વ-ઉભયાભાવો વર્તત એવ । અતઃ સાધ્યાભાવ એવ લક્ષણઘટકો ભવેત્ । તથા ચ અવ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ સામાન્યપદોપાદાને ન કોઽપિ દોષઃ । પર્વતનિરૂપિતાયાં વહ્નિનિષ્ઠ-વૃત્તિતાયાં તુ તાદૃશોભયં વર્તતે । અતો વૃત્તિતાસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવો ન વર્તતે । અતો ન વહ્ન્યભાવો ગૃહ્યતે । પર્વતનિરૂપિતવૃત્તિતાસામાન્યે ઘટત્વાવચ્છિન્નત્વ-સંયોગાવચ્છિન્નત્વોભયાભાવસ્તુ વર્તતે । અતો ઘટાભાવ એવ લક્ષણઘટકઃ અતઃ નાવ્યાપ્તિઃ । અત્ર વૃત્તિતાસામાન્યાન્તર્ગતાયાં કુત્રાપિ વૃત્તિતાયાં યદિ ઉભયં વર્તતે । તદા તુ તત્ર વૃત્તિતાસામાન્યે ઉભયાભાવો નાસ્તિ ઇત્યેવ વક્તવ્યમ્ । યદિ તુ વૃત્તિતાસામાન્યાન્તર્ગતાસુ પ્રત્યેકવૃત્તિતાસુ તાદૃશોભયાભાવો વર્તતે, તદૈવ તત્ર વૃત્તિતાસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવો વર્તતે ઇતિ વક્તવ્યમ્ ઇતિ નિષ્કર્ષઃ મનસિ અવધાર્યઃ । એવં ચ પૂર્વપક્ષઃ નિરાકૃતો ભવતિ ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : આનો ઉત્તર દીધિતિમાં આપે છે. પણ એ પહેલા અમારા ગુરુઓ આ બાબતમાં શું કહે છે તે જોઈએ.

સાર્વભૌમમતે વિશિષ્ટનિરૂપિતવૃત્તિતા અને શુદ્ધનિરૂપિતવૃત્તિતા એ જુદી જ માનેલી જ છે અને તેથી ‘સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ-અવચ્છિન્નત્વોભયાભાવવાળી એવી હેત્વધિકરણયત્કિચ્છિદ્યક્તિ-નિરૂપિતવૃત્તિતાસામાન્ય લેવાની. આમાં સ્વ પદથી જે અભાવ લેવાય. તે જ લક્ષણઘટક માનવાથી કોઈ અવ્યાપ્તિ વગેરે દોષ ન આવે. ‘વિ.સત્તાવાન્ જાતેઃ’ માં જાત્યધિકરણગુણનિરૂપિત વૃત્તિતા એ વિશિષ્ટસત્તામાં નથી આવતી. પણ શુ.સત્તામાં જ આવે છે. એટલે એ વૃત્તિતા વિશિષ્ટસત્તા-અભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વિશિષ્ટસત્તાત્વાવચ્છિન્ન નથી. એટલે તેમાં સા.અવચ્છેદકસમવાયાવચ્છિન્નત્વ હોય તો પણ તાદૃશોભયાભાવ તો મળી જ જાય છે. એટલે સ્વ=વિ.સત્તા-અભાવ જ લક્ષણ ઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

એ રીતે કાલિકેન ઘટવાન્ સ્વરૂપેષ મહાકાલત્વાત્ એ સ્થલે મહાકાલનિરૂપિતવૃત્તિતા એ ગગનમાં આવતી જ નથી. પણ ઘટાદિમાં જ આવે છે. અને એ વૃત્તિતા એ ગગનાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકગગનત્વાવચ્છિન્ન નથી

બનતી. એટલે પાછો ઉભયાભાવ મળી જાય. અને તેથી ગગનાભાવ લક્ષણઘટક મળી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

અહીં યત્કિચિત્ પદ ન લખો, તો 'ધૂમવાન્ વહને:'માં અતિવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે વહન્યધિકરણ-પર્વતનિરૂપિતધૂમની વૃત્તિતા એ ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વ + સંયોગાવચ્છિન્નત્વવાળી છે. એટલે અહીં પર્વતનિરૂપિતવૃત્તિતાસામાન્ય તો ઉભયાભાવવાળી બનતી જ નથી. અમુક જ બને છે. માટે ધૂમાભાવ ન લેવાતા ઘટાભાવ દ્વારા લક્ષણ ઘટી જાય કેમકે પર્વતનિરૂપિત જેટલી વૃત્તિતા છે, તે તમામમાં ઘટાભાવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટવાવચ્છિન્નત્વનો અભાવ જ છે. આમ અતિવ્યા. આવે. પણ યત્કિચિત્ પદ હોવાથી કોઈપણ એક હેત્વધિકરણ લઈ શકાય. અને તેથી અયોગોલક લઈએ તો 'તેમાં ધૂમ ન હોવાથી અયોગોલકનિરૂપિત તમામ વૃત્તિતાઓમાં ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વનો અભાવ મળી જતાં ઉભયાભાવ મળી જાય. આમ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનવાથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. યત્કિચિત્ ન લખો, તો હેત્વધિકરણ તરીકે તમામે તમામ લેવા પડે અને તેમનાથી નિરૂપિત તમામે તમામ વૃત્તિતાઓ લેવાની રહે એ ખ્યાલ રાખવું. એમ વૃત્તિતાસામાન્યમાં પણ જો સામાન્યપદ ન લખે તો વહિનમાન્ ધૂમાત્માં વાંધો આવે. ધૂમાધિકરણપર્વતનિરૂપિત એવી વૃક્ષમાં રહેલી વૃત્તિતા એ તો વહન્યભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહિનત્વાવચ્છિન્ન નથી. એટલે એ વૃક્ષમાં રહેલી વૃત્તિતામાં વહન્યભાવને લઈને ઉભયાભાવ મળે. આમ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા અવ્યાપ્તિ આવે. એટલે સામાન્યપદ છે. હેત્વધિકરણનિરૂપિત તમામે તમામ પ્રતિયોગિતામાં તાદશોભયાભાવ મળવો જોઈએ. અહીં, પર્વતનિરૂપિત એવી એક વૃત્તિતા તો વહિનમાં પણ છે જ. અને તે વૃત્તિતા એ વહિનત્વાવચ્છિન્નત્વ + સંયોગાવચ્છિન્નત્વ ઉભયવાળી છે. એટલે વૃત્તિતાસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળવાથી વહન્યભાવ ન લેવાય. માટે બીજા અભાવથી લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. આ અમારા ગુરુવર્યોનો મત છે.

જાગદીશી- નવ્યાસ્તુ -“સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સ્વપ્રતિયોગ્યધિકરણ-યાવદ્દેત્વધિકરણકો યો યસ્તદન્યત્વં પ્રતિયોગિવૈયધિકરણયં વાચ્યમ્,
—અતો ગગનાભાવમાદાયૈવ પ્રસિદ્ધેર્ન કોઽપિ દોષઃ,

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર નવ્યાઃ इत्थं पूर्वपक्षं खंडयन्ति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगि-अधिकरणयावद्देत्वधिकरणको यो यः अभावः, तदन्योऽभावो लक्षणघटकत्वेन ग्राह्यः । साध्यता-वच्छेदकसम्बन्धेन यावतामभावानां प्रतियोगिमन्ति सर्वाणि हेत्वधिकरणानि भवन्ति, तावदभावभिन्नोऽभावो लक्षणघटकः इति फलितोऽर्थः । तथा च गगनाभावस्य प्रतियोगि गगनं साध्यतावच्छेदककालिकेन महाकाले न वर्तते अतो गगनाभावः यावदभावान्तर्गतो न भवति । किन्तु घटाभावादीनां प्रतियोगिनः घटादयः कालिकेन महाकाले वर्तन्ते । अतो घटाभावादयः यावदभावान्तर्गताः । तद्विन्नस्तु गगनाभावः । इत्थं च गगनाभावस्यैव लक्षणघटकत्वसंभवात् नाऽव्याप्तिः अत्र 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन' इति पदं यदि नोपादीयेत । तदा तु 'धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभावस्य प्रतियोगी धूमः कालिकेन सर्वेषु वह्नि-अधिकरणेषु वर्तते । अतः कालिकेन धूमवन्ति एव सर्वाणि वह्न्यधिकरणानि । अतो धूमाभावोऽपि यावदभाव-अन्तर्गतः । तथा च गगनाभाव एव यावदभावभिन्नत्वेन गृह्यते । अतोऽतिव्याप्तिः भवेत् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्ताविवक्षणे तु नैष

દોષઃ। ધૂમાભાવસ્ય ધૂમાત્મકઃ પ્રતિયોગી સંયોગેન અયોગોલકે ન વર્તતે । અતઃ ન સંયોગેન ધૂમવન્તિ સર્વાણિ હેત્વધિકરણાણિ ભવન્તિ । તથા ચ સાધ્યાભાવો ન યાવદન્તર્ગતઃ । કિન્તુ તદ્વિઙ્ગઃ, તથા ચ તસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । એવં ‘યાવતામભાવાનાં’ ઇતિ અત્ર યદિ યાવત્પદં નોપાદીયેત । તદા તુ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇત્યત્ર ધૂમાભાવપ્રતિયોગી ધૂમઃ સંયોગેન પર્વતાદૌ વર્તતે । તથા ચ સંયોગેન ધૂમાભાવપ્રતિયોગિધૂમવન્તિ એવ સર્વાણિ ધૂમવન્તિ ભવન્તિ । તાદૃશાત્ ધૂમાભાવાદ્ભિન્ન એવ વહન્યભાવઃ, એવં ચ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ । યાવત્પદોપાદાને તુ ન દોષઃ । યથા હિ ધૂમાભાવ-પ્રતિયોગિમન્તિ એવ સર્વાણિ હેત્વધિકરણાણિ તથૈવ વહન્યભાવપ્રતિયોગિમન્તિ એવ સર્વાણિ હેત્વધિકરણાણિ । અતો વહન્યભાવોઽપિ યાવદભાવાન્તર્ગતઃ, તદ્વિઙ્ગસ્તુ ગગનાભાવાદિરેવ । તત્પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં વહ્નિત્વમિતિ લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । એવં યદિ સર્વાણિ હેત્વધિકરણાણિ ઇતિ અત્ર સર્વપદં (યાવત્પદાકૃષ્ટમ્) નોચ્યેત । તદા તુ ‘ધૂમવાન્ વહ્ને’ રિત્યત્રાપિ ધૂમાભાવપ્રતિયોગિધૂમવન્તિ એવ હેત્વધીકરણીભૂતાણિ પર્વતાદીનિ । અતો ધૂમાભાવોઽપિ યાવદન્તર્ગતો ભવેત્ । તથા ચ ગગનાભાવમાદ્યાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । સર્વપદોપાદાને તુ ન દોષઃ। ધૂમાભાવપ્રતિયોગિધૂમવત્ અયોગોલકં હેત્વધિકરણીભૂતં ન ભવતીતિ ન સર્વાણિ હેત્વધિકરણાણિ ધૂમવન્તિ ભવન્તિ । તથા ચ ધૂમાભાવો ન યાવદન્તર્ગતઃ, કિન્તુ તદ્વિઙ્ગઃ, તસ્માત્ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ભવતીતિ બોધ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : આ બાબતમાં નવીનો તો એમ કહે છે કે, “સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી સ્વપ્રતિયોગિ-અધિકરણયાવત્હેત્વધિકરણક જે જે હોય, તેનાથી અન્ય એ જ “પ્રતિયોગીવ્યધિકરણ” તરીકે ગણાય. વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં ધારો કે વહન્યભાવ લઈએ તો સાધ્યતાવચ્છેદક સંયોગથી વહ્નિનનું અધિકરણ એવા તમામ=યાવત્ ધૂમાધિકરણો મળે છે. એટલે વહન્યભાવ એ તો સ્વપ્રતિયોગ્યધિકરણ-યાવત્હેત્વધિકરણક બની ગયો. તદન્ય ન બન્યો. માટે તે ન લેવાય. ઘટાભાવ એ ‘સંયોગથી ઘટાધિકરણ એવા તમામ ધૂમાધિકરણો છે જેના’ એવો તો મળતો નથી જ. એટલે ઘટાભાવ એ તાદૃશાધિકરણકભિન્ન તરીકે લેવાતા લક્ષણસમન્વય થઈ જાય.

અહીં યો યઃ.... એના દ્વારા “એવા જેટલા અભાવ મળે, તે તમામ લેવા.” એમ અર્થ કરવાનો છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ કે, ‘સાધ્યતાવચ્છેદક’સંબંધથી જે જે અભાવના પ્રતિયોગીના અધિકરણો તમામે તમામ હેત્વધિકરણો બનતા હોય તે તે તમામ અભાવોથી ભિન્ન એવો જે અભાવ હોય, તે જ લક્ષણઘટક તરીકે લઈ શકાય.’

હવે કાલિકથી ગગનાભાવના પ્રતિયોગી-ગગનનું અધિકરણ જ મળતું ન હોવાથી “જે જે અભાવ” તરીકે ગગનાભાવ તો ન જ આવે. પણ ઘટાભાવાદિ આવે. કાલિકથી ઘટાધિકરણ તમામે તમામ હેત્વધિકરણ= મહાકાલ બને જ છે. અને તે ઘટાભાવાદિથી અન્ય તરીકે ગગનાભાવ મળે. આમ આ સ્થળે પણ લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. અહીં, પણ “યો યઃ” દ્વારા તમામે તમામ અભાવની વિવક્ષા ન કરો તો ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ સ્થલે ધૂમાભાવના પ્રતિયોગી ધૂમના અધિકરણ એવા જ તમામ હેત્વધિકરણો=પર્વતાદિ છે. એટલે “યો યઃ” તરીકે ધૂમાભાવ આવે. અને તેનાથી અન્ય તરીકે વહન્યભાવ આવે. આમ અવ્યાપ્તિ આવે. પણ ‘યો યઃ’ થી એવા તમામે તમામ અભાવો લેવાના અને તેનાથી અન્ય અભાવ જ લક્ષણઘટક લેવાનો.’ હવે વાંધો ન આવે, કેમકે વહન્યભાવના પ્રતિયોગીવહ્નિના અધિકરણ એવા જ તમામ ધૂમાધિકરણો છે. એટલે વહન્યભાવ પણ ‘યો યઃ’ તરીકે જ આવે. તદન્ય તરીકે ઘટાભાવાદિ જ આવે. અને તેથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -ન ચૈવં યદ્યત્સમ્બન્ધેન યદ્ધર્માવચ્છિન્નાનધિકરણં હેત્વધિકરણં,
તત્તત્સમ્બન્ધાન્યસાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન તદ્ધર્માવચ્છિન્નસામાનાધિકરણ્યમેવ
લાઘવાદવ્યાપ્તિસ્તુ,-

-તથા ચ 'ઘટવાન્ મહાકાલત્વા' દિત્યાદૌ સમવાયેન ઘટાદ્યભાવોઽપિ પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ:
સમ્ભવતીતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ 'યદ્યત્સમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકયદ્ધર્માવચ્છિન્નસાધ્યાનધિકરણં હેત્વધિકરણં
તત્તત્સમ્બન્ધભિન્નાત્મકેન સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન તદ્ધર્માવચ્છિન્નસાધ્યસ્ય યદધિકરણં, તદ્વૃત્તિત્વમેવ
હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિ:' લાઘવાત્ વક્તવ્યા । વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યત્ર સમવાય-તાદાત્મ્યાદિસમ્બન્ધેન
વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિ-અનધિકરણં એવ પર્વતાદિઃ, તત્તત્સમ્બન્ધભિન્નાત્મકેન સંયોગેન વહ્નેરધિકરણે પર્વતે
ધૂમસ્ય વર્તમાનત્વમસ્તિ ઇતિ લક્ષણસમન્વયઃ ।

કાલિકેન ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્ ઇત્યત્રાપિ કાલિકેન ઘટાધિકરણમેવ મહાકાલઃ । અતો
યદ્યત્સમ્બન્ધપદેન કાલિકો ન ગૃહ્યતે । કિન્તુ સમવાયસંયોગાદિ-સમ્બન્ધેન ઘટાનધિકરણં મહાકાલો ભવતિ।
અતઃ, સમવાયસંયોગાદિભિન્નાત્મકેન કાલિકેન ઘટાધિકરણે મહાકાલે મહાકાલસ્ય વર્તમાનત્વમસ્તિ ઇતિ તત્રાપિ
લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ વાચ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આવી વિવક્ષા કરવી, એના કરતા “યદ્યત્સંબંધેન યદ્ધર્માવચ્છિન્નાનધિકરણં
હેત્વધિકરણં, તત્તત્સંબંધ-અન્યસાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી તત્તદ્ધર્માવચ્છિન્નની સાથે સામાનાધિકરણ્ય.” એ જ
હેતુમાં રહેલી વ્યાપ્તિ માની લેવી જોઈએ. એમાં ઘણું લાઘવ છે. જુઓ, વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં સમવાય-
સ્વરૂપાદિસંબંધથી વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિ-અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ પર્વત છે. તે સમવાય-
સ્વરૂપાદિસંબંધથી અન્ય એવા સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગથી વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિ જ્યાં પર્વતાદિમાં છે, ત્યાં ધૂમ
રહેલો છે. આમ ધૂમમાં તાદૃશસામાનાધિકરણ્યરૂપ વ્યાપ્તિ મળી જાય છે. તે જ રીતે “કાલિકેન ઘટવાન્
મહાકાલત્વાત્માં સમવાય + સંયોગાદિ સંબંધથી ઘટાનધિકરણ મહાકાલ બને છે, પણ કાલિકથી ઘટાનધિકરણ
મહાકાલ નથી, એટલે કાલિક એ સમવાય+સંયોગાદિ તત્તત્સંબંધ-અન્ય એવો સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ છે અને
તે કાલિકથી ઘટવાવચ્છિન્ન-ઘટાધિકરણ મહાકાલમાં મહાકાલત્વ રહે જ છે. આમ મહાકાલત્વમાં
તાદૃશસામાનાધિકરણ્ય મળી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. અહીં, પણ યત્-યત્ સંબંધ દ્વારા જે જે સંબંધોથી સાધ્યનું
અનધિકરણ હેત્વધિકરણ બને. તે તમામે તમામ સંબંધો સુચવ્યા છે. બાકી તો “ધૂમવાન્ વહ્નેઃ” માં સમવાયથી
ધૂમાનધિકરણ અયોગોલકાદિ મળે. અને તે સમવાયથી ભિન્ન એવા સંયોગથી તે ધૂમને પર્વતમાં સમાનાધિકરણ
વહ્નિ બની જતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે. પણ “યત્ યત્” દ્વારા તમામ સંબંધો સુચવ્યા છે. એટલે સમવાયની જેમ
સંયોગથી પણ ધૂમાનધિકરણ જ અયોગોલક બને, એટલે સંયોગ=સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ તત્તદન્ય તરીકે લઈ
શકાતો નથી. એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ લાઘવથી આ જ વિવક્ષા યોગ્ય છે.

જાગદીશી - 'ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વાદિત્યાદાવવ્યાપ્તે:,-
-કેનાપિ સમ્બન્ધેન હેતુમતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણત્વાસમ્ભવાત્,

ચન્દ્રશેખરીયા : 'ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વાત્' ઇત્યાદાવવ્યાપ્તિપ્રસંગાત્ । તથા હિ ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વં તુ સમવાયેનૈવ ઘટે એવ વર્તતે, ન તુ અન્યેન કેનાપિ સમ્બન્ધેન અન્યત્ર કુત્રાપિ । તથા ચ સમવાયેન ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાધિકરણમેવ ઘટઃ । સંયોગ-સ્વરૂપાદિના તુ તસ્યાધિકરણમેવાપ્રસિદ્ધમતઃ તદનધિકરણમપિ ન ગ્રહીતું શક્યેત । તથાચાત્ર લક્ષણસમન્વયાભાવાત્ અવ્યાપ્તિર્દુવારા ભવેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નવીનો : તો પછી ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વાત્ અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. અહીં ઘટમાં વૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવું દ્રવ્યત્વ તો માત્ર ઘટમાં જ રહે. એટલે અહીં ઘટાનુયોગિકસમવાય એ જ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ છે. અહીં ઘટત્વાધિકરણ જે ઘટ છે. એમાં કાલિકથી પણ આ દ્રવ્યત્વ ઘટમાં રહે, સમવાયથી પણ રહે. સંયોગથી આ દ્રવ્યત્વ ક્યાંય રહેતું ન હોવાથી તાદૃશદ્રવ્યત્વનું સંયોગથી અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ પણ લઈ શકાતું નથી. આમ અહીં હેત્વધિકરણ કોઈપણ સંબંધથી ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્યત્વનું અનધિકરણ તરીકે લઈ શકાતું જ નથી. એટલે લક્ષણસમન્વય જ ન થતા અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં માત્ર દ્રવ્યત્વ સાધ્ય આપે તો તો આ સ્થાન જ ખોટું પડી જતાં અવ્યાપ્તિ-વિધાન ખોટું પડે. જો કે ઘટાનુયોગિકસમવાયસંબંધથી દ્રવ્યત્વ આપે, તો તો આ સ્થાન સાચું ગણાય. પણ ત્યાં પટાનુયોગિકસમવાયથી દ્રવ્યત્વનું અધિકરણ પટ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તદનધિકરણ ઘટ પણ લઈ શકાય. અને તો પછી પટાનુયોગિકસમવાયભિન્ન એવા સાધ્યતાવચ્છેદક ઘટાનુયોગિકસમવાયથી તો દ્રવ્યત્વ-સમાનાધિકરણ ઘટત્વ હેતુ બની જતા અવ્યાપ્તિ ન આપી શકાય. માટે જ ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વ સાધ્ય આપેલ છે. આવું દ્રવ્યત્વ તો પટાનુયોગિકસમવાયથી પણ કશે રહેતું જ નથી. એટલે પટાનુયોગિકસમવાયથી પણ તાદૃશદ્રવ્યત્વનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અનધિકરણ તરીકે પણ હેત્વધિકરણ ન લેવાય. અને તેથી અવ્યાપ્તિ આપી શકાય.

જાગદીશી - તાદાત્મ્યેન તથાવિધાનધિકરણત્વસમ્ભવેઽપિ 'દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયવાન્ સ્થૂલદધિત્વા' દિત્યાદાવવ્યાપ્તેરિતિ-પ્રાહુઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્ય તાદાત્મ્યેનાધિકરણં તાદૃશદ્રવ્યત્વમેવ । તદનધિકરણં તુ ઘટઃ । તથા ચ યદ્યત્સમ્બન્ધપદેન તાદાત્મ્યં ગૃહ્યતે । તદ્ભિન્નેન સમવાયસમ્બન્ધેન તાદૃશ-દ્રવ્યત્વાધિકરણે ઘટે ઘટત્વં વર્તતે ઇતિ લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્ તથાપિ દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયવાન્ સ્થૂલદધિત્વાદિત્યત્ર યત્ર તાદાત્મ્યેન સાધ્યં તત્રાવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । અત્રાનન્તરોક્તઘટત્વહેતુકાનુમાને યદિ કેવલં દ્રવ્યત્વં સાધ્યમુચ્યેત । તદા તુ પટાનુયોગિકસમવાયેન દ્રવ્યત્વાધિકરણં પટઃ, તદનધિકરણં ઘટઃ, તથા ચ પટાનુયોગિકસમવાયભિન્નેન ઘટાનુયોગિકસમવાયેન દ્રવ્યત્વાધિકરણે ઘટે ઘટત્વં વર્તતે । અતોઽવ્યાપ્તિઃ ન ભવેત્ તસ્માત્ ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વં સાધ્યમુપાત્તમ્ । તત્ત્વ ઘટાનુયોગિકસમવાયેનૈવ વર્તતે । પટાનુયોગિકસમવાયેન

तस्य कुत्राप्यवर्तमानत्वात् तेन सम्बन्धेन तदनधिकरणमपि न ग्रहीतुं शक्यमतोऽव्याप्तिः संभवेत् इत्यलं विस्तरेण । प्रकृतं प्रस्तुतम् । अत्र यत्र समवायेन दधित्वं वर्तते तत्र यो प्रमेयः समवायेन वर्तते, स समवायघटितसामानाधिकरण्येन दधित्वविशिष्टो भवति । अत्रानुमाने समवायघटितसामानाधिकरण्येन-दधित्वविशिष्टः प्रमेयः तादात्म्येन साध्यः इति बोध्यम् । तथा च यत्र त्र्यणुकादौ स्थूलदधित्वं वर्तते । तत्र सर्वत्र तादात्म्येन तादृशं दधित्वविशिष्टप्रमेयात्मकं साध्यं वर्तते एव । तथा हि त्र्यणुकः समवायेन द्व्यणुकदधि वर्तते, तत्र दधित्वं वर्तते । तथा च द्व्यणुके वर्तमानः त्र्यणुकः समवायघटितसामानाधिकरण्येन दधित्वविशिष्टः भवति । स च त्र्यणुकः प्रमेयः एव, स च त्र्यणुके तादात्म्येन वर्तते । इत्थञ्च त्र्यणुके स्थूलदधित्वं हेतुरप्यस्ति, तादात्म्येन दधित्वविशिष्टप्रमेयोऽपि अस्ति इति इदं सत्स्थानम् । एवं यदि स्थूलदधित्वं चतुरणुकदधि गृह्यते, तदा तत्रापि त्र्यणुके समवायघटितसामानाधिकरण्येन दधित्वविशिष्टः सन् चतुरणुकः तादात्म्येन चतुरणुके वर्तते । एवं च सर्वत्र स्थूलदधित्वाधिकरणे दधित्वविशिष्टप्रमेयस्य तादात्म्येन सत्त्वात् अयं सद्धेतुः । किन्तु भवदुक्तरीत्या त्वत्राव्याप्तिर्भवति । यतो यदि स्थूलदधित्वाधिकरणं त्र्यणुकदधि हेत्वधिकरणत्वेन गृह्यते, तदा तु तत्र तादात्म्येन दधित्वविशिष्टप्रमेयं त्र्यणुकस्वरूपं वर्तते । अतः तादात्म्येन साध्याधिकरणमेव त्र्यणुकदधि । एवं समवायेन तत्रैव त्र्यणुके दधित्वविशिष्टचतुरणुकदधिस्वरूपं दधित्वविशिष्टप्रमेयं वर्तते । अतः समवायेनाऽपि साध्याधिकरणमेव त्र्यणुकदधि । एवं स्वरूपेणापि दधित्वविशिष्टप्रमेयस्याधिकरणमप्रसिद्धमेव । तथा हि अत्र समवायघटितसामानाधिकरण्येन दधित्वविशिष्टं प्रमेयमेव साध्यत्वेन गृहीतं । अतः यद् प्रमेयं समवायेन दधि वर्तते । तत् एव समवायघटितसामानाधिकरण्येन दधित्वविशिष्टं भवति । यथा त्र्यणुकादौ दधि चतुरणुकद्रव्यत्वपृथ्वीत्वसत्तात्र्यणुकत्वादयो पदार्थाः प्रमेयरूपाः समवायेन वर्तन्ते । अतः ते सर्वे तादृशसम्बन्धेन दधित्वविशिष्टप्रमेयरूपाः भवन्ति । तथा च समवायेन दधि वर्तमानमेव वस्तु दधित्वविशिष्टप्रमेयात्मकं साध्यं भवति, नान्यत् । यच्च वस्तु समवायेन कुत्रापि वर्तते । तद् वस्तु शुद्धस्वरूपेण न कुत्रापि वर्तते इति नियमः । यथा समवायेन कपालादौ वर्तमानाः घटादयो स्वरूपेण कुत्रापि न वर्तन्ते । दधित्वविशिष्टप्रमेयञ्च समवायेन वर्तमानमेवास्ति, अतः तद् स्वरूपेण कुत्रापि न वर्तते इति सिद्धम् । इत्थं च शुद्धस्वरूपसम्बन्धेन दधित्वविशिष्टप्रमेयस्याधिकरणमेवाप्रसिद्धमतो न तेन सम्बन्धेन तदनधिकरणं ग्रहीतुं शक्यम् इति न शुद्धस्वरूप-सम्बन्धेनापि लक्षणसमन्वयः कर्तुं शक्यः । दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन कालिकविशेषणतासम्बन्धेन च दधित्वविशिष्टप्रमेयस्य हेत्वधिकरणे स्थूलदधि वर्तमानत्वात् न तादृशसम्बन्धावाश्रित्यापि अव्याप्तिनिरासो भवितुमर्हति । अत्र हेतौ यदि स्थूलपदं न निवेश्यते । तदा तु द्व्यणुके दधित्वं हेतुः वर्तते । तत्र तादात्म्येन द्व्यणुकात्मकमेव प्रमेयं वर्तते, नान्यत् । स च द्व्यणुकः न समवायघटितसामानाधिकरण्येन दधित्वविशिष्टः । यतो द्व्यणुकदधि हेतुसत्त्वेऽपि दधित्वविशिष्टप्रमेयात्मकसाध्यस्य तादात्म्येन अभावोऽस्ति । अतो अयं हेतुः व्यभिचारी भवेत् । तथा चात्राव्याप्तिकथनमसंगतमेव स्यात् । अतः स्थूलपदमुपात्तम् । स्थूलदधित्वं तु त्र्यणुकादौ एव वर्तते । तत्र सर्वत्र दधित्वविशिष्टत्र्यणुकदध्यादिस्वरूपप्रमेयस्य तादात्म्येन वर्तमानत्वात् नायं व्यभिचारी हेतुः भवति । अतो निरुक्तरीत्या तत्राव्याप्तिः भवति । अत एव न भवतां व्याप्तिलक्षणं सम्मतं अस्माकं ।

ननु अत्रानुमानेऽपि अव्याप्तिः न भवत्येव । यतो यदि स्थूलदधित्वाधिकरणम् त्र्यणुकम् गृह्यते, तदा चतुरणुकानुयोगिक-समवायेन दधित्वविशिष्टप्रमेयात्मकसाध्यस्य पञ्चाणुकस्वरूपस्याधिकरणम् चतुरणुकदधि एव । न तु त्र्यणुकदधि । तथा च चतुरणुकदधि-अनुयोगिकसमवायेन दधित्वविशिष्टप्रमेयानधिकरणं हेत्वधिकरणं त्र्यणुकदधि भवति । इत्थं च यद्यत्सम्बन्धपदेन चतुरणुकदध्यनुयोगिकसमवायो ग्रहीतुं शक्यः, तद्भिन्नः सम्बन्धः तादात्म्यम् । तेन सम्बन्धेन दधित्वविशिष्टप्रमेयस्य त्र्यणुकादिदधिरूपस्याधिकरणम् त्र्यणुकादिदधि एव । तत्र च स्थूलदधित्वं वर्तते इति लक्षणघटनात् नाव्याप्तिः । एवं दधित्वविशिष्टप्रमेयरूपं साध्यं तु दध्नि समवायेन वर्तमानमेव त्र्यणुकदधि-चतुरणुकदधि-द्रव्यत्व-पृथ्वीत्वादि भवति । न त्वन्यत् । तत्र हेत्वधिकरणे त्र्यणुकदध्नि द्रव्यत्वपृथ्वीत्वादिरूपम् यत् दधित्वविशिष्टप्रमेयं, तत् संयोगेन न वर्तत एव । तस्य संयोगेन वृत्तितायाः एवाप्रसिद्धत्वात् । यच्च त्र्यणुकदधि-चतुरणुकदधिस्वरूपं साध्यं, तत् त्र्यणुकदध्नि तादात्म्य-समवायादिना यद्यपि वर्तते, किन्तु संयोगेन न वर्ततेऽपि । त्र्यणुकदध्नि त्र्यणुकदधि-चतुरणुकदध्यादीनां साध्यस्वरूपाणां संयोगेनावर्तमानत्वस्य संभवात् । इत्थं च संयोगेन दधित्वविशिष्टप्रमेयानां त्र्यणुकदधित्वादिरूपाणां अधिकरणं तत्पात्रकादि । तदनधिकरणं तु त्र्यणुकदधि भवति । अतो यद्यत्सम्बन्धपदेन संयोगोऽपि ग्रहीतुं शक्यते । तद्भिन्नेन तादात्म्यसम्बन्धेन साध्याधिकरणे हेतोः वर्तमानत्वात् भवति लक्षणसमन्वयः । तथा च अस्मदुक्तव्याप्तिलक्षणमपि निर्दुष्टमेव भवति तत्कथं तस्य प्रतिषेधः क्रियते इति चेत् सत्यं तथापि तत्त्र्यणुकदधिवृत्तित्वविशिष्टदधि यत्र तादात्म्येन साध्यं तत्र तत्त्र्यणुकदधित्वहेतौ अव्याप्तिः भवेत् । तथा हि अत्र हेत्वधिकरणं तु तत्त्र्यणुकमेव । तच्च तत्त्र्यणुकदधि तादात्म्येन तत्त्र्यणुके वर्तते । अतः तत्त्र्यणुकदधि तत्त्र्यणुकदधिवृत्तित्वविशिष्टदधि भवति । एवं तत्त्र्यणुके समवायेन वर्तमानं चतुरणुकदधि अपि तत्त्र्यणुकदधिवृत्तित्वविशिष्टदधि भवति । अनयोः द्वयोः मध्ये तत्त्र्यणुकदधिरूपं साध्यं तादात्म्येन तत्त्र्यणुकदध्नि वर्तत एव । अतो अयं सद्धेतुरस्ति । किन्तु भवदुक्तरीत्याऽत्र लक्षणसमन्वयो न भवेत् । तथाहि यदि तादात्म्यसम्बन्धो गृह्येत, तदा तेन सम्बन्धेन तत्त्र्यणुक-दधिवृत्तित्वविशिष्टदधि-अधिकरणमेव तत्त्र्यणुकदधि, न तु अनधिकरणम् । अतः तादात्म्यं न ग्रहीतुं शक्यम् । यदि समवायो गृह्येत, तदा समवायेन तत्त्र्यणुकदधिवृत्तित्वविशिष्टदधि चतुरणुकदधिस्वरूपं तत्र तत्त्र्यणुके वर्तते । अतः समवायेनापि तत्त्र्यणुक-दधिवृत्तित्वविशिष्टदधि-अधिकरणमेव तत्त्र्यणुकदधि । अतः समवायोऽपि न गृह्यते । एवं यदि चतुरणुकदध्यनुयोगिकसमवायादि गृह्येत । तदा तु तत्त्र्यणुकदधिवृत्तित्वविशिष्टदधि समवायेन तत्त्र्यणुकदध्नि वर्तमानं चतुरणुकदधिरूपं तत्त्र्यणुकानुयोगिकसमवायेनैव वर्तते । न त्वन्यसम्बन्धेन । अतः चतुरणुकदध्यनुयोगिकसमवायादिना साध्याधिकरणस्यैवाप्रसिद्धत्वात् तेन सम्बन्धेन तदनधिकरणमपि ग्रहीतुं न शक्यम् इति न तादृशसम्बन्धोऽपि ग्रहीतुं शक्यः । एवं संयोगोऽपि ग्रहीतुं न शक्यते । तथाहि-यथा द्रव्यत्वं समवायेन सर्वत्र द्रव्ये वर्तते । किन्तु समवायेन घटवृत्तित्वविशिष्टं द्रव्यत्वं तु समवायेन केवलं घटे एव वर्तते । सोऽपि समवायः घटानुयोगिकसमवाय एव, न त्वन्यः । एवं समवायेन कपालवृत्तित्वविशिष्टो घटोऽपि कपालानुयोगिकसमवायेनैव वर्तते । न तु संयोगादिना कुत्रापि । एवमत्रापि समवायेन तत्त्र्यणुकदधिवृत्तित्व-विशिष्टचतुरणुकदधिरूपं साध्यं समवायेनैव वर्तते । तादात्म्येन तत्त्र्यणुकदधिवृत्तित्वविशिष्टतत्त्र्यणुकदधिरूपं

સાધ્યં તાદાત્મ્યેનૈવ વર્તતે । ન ત્વન્યસમ્બન્ધેન । તથા ચાત્ર સાધ્યસ્ય સંયોગેનાધિકરણમેવાપ્રસિદ્ધમ્ । અતઃ સંયોગેન તદનધિકરણમપિ ગ્રહીતું ન શક્યતે । इत्थं च भवदुक्तलक्षणं अत्राव्याप्तं भवत्येव । अतः तत्र लक्षणे सत्यपि लाघवे न तद् इष्यते । अस्मत्कृतलक्षणं त्वत्रापि घटते । तथा हि तत्त्र्यणुकवृत्तित्व-विशिष्टदध्यभावप्रतियोगिनः तत्त्र्यणुकदधि-वृत्तित्वविशिष्टदध्नः साध्यतावच्छेदकतादात्म्येनाधिकरणमेव तत्त्र्यणुकदधित्व-अधिकरणीभूतं तत्त्र्यणुकदधि । अतः साध्याभावो यावदभावान्तर्गतः, न तु तद्भिन्नः । तद्भिन्नश्च घटाद्यभावः, तत्प्रतियोगिता-नवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमिति लक्षणघटनात् न कोऽपि अव्याप्तिस्वरूपो दोषः संभवति । अत्र समाप्तो नव्याभिप्रायः । एवं तावत् जगदीशगुरुचरणानां नवीनानाञ्च प्रत्युत्तरात्मकोऽभिप्रायः प्रतिपादितः । अधुना दीधितिकारः किं समाधानं ददाति तत् दर्शयते ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તાદાત્મ્ય સંબંધથી ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વનું અધિકરણ તાદેશદ્રવ્યત્વ પ્રસિદ્ધ છે. અને તેથી અનધિકરણ તરીકે ઘટ પણ લઈ શકાય અને એ તાદાત્મ્યભિન્ન તરીકે સાધ્યતાવચ્છેદક=ઘટાનુયોગિકસમવાય મળી જાય. અને તે સંબંધથી તાદેશદ્રવ્યત્વને સમાનાધિકરણ ઘટત્વ છે જ. આમ લક્ષણ ઘટે જ છે. તો પછી અવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી.

નવીનો : તો પણ દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયવાનું સ્થૂલદધિત્વાત્ એમાં અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં જ્યાં દધિત્વ સમવાયથી રહે અને પ્રમેય સમવાયથી રહે. ત્યાં દધિત્વ એ સામાનાધિકરણ્ય સંબંધથી પ્રમેયમાં રહી જાય અને આ રીતે જ દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય એ સાધ્ય તરીકે લેવાનું છે અને એ અહીં તાદાત્મ્ય સંબંધથી સાધ્ય તરીકે જાણવું. સ્થૂલદધિત્વ સમવાયસંબંધથી હેતુ તરીકે જાણવું. જો માત્ર દધિત્વને જ હેતુ બનાવે તો દ્વયશુકમાં જ વ્યભિચાર આવે. એમાં દધિત્વ છે. પણ દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય તાદાત્મ્યથી રહેતું નથી. તાદાત્મ્યથી રાખવાનું હોવાથી દ્વયશુક જો દધિત્વવિશિષ્ટ બને, તો જ એ તાદાત્મ્યથી દ્વયશુકમાં રહી શકે. હવે અહીં તો સમવાયઘટિતસામાનાધિકરણ્યથી દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય જ લેવાનું છે. દ્વયશુક સમવાયથી પરમાણુમાં છે, તેમાં સમવાયથી દધિત્વ નથી. એટલે દ્વયશુક એ સમવાયઘટિત સામાનાધિકરણ્યથી તો દધિત્વવિશિષ્ટ બનતો જ નથી. અને માટે તે દ્વયશુકમાં દધિત્વવિશિષ્ટ પ્રમેયાત્મક સાધ્ય ન મળવાથી સ્થાન જ વ્યભિચારી બને. એ ન બને, તે માટે સ્થૂલ પદ હેતુમાં મુકેલ છે. ત્ર્યશુકદધિથી માંડીને બધામાં સ્થૂલદધિત્વ છે, અને એ ત્ર્યશુક એ સમવાયથી દધિત્વવાળા એવા દ્વયશુકમાં સમવાયથી રહે છે. એટલે ત્ર્યશુક એ સમવાયઘટિત સામાનાધિકરણ્ય સંબંધથી દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય કહેવાય. અને તે ત્ર્યશુક=દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય તાદાત્મ્યથી તો ત્ર્યશુકમાં રહે જ છે. એ રીતે તમામે તમામ સ્થૂલદધિત્વાધિકરણમાં સાધ્ય સંભવી શકતું હોવાથી આ હેતુ સાચો ગણાય. પણ હવે તમારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે અવ્યાપ્તિ આવશે.

અહીં જેટલા સ્થૂલદધિત્વાધિકરણ=સ્થૂલદધિઓ છે. એ તમામમાં તાદાત્મ્યથી પણ દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય રહે છે. સમવાયથી પણ રહે છે. તે આ પ્રમાણે-ધારો કે સ્થૂલદધિ=ત્ર્યશુક હો તો તેમાં દધિત્વવિશિષ્ટત્ર્યશુકાત્મક પ્રમેય=સાધ્ય એ તાદાત્મ્યથી રહે છે. એમ દધિત્વવિશિષ્ટચતુરશુક (પ્રમેય)=સાધ્ય એ સમવાયથી રહે છે. એમ તે ત્ર્યશુકમાં સમવાયથી જે પૃથ્વીત્વાદિ જાતિ છે. તે પણ સમવાય-સંબંધથી દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય જ છે. એટલે તે પણ સમવાયથી ત્ર્યશુકમાં રહે છે. આમ અહીં કોઈ પણ સંબંધથી દધિત્વવિશિષ્ટ-પ્રમેયનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ બનતું જ ન હોવાથી લક્ષણસમન્વય ન થતા અવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયનું સ્વરૂપસંબંધથી અનધિકરણ હેત્વધિકરણ કેમ ન મળે ?

નવીનો : જુઓ, અહીં સમવાયઘટિતસામાનાધિકરણ્યથી દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય સાધ્ય છે, એટલે અહીં પ્રમેય તરીકે એ જ લેવાય, કે જે સમવાયથી રહેતો હોય. સમવાયથી ન રહેનાર કોઈપણ પદાર્થ સમવાયઘટિત-સામાનાધિકરણ્યથી તો દધિત્વવિશિષ્ટ બનવાનો જ નથી, જેમકે ઘટાદિ પદાર્થો એ સમવાયથી રહેનારા છે, તે શુદ્ધ સ્વરૂપસંબંધથી ક્યાંય નથી રહેતા. હવે અહીં દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય અવશ્ય સમવાયથી રહેનારો જ હોવાથી તે શુદ્ધસ્વરૂપથી ક્યાંય રહેતો નથી. એટલે શુદ્ધસ્વરૂપથી આનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તે સંબંધથી તેનું=દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયનું અનધિકરણ પણ મળતું નથી. માટે અવ્યાપ્તિ આવે જ છે. જો દૈશિકવિશેષણતા કે કાલિક વિશેષણતા રૂપ સ્વરૂપ સં. લો, તો એ સંબંધથી તો દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય એ હેત્વધિકરણમાં રહે જ છે, એટલે તેનું તો અનધિકરણ તે સંબંધથી આ હેત્વધિકરણો બનતા જ નથી એટલે સ્વરૂપાદિ દ્વારા પણ લક્ષણસમન્વય શક્ય નથી.

પ્રશ્ન : તો પણ ત્ર્યણુકાદિ દધિમાં સમવાયથી ભલે દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય હોય. સંયોગસંબંધથી તો કોઈપણ દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય ન હોય, એ સંભવી શકે જ છે. અહીં એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે દધિમાં સમવાયથી રહેનારો પદાર્થ જ સમવાયઘટિતસામાનાધિકરણ્ય સં.થી દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય તરીકે ઓળખાય. હવે દધિમાં સમવાયથી રહેનારા તરીકે તો જાતિઓ + ગુણો + દધિરૂપ અવયવી જ આવી શકે. એમાં ગુણ + જાતિઓ દધિત્વવિશિષ્ટ પ્રમેય બને, પણ તેમનું સંયોગથી અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ નથી. એટલે એને લેવાની જરૂર નથી. એટલે હવે દધિત્વવિશિષ્ટ પ્રમેય તરીકે બધા સ્થૂલદધિઓ જ બાકી રહ્યા. એ સ્થૂલદધિઓ પોત-પોતાના દધિરૂપ અવયવોમાં સમવાયથી જ રહેવાના છે, એટલે સંયોગથી તો તેમનો અભાવ જ છે. અવયવી અવયવમાં સંયોગથી રહેવાનો જ નથી. ધારો કે ત્ર્યણુકદધિ લઈએ તો તેમાં દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય=ત્ર્યણુકદધિ તાદાત્મ્યથી રહેશે, પણ સંયોગથી ન રહે. ચતુરણુકદધિ=દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય સમવાયથી રહેશે, પણ સંયોગથી ન રહે. પંચાણુકાદિ દધિઓ તો તાદાત્મ્યથી કે કોઈપણ સંબંધથી એ ત્ર્યણુકમાં ન હોય એ સંભવિત જ છે. એટલે દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયનું સંયોગથી અધિકરણ જે પાત્ર=તપેલી વગેરે દ્રવ્યો, તદન્ય એવું હેત્વધિકરણ સ્થૂલદધિ મળે જ છે. અને તેથી સંયોગભિન્ન એવાં તાદાત્મ્યથી=સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયનું સામાનાધિકરણ્ય સ્થૂલદધિત્વમાં મળી જ જાય છે. આમ, લક્ષણ સમન્વય સંભવી શકતો હોવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

નવીનો : અહીં દધિત્વવિશિષ્ટ પ્રમેય એ સમવાયથી જ રહેતો હોવાથી સંયોગથી તેનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ નથી.

પ્રશ્ન : વાહ ! તો તો પછી દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય સમવાયથી જ રહેતો હોવાથી તેનું તાદાત્મ્યથી અધિકરણ જ અપ્રસિદ્ધ બનવાથી આ સ્થાન જ ખોટું પડે. એટલે એ વાત તો સર્વથા ખોટી છે અને બીજી વાત એ કે હેત્વધિકરણ તરીકે ચતુરણુક લઈએ તો ત્ર્યણુકદધિ-અનુયોગિકસમવાયથી તો દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયો ત્ર્યણુકદધિમાં જ મળે. એટલે તાદૃશસમવાયભિન્ન એવા તાદાત્મ્ય સંબંધથી તાદૃશસાધ્યનું સામાનાધિકરણ્ય સ્થૂલદધિત્વમાં મળી જતા વ્યાપ્તિલક્ષણ મળી જ જાય.

નવીનો : તત્ત્ર્યણુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિમાન્ તત્ત્ર્યણુકદધિત્વાત્. અહીં તાદાત્મ્યેન સાધ્ય સમજવું. તત્ત્ર્યણુકમાં વૃત્તિત્વથી વિશિષ્ટ એવો દધિ તરીકે ત્ર્યણુક પોતે મળી શકે. કેમકે તે ત્ર્યણુક તાદાત્મ્યથી સાધ્ય-અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ નહીં મળે, કેમકે તત્ત્ર્યણુકવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ એ જો તત્ત્ર્યણુકમાં તાદાત્મ્યથી

વૃત્તિ તરીકે લીધેલ હશે, તો આ તત્ત્વશુકવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ એ તત્ત્વશુકાનુયોગિકતાદાત્મ્યથી જ રહેશે. એ સમવાયાદિસંબંધથી તેનું અધિકરણ પ્રસિદ્ધ જ ન બનવાથી તેનું અનધિકરણ પણ ન મળે. એટલે ચતુરશુકાનુયોગિકસમવાયાદિથી પણ તત્ત્વશુકવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ લઈ ન શકાય.

એમ તત્ત્વશુકમાં જો સમવાયથી વૃત્તિ એવો દધિ લેશો, તો તત્ત્વશુકવૃત્તિત્વ વિશિષ્ટદધિ એ તત્ત્વશુક અનુયોગિકસમવાયથી જ રહેશે. બીજા કોઈ પણ સંબંધથી તેનું અધિકરણ ન મળતા બીજા કોઈપણ સંબંધથી તેનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ પણ ન લઈ શકાય અને તત્ત્વશુકવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ એ તત્ત્વશુકાનુયોગિકસમવાયથી તો તત્ત્વશુકમાં રહેલું જ છે, એટલે એ સંબંધથી તેનું અધિકરણ જ હેત્વધિકરણ મળી જાય છે.

અહીં એ ખ્યાલ રાખવો કે તત્ત્વશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ એ તાદાત્મ્યથી જ સાધ્ય હોવાથી તત્ત્વશુકદધિમાં તાદાત્મ્યથી વૃત્તિ એવો દધિ જ અહીં સાધ્ય તરીકે છે, પણ જ્યારે વ્યાપ્તિલક્ષણ વિચારીએ ત્યારે કોઈ એમ કહે કે, તત્ત્વશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિનો તત્ત્વશુકદધિમાં સમવાયથી અભાવ છે, તો ત્યારે એમ કહી શકાય કે, તત્ત્વશુકમાં સમવાયથી વૃત્તિ એવો જે ચતુરશુકદધિ છે. એ પણ તત્ત્વશુકવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ જ છે. અને એ તો સમવાયથી તત્ત્વશુકમાં રહે જ છે, માટે તેનું અનધિકરણ તત્ત્વશુક ન બને. તેમ કોઈ ચતુરશુકાનુયોગિકસમવાયાદિથી આ સાધ્યનો હેત્વધિકરણમાં અભાવ સુચવે તો ત્યાં પણ સ્પષ્ટ કહી શકાય કે તત્ત્વશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ દધિ એ તત્ત્વશુકદધિ-અનુયોગિકતાદાત્મ્ય, તત્ત્વશુકાનુયોગિકસમવાયાદિથી જ રહી શકે. ચતુરશુકદધિ-અનુયોગિકસમવાયાદિથી તે કશે રહે જ નહીં. માટે “તેનું અનધિકરણ હેત્વધિકરણ બને છે” એમ બોલી જ ન શકાય. એટલે એવા કોઈપણ સંબંધથી અહીં સાધ્યાનધિકરણ હેત્વધિકરણ લઈ શકાતું જ નથી.

હવે સંયોગસંબંધ વિચારીએ, તો ધારોકે તત્ત્વશુકદધિ ઉપર બીજો કોઈ દ્વયશુકદધિ સંયોગથી રહેલો છે, તો એ દ્વયશુકદધિ એ તત્ત્વશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ બનશે. હવે આ વખતે તો સંયોગથી તત્ત્વશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ એ તત્ત્વશુકમાં હાજર જ હોવાથી તદનધિકરણ બનતો જ નથી. હવે જ્યારે એ તત્ત્વશુકમાં સંયોગથી કોઈપણ દધિ નથી. ત્યારે તત્ત્વશુકાદિમાં તાદાત્મ્યથી/સમવાયથી વૃત્તિ એવા જ દધિ એ તત્ત્વશુકદધિવૃત્તિત્વ વિશિષ્ટ બનશે. હવે એ દધિ તો સંયોગથી ક્યાંય રહેતા જ નથી. જેમ દ્રવ્યત્વ એ આમ તો સમવાયથી બધે જ રહે પણ જ્યારે ઘટાનુયોગિકસમવાયથી ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્યત્વ લઈએ તો એ સમવાયથી માત્ર ઘટમાં જ રહે. ઘટ એ સંયોગથી ભૂતલમાં, સમવાયથી કપાલમાં, તાદાત્મ્યથી ઘટમાં રહે ખરો. પણ જ્યારે સમવાયથી કપાલવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ લઈએ, ત્યારે તે પછી સંયોગાદિથી કશે પણ રહેનારો ગણાતો નથી. આમ અહીં પણ સમવાયાદિથી તત્ત્વશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિનું સંયોગથી અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તેનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ પણ લઈ શકાતું નથી અને તેથી આ સ્થાને કોઈપણ સંબંધથી સાધ્ય-અનધિકરણ હેત્વધિકરણ ન મળી શકતા લક્ષણસમન્વય ન થતા અવ્યાપ્તિ આવે. માટે જ તમારી આ વ્યાપ્તિની વ્યાખ્યા બરાબર નથી. અમારી વ્યાખ્યા મુજબ અહીં પણ વાંધો ન આવે. અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. તત્ત્વશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ-અભાવના પ્રતિયોગી તરીકે તત્ત્વશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ દધિ આવે અને તાદાત્મ્યસંબંધથી આવા દધિનું અધિકરણ જ તત્ત્વશુકદધિ બને છે. એટલે “યો યઃ” ની અંદર જ આ

સાધ્યાભાવ આવી ગયો એટલે હવે તાદાત્મ્યથી ઘટાભાવપ્રતિયોગિઘટનું અધિકરણ એવા યાવત્ હેત્વધિકરણ=તત્ત્વશુકદધિ બનતું જ નથી. ઘટ એ તાદાત્મ્યથી તત્ત્વશુકમાં નથી રહેતો એટલે ઘટાભાવ એ તદન્ય.... અભાવ તરીકે લઈ શકાશે અર્થાત્ તાદાત્મ્યથી સ્વપ્રતિયોગી અધિકરણ-યાવત્હેત્વધિકરણક એવા અભાવથી અન્ય તરીકે ઘટાભાવાદિ લેવાશે. તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક તત્ત્વશુકદધિવૃત્તિત્વ-વિશિષ્ટદધિત્વ બની જાય. આમ લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ વગેરે ન આવે. નવીનોના મતમાં જે વિસ્તાર કર્યો છે તે વિવૃત્તિટીકાને અનુસારે છે એમ જાણવું.

આમ અમારા ગુરુઓ અને નવીનોએ પૂર્વપક્ષની સામે ઉત્તર આપ્યો. દીધિતિકાર શું ઉત્તર આપે છે, તે હવે જોઈએ.

દીધિતિ:

મૈવં, સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યે, —નિસ્ત્રુપ્રતિયોગિપ્રતિયોગિકત્વ,—
હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિન્નિદ્વ્યક્ત્યનુયોગિકત્વસામાન્યોભયાભાવસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ॥૧૧॥

જાગદીશી- તાદૃશસમ્બન્ધસામાન્ય ઇતિ । અસ્ય પૂર્વવદર્થો બોધ્યઃ ।
ક્વચિત્સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ-સામાન્યે' ઇત્યેવ પાઠઃ । વિવક્ષિતત્વાદિતિ ।
અભાવાન્તમૂલગ્રન્થેનેત્યાદિઃ,

તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યે,—યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકા-
વચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વ-હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિન્નિદ્વ્યક્ત્યનુયોગિકત્વસામાન્યોભયા-
ભાવસ્તાદૃશ-પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકીભૂતસાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નસામાનાધિકરણ્યં
વ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્રોચ્યતે । સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યે નિરુક્તપ્રતિયોગિપ્રતિયોગિકત્વ-
હેત્વધિકરણીભૂતયત્ કિંચિદ્વ્યક્તિ-અનુયોગિકત્વસામાન્યોભયાભાવસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ન દોષઃ । અસ્યાયમર્થઃ ।
યાવન્તઃ સાધ્યતા-વચ્છેદકસમ્બન્ધાઃ તેષુ સર્વેષુ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વસામાન્ય-
હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિન્નિદ્વ્યક્ત્યનુયોગિકત્વસામાન્યોભયાભાવઃ વિદ્યતે । તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં યત્
સાધ્યતાવચ્છેદકં તદવચ્છિન્નેન સાધ્યેન સહ સામાનાધિકરણ્યં હેતૌ વ્યાપ્તિઃ । 'વહ્નિમાન્ ધૂમાદિ'ત્યત્ર યાવન્તઃ
સંયોગાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધરૂપાઃ, તદન્તર્ગતેષુ પર્વતીયવહ્નિસંયોગાદિષુ વહ્નિ-અભાવપ્રતિયોગિતા-
વચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્ન-વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વં વર્તતે । અતઃ તેષુ તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યસ્યાભાવો ન વર્તતે ।
એવં તેષ્વેવ સંયોગેષુ હેત્વધિકરણીભૂતપર્વતાનુયોગિકત્વં વર્તતે, અતઃ તાદૃશાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવોઽપિ ન વર્તતે

। અતઃ એતેષુ સંયોગેષુ દ્વયોઃ સત્ત્વાત્, સર્વેષુ સંયોગેષુ ઊભયાભાવો ન વર્તતે । અતો ન વહન્યભાવો લક્ષણઘટકોઽપિ તુ ઘટાભાવ એવ । અસત્કલ્પનયાઽત્ર જગતિ દશ સંયોગાઃ કલ્પ્યન્તે । તેષુ ત્રયઃ સંયોગાઃ ઘટસ્ય, સપ્ત તુ વહનેઃ । ત્રિષુ ઘટસંયોગેષુ પર્વતાનુયોગિકત્વસામાન્યસ્યાભાવો વર્તતે, કસ્યાપિ ઘટસ્ય સંયોગેન પર્વતેઽવર્તમાનત્વાત્ । અતઃ તેષુ ઘટ-પ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવસ્યાસત્ત્વેઽપિ પર્વતાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ ઊભયાભાવો મીલિતઃ । યે ચ સપ્ત વહ્નિસંયોગાઃ । તેષુ યદ્યપિ પર્વતાદ્યનુયોગિકત્વસ્ય સત્ત્વાત્ તત્સામાન્યાભાવો નાસ્તિ । કિન્તુ તેષુ ઘટપ્રતિયોગિકત્વસ્ય કસ્યાપિ અવર્તમાનત્વાત્, તેષુ ઘટપ્રતિયોગિકત્વ- સામાન્યાભાવો વર્તતે । એવં ચ દશસુ સંયોગેષુ ઊભયાભાવસત્ત્વાત્ ઘટાભાવો લક્ષણઘટકો ભવતીતિ ન કોઽપિ દોષઃ । 'કાલિકેન ઘટવાન મહાકાલત્વાદિ'ત્યત્ર તુ સાધ્યતાવચ્છેદક કાલિક સમ્બન્ધેષુ સર્વેષુ ગગનાભાવપ્રતિયોગિગગનપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યસ્યાભાવો વર્તતે, કાલિકેન ગગનસ્ય કુત્રાપ્યવર્તમાનત્વાત્ । તથા ચ સર્વેષુ કાલિકેષુ ગગનપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવસ્ય સત્ત્વાદુભયાભાવોઽપિ વર્તતે । અતો ગગનાભાવમાદાય લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિરૂપો દોષઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં યાદેશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિત્રપ્રતિયોગિકત્વ + હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચિદ્-વ્યક્તિ-અનુયોગિકત્વસામાન્યોભયાભાવ હોય. તાદેશપ્રતિયોગિતાનું અનવચ્છેદક એવું સાધ્યતાવચ્છેદક લેવાનું. અને તદવચ્છિત્રસાધ્યને સમાનાધિકરણ એવા હેતુમાં તાદેશસામાનાધિકરણ્ય એ જ વ્યાપ્તિ છે.

વહ્નિમાન ધૂમાત્ સ્થળે પર્વતીયસંયોગમાં વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વહ્નિત્વ અવચ્છિત્ર પ્રતિયોગીકત્વ + ધૂમાધિકરણપર્વતાનુયોગિકત્વ છે. કેમકે વહ્નિ એ પર્વતમાં પર્વતીયસંયોગથી રહે જ છે, એટલે તમામે તમામ સંયોગોમાં ઉભયાભાવ મળતો નથી. માટે વહ્ન્યભાવ ન લેવાય. પણ બધા જ સંયોગોમાં ઘટત્વાવચ્છિત્રઘટ-પ્રતિયોગીકત્વ + ધૂમાધિકરણ-પર્વતાદિ-અનુયોગિકત્વોભયનો અભાવ જ મળે છે. કેમકે જે સંયોગોમાં ઘટપ્રતિયોગીકત્વ છે. તેઓમાં ધૂમાધિકરણાનુયોગિકત્વ ન હોવાથી ઉભયાભાવ મળે. અને જે સંયોગોમાં ધૂમાધિકરણાનુયોગિકત્વ છે, તેઓમાં ઘટપ્રતિયોગીકત્વ મળતું નથી. આમ તેઓમાં પણ ઉભયાભાવ મળે. જો કોઈક ઘટ સંયોગથી ધૂમાધિકરણમાં રહેતો હોત તો તે સંયોગમાં ધૂમપ્રતિયોગીકત્વ ધૂમાધિકરણાનુયોગિકત્વ મળત. પણ તેવું નથી માટે સંયોગસામાન્યમાં ઘટાભાવને લઈને ઉભયાભાવ મળી જાય છે માટે લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - 'સમ્બન્ધસામાન્યે' इत्युक्तौ, — कालिकसम्बन्धे धूमप्रतियोगिकत्वा-
ऽयःपिण्डानुयौगिकत्वोभयसत्त्वा'द्धूमवान् वह्नेः' इत्यादावति-व्याप्तिरतः,—
'साध्यतावच्छेदके'—ति ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકપદં ત્યક્ત્વા કેવલં 'સમ્બન્ધસામાન્યે' इत्येवोच्येत, तदा तु धूमवान् वह्नेरित्यत्र सम्बन्धसामान्यान्तर्गते कालिके धूमाभावप्रतियोगिधूमप्रतियोगिकत्वस्य वह्न्यधिकरण-

અયોગોલકાનુયોગિ-કત્વસ્ય ય સત્વાત્ ઉભયાભાવો ન વર્તતે, ધૂમસ્ય કાલિકેનાયોગોલકે વર્તમાનત્વાત્ । ઇત્થં ચ કાલિકે તાદૃશોભયસ્ય સત્વાત્ સમ્બન્ધસામાન્યે ઉભયાભાવો ન મીલિતઃ । અતઃ ન ધૂમાભાવો લક્ષણઘટકઃ, કિન્તુ ગગનાભાવ એવ । તથાચાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । તદ્વારણાય સાધ્યાતવચ્છેદકપદમુપાત્તં તથા ચાત્ર સંયોગા એવ તાદૃશાઃ । તત્ર યેઽયોગોલકાનુયોગિકસંયોગાઃ સન્તિ । તેષુ સર્વેષુ ધૂમાભાવપ્રતિયોગિધૂમપ્રતિયોગિકત્વ-સામાન્યસ્યાભાવો વર્તતે । કસ્યાપિ ધૂમસ્ય સંયોગેનાયોગોલકેઽવર્તમાનત્વાત્ । યે ચ ધૂમપ્રતિયોગિકસંયોગાઃ પર્વતાદ્યનુયોગિનઃ સન્તિ । તેષુ અયોગોલકાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવો વર્તતે । અન્યેષુ ચ સંયોગેષુ ધૂમપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યસ્યાભાવોઽયોગોલકાનુયોગિકત્વસામાન્યસ્યાભાવઃ ચ વર્તતે । ઇત્થં ચ સર્વેષુ સંયોગેષુ તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવમાદાય તાદૃશાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવમાદાય વા તાદૃશોભયાભાવમાદાય વોભયાભાવો વર્તતે । અતો ધૂમાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં ‘સાધ્યતાવચ્છેદક’ એ પદ ન લખો, તો ‘ધૂમવાન્ વહ્નેઃ’ માં અતિવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે સંબંધસામાન્યમાં=કાલિકાદિ બધામાં ધૂમાભાવને લઈને તાદૃશોભયાભાવ મળવો જોઈએ. પરંતુ કાલિકથી ધૂમ એ વહ્ન્યધિકરણ-અયોગોલકાદિમાં છે જ. એટલે કાલિકમાં ધૂમપ્રતિયોગીકત્વ + હેત્વધિકરણાયોગોલકાનુયોગિકત્વ છે જ. પર્વતાદિમાં તો સુતરાં સંયોગથી ધૂમ રહેતો હોવાથી ત્યાં તો ધૂમાભાવ લઈ શકાવાનો જ નથી. એટલે સંબંધસામાન્યમાં તો તાદૃશોભયાભાવ નથી મળતો. માટે ધૂમાભાવ ન લેવાય. પણ ગગન પોતે કોઈપણ સંબંધથી ક્યાંય રહેતું ન હોવાથી તમામ સંબંધોમાં ગગનાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકગગનત્વાવચ્છિન્નગગનપ્રતિ-યોગિકત્વનો અભાવ હોવાથી તમામ સંબંધોમાં ગગનાભાવને લઈને તાદૃશોભયાભાવ મળી જાય છે અને તેથી તેના દ્વારા લક્ષણ ઘટી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

‘સાધ્યતાવચ્છેદક’ પદ મુકીએ તો વાંધો ન આવે કેમકે અહીં તો તે સંયોગસંબંધ જ છે. હવે જગત્માં જેટલા સંયોગો છે, તેમાં જે સંયોગોથી ધૂમ નથી રહેતો, પણ ઘટાદિ રહે છે તે સંયોગોમાં ધૂમપ્રતિયોગીકત્વનો અભાવ હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જ ગયો. હવે જે સંયોગોમાં ધૂમપ્રતિયોગીકત્વ છે એ સંયોગો પર્વતાદિ-અનુયોગિક જ છે. પણ સંયોગથી ધૂમ એ અયોગોલકમાં ન હોવાથી તે ધૂમપ્રતિયોગીકસંયોગમાં હેત્વધિકરણીભૂત-અયોગોલકાનુયોગિકત્વનો અભાવ જ છે. એટલે તેઓમાં પણ ઉભયાભાવ મળી ગયો. આમ તમામ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધોમાં ઉભયાભાવ મળી જતા ધૂમાભાવ જ લક્ષણઘટક બને અને તેથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - સમવાયિનઃ સંયોગેન સાધ્યતાયાં ‘જાતિમત્વા’દાવતિવ્યાપ્તિઃ, સાધ્યતાવચ્છેદકી-ભૂતસમવાયાત્મકધર્મે, -સમવાયિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વ,- ગુણાદ્યનુયોગિકત્વોભયસત્ત્વેન, — સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાદતઃ—‘સમ્બન્ધ’—પદં, યદ્ધર્માવચ્છિન્ન-સંસર્ગતાકપ્રકૃતસાધ્યકાનુમિતિઃ ફલં તદ્ધર્માવચ્છિન્નસમ્બન્ધ-સામાન્ય ઇતિ તુ ફલિતાર્થઃ

ચન્દ્રશેખરીયા : યદિ સાધ્યતાવચ્છેદકસામાન્યે इत्येवोच्येत, सम्बन्धपदं निराक्रियेत । तदा तु संयोगेन समवायि यत्र साध्यं तत्र जात्यात्मकहेतौ अतिव्याप्तिर्भवेत् । अत्र जातिः गुण-कर्मयोः वर्तते । तत्र च समवायि संयोगेन न वर्तते अतोऽयं व्यभिचारी हेतुः । तथापि अत्र लक्षणसमन्वयो भवति । तथा हि-अत्र साध्यतावच्छेदकः समवायात्मको धर्मः, साध्यतावच्छेदकः संयोगात्मकः सम्बन्धः च साध्यतावच्छेदकसामान्यान्तर्गतौ वर्तते । तत्र समवाये तु जात्यभावप्रतियोगिजातिप्रतियोगिकत्वं वर्तते, हेत्वधिकरणीभूतद्रव्यगुणकर्मानुयोगिकत्वं अपि वर्तते । समवायेन समवायिनः त्रिष्वपि वृत्तित्वात् । इत्थं च समवायेन तादृशोभयाभावो नास्ति । अतः, साध्यतावच्छेदकसामान्ये उभयाभावस्यासत्त्वात् न जात्यभावो लक्षणघटकोऽपि तु निरुक्तरीत्या गगनाभाव एव । तथा चातिव्याप्तिः भवेत् । अतः सम्बन्धपदमुपात्तम् । तथा चात्र समवायः न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः, किन्तु साध्यतावच्छेदकधर्म एव । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तु संयोगः एव । अतः साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धसामान्यपदेन सर्वे संयोगा एव गृह्यन्ते । गुणे च कस्यापि वस्तुनः संयोगेनावर्तमानत्वात्, सर्वेषु संयोगेषु जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वसामान्यस्याभावो वर्तते । अतः तमादाय सर्वसंयोगेषु उभयाभावो वर्तते । तथा च सर्वेषु संयोगेषु समवायिप्रतियोगिकत्वसामान्याभावस्यासत्त्वेऽपि समवायिप्रतियोगिकत्वसामान्य-जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्तु वर्तते एव । इत्थं च समवायि-अभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् नातिव्याप्तिः भवति ।

यद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गताका प्रकृतसाध्यकानુમિતિः फलत्वेनेष्यते । तद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धसामान्ये... इति फलितोऽर्थः । अत्र संयोगेन समवायिमान् इति संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगनिष्ठसंसर्गताका समवायिसાध्यકાનુમિતિઃ ફલત્વેનેષ્યતે । તતઃ સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગસામાન્યે એવ તાદૃશોભયાભાવો ગવેષણીય ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : જો સાધ્યતાવચ્છેદકસામાન્યે... એમ લખીએ અને સંબંધ પદ ન મુકીએ તો સંયોગેન સમવાયિમાન્ જાતિભત્વાત્ અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવે. ગુણાદિમાં જાતિ છે. પણ સમવાયિસાધ્ય સંયોગથી નથી. એટલે સ્થાન ખોટું છે. છતાં અહીં સાધ્યતા-અવચ્છેદક તરીકે સંયોગસંબંધ અને સમવાયિત્વધર્મ=સમવાયધર્મ છે. અહીં સમવાય એ ધર્મ તરીકે સાધ્યતાવચ્છેદક છે જ. હવે એ સમવાયમાં તો જાત્યભાવપ્રતિયોગિ-જાતિપ્રતિયોગીકત્વ છે જ અને ગુણાનુયોગીકત્વ પણ છે. કેમકે સમવાય સં.થી જાતિ એ ગુણાદિમાં છે જ. એટલે એ સમવાયમાં તાદૃશોભય મળી ગયું. આમ સાધ્યતાવચ્છેદક તમામે તમામમાં ઉભયાભાવ ન મળતા જાત્યભાવ ન લેવાય અને તેથી ગગનાભાવ દ્વારા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

‘સંબંધ’ પદ મુકવાથી આપત્તિ ન આવે. કેમકે અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધસામાન્ય તરીકે તો તમામ સંયોગો જ લેવાશે. સમવાય નહીં. અને તમામ સંયોગોમાં જાતિપ્રતિયોગીકત્વનો પણ અભાવ છે અને ગુણાનુયોગીકત્વનો પણ અભાવ છે. આમ સુતરાં ઉભયાભાવ મળે છે. એકનો અભાવ મળે તો ય ઉભયાભાવ ગણાય. આ તો બે યના અભાવ મળે છે. માટે અહીં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે કેમકે જાત્યભાવ જ લક્ષણઘટક બન્યો. આનો અર્થ એ જ કે યદ્ધર્માવચ્છિન્ન-સંસર્ગતાકપ્રકૃતસાધ્યકાનુમિતિ થાય. તદ્ધર્માવચ્છિન્ન-સંબંધસામાન્ય લેવાનો. અહીં સમવાયિસાધ્યની સંયોગથી અનુમિતિ કરાય છે. એટલે સંયોગમાં સંસર્ગતા આવી અને તે સંયોગત્વાવચ્છિન્ન છે. એટલે આ સમવાયિસાધ્યક એવી અનુમિતિ સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંસર્ગતાક કહેવાય. એટલે

સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગસામાન્યમાં તાદૃશોભયાભાવ મળવો જોઈએ અને એ જાત્યભાવને લઈને મળી જ જાય છે. માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી- ઘટીયસંયોગે, પર્વતીયસંયોગે વા, -હેતુમન્મહાનસાનુયોગિકત્વ-વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિકત્વોભયાભાવસત્ત્વાત્ 'વહ્નિમાન્ ધૂમાદિ' ત્યાદાવવ્યાપ્તિરત:- પ્રથમ - 'સામાન્ય'-પદં, તથા ચ, - મહાનસીયવહ્નિસંયોગ એવ તાદૃશોભયાભાવવિરહાન્નાવ્યાપ્તિ: ।

સંયોગસામાન્ય એવ હેતુમદયોગોલકાનુયોગિકત્વ, -ધૂમત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વો ભયાભાવસત્ત્વાદ્ 'ધૂમવાન્ વહ્ને' સ્તિત્યાદૌ નાતિવ્યાપ્તિ: ।

સંયોગસામાન્ય એવ સમવાયનિષ્ઠપર્વતાનુયોગિકત્વસ્ય, વહ્નિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વસ્ય ચ, દ્વયોરભાવસત્ત્વાત્તથૈવાઽવ્યાપ્તિરત:-“સામાન્યોભયે-”તિ સામાન્યપદમુખ્યત્રાન્વિતમિતિ ભાવ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : યદિ સાધ્યતાવચ્છેદસમ્બન્ધે ઇત્યેવોચ્યેત, સામાન્યપદં નોપાદીયેત, તદા તુ વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકે ઘટીયસંયોગે વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ પર્વતાદ્યનુયોગિકત્વ-સામાન્યાભાવસ્યાઽપિ ચ સત્ત્વાત્ સુતરાં ઊભયાભાવો વર્તતે । તથા ચ વહ્ન્યભાવ એવ લક્ષણઘટક: । અતોઽવ્યાપ્તિ: । ન ચ વહ્નિપ્રતિયોગિકસંયોગા: એવ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વેન ઇષ્ટા:, ન તુ સર્વે સંયોગા: । તથા ચ ઘટીયસંયોગસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વવિરહાત્ કથં તસ્મિન્ ઊભયાભાવમાદાયાવ્યાપ્તિદાનં સઙ્ગચ્છતે ઇતિ વાચ્યમ્ એવમપિ યદિ હેત્વધિકરણત્વેન પર્વતો ગૃહ્યેત, તદા તુ મહાનસીયસંયોગાત્મકે સાધ્યતાવચ્છેદકે પર્વતાનુયોગિકત્વાભાવો વર્તતે, અતો વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વપર્વતાનુયોગિકત્વોભયાભાવોઽપિ વર્તતે । યદિ ચ હેત્વધિકરણત્વેન મહાનસો ગૃહ્યેત, તદા તુ પર્વતીયવહ્નિસંયોગાત્મકે સાધ્યતાવચ્છેદકે વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વ-મહાનસાનુયોગિકત્વોભયાભાવો વર્તતે । એવં ચ સર્વત્ર સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ અવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । તસ્માત્ સામાન્યપદમુપાત્તમ્ । તથા ચ યદિ પર્વતો હેત્વધિકરણત્વેન ગૃહ્યેત, તદાપિ સાધ્યતાવચ્છેદકે મહાનસીય-વહ્નિસંયોગે ભવતુ તાદૃશોભયાભાવ:, કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકસામાન્યાન્તર્ગતે પર્વતીયવહ્નિસંયોગે તુ વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વ-પર્વતાનુયોગિકત્વોભયં વર્તતે । અતઃ સમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવો ન વર્તતે । તેન ન વહ્ન્યભાવો લક્ષણઘટકોઽપિ તુ ગગનાભાવ: । તથા ચ નાવ્યાપ્તિ: ઇતિ । એવં યદિ હેત્વધિકરણત્વેન મહાનસં ગૃહ્યેત । તદા તુ સંયોગસામાન્યાન્તર્ગતે મહાનસીયસંયોગે તાદૃશોભયસત્ત્વાત્ તત્રાપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસામાન્યે ઊભયાભાવો ન ભવતિ । અતો ન વહ્ન્યભાવો લક્ષણઘટક: ઇત્યેવંરીત્યાઽવ્યાપ્તિનિરાસો વિભાવનીય: ।

ધૂમવાન્ વહ્નેરિત્યત્ર તુ હેત્વધિકરણત્વેનાયોગોલકં ગૃહ્યેત । તત્ર સંયોગેન ધૂમો ન વર્તતે । તથા ચાત્ર જગતિ યે ધૂમસંયોગા:, તેષુ સર્વેષુ અયોગોલકાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવો વર્તત એવ । યે ચાયોગોલકાનુયોગિકસંયોગા:, તેષુ સર્વેષુ ધૂમપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવો વર્તતે । યે ચાન્યે સંયોગા:, તેષ્વુભયાભાવો વર્તતે । ઇત્થં ચ સંયોગસામાન્યે તાદૃશાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવં તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવં તાદૃશોભયાભાવં વાદાય તાદૃશોભયાભાવો વર્તતે । ઇત્થં ચ ધૂમાભાવ એવ લક્ષણઘટક: તથા ચ નાતિવ્યાપ્તિ: ।

અત્ર તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વસામાન્ય.... ઇત્યત્ર યદિ સામાન્યપદં નોપાદીયેત । તદા તુ 'વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યત્રાવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । તથા હિ વહ્નિઃ સમવાયેન વહ્ન્યવયવે વર્તતે । અતઃ સમવાયે વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વં અસ્તિ । તચ્ચ ન કુત્રાપિ સંયોગે વર્તતે । અતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધ-સામાન્યે સમવાયનિષ્ઠસ્ય વહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિપ્રતિયોગિકત્વસ્યાભાવો વર્તતે । તથા ચ એકાભાવાદુભયાભાવોઽપિ ભવતીતિ વહ્ન્યભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાદવ્યાપ્તિઃ । સામાન્યપદોપાદાને તુ ન દોષઃ । યતો યથા સમવાયનિષ્ઠં વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વં વહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાન્તર્ગતં, તથૈવ પર્વતીયસંયોગાદિનિષ્ઠં વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વમપિ તાદૃશસામાન્યાન્તર્ગતં અસ્તિ । તચ્ચ સંયોગનિષ્ઠં વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યાન્તર્ગતે પર્વતીયસંયોગે મહાનસીયવહ્નિસંયોગે ચ વર્તતે એવ । અતઃ, સંયોગસામાન્યે તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યસ્યાભાવો નાસ્તિ । કિન્તુ સમવાયાદિનિષ્ઠસ્યૈવ તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વસ્યાભાવો વર્તતે । ઇત્થં ચ ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ, કિન્તુ ગગનાભાવાદિરેવ । સંયોગસામાન્યે ગગનપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ સંયોગસામાન્યે ઉભયાભાવોઽપિ વર્તતે । અથવા ઘટાભાવાદિરપિ લક્ષણઘટકઃ ભવતિ । સંયોગસામાન્યાન્તર્ગતેષુ ઘટીયસંયોગેષુ પર્વતાનુયોગિકત્વસામાન્યસ્યાભાવ-માદાયોભયાભાવઃ, સંયોગસામાન્યાન્તર્ગતેષુ પર્વતાનુયોગિકેષુ ઘટપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યસ્યાભાવમાદાયોભયાભાવઃ. સંયોગસામાન્યાન્તર્ગતેષુ તદતિરિક્તેષુ ચ ઉભયાભાવમાદાય ઉભયાભાવઃ વર્તતે । ઇત્થં ચ ઘટાભાવાદયોઽપિ લક્ષણઘટકાઃ, તેન નાવ્યાપ્તિઃ ।

એવં 'હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચિદ્-વ્યક્તિ-અનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવ' ઇત્યત્ર સામાન્યપદં નોચ્યેત । તદા પર્વતત્વજાતિઃ પર્વતે સમવાયેન વર્તતે । તથા ચ સમવાયે પર્વતાનુયોગિકત્વમસ્તિ । ઇત્થં ચ વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ ઇત્યત્ર સંયોગસામાન્યે યદ્યપિ વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવો નાસ્તિ, પર્વતીયસંયોગાદિષુ વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વસ્ય સત્ત્વાત્ । તથાપિ સંયોગસામાન્યે પર્વતત્વપ્રતિયોગિકસમવાયનિષ્ઠં પર્વતાનુયોગિકત્વં તુ નાસ્ત્યેવ । અતઃ સંયોગસામાન્યે તાદૃશાનુયોગિકત્વાભાવમાદાયોભયાભાવસ્યાક્ષતત્ત્વાત્ સાધ્યાભાવ એવ લક્ષણઘટકઃ । અતોઽવ્યાપ્તિસ્તદવસ્થૈવ ભવેત્ । સામાન્યપદોપાદાને તુ ન દોષઃ । યતઃ પર્વતીયવહ્નિસંયોગનિષ્ઠં પર્વતાનુયોગિકત્વમપિ પર્વતાનુયોગિકત્વસામાન્યાન્તર્ગતમ્ । તચ્ચ પર્વતીયવહ્નિસંયોગનિષ્ઠં પર્વતાનુયોગિકત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યાન્તર્ગતે પર્વતીયવહ્નિસંયોગે વર્તતે, અતઃ સંયોગસામાન્યેષુ પર્વતાનુયોગિકત્વ-સામાન્યાભાવો ન વર્તતે । ઇત્થં ચ ન વહ્ન્યભાવો લક્ષણઘટકઃ । કિન્તુ નિરુક્તરીત્યા ઘટાદ્યભાવઃ, તથા ચ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : “સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યે” અહીં સામાન્યપદ ન મુકીએ તો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ આ સ્થળે સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધ તરીકે ઘટીયસંયોગ લઈએ, તો એમાં વહ્ન્યભાવ પ્રતિયોગી-વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વનો અભાવ પણ છે અને મહાનસાનુયોગિકત્વનો અભાવ પણ છે. એટલે વહ્ન્યભાવ જ લેવાતા અવ્યાપ્તિ આવે.

જો 'સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે વહ્નિપ્રતિયોગીક એવા જ સંયોગો લીધા છે' એમ કહો તો જો કે ઘટસંયોગ સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે ન આવે પરંતુ પર્વતવૃત્તિવહ્નિસંયોગ લેવાય. અને તેમાં વહ્નિ-પ્રતિયોગીકત્વ હોવા છતાં મહાનસાનુયોગિકત્વનો અભાવ હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જતા વહ્ન્યભાવ જ લક્ષણઘટક બને. તેથી

અવ્યાપ્તિ આવે. પરંતુ 'સામાન્ય' પદ મુકવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે વહ્નિપ્રતિયોગીક એવા પર્વતીય-સંયોગાદિમાં ભલે મહાનસાનુયોગિક્ત્વાભાવ દ્વારા ઉભયાભાવ મળે. પરંતુ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં મહાનસીયવહ્નિપ્રતિયોગીકસંયોગ પણ છે. અને તેમાં તો વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ+મહાનસાનુયોગિકત્વ બે ય છે. એટલે આ સંયોગમાં ઉભયાભાવ નથી અને તેથી સંબંધ સામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળતા વહ્ન્યભાવ ન લેવાય. અહીં હેત્વધિકરણ તરીકે મહાનસને બદલે પર્વતાદિ લો, તો પછી પર્વતીયવહ્નિસંયોગમાં વહ્નિ-પ્રતિયોગીકત્વ + પર્વતાનુયોગિકત્વ મળી જાય. આમ કોઈપણ રીતે વહ્નિપ્રતિયોગીકસંયોગસામાન્યમાં તો વહ્ન્યભાવને લઈને તાદશોભયાભાવ મળતો જ નથી. કોઈને કોઈ વહ્નિસંયોગમાં તો તાદશોભય મળી જ જાય છે. માટે વહ્ન્યભાવ લેવાતો નથી. એટલે ગગનાભાવ લઈ શકાય. માટે અવ્યાપ્તિ ન આવે. જ્યારે 'ધૂમવાનુ વહ્નિ:'માં તો તમામ સંયોગોમાં ધૂમપ્રતિયોગીકત્વ + અયોગોલકાનુયોગિક્ત્વોભયનો અભાવ મળી જ જાય છે. કોઈપણ સંયોગમાં તાદશોભય મળતું જ નથી કેમકે કોઈપણ સંયોગથી ધૂમ એ અયોગોલકમાં રહેતો જ નથી માટે ધૂમાભાવ જ લેવાતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

અહીં, યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વ-હેત્વધિકરણયત્કિચિત્-અનુયોગિકત્વ-સામાન્યોભયાભાવ લખ્યો છે. તેમાં સામાન્યપદ પ્રતિયોગીકત્વ સાથે + અનુયોગિકત્વ સાથે પણ જોડવાનો છે. એટલે યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વસામાન્ય + હેત્વધિકરણયત્કિચિત્-અનુયોગિકત્વસામાન્ય-ઉભયાભાવ લેવાનો છે.

આમાં જો પહેલું 'સામાન્ય' પદ ન લો તો વહ્નિ-અવયવમાં સમવાયથી વહ્નિ રહે છે. એટલે એ સમવાયમાં વહ્નિ-પ્રતિયોગીકત્વ છે. હવે સમવાયમાં રહેલ વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ તો કોઈપણ સંયોગમાં રહેવાનું જ નથી. એટલે તમામે તમામ સંયોગમાં વહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિ-પ્રતિયોગિકત્વ(=સમવાયમાં રહેલ)નો અભાવ જ છે. એટલે સંયોગસામાન્યમાં ઉભયાભાવ મળી ગયો. એટલે વહ્ન્યભાવ લક્ષણઘટક બનતા અવ્યાપ્તિ આવે. પણ વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ-સામાન્યની વિવક્ષા કરવાથી વાંધો નથી. કેમકે પર્વતીયવહ્નિસંયોગમાં ભલે સમવાયમાં રહેલ એવું વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વ ન હોય તો ય, પર્વતીયસંયોગથી પર્વતમાં રહેલ એવી વહ્નિની અપેક્ષાએ તો પર્વતીયસંયોગમાં વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વ છે જ. અને તે જ સંયોગમાં પર્વતાનુયોગિકત્વ પણ છે જ. એટલે તમામે તમામ સંબંધમાં તાદશપ્રતિયોગીકત્વસામાન્યનો અભાવ તો મળતો જ નથી. પણ અમુક પ્રતિયોગીકત્વનો અભાવ જ મળે છે. આમ સંયોગસામાન્યમાં તાદશપ્રતિયોગીકત્વસામાન્યનો અને તાદશાનુયોગિકત્વસામાન્યનો અભાવ નથી મળતો. માટે વહ્ન્યભાવ ન લેવાય. પણ ગગનાભાવ લેવાય. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે. સંયોગસામાન્યમાં=કોઈપણ સંયોગમાં એકપણ વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ ન મળે. ત્યારે જ સંયોગસામાન્યમાં તાદશપ્રતિયોગીકત્વ સામાન્યનો અભાવ ગણાય. જે અહીં નથી મળતો. ગગન તો સંયોગથી રહેતો જ ન હોવાથી કોઈપણ સંયોગમાં એક પણ ગગનપ્રતિયોગીકત્વ રહેતું જ નથી. માટે સંયોગસામાન્યમાં ગગનપ્રતિયોગીકત્વસામાન્યનો અભાવ મળી જાય છે.

જો હેત્વધિકરણયત્કિચિત્-અનુયોગિકત્વ-સામાન્યમાં સામાન્ય પદ ન મુકીએ તો પર્વતમાં સમવાયથી પર્વતત્વજાતિ રહે છે એટલે એ સમવાયમાં પર્વતાનુયોગિકત્વ રહેલું છે. હવે પર્વતીયસંયોગમાં ભલે વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ હોય, તો પણ સમવાયનિષ્ઠપર્વતાનુયોગિકત્વ તો નથી જ. આમ કોઈપણ સંયોગમાં સમવાયનિષ્ઠપર્વતાનુયોગિકત્વ તો નથી જ. એટલે સંયોગસામાન્યમાં સમવાયનિષ્ઠ એવા પર્વતાનુયોગિકત્વનો અભાવ જ હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જતા વહ્ન્યભાવ લેવાય. તેથી અવ્યાપ્તિ આવે. પણ 'સામાન્ય' પદ

લેવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે સમવાયમાં રહેલ પર્વતાનુયોગિકત્વ એ ભલે પર્વતીયસંયોગમાં ન હોય પરંતુ વહ્નિસંયોગથી વહ્નિ પર્વતમાં રહે છે. એટલે પર્વતીયવહ્નિસંયોગમાં સંયોગનિષ્ઠ એવું તો પર્વતાનુયોગિકત્વ રહેલું છે. એટલે પર્વતીયવહ્નિસંયોગમાં પર્વતાનુયોગિકત્વ-સામાન્યનો અભાવ તો મળતો જ નથી. એટલે ઉભયાભાવ ન મળે. પરંતુ સંયોગમાં ઘટાભાવપ્રતિયોગીકત્વસામાન્ય + પર્વતાનુયોગિકત્વ સામાન્ય એ ઉભયનો અભાવ મળી જાય છે. જે સંયોગોમાં ઘટપ્રતિયોગીકત્વ છે, તે તમામમાં પર્વતાનુયોગિકત્વસામાન્યનો અભાવ છે જ. કેમકે પર્વતમાં સંયોગથી કોઈ ઘટ રહેતો નથી. અને જે સંયોગોમાં પર્વતાનુયોગિકત્વ છે, ત્યાં ઘટપ્રતિયોગીકત્વ-સામાન્યનો અભાવ છે આમ બધા સંયોગોમાં ઉભયાભાવ મળી જ જાય. માટે ઘટાભાવ લેવાય એટલે લક્ષણ ઘટી જાય.

જાગદીશી - તાદૃશોભયાભાવશ્ચ, -સ્વરૂપસમ્બન્ધેન બોધ્યઃ,

તેન સમવાયાદિના તદુભયાભાવસ્ય સમ્બન્ધમાત્રે સત્ત્વેઽપિ સદ્ધેતૌ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્રાપિ તાદૃશોભયાભાવઃ સ્વરૂપાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકો બોદધવ્યઃ । અન્યથા તુ સંયોગસામાન્યે વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વ-પર્વતાનુયોગિકત્વોભયસ્ય સમવાયેન તુ અભાવ એવ વર્તતે । તાદૃશોભયસ્ય સ્વરૂપેણૈવ વૃત્તિત્વાત્ । इत्थं च वह्न्यभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् सद्धेतावव्याप्तिर्भवेत् । સ્વરૂપેણાવચ્છિન્નપ્રતિ-યોગિતાકસ્યોભયાભાવસ્ય વિવક્ષણે તુ ન દોષઃ । સંયોગસામાન્યે વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વપર્વતાનુયોગિકત્વ-સામાન્યોભયસ્ય સ્વરૂપેણાભાવસ્તુ ન વર્તતે । પર્વતીયસંયોગાદૌ તાદૃશોભયસ્ય સ્વરૂપેણ વૃત્તિત્વાત્ । અતો ન વહ્ન્યભાવો લક્ષણઘટકઃ, અતોઽભાવાન્તરમાદાય લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । અત્ર સ્વરૂપેણ તાદૃશોભયસ્યાભાવ વિવક્ષણાભાવેઽપિ યદ્ અસંભવો ન પ્રતિપાદિતઃ । તત્તુ વ્યાપ્યવૃત્તિસ્થલીયલક્ષણસ્ય સમન્વયસંભવાદિતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં, આ જે ઉભયાભાવ લેવાનો છે. એ સ્વરૂપસંબંધ-અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાક જ લેવાનો. બાકી તો સધ્ધેતુમાં અવ્યાપ્તિ આવે. વહ્નિમાન ધૂમાત્માં સંયોગસામાન્યમાં આ વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ + પર્વતાનુયોગિકત્વ ઉભય સ્વરૂપથી છે. પણ સમવાયથી તો એ ઉભય નથી. અર્થાત્ સંયોગસામાન્યમાં સમવાયથી તો તાદૃશોભયનો અભાવ જ મળે. એટલે સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અવ્યાપ્તિ આવે. વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થળે પ્રતિયોગીવ્યધિકરણતા વિનાનું લક્ષણ ઘટી જાય છે. એટલે અસંભવદોષ નથી આપ્યો. પણ અવ્યાપ્તિદોષ આપ્યો છે. પણ સ્વરૂપથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાવાળો એવો જ ઉભયાભાવ કહેવાથી વાંધો ન આવે. સંયોગસામાન્યમાં વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ + પર્વતાદિ-અનુયોગિકત્વ એ ઉભય સ્વરૂપથી તો રહે જ છે. એટલે તેનો અભાવ ન મળે એટલે વહ્ન્યભાવ લક્ષણઘટક ન બને. પરંતુ ગગનાભાવાદિ બને. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - 'एतद्धटवान् कालान्तरीय-तद्धटत्वा'दित्यादावेतद्धटत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिकत्वविशिष्ट-तद्धटानुयोगिकत्वाप्रसिद्धे: —अभावान्तरमादायाऽतिव्याप्तिः,—

चन्द्रशेखरीया : ननु तादृशप्रतियोगिकत्वविशिष्टं यत् तादृशानुयोगिकत्वं तदभावस्यैव विवक्षा कथं न क्रियते, कथं उभयाभावपर्यन्तानुधावनं घटमञ्चतीति चेत् अत्रोच्यते । यदि हि तादृशप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य तादृशानुयोगिकत्वस्याभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये विवक्ष्यते, तदा तु एतद्घटवान् कालान्तरीयतद्घटत्वादित्यत्र तादात्म्येन एतद्घटसाध्यकस्थले अतीतकालीनघटत्वात्मके व्यभिचारिणि हेतौ अतिव्याप्तिर्भवेत् । तथा हि विशिष्टस्याभावो यदि ग्रहीतुमिष्यते, तदा प्रथमं तु कस्मिंश्चित् सम्बन्धे तादृशानुयोगिकत्वं तादृशप्रतियोगिकत्वं च साधनीयम् । तेन तादृशप्रतियोगिकत्वविशिष्टं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशानुयोगिकत्वं भवेत् । यथा पर्वतीयवह्निसंयोगे वह्निप्रतियोगिकत्व-पर्वतानुयोगिकत्वोभयं वर्तते । अतः तत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्निप्रतियोगिकत्वविशिष्टं पर्वतानुयोगिकत्वं भवति । तत्पश्चात् तदभावः प्रसिद्धो भवति । विशिष्टस्य प्रसिद्धिं विना तदभावप्रसिद्धिस्तु न संभवति । तथा चात्रापि व्यभिचारिहेतौ साध्याभावो यदि लक्षणघटको भवेत् । तदैव नातिव्याप्तिर्भवेत् । अन्यथा तु गगनाभावमादायातिव्याप्तिर्भवेदेव । अतोऽत्र साध्याभावो लक्षणघटकत्वेन ग्राह्यः, किन्तु न स लक्षणघटकत्वेन ग्रहीतुं शक्यते । तथा हि- कालान्तरीयतद्घटत्वाधिकरणं तु तद्घट एव भवति । साध्याभावश्च एतद्घटभावरूपः, तत्प्रतियोगितावच्छेद-कैतद्घटत्वावच्छिन्नः एतद्घटः, स च संयोगेन भूतले, तादात्म्येन स्वस्मिन्, समवायेन स्वावयवे, कालिकेन वर्तमानघटपदादौ वर्तते । किन्तु अतीतकालीनतद्घटात्मके हेत्वधिकरणे तु न केनापि सम्बन्धेन वर्तते, विभिन्नकालीनयोः कालिकसम्बन्धेनापि परस्परवृत्तित्वाभावात् । तथा च एतद्घट-प्रतियोगिकत्वं संयोगसमवा यदिरूपेषु सम्बन्धेषु वर्तते, तेषु च कुत्रापि तद्घटानुयोगिकत्वं नास्ति । येषु च संयोगादिषु तद्घटानुयोगिकत्वं वर्तते, तेषु कुत्रापि एतद्घटप्रतियोगिकत्वं नास्ति । इत्थं च कस्मिन्नपि सम्बन्धे एतद्घटप्रतियोगिकत्वं तद्घटानुयोगिकत्वं च न वर्तते । अतोऽत्र एतद्घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टं तद्घटानुयोगिकत्वं एव अप्रसिद्धं । अतः तदभावोऽपि साध्यतावच्छेदकतादात्म्ये ग्रहीतुमशक्यः । अतः साध्याभावो लक्षणघटको न भवति । किन्तु तद्घटे तदानीं वर्तमानस्य संयोगेन जलस्याभावो गृह्यते । यतः तस्मिन् संयोगे तद्घटानुयोगिकत्वं जलप्रतियोगिकत्वञ्च वर्तते । अतो जलप्रतियोगिकत्वविशिष्टं तद्घटानुयोगिकत्वं तत्र प्रसिद्धं । तस्य च साध्यतावच्छेदकैतद्घटतादात्म्येऽभावो वर्तते । इत्थं च तादृशजलाभावस्यैव लक्षणघटकत्वसंभवादतिव्याप्तिः । एवं संयोगेन गगनस्य वृत्तितामते तु गगनं संयोगेन तद्घटे वर्तते । अतः तस्मिन् संयोगे गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टं तद्घटानुयोगिकत्वं प्रसिद्धं भवति । तदभावस्तु एतद्घटतादात्म्ये वर्तते । एवं गगनाभावस्यापि लक्षणघटकत्वसंभवेन तमादायापि अतिव्याप्तिः संभवति । एवं तद्घटज्ञानं विषयतया तद्घटे वर्तते । तथा च विषयतासम्बन्धे तद्घटानुयोगिकत्वं तादृशज्ञानप्रतियोगिकत्वविशिष्टं प्रसिद्धमस्ति । तस्य च एतद्घटतादात्म्येऽभावो वर्तते । अतः तद्घटज्ञानाभावमादायाऽपि लक्षणसमन्वयः संभवति ।

न च एवंगीत्या लक्षणघटकतादृशगगनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्यपि एतद्घटत्वं भवति । तथापि एतद्घटत्वाधिकरणे एतद्घटे तद्घटत्वात्मकहेतुस्तु केनापि सम्बन्धेन नैव वर्तते । अतः कालान्तरीयतद्घटत्वे एतद्घटसामानाधिकरण्यं नास्ति । तथा च व्याप्तिलक्षणस्यातिव्याप्तिः न भवत्येव । यदि हि 'एवमपि एतद्घटे तद्घटत्वनिरूपितव्यापकता तु तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकत्वरूपाऽतिव्याप्ता भवत्येव, सापि

ન યુક્તા' ઇતિ વિભાવ્યતે । તદા તુ હેત્વધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાઽવચ્છેદકત્વે સતિ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વે સતિ સાધ્યતાવચ્છેદકત્વં ઇતિ વ્યાપકતાલક્ષણે વક્તવ્યમ્ । એતદ્ઘટત્વં તુ હેત્વધિકરણકાલાન્તરીય-તદ્ઘટનિરૂપિતવૃત્તિતાઽવચ્છેદકં નૈવ ભવતિ । તદ્ઘટે કેનાઽપિ સમ્બન્ધેનૈતદ્ઘટસ્યાવર્તમાનત્વાત્ । તથા ચ હેત્વધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાવચ્છેદકત્વઘટિતં વ્યાપકતાલક્ષણમપિ ન તત્રૈતદ્ઘટેઽતિવ્યાપ્તં ભવતીતિ ન કોઽપિ દોષઃ । તથા ચ વિશિષ્ટાભાવ એવ લક્ષણઘટકત્વેન વક્તું યુક્તઃ ઇતિ વાચ્યમ્

ચન્દ્રશેખરીયા : એમ જો યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વ-સામાન્ય + હેત્વધિકરણીભૂત યત્કિચિત્ અનુયોગિકત્વસામાન્યોભયાભાવ લેવાને બદલે તાદૃશપ્રતિયોગીકત્વથી વિશિષ્ટ એવા તાદૃશાનુયોગિકત્વનો અભાવ કહીએ તો મોટો વાંધો આવે. કેમકે તાદૃશપ્રતિયોગીકત્વ વિશિષ્ટ તાદૃશાનુયોગિકત્વ મેળવવું હોય તો એક જ સંબંધમાં એ બે રહેલા હોવા જ જોઈએ. તો જ સામાના.સંબંધથી તા. પ્રતિયોગિકત્વવિશિષ્ટ તા.અનુ.ત્વ બને. અને એ મળે પછી જ તેનો અભાવ લઈ શકાય. હવે આમ થવાથી તો “એતદ્ઘટવાન્ કાલાન્તરીયતદ્ઘટત્વાત્” આ સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. અહીં કાલાન્તરીયતદ્ઘટત્વ તો કાલાન્તરીયતત્ત્વટમાં જ રહેવાનું છે. અને તેમાં સાધ્યતાવચ્છેદક તાદાત્મ્યથી એતદ્ઘટ રહેતો નથી. માટે આ સ્થાન ખોટું છે. એટલે અહીં તાદાત્મ્યમાં સાધ્યાભાવને લઈને વિશિષ્ટાભાવ માનવો જોઈએ. એ માટે પહેલાં ક્યાંક વિશિષ્ટ મળવું જોઈએ. તો જ તેનો અભાવ લેવાય. હવે એતદ્ઘટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એતદ્ઘટત્વ છે. તદવચ્છિન્ન-એતદ્ઘટપ્રતિયોગીક તો આ ઘટને રાખનારો સંયોગ + સમવાય + તાદાત્મ્યાદિ બને. પણ આ કોઈપણ સંબંધોમાં કાલાન્તરીયતદ્ઘટવાનુયોગિકત્વ નથી જ. કેમકે એતદ્ઘટના સંયોગાદિસંબંધો એ કાલાન્તરીયતદ્ઘટમાં નથી જ મળવાના. જો કાલિકથી એતદ્ઘટ કાલાન્તરીયતદ્ઘટમાં રહી જાય. તો હજી કાલિકમાં એતદ્ઘટપ્રતિયોગીકત્વ + કાલાન્તરીય તદ્ઘટાનુયોગિકત્વ મળે. પણ વર્તમાનકાલીન વસ્તુ કાલિકથી ભૂતકાલીનાદિવસ્તુમાં રહી શકતી જ નથી એટલે કાલિકમાં પણ આ બે વસ્તુ મળવાની નથી. આમ કોઈપણ સંબંધમાં એતદ્ઘટપ્રતિયોગીકત્વવિશિષ્ટ — તદ્ઘટાનુયોગિકત્વ પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી તેનો અભાવ પણ ન લેવાય અને તો પછી ગગનાભાવને લઈને અતિવ્યાપ્તિ આવે. ગગન એ સંયોગથી રહેનારો માનનારાના મતે સંયોગમાં ગગનપ્રતિયોગીકત્વ + તદ્ઘટાનુયોગિકત્વ બે ય છે. ગગન એ સંયોગથી તે ઘટમાં રહેતો જ હતો. આમ અહીં સંયોગમાં તાદૃશવિશિષ્ટ પ્રસિદ્ધ બની જાય. અને તેથી સાધ્યતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યમાં વિશિષ્ટાભાવ લઈ શકાય. આમ ગગનાભાવ લઈને લક્ષણ ઘટી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે. અથવા તો જ્ઞાન એ વિષયિતાસંબંધથી તદ્ઘટમાં રહેતું હતું. એટલે તેમાં=વિષયિતામાં જ્ઞાનપ્રતિયોગીકત્વ + તદ્ઘટાનુયોગિકત્વ મળી જવાથી તાદૃશવિશિષ્ટ મળે અને તેથી સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં વિશિષ્ટાભાવ મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : આ સ્થલે વ્યાપ્તિલક્ષણમાં “હેત્વધિકરણનિરૂપિતવૃત્તિતાવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક” પદ મુકવાથી વાંધો ન આવે. એતદ્ઘટત્વ એ તદ્ઘટનિરૂપિતવૃત્તિતાનું અવચ્છેદક બનતું જ નથી. માટે તેમાં અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી. બીજી વાત એ કે કદાચ આ પદ ન મુકો તો પણ ભલે એતદ્ઘટત્વ તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક તરીકે મળી જાય. પણ એતદ્ઘટત્વાવચ્છિન્ન એતદ્ઘટત્વ એ તો સમવાયથી એતત્કપાલમાં, કાલિકથી વર્તમાનપદાર્થોમાં, તાદાત્મ્યથી પોતાનામાં અને સંયોગથી ભૂતલમાં રહે છે. ત્યાં કોઈપણ સ્થાને કોઈપણ સંબંધથી કાલાન્તરીયતત્ત્વટત્વ રહેતું જ ન હોવાથી હેતુમાં સાધ્યસામાનાધિકરણ જ ન આવતા વ્યાપ્તિલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

जागदीशी - गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्ट-महाकालानुयोगिकत्वाप्रसिद्ध्या

गगनाभावमादाय प्रकृताव्याप्तिवारणासम्भवश्च स्यात्,

—अतो निस्तुप्रतियोगिकत्वविशिष्ट-यत्किञ्चिद्धेत्यधिकरणानुयोगिकत्वसामान्याभावं परित्यज्य—‘तदुभयसामान्याभाव’—उक्तः ।

चन्द्रशेखरीया : एवं अत्रातिव्याप्तिनिवारणसंभवेऽपि कालिकेन घटवान् महाकालत्वादित्यत्र तु अव्याप्तिनिवारणं दुःशकं स्यात् । यतः तत्र गगनाभावमादायैवास्माभिः लक्षणसमन्वयः कर्तुं शक्यः । निरुक्तविवक्षणे तु गगनाभावोऽपि न ग्रहीतुं शक्येत । गगनं यदि केनापि सम्बन्धेन महाकाले वर्तते, तदा तत्सम्बन्धे गगनप्रतियोगिकत्वं महाकालानुयोगिकत्वं च संभवेत् । तदैव च गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टं महाकालानुयोगिकत्वं प्रसिद्धं भवेत् । किन्तु गगनस्य केनापि सम्बन्धेन (संयोगादिना) महाकालेऽवर्तमानत्वात् न कुत्रापि सम्बन्धे तादृशं विशिष्टं भवति । तत्प्रसिद्धि-अभावाच्च साध्यतावच्छेदककालिके तदभावोऽपि न ग्रहीतुं शक्येत । इत्थं च गगनाभावस्यापि लक्षणघटकत्वासंभवात्त-त्राव्याप्तिर्दुवारा स्यात् । अतो विशिष्टाभावमपहाय तादृशोभयाभावविवक्षा कृता । तत्र तु न कोऽपि दोषः । यतः उभयाभावविवक्षायां एकत्रैव सम्बन्धे उभयप्रसिद्धि-आवश्यकता नास्ति । तथा च कालिके संयोगनिष्ठस्य गगनप्रतियोगिकत्वस्याभावो वर्तते । अतः कालिके गगनप्रतियोगिकत्वसामान्य-महाकालानुयोगिकत्वसामान्योभयाभावो वर्तते । तथा च गगनाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् नाव्याप्तिः भवति ।

अतिगंभीरमेतत्तत्त्वं । अतः उपरिष्ठात् प्रतिपाद्यमाना पदार्थाः दृढं मनसि अवधारणीयाः । तथा हि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यः उभयाभावो विवक्षितः । तत्र ‘साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तादृशोभयं अस्ति न वा ?’ इति प्रश्नो न करणीयः । यतः एवं सति महानसीयसंयोगे वह्निप्रतियोगिकत्व-पर्वतानुयोगिकत्वोभयं नास्ति । अतः ‘तादृशसम्बन्धसामान्ये तादृशोभयं नास्ति’ इत्येव वक्तव्यं स्यात् । तथा च उभयाभावो वह्न्यभावमादाय मीलितः, अतोऽव्याप्तिर्भवेत् । अतः ‘तादृशसम्बन्धसामान्ये तादृशोभयाभावोऽस्ति न वा ?’ इत्येवं प्रश्नः करणीयः । पर्वतीयवह्निसंयोगे तु तादृशोभयस्य विद्यमानत्वात् ‘संयोगसामान्ये तादृशोभयाभावो अस्ति न वा’ इति प्रश्नस्य “नास्ति” इत्येव समाधानं भवति । तथा च तादृशोभयाभावस्या सत्त्वात् न वह्न्यभावः लक्षणघटकः इति न अव्याप्तिः । अत्रापि संयोगसामान्ये ‘तादृशोभयाभावो नास्ति’ इति अस्य “तादृशोभयाभावाभावः तादृशोभयरूपोऽस्ति” इति अर्थो न कर्तव्यः । संयोगसामान्ये तादृशोभयस्यासत्त्वात् । अतः केवलं संयोगसामान्ये तादृशोभयाभावो नास्ति इत्येव वक्तव्यम् । “साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धसामान्यान्तर्गते एकस्मिन्नपि सम्बन्धे यदि तादृशोभयं वर्तते, तदा सम्बन्धसामान्ये तादृशोभयाभावो न वर्तते” इति निष्कर्षः ।

यदि हि हेत्वधिकरणं यत्किञ्चित् नोपादीयेत तदा तु सर्व-हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वसामान्यं लक्षणघटकं भवेत् । तथा च अव्याप्त्यादिदोषाः भवेयुः । यतः पर्वतीयवह्निसंयोगादौ सर्वहेत्वधिकरणानुयोगिकत्वं

નાસ્ત્યેવ । એકસ્ય સંયોગસ્ય સર્વેષુ હેત્વધિકરણેષુ અર્વતમાનત્વાત્ । તથા ચ સંયોગસામાન્યે વહિપ્રતિયોગિકત્વ સામાન્ય-સર્વહેત્વધિકરણાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વેનાવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । અતો યત્કિંચિત્પદમુપાત્તમ્ । તથા ચ હેત્વધિકરણત્વેન કિમપિ હેત્વધિકરણં ગ્રહીતું શક્યતે, કિન્તુ તત્ પૃથક્ પૃથક્ એવ ગ્રાહ્યમ્ । પર્વતમાદાય મહાનસમાદાય ચત્વરમાદાય વા લક્ષણસમન્વયો વિધાતવ્યઃ । યુગપદેવ સર્વેષાં હેત્વધિકરણાનાં ગ્રહણમેવ યત્કિંચિત્પદેન નિષિદ્ધમ્ । પૃથક્ પૃથક્ તુ કસ્યાપિ હેત્વધિકરણસ્ય ગ્રહણે ન નિષેધઃ કૃતઃ ઇતિ બોધ્યમ્ । એવં ‘સમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યં અસ્તિ ન વા’ ઇતિ ન પ્રષ્ટવ્યમ્ । કિન્તુ ‘સમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વસામાન્ય-અભાવઃ અસ્તિ ન વા’ ઇતિ પ્રષ્ટવ્યમ્ । એવં ‘સમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશાનુયોગિકત્વસામાન્ય-અભાવઃ અસ્તિ ન વા’ ઇતિ ન પ્રષ્ટવ્યમ્ । કિન્તુ ‘સમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશાનુયોગિક-ત્વસામાન્ય-અભાવઃ અસ્તિ ન વા’ ઇતિ પ્રષ્ટવ્યમ્ । અત્ર યુક્તયસ્તુ અનન્તરોદિતા સ્વયમેવાવગન્તવ્યાઃ । અત્ર બહુ વક્તવ્યમ્ તત્તુ વિસ્તરભયાત્ નોચ્યતે ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : ભલે, પણ આ રીતે વિશિષ્ટાભાવની વિવક્ષા કરીએ તો “ઘટવાન મહાકાલત્વાત્”માં જ અવ્યાપ્તિ આવે. કેમકે અહીં અમે ગગનાભાવને લઈને લક્ષણસમન્વય કરતા હતા. બીજો અભાવ તો લેવાતો જ ન હતો. પણ હવે તો ગગનાભાવ પણ ન લેવાય, કેમકે સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકમાં ગગનપ્રતિયોગિકત્વવિશિષ્ટ-મહાકાલાનુયોગિકત્વનો અભાવ મળે તો જ ગગનાભાવ લક્ષણઘટક લેવાય. એ માટે પહેલાં તો કોઈક સંબંધમાં એ વિશિષ્ટને પ્રસિદ્ધ કરવું પડશે. પણ એ તો શક્ય જ નથી. કેમકે ગગન પોતે મહાકાલમાં કોઈપણસંબંધથી રહેતું હોત તો જ એ સંબંધમાં ગગનપ્રતિયોગિકત્વ + મહાકાલાનુયોગિકત્વ એ બે મળત અને તો પછી સંબંધમાં ગગનપ્રતિયોગિકત્વ વિશિષ્ટ એ મહાકાલાનુયોગિકત્વ બનત. પણ એવું તો થતું જ નથી. એટલે વિશિષ્ટ જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી કાલિકમાં વિશિષ્ટનો અભાવ પણ ન લેવાય. આમ હવે તો ગગનાભાવ પણ ન લઈ શકાતા અવ્યાપ્તિનું નિવારણ થઈ જ ન શકે. માટે જ અમે વિશિષ્ટને છોડી ઉભયનો અભાવ લીધો છે. ઉભયમાં તો ગગનપ્રતિયોગિકત્વ તાદાત્મ્યસંબંધમાં પ્રસિદ્ધ છે અને મહાકાલાનુયોગિકત્વ કાલિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં વિશિષ્ટની વિવક્ષા જ ન હોવાથી “બે ય એકમાં જ મળવા જોઈએ” એવું જરૂરી નથી. બે યની જુદી જુદી ક્યાંય પણ પ્રસિદ્ધિ જોઈએ. એટલે તાદાત્મ્યમાં ગગનપ્રતિયોગિકત્વ છે અને કાલિકમાં મહાકાલાનુયોગિકત્વ છે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધસામાન્યમાં તાદાત્મ્યનિષ્ઠ એવા ગગનપ્રતિયોગિકત્વનો અભાવ હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જાય. આમ ગગનાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. આ કારણસર જ અમે વિશિષ્ટાભાવ ન કહેતા ઉભયાભાવ કીધો છે.

આ પ્રમાણે, બધાં પદોનું પ્રયોજન બતાવી દીધું. આ લક્ષણમાં નીચેની બાબતો બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી. જેથી સમજવામાં ભુલ ન થાય.

(i) સાધ્યતાવચ્છેદક એવા જેટલા સંબંધો મળે, એ તમામે તમામમાં તાદૃશોભય છે કે નથી ? એ પ્રશ્ન નથી પુછવાનો કેમકે જો એમ કરો, તો તો વહ્નિમાન ધૂમાત્માં જ વાંધો આવે, અહીં તમામે તમામ સંયોગમાં તો મહાનસીયવહ્નિસંયોગ પણ છે. તેમાં વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વ + પર્વતાનુયોગિકત્વ નથી. (યત્કિંચિત્ હેત્વધિકરણપર્વત લીધું છે.) એટલે તેમાં ઉભય નથી. માટે સંબંધસામાન્યમાં ઉભય છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર “ના” આવે. એટલે કે ‘ઉભયાભાવ છે’ એમ અર્થ નીકળે. અર્થાત્ વહ્ન્યભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતાં અવ્યાપ્તિ આવે. એટલે પ્રશ્ન એમ પુછવો કે “સા.અવ. સંબંધસામાન્યમાં=તમામે તમામ સંબંધોમાં તાદૃશોભયાભાવ છે?”

હવે જુઓ. તમામસંબંધોની અંદર પર્વતવૃત્તિવહ્નિસંયોગ પણ આવે અને તેમાં તો વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ+પર્વતાનુયોગીકત્વ છે જ. એટલે સંયોગસામાન્યમાં=તમામે તમામ સંયોગોમાં તાદશોભયાભાવ છે ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર “ના” જ આવે. કેમકે પર્વતીય સંયોગમાં તો તાદશોભયાભાવ નથી જ. અહીં પણ તમામ સંયોગોમાં તાદશોભયાભાવનો અભાવ છે = તાદશોભય છે. એવો અર્થ ન જ કરાય. કેમકે તમામ સંયોગોમાં તો તાદશોભય નથી જ. અમુકમાં જ છે. એટલે તમામ સંયોગોમાં તાદશોભયાભાવ નથી એટલું જ બોલવું. એનો અર્થ ઉભય છે એ અર્થ ન કરવો. આનો સીધો અર્થ એ જ છે કે, “એકપણ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધમાં તાદશોભય મળે તો પછી ત્યાં સંબંધ સામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળે.”

(ii) હેત્વધિકરણ તરીકે યત્કિચિત્ લખવાનું કારણ એ કે કોઈપણ સંબંધ “તમામે તમામ હેત્વધિકરણો એ અનુયોગિ છે જેનો” એવો તો બનવાનો જ નથી. એટલે અહીં એટલો જ આશય છે કે હેત્વધિકરણ તરીકે તમે કોઈપણ લઈ શકો, પણ બધા જુદા જુદા લેવાના. એક સાથે બધાની વિવક્ષા ન કરાય. ૧-૧ લઈને તમે બધા જ હેત્વધિકરણ લઈ શકો, તેમાં કોઈ વાંધો નથી. એટલે જ ‘ધૂમવાન્ વહ્નિ:’માં યત્કિચિત્ તરીકે પર્વત લો, તો તો લક્ષણસમન્વય જ થઈ જાય. પણ યત્કિચિત્ હેત્વધિકરણ તરીકે વારાફરતી બધા જ લઈ શકાય. એટલે અયોગોલક પણ લેવાય અને ત્યારે તો તમામ સંયોગોમાં ઉભયાભાવ મળી જતા ધૂમાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

(iii) જેમ સંબંધસામાન્યમાં ઉભયાભાવની વિવક્ષા (નં. ૧) કરી તેમ એ પણ સમજવું કે, “સંબંધસામાન્યમાં નિરુક્તિપ્રતિયોગીપ્રતિયોગીકત્વસામાન્ય છે ?” એમ ન પૂછવું કેમકે તો પછી સંયોગસામાન્યમાં સમવાયનિષ્ઠ વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ ન જ હોવાથી તાદશસામાન્યનો અભાવ મળી જતા સાધ્યાભાવ=વહ્નિ-અભાવ જ લક્ષણઘટક બને. પરિણામે અવ્યાપ્તિ આવે. એટલે એમ પ્રશ્ન પૂછવો કે તમામે તમામ સા.અ. સંબંધોમાં તાદશપ્રતિયોગીકત્વ સામાન્યનો અભાવ છે ?” જો હા, તો ઉભયાભાવ મળે એટલે તમામ સંયોગોની અંતર્ગત વહ્નિસંયોગમાં તો વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વસામાન્યનો અભાવ નથી જ, કેમકે એમાં પર્વતીયાદિવહ્નિ-પ્રતિયોગીકત્વ રહેલું જ છે. એટલે વહ્નિભાવ ન લેવાય માટે વાંધો ન આવે. એ જ રીતે “તમામ સા.અ. સંબંધોમાં હેત્વધિકરણાનુયોગીકત્વસામાન્ય છે ?” એમ ન પૂછતા “તાદશસામાન્યાભાવ છે ? એમ પૂછવું. જો “હા” તો ત્યાં તેના દ્વારા ઉભયાભાવ મળી ગયેલો ગણાય. સીધી વાત એ કે તમામે તમામ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધોમાં ઉભયાભાવ જે અભાવને લઈને મળે તે અભાવ લક્ષણઘટક બની શકે.

જાગદીશી - ન ચ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિક(ત્વવિશિષ્ટ-) સમ્બન્ધસામાન્યે, -હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચિદ્વ્યક્ત્યનુયોગિક(ત્વવિશિષ્ટ) સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વસ્ય,

તથાવિધસમ્બન્ધસામાન્યે વા, -યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વસ્ય વ્યતિરેક:,-તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકસ્ય કથં નોક્તમિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધ-સામાન્યે હેત્વધિકરણયત્કિચિદ્વ્યક્ત્યનુયોગિકસાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વાભાવઃ, તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વં સાધ્યતાવચ્છેદકે વિવક્ષ્યતામ્ । તાવતૈવ લક્ષણઘટનસંભવાત્ ગુરુભૂતલક્ષણાશ્રયણમયુક્તં । **વહ્નિમાન્ ધૂમાદિ**ત્યત્ર વહ્ન્યભાવો લક્ષણઘટકો ન ભવતિ । તથા હિ વહ્નિપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં યત્ વહ્નિત્વં, તદવચ્છિન્નઃ વહ્નિઃ, સ પ્રતિયોગિ યસ્ય, તાદૃશઃ સમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, સમવાયઃ, તાદાત્મ્યમ્, કાલિકશ્ચ । તત્ર હેત્વધિકરણં પર્વતઃ, તદનુયોગિકઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ વહ્નિસંયોગઃ । સ એવ વહ્નિપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધસામાન્યાન્તર્ગતઃ । તથા ચ વહ્નિપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધસામાન્યાન્તર્ગતે પર્વતીયવહ્નિસંયોગે પર્વતાનુયોગિક-સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધત્વસ્ય સત્વાત્ તાદૃશસમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશસમ્બન્ધત્વાભાવો ન વર્તતે । અતો ન વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા ગ્રહીતું શક્યા । કિન્તુ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટપ્રતિયોગિકાઃ સમ્બન્ધાઃ ઘટસંયોગઃ, ઘટસમવાયઃ, ઘટતાદાત્મ્યં, ઘટીયકાલિકશ્ચ । તત્ર સમવાયતાદાત્મ્યકાલિકેષુ તુ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વાભાવઃસ્ફુટ એવ । ઘટીયસંયોગે યદ્યપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધત્વં વર્તતે । તથાપિ ઘટીયસંયોગઃ પર્વતાનુયોગિકો ન ભવતિ । અતઃ તસ્મિન્ પર્વતાનુયોગિકસાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વસ્યાભાવ એવ વર્તતે । તથા ચ ઘટપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધ-સામાન્યે તાદૃશસમ્બન્ધત્વાભાવસત્વાત્ ઘટીયપ્રતિયોગિતા એવ લક્ષણઘટકા, તદનવચ્છેદકં વહ્નિત્વમિતિ લક્ષણસમન્વયાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । એવં કાલિકેન ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્ ઇત્યત્ર ગગનાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ગગનત્વાવચ્છિન્નગગનપ્રતિયોગિકં સમ્બન્ધસામાન્યં તાદાત્મ્યં, સંયોગેન ગગનસ્ય વૃત્તિતામતે સંયોગશ્ચાપિ, ન તુ કાલિકઃ । તથા ચ તાદૃશસમ્બન્ધસામાન્યે તાદાત્મ્યસંયોગાદિસ્વરૂપે કાલિકસમ્બન્ધત્વાભાવાદેવ મહાકાલાનુયોગિકકાલિકસમ્બન્ધત્વાભાવો વર્તતે । અતો ગગનનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે, તદનવચ્છેદકં ઘટત્વમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકમિતિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

અથવા હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચિદ્વ્યક્ત્યનુયોગિકસાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યે યાદૃશપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વાભાવઃ, તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકં ઇત્યપિ વક્તું શક્યતે । ‘**વહ્નિમાન્ ધૂમાદિ**’ત્યત્ર પર્વતાનુયોગિકસાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસામાન્યાન્તર્ગતે પર્વતીયવહ્નિસંયોગે વહ્નિત્વાવચ્છિન્નપર્વતીયવહ્નિપ્રતિયોગિકત્વં વર્તતે । અતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકતાદૃશસમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વાભાવો નાસ્તિ । તથા ચ ન વહ્ન્યભાવો લક્ષણઘટકઃ, કિન્તુ પર્વતાનુયોગિકસંયોગસમ્બન્ધસામાન્યે ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટપ્રતિયોગિકત્વાભાવો વર્તતે એવ ઇતિ ઘટીયપ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે, તદનવચ્છેદકં વહ્નિત્વમ્ ઇતિ લક્ષણસમન્વયઃ । એવં મહાકાલત્વાધિકરણમહાકાલાનુયોગિકસાધ્યતાવચ્છેદકે કાલિકસમ્બન્ધસામાન્યે ગગનત્વાવચ્છિન્નગગનપ્રતિયોગિકત્વાભાવો વર્તતે । અતો ગગનીયપ્રતિયોગિતામાદાય લક્ષણસમન્વયસંભવાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । ઇત્યં ચ અન્યતરવિવક્ષ્યૈવાવ્યાપ્તિદોષનિરાકરણસંભવેઽપિ ગુરુતરલક્ષણપ્રતિપાદનમયુક્તમિતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ લક્ષણમાં ગૌરવ છે. એના કરતા તો આ પ્રમાણે કહો કે “યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકસંબંધસામાન્યમાં હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચિદ્વ્યક્તિ-અનુયોગિક-સાધ્યતા-અવચ્છેદકસંબંધત્વનો અભાવ હોય. તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક લેવાનું.”

‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ એમાં ધારો કે વહ્ન્યભાવ લઈએ તો વહ્નિનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન એવા વહ્નિઓ બને. અને ‘એ વહ્નિઓ એ છે પ્રતિયોગિ જેના એવા તો સંયોગ-સમવાય-કાલિકાદિ સંબંધો બને. હવે હેત્વધિકરણીભૂત પર્વત લઈએ, તો પર્વતાનુયોગિક એવો વહ્નિસંયોગ બને જ છે. અને એ પેલા વહ્નિપ્રતિયોગીક-સંબંધ સામાન્યમાં આવે જ છે. અને એમાં તો સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધત્વ છે જ. એટલે વહ્નિપ્રતિયોગીક તમામ સંબંધમાં તાદૃશસાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધત્વાભાવ મળતો નથી. માટે વહ્નિમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા ન લેવાય. પરંતુ ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક એવા ઘટત્વથી અવચ્છિન્ન ઘટો એ પ્રતિયોગી છે જેના એવા સંબંધ તરીકે ઘટસંયોગ, ઘટ સમવાય, ઘટ તાદાત્મ્ય, ઘટીય કાલિક સંબંધ મળે. એમાં સમવાય, તાદાત્મ્ય, કાલિકમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધત્વનો અભાવ સ્પષ્ટ છે. ઘટીયસંયોગમાં જો કે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધત્વ છે. તો પણ એ સંયોગ પર્વતાનુયોગિક નથી. એટલે એમાં પર્વતાનુયોગિકસાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધત્વનો અભાવ જ છે. આમ ઘટપ્રતિયોગિક તમામ સંબંધોમાં તાદૃશસંબંધત્વાભાવ મળે. એટલે ઘટીયપ્રતિયોગિતા લઈ શકાય. તેનો અનવચ્છેદક વહ્નિત્વ છે. માટે લક્ષણ ઘટી જાય છે.

અથવા બીજી રીતે એમ પણ કહેવાય કે “હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચિત્વ્યક્તિઅનુયોગિક એવા સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વનો અભાવ હોય, તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક લેવો.”

‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ સ્થલે ધૂમાધિકરણ એવા યત્કિચિત્વ્યક્તિ તરીકે ધારો કે પર્વત લઈએ તો ‘પર્વત એ અનુયોગિ છે જેનો’ એવા સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ તરીકે તો વહ્નિસંયોગ+વૃક્ષસંયોગ+પત્થરસંયોગાદિ આવે. એમાં આ કોઈપણ સંયોગમાં ઘટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વાવચ્છિન્નઘટપ્રતિયોગીકત્વ નથી. એટલે તાદૃશસંબંધસામાન્યમાં તાદૃશપ્રતિયોગીકત્વાભાવ મળી જાય. એટલે ધૂમાભાવીય પ્રતિયોગિતા લેવાય અને તેનો અનવચ્છેદક વહ્નિત્વ બની જાય.

આમ આ બેમાંથી કોઈપણ એક પદ્ધતિથી જ ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્ વગેરેમાં ગગનાભાવાદિ દ્વારા લક્ષણ ઘટી શકતું હતું. છતાં તમે મોટું લક્ષણ કેમ બનાવ્યું ?

જાગદીશી - ‘દ્રવ્યવાન્ પ્રમેયત્વાદિત્યાદૌ સંયોગેન સાધ્યતાયામતિવ્યાપ્ત્યાપત્તેઃ,
પ્રમેયાનુયોગિકસંયોગસામાન્યસ્યૈવ દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વેન સાધ્યાભાવસ્ય
લક્ષણાઘટકત્વાદિતિ ધ્યેયમ્ ।

एवञ्च कालिकसम्बन्धसामान्ये, —महाकालानुयौगिकत्वसत्त्वेऽपि,—गगनप्रति-
योगिकत्वविरहाद्गगनाभाव एव ‘घटवान् महाकालत्वादित्यादौ प्रतियोगिव्यधिकरणतया प्रसिद्ध
इति भावः ।

चन्द्रशेखरीया : न, एवं सति संयोगेन द्रव्यवान् प्रमेयत्वादित्यत्रातिव्याप्यापत्तेः । तथाहि
प्रथमविवक्षानुसारेण तु द्रव्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वावच्छिन्नानि यानि द्रव्याणि,
तत्प्रतियोगिकसम्बन्धास्तु द्रव्यसंयोग-द्रव्यसमवाय-द्रव्यतादात्म्य-द्रव्यकालिकादिरूपाः । इतश्च यदि

હેત્વધિકરણપદેન પ્રમેયત્વાધિકરણીભૂતાનિ ગુણાદીનિ ગૃહ્યેન્, તદા તદનુયોગિકસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસ્ય એવાપ્રસિદ્ધત્વાત્ કુત્રાપિ ગુણાદ્યનુયોગિકસંયોગસમ્બન્ધત્વાભાવોઽપિ ગ્રહીતું ન શક્યતે । તથા ચ ન દ્રવ્યસંયોગસમવાયાદિષુ તાદૃશસમ્બન્ધત્વાભાવો ગ્રહીતું શક્યતે । યદિ ચ પ્રમેયત્વાધિકરણત્વેન દ્રવ્યાણિ ગૃહ્યન્તે । તદા તુ તદનુયોગિક-સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધત્વં નિરૂક્તદ્રવ્યપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધસામાન્યાન્તર્ગતે દ્રવ્યસંયોગે વર્તતે । તથા ચ ન દ્રવ્યપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધસામાન્યે પ્રમેયત્વાધિકરણ-દ્રવ્યાનુયોગિકસાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધત્વાભાવો ગ્રહીતું શક્યતે, તસ્માત્ ન દ્રવ્યનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા યાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન ગ્રહીતું શક્યાઽપિ તુ ઘટાદિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા ઇતિ તામાંદાયાતિવ્યાપ્તિઃ । એવં દ્વિતીયવિવક્ષાનુસારેણ યદિ ચિન્ત્યતે, તદા પ્રમેયત્વાધિકરણગુણાદ્યનુયોગિક-સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસ્ય સંયોગસ્યૈવાપ્રસિદ્ધ્યા પ્રમેયત્વાધિકરણદ્રવ્યાનુયોગિકસંયોગસમ્બન્ધ એવ યત્કિંચિત્ હેત્વધિકરણાનુયોગિકસાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધપદેન ગ્રાહ્યઃ, તત્ર ચ ન કેવલં એકસ્મિન્નેવ સંયોગેઽપિ તુ સંયોગસામાન્યે દ્રવ્યપ્રતિયોગિકત્વં વર્તતે । યદિ હિ એકસ્મિન્ અપિ સંયોગે દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નદ્રવ્યપ્રતિયોગિકત્વં વર્તતે । તદાપિ સંયોગસામાન્યે તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વાભાવો ન ગ્રહીતું શક્યતે । અત્ર તુ સર્વસ્મિન્સંયોગે તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વં વર્તતે, તર્હિ કા વાર્તા તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વાભાવગ્રહણસ્યેતિ । તથા ચાત્રાપિ યાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન દ્રવ્યનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા દુરુપા, અતો ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાદાયાતિવ્યાપ્તિઃ સંભવેત્ । અતો ન વિવક્ષાદ્વયમપિ સમ્યક્ । કિન્તુ અસ્મદુક્તલક્ષણમેવ મન્તવ્યમ્ । એવઞ્ચ કાલિકસમ્બન્ધસામાન્યે મહાકાલાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવાસત્વેઽપિ ગગનપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવસત્વાત્ તદાદાયોભયાભાવો પ્રસિદ્ધ્યતિ ઇતિ ગગનાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વસંભવાત્ ન તત્રાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ સ્ખંડિતઃ પૂર્વપક્ષોઽસ્માભિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર પક્ષ : બે ય વિવક્ષામાં “દ્રવ્યવાન્ પ્રમેયત્વાત્” આ સ્થલે દ્રવ્ય જ્યાં સંયોગથી સાધ્ય છે, તેવા ખોટા સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે-પહેલી વિવક્ષામાં દ્રવ્યનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક દ્રવ્યત્વ બને. ‘તદવચ્છિન્ન દ્રવ્યો એ છે અનુયોગિ જેના’ એવા કાલિક+સંયોગ+તાદાત્મ્યાદિ મળે. હવે જો પ્રમેયત્વાધિકરણ તરીકે ગુણાદિ લેશો, તો ગુણાદ્યનુયોગિક એવો સંયોગ પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી તે નહીં લેવાય. એટલે પ્રમેયત્વાધિકરણ દ્રવ્ય જ લેવું પડે. અને દ્રવ્યાનુયોગિક-સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધત્વ તો દ્રવ્યપ્રતિયોગિકસંયોગમાં છે જ. એટલે દ્રવ્યપ્રતિયોગિકસંબંધસામાન્યમાં તાદૃશસંબંધત્વાભાવ નથી મળતો. એટલે પછી ઘટાભાવાદિ લઈ લક્ષણ સમન્વય કરી શકાય.

બીજી વિવક્ષામાં પ્રમેયત્વાધિકરણ ગુણાદિ લો તો ગુણાદિ-અનુયોગિક એવો સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ=સંયોગ પ્રસિદ્ધ જ નથી. એટલે હેત્વધિકરણ તરીકે ગુણાદિ ન લેવાય. અને જો દ્રવ્ય લો તો દ્રવ્યાનુયોગિક એવા સાધ્યતાવચ્છેદક સંયોગ સંબંધમાં તો દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નદ્રવ્યપ્રતિયોગિકત્વ છે જ. એટલે દ્રવ્યાનુયોગિકસંયોગ સામાન્યમાં દ્રવ્યાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન-દ્રવ્યપ્રતિયોગિકત્વનો અભાવ મળતો નથી જ. એટલે દ્રવ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા બીજા અભાવ દ્વારા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

અહીં પણ તાદૃશસંબંધસામાન્યમાં તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વાભાવ છે ? કે નહીં ? એમ જ પુછવાનું છે. અર્થાત્ એક પણ સા.અ.સંબંધમાં તા.પ્રતિયોગિકત્વ હોય, તો સંબંધસામાન્યમાં તદભાવ ન મળે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આ અનુમાનમાં તો પ્રમેયાનુયોગિક સંયોગસામાન્યમાં જ દ્રવ્યપ્રતિયોગિકત્વ છે. એટલે સુતરાં તદભાવ મળવાનો

નથી. જો એક જ સંયોગમાં દ્રવ્યપ્રતિયોગીકત્વ મળત, તોય તદભાવ ન લેવાત અહીં તો બધા સંયોગમાં મળે છે. પછી તો પુછવાનું જ શું ?

એટલે તમારી બે વિવક્ષા ખોટી છે.

મુળવાત પર આવીએ. આ રીતે કાલિકસંબંધસામાન્યમાં મહાકાલાનુયોગિકત્વ હોવા છતાં પણ ગગનપ્રતિયોગીકત્વ ન હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જાય અને એટલે ગગનાભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા 'ઘટવાનુ મહાકાલત્વાત્'માં અવ્યાપ્તિ આવતી નથી.

જાગદીશી - નનુ હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચ્છિદ્વક્ત્યનુયોગિકત્વં યદિ તદ્વૃત્તિત્વં, તદા 'ધૂમવાન્ વહ્ને'રિત્યાદાવતિવ્યાપ્તિઃ, ધૂમપ્રતિયોગિકસ્યાપિ સંયોગસ્ય કાલિકસમ્બન્ધેનાયોગોલક-વૃત્તિત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચ્છિદ્વક્ત્યનુયોગિકત્વં યદિ તદ્વ્યક્તિવૃત્તિત્વમેવ । તદા તુ 'ધૂમવાન્ વહ્ને'રિત્યાદૌ તથૈવાતિવ્યાપ્તિઃ । યતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસામાન્યાન્તર્ગતે ધૂમસંયોગે ધૂમપ્રતિયોગિકત્વ-અયોગોલકાનુયોગિકત્વોભયં વર્તતે, ધૂમસંયોગસ્ય કાલિકેનાયોગોલકવૃત્તિત્વાત્ તદ્વૃત્તિત્વસ્યૈવ તદનુયોગિકત્વેન ભવદ્ધિરેવાભિમતત્વાત્ । તથા ચ ન તત્ર ધૂમાભાવો લક્ષણઘટકઃ । તથા ચ સંયોગેન ગગનસ્યાવૃત્તિતામતે સંયોગસામાન્યે ગગનપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવમાદાય ગગનપ્રતિયોગિકત્વાયોગોલકા નુયોગિકત્વોભયાભાવઃ વર્તતે । અતો ગગનાભાવમાદાયાતિવ્યાપ્તિઃ । સંયોગેન ગગનવૃત્તિતામતે તુ સંયોગસામાન્યે જ્ઞાનપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવમાદાય જ્ઞાનપ્રતિયોગિકત્વ-અયોગોલકાનુયોગિકત્વોભયાભાવઃ વર્તતે । અતો જ્ઞાનાભાવમાદાયાતિવ્યાપ્તિર્ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : હેત્વધિકરણ-યત્કિચિત્વ્યક્તિ-અનુયોગિકત્વ=તદ્વ્યક્તિવૃત્તિત્વ એવો જો અર્થ લો, તો પછી 'ધૂમવાન્ વહ્ને:'માં અતિવ્યાપ્તિ આવે, કેમકે ત્યાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસામાન્યની અન્તર્ગત તરીકે પર્વતીયધૂમાદિસંયોગ પણ છે, અને તેમાં તો ધૂમપ્રતિયોગીકત્વ છે. હવે હેત્વધિકરણ તરીકે અયોગોલક લઈએ, તો પેલો સંયોગ તો કાલિકથી અયોગોલકમાં રહેલો જ છે. એટલે સંયોગ એ અયોગોલકવૃત્તિ છે. અર્થાત્ તેમાં અયોગોલકાનુયોગિકત્વ પણ છે જ. આમ એ પર્વતીયધૂમસંયોગમાં ઉભય મળી ગયું અને તેથી સા.અ.સંબંધસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળતા ધૂમાભાવ ન લેવાય. પણ ગગનાભાવ કે જ્ઞાનાભાવાદિને લઈને લક્ષણ ઘટી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે. સંયોગમાં જ્ઞાનપ્રતિયોગિકત્વાભાવ તો મળી જ જવાનો છે. અને ગગન એ સંયોગથી નથી રહેતું એ મતે સંયોગમાં ગગનપ્રતિયોગિકત્વાભાવ પણ મળી જવાનો. એટલે એ બે અભાવોમાંથી કોઈપણ દ્વારા લક્ષણસમન્વય થઈ જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી - યદિ ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસ્ય સંસર્ગતાનિયામકો ય: સમ્બન્ધસ્તેન સમ્બન્ધેન હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વમ્ (એવ) તદનુયોગિકત્વં,

ચન્દ્રશેખરીયા : યદિ ચાતિવ્યાપ્તિવિનિવારણાય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસ્ય સંસર્ગતાનિયામકો ય: સમ્બન્ધ: = સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધનિષ્ઠસમ્બન્ધતાયા અવચ્છેદકો ય: સમ્બન્ધ:, તેન સમ્બન્ધેન હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વમ્ તદનુયોગિકત્વં । તથા ચ ધૂમસાધ્યકેડત્રસ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદકધૂમસંયોગસમ્બન્ધ: સમવાયેનૈવ ધૂમે વર્તમાનો ગૃહ્યતે । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગનિષ્ઠસમ્બન્ધતાયા અવચ્છેદક: સમવાય:, તેન સમ્બન્ધેન ધૂમસંયોગસ્ય અયોગોલકવૃત્તિત્વેનૈવાયોગોલકાનુયોગિકત્વં ગણ્યતે । ધૂમસંયોગસ્તુ ન સમવાયેન અયોગોલકવૃત્તિરપિ તુ કાલિકાદિના । અતઃ ધૂમસંયોગે સમવાયેનાયોગોલકવૃત્તિત્વાત્મકસ્ય હેત્વધિકરણાયોગોલકાનુયોગિકત્વસ્યાભાવો વર્તત એવ । તથા ચ ધૂમાભાવો લક્ષણઘટકો ભવતીતિ નાતિવ્યાપ્તિ: ઇતિ વિભાવ્યતે ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધતાનો અવચ્છેદક જે સંબંધ = (સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધને રહેવાનો સંબંધ) હોય તે સંબંધથી હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વ એ જ હેત્વધિકરણ-અનુયોગિકત્વ ગણવું. અહીં, ધૂમસંયોગમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધતા છે. આ સંયોગ પોતે સમવાયથી રહેનારો લીધો છે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધતાનો અવચ્છેદકસંબંધ સમવાય બને. એટલે આ ધૂમસંયોગ સમવાયથી જેમાં રહે તદનુયોગિકત્વ એમાં આવે. ધૂમસંયોગ સમવાયથી પર્વતાદિમાં ભલે રહે, પણ અયોગોલકમાં રહેતો નથી. એટલે ધૂમસંયોગમાં સમવાયથી અયોગોલક-વૃત્તિત્વ = અયોગોલકાનુયોગિકત્વ નથી. આમ ધૂમસંયોગમાં ધૂમપ્રતિયોગીકત્વ હોવા છતાં ધૂમપ્રતિયોગીકત્વ + અયોગોલકાનુયોગિકત્વ ઉભય-અભાવ મળી ગયો. એટલે સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે

જાગદીશી - તદા સંયોગેન દ્રવ્યસ્ય સાધ્યતાયાં દ્રવ્ય-જાત્યન્યતરત્વાદાવતિવ્યાપ્તિ:, જાતૌ સમવાયેન વૃત્તેરપ્રસિદ્ધે: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : તદા તુ સંયોગેન દ્રવ્યવાન્ દ્રવ્યજાત્યન્યતરત્વાદિત્યત્રાતિવ્યાપ્તિ: પ્રસજ્યેત । અત્ર હેતુ: દ્રવ્યે જાતૌ ચ વર્તતે, તત્ર જાતૌ સંયોગેન દ્રવ્યાત્મકં સાધ્યં નાસ્તિ, અતોડયં વ્યભિચારી હેતુ: । કિન્તુ તથાપિ અત્ર ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકો ભવતિ । તથાહિ અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધનિષ્ઠસમ્બન્ધતાવચ્છેદક: સમવાય:, સમવાયેનૈવ સંયોગયુક્તસ્ય દ્રવ્યસ્ય સાધનાત્ । તથા ચ સંયોગસામાન્યે દ્રવ્યાભાવપ્રતિયોગિદ્રવ્ય પ્રતિયોગિકત્વાભાવો નાસ્તિ, સંયોગેષુ દ્રવ્યપ્રતિયોગિકત્વસત્વાત્ । હેત્વધિકરણં ચ યદિ જાતિ: ગૃહ્યેત, તદા તત્ર સમવાયેન કસ્યાપ્યવર્તમાનત્વાત્ સંયોગેડપિ સમવાયેન જાતિવૃત્તિત્વાત્મકસ્ય જાત્યનુયોગિકત્વસ્યાભાવો ન વિવક્ષિતું શક્યતે । યદિ ચ હેત્વધિકરણં દ્રવ્યં ગૃહ્યેત, તદા સંયોગે દ્રવ્યાનુયોગિકત્વસ્ય સત્વાત્ સંયોગે

ઉભયસ્યાપિ વર્તમાનત્વાત્ સંયોગસામાન્યે ઉભયાભાવો દુર્ઘટઃ ઇતિ અત્ર ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકોઽપિ તુ ઘટાભાવાદિરિતિ અતિવ્યાપ્તિર્દુવાર સ્યાત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પછી, 'સંયોગેન દ્રવ્યવાન્ દ્રવ્યજાત્યન્યતરત્વાત્ આ સ્થલે અતિવ્યાપ્તિ આવશે. દ્રવ્ય-જાતિ અન્યતરત્વ એ દ્રવ્ય+જાતિ બેમાં છે. એમાં જાતિમાં તો સંયોગથી દ્રવ્ય રહેતું નથી માટે તેમાં વ્યભિચાર આવતો હોવાથી આ સ્થાન ખોટું છે. પણ અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ છે, એમાં દ્રવ્યપ્રતિયોગીકત્વ તો છે જ. હવે હેત્વધિકરણ તરીકે દ્રવ્ય લઈએ તો આ સંયોગ એ સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધતાવચ્છેદક સમવાયથી દ્રવ્યમાં રહેતો જ હોવાથી દ્રવ્યાનુયોગિકત્વ પણ એમાં મળી જાય. અને જો હેત્વધિકરણ તરીકે જાતિ લઈએ તો જાતિમાં તો સમવાયથી કોઈ જ રહેતું ન હોવાથી સમવાયેન જાતિવૃત્તિત્વરૂપ=જાતિ-અનુયોગિકત્વ જ પ્રસિદ્ધ નથી. અને તો પછી સંયોગમાં તેનો અભાવ પણ લઈ શકાતો નથી. માટે ત્યાં પણ ઉભયાભાવ ન લેવાય, આમ દ્રવ્યાભાવ ન લઈ શકાતા, બીજા કોઈપણ અભાવને લઈને અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે.

જાગદીશી - ન ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધિકરણતાસામાન્યે, - નિરુક્તોભયાભાવવત્ત્વં વિવક્ષિતં, તત્ર ચ હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વં સ્વરૂપસમ્બન્ધેનૈવ વાચ્યમિતિ- સામ્પ્રતમ્,

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નસ્ય યદધિકરણં તન્નિષ્ણાસુ સર્વાસુ અધિકરણતાસુ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિનિષ્ણાધેયતાનિરૂપિતત્વ-સ્વરૂપસમ્બન્ધેન યત્કિંચિદ્હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વોભયાભાવઃ, તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વં એવ સાધ્યતાવચ્છેદકે વિવક્ષિતમ્ । અત્ર સંયોગાવચ્છિન્નદ્રવ્યાણામધિકરણં ભૂતલાદિ દ્રવ્યમેવ । તત્ર યા ઘટાધિકરણતા પટાધિકરણતા ચ વર્તતે । તેષુ ઘટાદિદ્રવ્યનિષ્ણપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકદ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નદ્રવ્યાત્મકપ્રતિયોગિનિષ્ણાધેયતાનિરૂપિતત્વં વર્તતે । કિન્તુ સા ભૂતલાદિદ્રવ્યનિષ્ણ પ્રતિયોગિતા સ્વરૂપેણ દ્રવ્યજાત્યન્યતરત્વાધિકરણરૂપાયાં જાતૌ ન વર્તતે । અત્ર ચ જાતૌ જાતિત્વાદિધર્માણામધિકરણતા સ્વરૂપેણ પ્રસિદ્ધા એવ । અતો ભૂતલાદિનિષ્ણાધિકરણતાનાં સ્વરૂપેણ જાતૌ વૃત્તિત્વાભાવો વક્તું શક્યતે । ઇત્યં ચ ભૂતલાદિનિષ્ણાધિકરણતાયાં સ્વરૂપેણ હેત્વધિકરણજાતિવૃત્તિત્વાભાવસત્વાત્ ઉભયાભાવો મીલિતઃ । તથા ચ દ્રવ્યાભાવ એવ લક્ષણઘટકઃ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ ઇતિ વાચ્યમ્

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નાધિકરણતાસામાન્યમાં નિરુક્તોભયાભાવવત્ત્વ લેવાનું છે એટલે કે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-સાધ્યોના જેટલાં અધિકરણો હોય, તેમાં રહેલી તમામે તમામ અધિકરણતાઓમાં યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નસાધ્યતાનિરૂપિતત્વ +યત્કિંચિત્ હેત્વધિકરણમાં સ્વરૂપસંબંધેન વૃત્તિત્વ આ ઉભયનો અભાવ હોય, તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક એવો સાધ્યતાવચ્છેદક લેવાનો છે.

અહીં, સાધ્યતાવચ્છેદક સંયોગ છે. સંયોગાવચ્છિન્ન દ્રવ્યો બની શકે. અને તેની અધિકરણતા તો માત્ર દ્રવ્યોમાં જ આવવાની છે. આ અધિકરણતા સ્વરૂપસંબંધથી રહેનારી છે. હવે દ્રવ્યાભાવપ્રતિયોગિતા-

વચ્છેદકદ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન એવી આધેયતા તો દ્રવ્યોમાં છે જ. અને સંયોગાવચ્છિન્નાધિકરણતા એ દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નાધેયતાથી નિરૂપિત પણ છે. એટલે સંયોગાવચ્છિન્નાધિકરણતામાં દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નાધેયતા નિરૂપિતત્વ તો પડેલું જ છે. હવે હેત્વધિકરણ તરીકે જાતિ લઈએ તો જાતિમાં તો સ્વરૂપસંબંધથી જાતિત્વધર્મનિરૂપિતાધિકરણતા છે જ. એટલે કે જાતિમાં સ્વરૂપસંબંધથી કોઈક રહે તો છે જ. અને તેથી જ સંયોગાવચ્છિન્નદ્રવ્યાધિકરણતા એ સ્વરૂપથી જાતિમાં નથી રહેતી એમ પણ બોલી શકાય. અર્થાત્ દ્રવ્યાધિકરણતામાં સ્વરૂપેજ જાતિવૃત્તિત્વાભાવ મળી ગયો અને તેથી ઉભયાભાવ જ મળી જતા સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બની ગયો અને તેથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - 'અત એવ'ત્યાદિવક્ષ્યમાણગ્રન્થાસદ્ગતિપ્રસદ્ગાત્;

સમવાયસ્યૈકત્વેઽપિ તદવચ્છિન્નાધિકરણતાયાં નિરુક્તોભયાભાવસત્ત્વેન

'દ્રવ્યં જાતે' રિત્યાદાવતિવ્યાપ્ત્યભાવાદિતિ ચેન્ન,

ચન્દ્રશેખરીયા : યતો ન એતદનિરૂપણં સામ્પ્રતં=યુક્તમ્ । દીધિત્યાં વિંશતિતમકારિકાયાં વક્ષ્યમાણેન 'અત એવ' રિત્યાદિના ગ્રન્થેન સહ વિરોધપ્રસદ્ગાત્ । તથા હિ એતદુત્તરાનન્તરમેવ દીધિત્યાં નૂતનઃ પરિષ્કારઃ કરિષ્યતે । પશ્ચાત્ દીધિત્યામેવ 'અત એવ' રિત્યાદિના વક્ષ્યતે યત્ — 'યદિ પ્રાચીનં લક્ષણમેવ સ્વીક્રિયતે, તદા તુ દ્રવ્યં જાતેરિત્યાદૌ અતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ તસ્માત્ પ્રાચીનં લક્ષણં પરિત્યજ્ય દ્વં નૂતનં લક્ષણમાવશ્યકમિતિ—અનેન ગ્રન્થેનૈતદ્જ્ઞાયતે, યત્ વાર્તામાનિકં લક્ષણં દ્રવ્યં જાતે: રિત્યાદૌ અતિવ્યાપ્તં ભવદેવ ગ્રન્થકારેણ પ્રતિપાદિતં । યદિ ચ ભવત્પ્રતિપાદિતા વિવક્ષા સ્વીક્રિયતે, તદા તુ તત્રાતિવ્યાપ્તિરેવ ન ભવેત્ । તથા હિ દ્રવ્યં જાતેરિત્યત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકઃ—સમવાયઃ એક એવ । અતો ય એવ સમવાયઃ દ્રવ્યેષુ વર્તતે, સ એવ સમવાયઃ ગુણેષુ વર્તતે । તથા ચ સમવાયઃ દ્રવ્યેષુ દ્રવ્યત્વપ્રતિયોગિકઃ જાત્યધિકરણગુણાદિષુ ચ ગુણાનુયોગિકો ભવતિ । એવં ચ સમવાયે દ્રવ્યત્વાભાવ પ્રતિયોગિદ્રવ્યત્વપ્રતિયોગિકત્વહેત્વધિકરણગુણાનુયોગિકત્વોભયસત્તાત્ ન દ્રવ્યત્વાભાવો લક્ષણઘટકઃ, અતોઽતિવ્યાપ્તિઃ પ્રાચીનલક્ષણસ્ય ભવતિ । કિન્તુ અધુના ભવત્કૃતવિવક્ષાનુસારેણ તુ ન ભવતિ । સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયસમ્બન્ધેનાવચ્છિન્ન-સ્થાધિકરણતા દ્રવ્યગુણકર્માદિષુ વર્તતે । તત્ર કર્મગુણનિષ્ણાસુ અધિકરણતાસુ દ્રવ્યત્વત્વાવચ્છિન્નદ્રવ્યત્વનિષ્ણાધેયતાનિરૂપિતત્વાભાવમાદાયોભયાભાવો વર્તતે । દ્રવ્યનિષ્ણાસુ ચ સમવાયાવચ્છિન્નાધિકરણતાસુ દ્રવ્યત્વત્વાવચ્છિન્નદ્રવ્યત્વનિષ્ણાધેયતાનિરૂપિતત્વસત્ત્વેઽપિ હેત્વધિકરણીભૂતગુણ-વૃત્તિત્વાભાવમાદાય નિરુક્તોભયાભાવો વર્તત એવ । તથા ચાત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયાવચ્છિન્ન-અધિકરણતાસામાન્યે દ્રવ્યત્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાદાયોભયાભાવઃ પ્રસિદ્ધઃ, એવં ચ સા પ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટકા, તદવચ્છેદકમેવ દ્રવ્યત્વત્વમ્ સાધ્યતાવચ્છેદકમિતિ નાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । તથા ચાત્રૈવાનુમાનેઽસ્ય પ્રાચીનલક્ષણસ્યાતિવ્યાપ્તિપ્રતિપાદનાર્થો વિંશતિતમકારિકોક્તો ગ્રન્થોઽસદ્ગતો ભવેત્ રિતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : જો આ વિવક્ષા લેશો, તો આગળ ૨૦મી કારિકામાં “અત એવ.... દ્વારા જે “દ્રવ્યં જાતે:” એ સ્થાને અતિવ્યાપ્તિની નિરૂપણા કરી છે. તે અસંગત બની જશે. આશય એ કે દીધિતિકારે હમણાં

જે ઉત્તર આપ્યો છે, તે પણ દ્રવ્ય જાતે:માં અતિવ્યાપ્ત બને છે. એમ કહેવાના છે. અને તેથી આ ઉત્તર છોડી નવો પરિષ્કાર કરવાના છે. આનો અર્થ એ કે આ ઉત્તર તો “દ્રવ્ય જાતે:” સ્થલે અતિવ્યાપ્ત બનવો જ જોઈએ તો જ “અત એવ... એ ગ્રન્થ સંગત થાય. પણ એમાં વાંધો એ આવે છે કે તમે તો આ નવી વિવક્ષા કરી, તે પ્રમાણે તો અતિવ્યાપ્તિ ઘટતી જ નથી. તે આ પ્રમાણે—દ્રવ્યત્વ એ સમવાયથી સાધ્ય છે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાય બન્યો, હવે આ જુના ઉત્તર પ્રમાણે તો અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ. કેમકે સમવાય પોતે એક જ છે. એટલે એમાં દ્રવ્યત્વપ્રતિયોગીકત્વ પણ છે. અને એ જ સમવાય ગુણમાં પણ હોવાથી એ જ સમવાયમાં ગુણાનુયોગિકત્વ પણ છે. આમ ઉભય મળી જતા દ્રવ્યત્વાભાવ નથી મળતો. પરિણામે અતિવ્યાપ્તિ આવે. પણ નવી વિવક્ષા જોઈએ તો સમવાય ભલે એક હોય, તો પણ સમવાયાવચ્છિન્નાધિકરણતા તો જુદી જુદી જ છે. એટલે સમવાયાવચ્છિન્ન એવી દ્રવ્યાદિનિષ્ઠાધિકરણતામાં દ્રવ્યત્વત્વાવચ્છિન્નાધેયતાનિરૂપિતત્વ હોવા છતાં ગુણાનુયોગિકત્વ=સ્વરૂપેણ ગુણવૃત્તિત્વ તો નથી જ. એટલે દ્રવ્યનિષ્ઠ-અધિકરણતામાં ઉભયાભાવ મળી ગયો અને સમવાયાવચ્છિન્ન એવી ગુણ+કર્મનિષ્ઠ જે અધિકરણતા છે, તેમાં તો દ્રવ્યત્વત્વાવચ્છિન્નદ્રવ્યનિષ્ઠ-આધેયતાનિરૂપિતત્વ નથી, કેમકે ગુણમાં સમવાયથી દ્રવ્યત્વ રહેતું જ નથી. આમ તે અધિકરણતાઓમાં પણ ઉભયાભાવ મળી ગયો. આ રીતે, સમવાયાવચ્છિન્ન તમામ અધિકરણતાઓમાં ઉભયાભાવ મળી જતાં સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની ગયો. પરિણામે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. પરિણામે આગળના ગ્રન્થ સાથે વિરોધ આવે. તે ન આવે તે માટે આ વિવક્ષા ન કરાય. પણ એની પહેલાનું સમાધાન જ માન્ય રાખવું પડે. અને એમાં તો સંયોગેન દ્રવ્યવાનુ દ્રવ્યજાત્યન્યતરત્વાત્માં અતિવ્યાપ્તિ આવે જ છે. એટલે એ ઉત્તર સંગત થતો નથી.

જાગદીશી - ‘સંયોગ: પર્વતે વહ્ને: સમ્બન્ધો, ન તુ વહ્નૌ પર્વતસ્યે’ત્યાદિપ્રતીત્યા (હિ) કિञ્ચિત્પ્રતિયોગિક—કિञ્ચિદનુયોગિક—સમ્બન્ધત્વમનુભવસિદ્ધં કુત્રચિદેવ સંયોગાદૌ, ન તુ સર્વત્ર, તત્ત્વ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષોઽતિરિક્તો વેત્યન્યદેતત્,

તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યે,—નિરુક્ત(પ્રતિયોગિ)—પ્રતિયોગિક—સમ્બન્ધત્વ—હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિञ્ચિદ્વયક્ત્યનુયોગિકસમ્બન્ધત્વોભયાભાવસ્ય વિવક્ષણાત્, —ધૂમસંયોગસ્યાયોગોલકાનુયોગિકસંસર્ગત્વવિરહાદેવ નાતિપ્રસન્નઃ,

— તત્ર યથાર્થવિશિષ્ટધીનિયામકસ્યૈવ તદનુયોગિકસમ્બન્ધત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્રોચ્યતે । ‘પર્વતે વહ્ને: સંયોગસમ્બન્ધ:’ ઇતિ પ્રતીતિર્ભવતિ, કિન્તુ વહ્નૌ પર્વતસ્ય સંયોગ: સમ્બન્ધ: ઇતિ પ્રતીતિર્ન ભવતિ । અત્ર યદ્યપિ સંયોગસ્ય દ્વિષ્ટત્વાત્ સ સંયોગ: પર્વતે વહ્નૌ ચ એક એવ વિદ્યતે । તથા પિ ‘વહ્નૌ પર્વતસ્ય સંયોગ:’ ઇતિ પ્રતીતિરનુભવવિરુદ્ધૈવ । તસ્માત્ ન કેવલં તદ્વૃત્તિત્વરૂપં તદનુયોગિકત્વમભ્યુપગન્તું યુક્તં । યત: તદભ્યુપગમે ‘પર્વતે વહ્નિસંયોગવત્ વહ્નૌ પર્વતસંયોગપ્રતીતિપ્રસન્નઃ સ્ફુટ એવ, સંયોગસ્ય ઉભયસ્મિન્ વિદ્યમાનત્વાત્ । તસ્માત્ એતદ્ અભ્યુપગન્તવ્યમ્ યત્ સંયોગસમ્બન્ધાદૌ કિञ્ચિત્પ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વં કિञ્ચિદનુયોગિકસમ્બન્ધત્વં નિરુક્તપ્રતીતિબલાત્ સિદ્ધ્યતિ । તદપિ ન સર્વેષુ સંયોગેષુ, કિન્તુ કેષુચિદેવ, વક્ષ્યમાણસંયોગે કિञ્ચિત્પ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વાભાવસ્ય

સેત્યમાનત્વાત્ । તત્ત્વ કિન્નિદનુયોગિકસમ્બન્ધત્વાદિકં સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષાત્મકં અભ્યુપગમ્યતામ્, અતિરિક્તમેવ વા વસ્તુ અભ્યુપગમ્યતાં, નેદાનીં તસ્ય વિમર્શઃ ક્રિયતે, કિન્તુ એતાવતા એતદેવ સંપ્રતિ સિદ્ધમ્ યત્ તદ્વૃત્તિત્વાત્મકં તદનુયોગિકત્વં નાસ્તિ કિન્તુ અન્યદેવ । કીદૃશમ્ તદિતિચેત્ યથાર્થવિશિષ્ટિધીનિયામકસમ્બન્ધત્વં તદનુયોગિકસમ્બન્ધત્વમ્ । યસ્મિન્ સમ્બન્ધે યદ્ધર્મકયથાર્થજ્ઞાનવિષયીભૂતસમ્બન્ધત્વં વર્તતે, તસ્મિન્ સમ્બન્ધે તાદૃશસમ્બન્ધત્વમેવ તદનુયોગિકત્વં બોધ્યમિતિ યાવત્ । યથા પર્વતો વહ્નિમાનિત્યત્ર સંયોગે પર્વતધર્મિકયથાર્થજ્ઞાનવિષયીભૂતસંસર્ગત્વાત્મકં પર્વતાનુયોગિકત્વં વર્તતે । ઇત્થં ચ ન 'ધૂમવાન્ વહ્ને' રિત્યત્રાતિવ્યાપ્તિપ્રસન્નઃ । સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યાન્તર્ગતો યઃ ધૂમસંયોગઃ, સ ન 'ધૂમવદયોગોલકમિતિ' અયોગોલકધર્મિકયથાર્થજ્ઞાનવિષયીભૂતસંસર્ગઃ, અસ્ય જ્ઞાનસ્ય ભ્રમત્વાત્ । અતો ન ધૂમસંયોગે અયોગોલકધર્મિકયથાર્થજ્ઞાનવિષયીભૂત સંસર્ગત્વાત્મકં અયોગોલકાનુયોગિકત્વં વર્તતે, કિન્તુ તદભાવ એવ । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યે ધૂમપ્રતિયોગિકત્વાયોગોલકાનુયોગિકત્વ-સામાન્યોભયાભાવસત્વાત્ ધૂમાભાવ એવ લક્ષણઘટકઃ । અતો નાતિવ્યાપ્તિઃ । અત્ર યદિ તદનુયોગિકત્વવ્યાખ્યાયાં યથાર્થપદં ન નિવેશ્યતે, તદા તુ ધૂમસંયોગેઽપિ સંયોગેન 'ધૂમવદયોગોલકમિતિ' અયોગોલકધર્મિકભ્રમજ્ઞાનવિષયીભૂત-સંસર્ગત્વાત્મકં તદનુયોગિકત્વં વર્તતે । તથા ચ ન તાદૃશસમ્બન્ધસામાન્યે ઉભયાભાવો લભ્યેત । એવં ચ ધૂમાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ પૂર્વવદતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । તસ્માત્ યથાર્થપદમુપાત્તમિતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : તમે હેત્વધિકરણાનુયોગિકત્વ=હેત્વધિકરણવૃત્તિત્વ એવો અર્થ કરી દીધો એ જ ખોટું છે. ખરી વાત તો એ કે, 'વહ્નિનનો સંયોગ પર્વતમાં છે' એમ બોલાય છે, પણ 'પર્વતનો સંયોગ વહ્નિમાં છે' એવું બોલાતું નથી. ખરેખર તો સંયોગ એ પર્વતમાં+વહ્નિમાં બે યમાં છે તો પછી પર્વતમાં વહ્નિસંયોગની જેમ વહ્નિમાં પણ પર્વતસંયોગ કહેવાવો જોઈએ. પણ એવો અનુભવ નથી થતો એટલે એ સંયોગ એ સમવાયથી ભલે પર્વતમાં + વહ્નિમાં રહે, તો પણ એના અનુયોગી બે ય બની શકતા નથી. જો તદ્વ્યક્તિવૃત્તિત્વ એ જ તદ્વ્યક્તિ-અનુયોગિકત્વ માનીએ તો પર્વતસંયોગમાં વહ્નિવૃત્તિત્વ હોવાથી વહ્નિ-અનુયોગિકત્વ માનવું પડે અને તો પછી 'પર્વતસંયોગ વહ્નિમાં છે' એવી પ્રતીતિ પણ થવી જોઈએ, પણ તેવું થતું નથી. એટલે તદ્વ્યક્તિ-વૃત્તિત્વ=તદ્વ્યક્તિ-અનુયોગિકત્વ એ વ્યાખ્યા જ ખોટી છે, પણ ઉપરની પ્રતીતિના બલથી સંયોગાદિમાં 'કિંચિત્પ્રતિયોગીકસંબંધત્વ' અને 'કિંચિત્-અનુયોગીકસંબંધત્વ' એ અનુભવ સિદ્ધ છે. અને એ પણ અમુક સંયોગાદિમાં જ છે. અમુક સંયોગાદિમાં તો એ પણ અનુભવસિદ્ધ નથી. એ વાત અમે પછી કરીશું. આમ કિંચિદ્-અનુયોગિકત્વ=કિંચિદ્-અનુયોગીકસંબંધત્વરૂપ જ છે. અને તે સંબંધત્વ એ સ્વરૂપસંબંધ વિશેષ માનો કે જુદુ માનો એની અત્યારે ચર્ચાની જરૂર નથી. પણ એ કિંચિદ્-વૃત્તિત્વરૂપ તો નથી જ એ નક્કી છે. અને એટલે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં નિરુક્તપ્રતિયોગીપ્રતિયોગીકસંબંધત્વ+હેત્વધિકરણ-યત્કિંચિદ્વ્યક્તિ-અનુયોગીકસંબંધત્વોભયાભાવ જ અહીં વિવક્ષિત છે. એટલે ધૂમવાન્ વહ્ને:માં સાધ્યતાવચ્છેદક એવા ધૂમસંયોગમાં અયોગોલકાનુયોગીકસંબંધત્વ નથી જ. ભલે ધૂમસંયોગ એ કાલિકથી અયોગોલકમાં રહે છતાં ઉપરની પ્રતીતિ પ્રમાણે તે તે સંયોગમાં અમુક જ વસ્તુ અનુયોગી તરીકે હોય છે. ગમે તે ન બને અને એટલે જ અયોગોલકાનુયોગિકત્વ એ અયોગોલકવૃત્તિત્વ રૂપ ન બનતા સ્વરૂપસંબંધાત્મક કે કોઈ જુદો જ પદાર્થ માનેલો છે. અને ધૂમસંયોગમાં એટલે જ અયોગોલકાનુયોગિકત્વનો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે. 'અયોગોલકમાં

ધૂમસંયોગ છે.' એવી પ્રતીતિનો અભાવ જ આ વાતની સાબિતિ છે. આમ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : 'તદનુયોગિકસંબંધત્વ'ની વ્યાખ્યા શું ? જો 'પર્વતધર્મિકજ્ઞાનવિષયીભૂતસંસર્ગત્વ'રૂપ પર્વતાનુયોગિકત્વ માનો, તો 'પર્વતો વહ્નિમાન્' એવા પર્વતધર્મિકજ્ઞાનનો વિષયીભૂત સંસર્ગ સંયોગ હોવાથી એ જેમ પર્વતાનુયોગિક બને તેમ કોઈને 'અયોગોલકં ધૂમવત્' એવું ભ્રમજ્ઞાન થાય તો એ ભ્રમજ્ઞાન અયોગોલકધર્મિક છે. તેમાં વિષયીભૂત એવો સંસર્ગ તો ધૂમસંયોગ છે જ. આમ ધૂમસંયોગમાં પણ અયોગોલક-અનુયોગિકત્વ સિદ્ધ થઈ જતા પાછી આપત્તિ ઉભી રહે.

ઉત્તર : 'જે સંબંધ યદ્ધર્મિકયથાર્થજ્ઞાનવિષયીભૂતસંસર્ગ હોય=યથાર્થ એવી વિશિષ્ટબુદ્ધિનો નિયામક હોય તે સંબંધ તદનુયોગિક ગણાય.' 'અયોગોલકં ધૂમવત્' એ જ્ઞાન તો ભ્રમ છે. યથાર્થ નથી. એટલે ધૂમસંયોગ એ અયોગોલકધર્મિક એવા યથાર્થજ્ઞાનનો વિષયીભૂત સંસર્ગ તો નથી જ. અર્થાત્ યથાર્થ એવી વિશિષ્ટબુદ્ધિનો નિયામક તો નથી જ. માટે તેમાં અયોગોલકાનુયોગિકત્વનો અભાવ જ સિદ્ધ થતા કોઈ દોષ નથી.

જાગદીશી - એતેન,-'વહ્નિમાન્ વહ્નિરૂપા'દિત્યાદાવતિવ્યાપ્તિઃ, પર્વત-વહ્નિસંયોગે એવ, - વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વ-હેત્વધિકરણીભૂતવહ્ન્યનુયોગિકત્વોભયાભાવવિરહેણ વહ્નિસામાન્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાદિત્યપાસ્તમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : એવં તદનુયોગિકત્વં તદ્વૃત્તિત્વાત્મકમનઙ્ગીકૃત્ય તદ્ધાર્મિક-યથાર્થજ્ઞાનવિષયીભૂતસંસર્ગત્વાત્મકં અસ્માભિરભ્યુપગતં । યદિ નૈતદ્ અભ્યુપગમ્યેત । તદા તુ વહ્નિમાન્ વહ્નિસ્ત્યાદિત્યત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । વહ્નિરૂપં સમવાયેન વહ્નૌ વર્તેતે । તત્ર ચ સંયોગેન વહ્નિરૂપસાધ્યસ્યાભાવાદયં વ્યભિચારી હેતુઃ । તથાપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, તત્ર પર્વતવૃત્તિવહ્નિસંયોગે સંયોગસામાન્યાર્તગતે વહ્નિનિષ્પ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્ન-વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વં વર્તેતે । એવં તસ્ય સંયોગસ્ય વહ્નિવૃત્તિત્વાત્ તાદૃશસંયોગે વહ્નિવૃત્તિત્વાત્મકં વહ્નિ-અનુયોગિકત્વમપિ વર્તેતે । ઇત્થં ચ વહ્નિસંયોગે વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વ-વહ્ન્યનુયોગિકત્વોભયસત્વાત્ સંયોગસામાન્યે ઉભયાભાવો ન મીલતિ । તથા ચ વહ્ન્યભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ ગમનાદ્યભાવમાદયાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : આમ તદનુયોગિકસંબંધનો તદ્વૃત્તિસંબંધત્વ અર્થ છોડીને તદ્ધર્મિકયથાર્થજ્ઞાનવિષયીભૂત-સંસર્ગત્વ કરવાથી બીજો પણ ફાયદો થાય છે. જો આ અર્થ ન કરે તો 'વહ્નિમાન્ વહ્નિરૂપાત્' એમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ આવતી હતી. કેમકે અહીં વહ્નિરૂપ સમવાયથી વહ્નિમાં રહે છે અને વહ્નિમાં સંયોગથી વહ્નિ ન રહેતો હોવાથી આ હેતુ વ્યભિચારી છે. પરંતુ સાધ્યતાવચ્છેદક એવા વહ્નિસંયોગમાં વહ્નિ-અભાવપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકવહ્નિત્વ-અવચ્છિન્નવહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ અને હેત્વધિકરણ-વહ્નિ=વહ્નિરૂપાધિકરણવહ્નિ-અનુયોગિકત્વ પણ છે કેમકે વહ્નિસંયોગ એ વહ્નિવૃત્તિસંબંધ હોવાથી વહ્નિ-અનુયોગિક પણ ગણાય જ અને વહ્નિ એ આ સંયોગથી પર્વતમાં રહેલો હોવાથી આ સંયોગ વહ્નિપ્રતિયોગીક પણ ગણાય એટલે એમાં ઉભય મળવાથી ઉભયાભાવ ન મળે. અને એટલે વહ્નિ-અભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા

અતિવ્યાપ્તિ આવે જ.

જાગદીશી - પર્વત-વહ્નિસંયોગસ્ય હેતુમદ્વહ્નિવૃત્તિત્વેઽપિ,—વહ્ન્યનુયોગિકસમ્બન્ધત્વવિરહેણ તત્ર તાદૃશોભયાભાવસત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : કિન્તુ તદનુયોગિકત્વસ્ય તદ્વૃત્તિત્વાત્મકાર્થકરણે તુ ન ઇષ દોષઃ સંભવતિ । યતો યદિ 'વહ્નિઃ વહ્નિસંયોગેન વહ્નિમાન્ પર્વતમાન્ વા ઇતિ પ્રમાત્મિકા પ્રતીતિર્ભવેત્ તદા વહ્નિસંયોગે વહ્નિધર્મિકયથાર્થજ્ઞાનવિષયી-ભૂતસંસર્ગત્વં ભવેત્ ન ચ તાદૃશી પ્રમાત્મિકા પ્રતીતિઃ ભવતીતિ વહ્નિસંયોગે તાદૃશસંસર્ગત્વાત્મકસ્ય વહ્નિ-અનુયોગિકત્વસ્યાભાવ એવ વર્તતે । તથા ચ સંયોગસામાન્યે વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વ-વહ્નિરૂપાધિકરણવહ્નિ-અનુયોગિકત્વોભયાભાવસ્ય વર્તમાનત્વાત્ વહ્ન્યભાવ એવ લક્ષણઘટકો ભવતીતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ સંભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પણ હવે વહ્નિ-અનુયોગિકત્વ=વહ્નિવૃત્તિત્વ અર્થ કરતા જ નથી. વહ્નિધર્મિક એવી યથાર્થપ્રતીતિનો વિષયીભૂત સંબંધ એ જ વહ્નિ-અનુયોગિક તરીકે લઈએ છીએ. હવે 'વહ્નિઃ સંયોગેન વહ્નિમાન્' કે 'વહ્નિઃ સંયોગેન પર્વતમાન્' આવી પ્રતીતિ સાચી થાય. તો તે પ્રતીતિ વહ્નિધર્મિક બને. અને તેનો વિષયીભૂત સંબંધ વહ્નિ-પર્વતસંયોગ બને. પણ આવી સાચી પ્રતીતિ થતી નથી, માટે પર્વત-વહ્નિસંયોગમાં વહ્નિધર્મિકયથાર્થપ્રતીતિવિષયસંબંધત્વરૂપ વહ્નિ-અનુયોગિકસંબંધત્વનો અભાવ હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જતાં વહ્ન્યભાવ જ લક્ષણઘટક બની ગયો. માટે સમવાયેન વહ્નિરૂપહેતુક એવા સંયોગેન વહ્નિસાધ્યકસ્થળે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - ઇદન્ત્વવધાતવ્યં—યત્રૈકસંયોગવ્યક્ત્યા યત્પદાર્થયોઃ પરસ્પરં વિશિષ્ટધીઃ પ્રમા, તત્ર તયોરેકસ્મિન્ સંયોગેન સાધ્યે તદીયરૂપાદૌ વ્યભિચારિણ્યતિવ્યાપ્તિઃ, તદુભયસંયોગસ્ય નિસ્ત્કોભયાભાવવિરહાદિતિ ॥૧૧॥

ચન્દ્રશેખરીયા : એવં તાવત્ દીધિતિકૃતા પૂર્વપક્ષખંડનં કૃતમ્ । કિન્તુ જગદીશોઽત્ર લક્ષણે ત્રુટિં દર્શયતિ "ઇદન્ત્વવધાતવ્યમિ"ત્યાદિના । અયં ભાવઃ યથા યદા દક્ષિણહસ્તપ્રથમાઙ્ગુલી વામહસ્તપ્રથમાઙ્ગુલ્યાઃ ઉપરિષ્ટાત્ સ્થાપ્યતે, તદૈવ ચ વામહસ્તપ્રથમાઙ્ગુલી દક્ષિણહસ્તપ્રથમાઙ્ગુલ્યાઃ ઉપરિષ્ટાત્ સ્થાપ્યતે । તદા "વામપ્રથમાઙ્ગુલી દક્ષિણપ્રથમાઙ્ગુલીવતી" "દક્ષિણપ્રથમાઙ્ગુલી વામપ્રથમાઙ્ગુલીવતી" ઇતિ પ્રતીતિદ્વયં સંભવતિ । અત્ર ચ દ્વયોરઙ્ગુલ્યોઃ મધ્યે એક એવ સંયોગઃ । તસ્મિન્ સંયોગે વામહસ્તપ્રથમાઙ્ગુલીધર્મિકયથાર્થજ્ઞાનવિષયી-ભૂતસંસર્ગત્વાત્મકં વામપ્રથમાઙ્ગુલી-અનુયોગિકત્વં વર્તતે । એવં તસ્મિન્નેવ સંયોગે દક્ષિણહસ્તપ્રથમાઙ્ગુલીધર્મિક-યથાર્થજ્ઞાનવિષયીભૂતસંસર્ગત્વાત્મકં દક્ષિણપ્રથમાઙ્ગુલી-અનુયોગિકત્વં અપિ વર્તતે । એવં ચ એતાદૃક્સંયોગે

કિञ્ચિદનુયોગિકસમ્બન્ધત્વં-કિञ્ચિત્પ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વં ચ નાસ્તિ । કિન્તુ અઙ્ગુલીદ્વયાનુયોગિકત્વં અઙ્ગુલીદ્વયપ્રતિયોગિકત્વં ચ વર્તતે, તથૈવ યુધ્ધમાનયોઃ મેષયોઃ એતાદૃશઃ સંયોગો ભવતિ, યેન તત્રાપિ ‘પ્રથમમેષઃ દ્વિતીયમેષવાન્’ ‘દ્વિતીયમેષઃ પ્રથમમેષવાન્’ ઇતિ પ્રતીતિદ્વયમપિ યથાર્થં ભવતિ । તત્ર દ્વિતીયમેષવાન્ દ્વિતીયમેષરૂપાદિત્યત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવતિ । અત્ર દ્વિતીયમેષરૂપં દ્વિતીયમેષે સમવાયેન વર્તતે । કિન્તુ તત્ર દ્વિતીયમેષે સંયોગેન દ્વિતીયમેષરૂપં સાધ્યં નાસ્તિ । અતોઽયં વ્યભિચારી હેતુઃ । કિન્તુ તથાપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યાન્તર્ગતે મેષદ્વયસંયોગે ‘પ્રથમમેષઃ દ્વિતીયમેષવાન્’ ઇતિ પ્રતીતિબલાત્ દ્વિતીયમેષાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નદ્વિતીયમેષપ્રતિયોગિકત્વં ‘દ્વિતીયમેષઃ પ્રથમમેષવાન્’ ઇતિ પ્રતીતિબલાત્ દ્વિતીયમેષરૂપાધિકરણદ્વિતીયમેષાનુયોગિકત્વશ્ચ વર્તતે । તથા ચ મેષદ્વયસંયોગે નિરુક્તોભયસત્વાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવો ન વર્તતે । અતો ન દ્વિતીયમેષાભાવો લક્ષણઘટકોઽપિ તુ ગગનાદ્યભાવ એવ । તથા ચાતિવ્યાપ્તિર્દુવારા એવ । યસ્માદેવં તસ્માત્ દીધિતિપ્રોક્તમેતલ્લક્ષણમતિવ્યાપ્તિદોષગ્રસ્તં ભવતીતિ બોધ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : આ રીતે દીધિતિકારે પૂર્વપક્ષની તમામ આપત્તિઓનું ખંડન આ ઉત્તર દ્વારા કર્યું તો ખરું પણ છતાં દીધિતિએ કહેલું એ નિર્વચન એક સ્થળે ઘટતું નથી. તે આ પ્રમાણે - જ્યારે બે મેષ યુદ્ધ કરે છે, ત્યારે તેઓના પગો પરસ્પર એકબીજા ઉપર એવી રીતે ગોઠવાયા છે કે જોનારને ‘પહેલો મેષ બીજા મેષ ઉપર અને બીજો મેષ પહેલા મેષ ઉપર રહેલો છે’ એવી પ્રતીતિ થાય. જેમ બે હાથની ૧લી આંગળીઓ પરસ્પર એકબીજા ઉપર ગોઠવીએ, તો જમણા હાથની પહેલી આંગળી ઉપર છે’ એ અને ‘ડાબા હાથની પહેલી આંગળી ઉપર છે’ એવી બેય પ્રતીતિ થઈ શકે. હવે આ મેષસંયોગમાં પ્રથમ મેષ પ્રતિયોગિકત્વ + દ્વિતીય મેષાનુયોગિકત્વ છે, તેમ દ્વિતીય મેષ પ્રતિયોગિકત્વ + પ્રથમ મેષાનુયોગિકત્વ પણ છે જ. આમ જ્યાં એક જ સંયોગ દ્વારા જે બે પદાર્થોમાં પરસ્પર વિશિષ્ટબુદ્ધિ પ્રમાત્મક તરીકે ગણાય છે. જેમકે “પ્રથમ મેષઃ દ્વિતીય મેષવાન્, દ્વિતીય મેષઃ પ્રથમ મેષવાન્” ત્યાં દ્વિતીય મેષવાન્ દ્વિતીય મેષ રૂપાત્ આ વ્યભિચારી સ્થાને અતિવ્યાપ્તિ આવે. અહીં દ્વિતીય મેષરૂપ સમવાયથી દ્વિતીય મેષમાં છે અને તેમાં સંયોગથી દ્વિતીય મેષ=સાધ્ય તો નથી જ. એટલે હેતુ વ્યભિચારી છે. છતાં અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક એવા નં પ્રથમ+દ્વિતીય મેષ સંયોગમાં દ્વિતીય મેષ પ્રતિયોગિકત્વ પણ છે. (પ્રથમ-મેષ : દ્વિતીય-મેષવાન્ એ પ્રતીતિને આધારે) અને દ્વિતીય મેષ અનુયોગિકત્વ પણ છે. (દ્વિતીય મેષઃ પ્રથમ મેષવાન્ એ પ્રતીતિને આધારે) આમ ઉભય હોવાથી ઉભયાભાવ ન મળે. પરિણામે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા બીજો અભાવ લઈને અતિવ્યાપ્તિ આપી શકાય છે. માટે આ દીધિતિનો ઉત્તર એ આ સ્થાને અતિવ્યાપ્તિનિવારક બનતો નથી. એટલી એની ક્ષતિ છે.

દીધિતિ:

ધૂમસંયોગે-વહ્ન્યધિકરણાયોગોલકાનુયોગિકત્વસ્ય,ચૈત્રાન્યત્વવિશિષ્ટૈતદ્વંડસંયોગે-
એતદ્વંડાધિકરણચૈત્રાનુયોગિકત્વસ્ય,-ગુણ-કર્માન્યત્વવિશિષ્ટસત્તાસમવાયે ચ-
જાત્યધિકરણગુણાનુયોગિકત્વસ્ય, -વિરહાત્રાતિપ્રસંગ્ઃ ॥૨૦॥

જાગદીશી - 'યત્કિન્નિ'દિત્યસ્ય ફલમાહ, - ધૂમસંયોગ ઇતિ । અન્યથા વહ્નયધિકરણ-મહાનસાનુયોગિકત્વ-ધૂમપ્રતિયોગિકત્વોભયસ્યૈવ 'ધૂમવાન્ વહ્ને'રિત્યાદાવતિપ્રસઙ્ગઃ સ્યાદિતિ ભાવઃ । ષષ્ઠ્યન્તદ્વયં, - 'વિરહા'દિત્યન્વયિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : લક્ષણે હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિન્નિત્યવ્યક્ત્યનુયોગિકત્વં પ્રવિષ્ટમ્ । તત્ર યદિ યત્કિન્નિત્યપદં નોપાદીયેત, તદા હેત્વધિકરણીભૂતસર્વવ્યક્ત્યનુયોગિકત્વાભાવો વિવક્ષિતો ભવેત્ । તથા ચ 'ધૂમવાન્ વહ્નેરિ'ત્યાદૌ મહાનસીયસંયોગે સંયોગસામાન્યાન્તર્ગતે ધૂમપ્રતિયોગિકત્વસ્ય મહાનસાનુયોગિકત્વસ્ય ચ સત્ત્વાત્ મહાનસીયસંયોગે સર્વહેત્વધિકરણાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવો ન વર્તતે । તથા ચ મહાનસીયસંયોગે તાદૃશોભયાભાવાસત્ત્વાત્ ન ધૂમાભાવો લક્ષણઘટકોઽપિ તુ ઘટાદ્યભાવઃ, ઘટપ્રતિયોગિકેષુ સંયોગેષુ પર્વતચત્વરાયોગોલકાદિ સર્વાધિકરણાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવસ્ય સત્ત્વાત્, પર્વતાદિ-અનુયોગિકસંયોગેષુ ચ ઘટાભાવપ્રતિયોગિતા વચ્છેદકઘટત્વાવચ્છિન્નઘટપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવસ્ય સત્ત્વાત્, તદિતરસંયોગેષુ ચોભયાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ સર્વેષુ સંયોગેષુ તાદૃશોભયાભાવો વર્તતે । તથા ચ ઘટાભાવમાદાયાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । તદ્વારણાય યત્કિન્નિત્યપદમુપાત્તમ્ । તથા ચ મહાનસીયધૂમસંયોગેઽપિ હેત્વધિકરણીભૂતાયોગોલકાનુયોગિકત્વ-સામાન્યાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ ઉભયાભાવો વર્તતે એવ । યત્કિન્નિત્યપદેન કેવલસ્યાયોગોલકસ્ય શક્યગ્રહણકત્વાત્ । અયોગોલકાનુયોગિકસંયોગેષુ ચ ધૂમાભાવપ્રતિયોગિધૂમપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ તેષ્વપિ ઉભયાભાવો વર્તતે । ધૂમપ્રતિયોગિક-સંયોગેભ્યઃ અયોગોલકાનુયોગિકસંયોગેભ્યશ્ચ ભિન્ના યે સંયોગા તેષુ તુ ઉભયાભાવસ્ય સુતરાં સત્ત્વાત્ સર્વત્ર સંયોગસામાન્યે ઉભયાભાવો મીલિતઃ । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્રાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : (૧) દીધિતિમાં જ યત્કિન્નિત્ય હેત્વધિકરણ....માં રહેલા યત્કિન્નિત્ય પદનું ફળ બતાવે છે. જો એ પદ ન લખો તો હેત્વધિકરણસામાન્યાનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવ લેવો પડે અને તો પછી ધૂમવાન્ વહ્ને:માં ધૂમસંયોગમાં ધૂમપ્રતિયોગિકત્વ+ધૂમાધિકરણ-પર્વતાદ્યનુયોગિકત્વ બે ય છે. એટલે ધૂમસંયોગમાં તમામહેત્વધિકરણાનુયોગિકત્વનો અભાવ મળવાનો જ નથી. અને તેથી ધૂમાભાવ લક્ષણ ઘટક ન બનતા અતિવ્યાપ્તિ આવે. યત્કિન્નિત્ય તરીકે તો માત્ર અયોગોલક લઈએ એટલે ધૂમસંયોગમાં અયોગોલકાનુયોગિકત્વસામાન્યનો અભાવ મળી જતા સંયોગસામાન્યમાં ઉભયાભાવ મળી જાય. પરિણામે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - 'નિસ્કૃત'પદસ્ય હ્યતઃ ફલમાહ, - ચૈત્રાન્યત્વેતિ । 'નિસ્કૃત'પદાનુક્તૌ 'ચૈત્રાન્યત્વવિશિષ્ટેતદ્દણ્ડવાનેતદ્દણ્ડા' દિત્યત્ર ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દણ્ડસંયોગ એવ,-ચૈત્રાન્યત્વવિશિષ્ટે-તદ્દણ્ડાભાવપ્રતિયોગિપ્રતિયોગિકત્વહેત્વધિકરણી-ભૂત-ચૈત્રાનુયોગિકત્વોભયાભાવવિરહા - તાદૃશદણ્ડાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકતયાઽતિવ્યાપ્તિઃ સ્યાત્-,

ચન્દ્રશેખરીયા : દીધિત્યાં નિરુક્તપદસ્ય છદ્મતઃ પ્રયોજનં પ્રતિપાદયતિ ચૈત્રાન્યત્વ...ઇત્યાદિના । છદ્મતઃ ઇતિ અસ્ય “યદિ લક્ષણે નિરુક્તપદં નોપાદીયેત તદા તુ”... ઇત્યાદિ અનુક્ત્યૈવ ઇત્યર્થઃ કરણીયઃ । અયં ભાવઃ, નિરુક્તપ્રતિયોગિપ્રતિયોગિકત્વઘટિતં લક્ષણં પ્રતિપાદિતં । નિરુક્તપ્રતિયોગિકત્વઞ્ચ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકા વચ્છિન્નપ્રતિયોગિપ્રતિયોગિકત્વમ્ । તત્ર યદિ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રાર્થકં ‘નિરુક્ત’ પદં ન ગૃહ્યેત, તદા તુ સાધ્યતાવચ્છેદસમ્બન્ધસામાન્યે યદભાવપ્રતિયોગિકત્વ-સામાન્યાભાવઘટિતં લક્ષણં ભવેત્ । તથા ચ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડવાન્ એતદ્દંડાદિત્યત્રાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । અત્ર ચૈત્રમૈત્રૌ ભૂતલે ઉપવિષ્ટૌ સ્તઃ । તયોર્દ્વયોરઢ્ઢે એક એવ દીર્ઘો દંડોઽસ્તિ । એતાદક્સ્થાને ઇદમનુમાનં ક્રિયતે । યત્ર એતદ્દંડઃ તત્ર ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડઃ ઇતિ હિ વ્યાપ્તિઃ । સા ચ ન સમ્યક્ । એતદ્દંડવતિ ચૈત્રે ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડાભાવાત્ । અતોઽયં વ્યભિચારી હેતુઃ । તથાપ્યત્ર સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાદતિવ્યાપ્તિર્ભવતિ । તથા હિ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગ સામાન્યાન્તર્ગતસ્વૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગોઽસ્તિ । તસ્મિન્ ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગે ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડાભાવપ્રતિયોગિ-શુદ્ધૈતદ્દંડપ્રતિયોગિકત્વં અસ્તિ, ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગેન શુદ્ધૈતદ્દંડસ્ય ચૈત્રે વર્તમાનત્વાત્ । તથા તત્રૈવ સંયોગે એતદ્દંડાધિકરણ-ચૈત્રાનુયોગિકત્વમપ્યસ્તિ । તથા ચ ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગે તાદૃશોભયસત્વાત્ સંયોગસામાન્યે ન તાદૃશોભયાભાવઃ, અતો ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ, તથા ચાભાવાન્તરમાદયાતિવ્યાપ્તિર્દુવારા ।

ચન્દ્રશેખરીયા : જગદીશમાં છદ્મતઃ ફલમાહ લખેલ છે તેનો અર્થ એ કે ‘જો નિરુક્તપદ લક્ષણમાં ન લઈએ તો આ સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ આવે. ‘એવો સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યા વિના જ તે પદનું પ્રયોજન બતાવે છે એને છદ્મતઃ = ગુપ્ત રીતે ફલ બતાવેલું કહેવાય. દીધિતિમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં નિરુક્ત પ્રતિયોગીપ્રતિયોગિકત્વ... અભાવ લેવાનું કહેલ છે. નિરુક્તપ્રતિયોગિ=યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક અવચ્છિન્ન” અર્થ કરેલો છે. જો માત્ર “યદભાવપ્રતિયોગિપ્રતિયોગિકત્વ-અભાવ” લે તો જ્યાં બે ચૈત્ર-મૈત્ર બેઠા છે અને બે ય ના ખોળામાં એક જ લાંબો દાંડો પડેલો છે. તે ચૈત્રાન્યત્વવિશિષ્ટૈતદ્દંડવાન્ એતદ્દંડાત્ સ્થાને અતિવ્યાપ્તિ આવે. અહીં એતદ્દંડ તો સંયોગથી ચૈત્ર + મૈત્ર બે યમાં છે. પણ ચૈત્રમાં ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ-એતદ્દંડ રૂપ સાધ્ય ન હોવાથી આ સ્થાન વ્યભિચારી છે. છતાં અતિવ્યાપ્તિ કેવી રીતે આવે? તે જોઈએ. અહીં સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બનવો જોઈએ. સાધ્યાભાવ=ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડાભાવ. હવે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધની અન્તર્ગત ચૈત્રવૃત્તિદંડસંયોગ લઈએ, તેમાં ‘ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડાભાવપ્રતિયોગિ જે શુદ્ધ દંડ છે’ તત્પ્રતિયોગીકત્વ છે જ. કેમકે ચૈત્રવૃત્તિ-એતદ્દંડસંયોગસંબંધથી એતદ્દંડ એ ચૈત્રમાં છે જ. એટલે ચૈત્રવૃત્તિ-એતદ્દંડસંયોગમાં સાધ્યાભાવપ્રતિયોગિશુદ્ધૈતદ્દંડ-પ્રતિયોગીકત્વ છે. અને એતદ્દંડાધિકરણ ચૈત્રાનુયોગિકત્વ પણ છે. આમ ચૈત્રવૃત્તિ-એતદ્દંડસંયોગમાં ઉભય મળી જતા સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળ્યો. ભલે બીજા બધા સંયોગોમાં ઉભયાભાવ મળે પણ આ એકમાં નથી મળતો, માટે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા બીજા અભાવને લઈને અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી —તદુપાદાને તુ ચૈત્રાન્યત્વવિશિષ્ટૈતદ્દંડત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વસ્યાભાવાદેવ તત્રોભયાભાવસમ્ભવ ઇતિ નાતિવ્યાપ્તિરિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નિરુક્તપદોપાદાને તુ ન ઇષા અતિવ્યાપ્તિ: સંભવતિ । તથા હિ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડાભાવપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકં ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડત્વમેવ, તદવચ્છિન્નશ્ચ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડ એવ, ન તુ શુદ્ધદંડ: । તાદૃશો વિશિષ્ટદંડશ્ચ ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગેન ન કુત્રાપિ વર્તતે । ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગેન તુ કિમપિ દ્રવ્યં ચૈત્રે એવ વર્તત, ન ત્વન્યત્ર । ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડશ્ચ ચૈત્રે ન તાદૃશસંયોગેન વર્તતે, ચૈત્રે ચૈત્રભેદાભાવાત્ । તથા ચ ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગે ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડપ્રતિયોગિકત્વસામાન્યાભાવમાદાયોભયાભાવો વર્તતે । ચૈત્રાનુયોગિકેષુ અન્યેષુ સંયોગેષુ તુ સ્ફુટ એવ તાદૃશદંડપ્રતિયોગિકત્વાભાવો વર્તતે । મૈત્રાનુયોગિકેષુ એતદ્દંડસંયોગાદિષુ તુ હેત્વધિકરણચૈત્રાનુયોગિકત્વાભાવો વર્તતે । અન્યેષુ સર્વેષુ સંયોગેષુ સુતરામુભયાભાવો વર્તતે । તથા ચ સંયોગસામાન્યે ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ-એતદ્દંડપ્રતિયોગિકત્વસામાન્ય-એતદ્દંડાધિકરણચૈત્રાનુયોગિકત્વ સામાન્યોભયાભાવો પ્રસિદ્ધ્યતિ । એવં ચ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિરિતિ ભાવ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પણ યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન... ૫૬ લેવાથી આ આપત્તિ દૂર થાય. ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ-એતદ્દંડાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક તાદૃશવિશિષ્ટદંડત્વ બને. અને તદવચ્છિન્ન તો ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ-એતદ્દંડ જ બને. અને ચૈત્રવૃત્તિ-એતદ્દંડસંયોગમાં ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ-એતદ્દંડપ્રતિયોગિકત્વ તો નથી જ. કેમકે ચૈત્રભેદવિ. એતદ્દંડ જો ચૈત્રવૃત્તિ-એતદ્દંડસંયોગથી ચૈત્રમાં રહે, તો જ તે સંયોગમાં ચૈત્રભેદ વિ. એતદ્દંડપ્રતિયોગિકત્વ આવે. પણ ચૈત્રમાં ચૈત્રભેદ ન રહેવાથી ચૈત્રભેદ વિ. એતદ્દંડ પણ ન રહે. એટલે તે સંયોગમાં તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વાભાવને લઈને ઉભયાભાવ મળે. બીજા બધા સંયોગસંબંધોમાં તો ઉભયાભાવ છે જ. આમ અહીં સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી -યદિ ચ 'પ્રતિયોગિતા પ્રત્યાશ્રયં નાનૈવ, ન ત્વેકે'તિ મતં, તદા ચૈત્રાન્યત્વ-વિશિષ્ટદંડત્વાવચ્છિન્નં ચચૈત્રાવૃત્તિદંડનિષ્ઠં પ્રતિયોગિત્વં, તદાશ્રયપ્રતિયોગિકત્વ,-હેત્વધિકરણીભૂતચૈત્રાનુયોગિકત્વોભયાભાવસ્ય સંયોગસામાન્ય એવ સત્ત્વાત્ 'નિરુક્ત'પદં વિનાઽપિ નાતિવ્યાપ્તિ: સમ્ભવતીતિ તન્મતસાધારણ્યેનાતિવ્યાપ્તિરક્ષણાર્થમુક્તમ્- એતદિતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડ એવ સાધ્યત્વેન કથં નોપાત્ત: ? ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડ એવ એતદ્પદઘટિત: કથમુપાત્ત: ? ઇતિ ચેત્, યદિ હિ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડવાન્ એતદ્દંડાદિત્યનુમાનં ક્રિયેત, તદા તુ યેષાં મતે પ્રતિયોગિતા પ્રત્યાશ્રયં ભિન્ના, તેષાં મતેઽસ્મિન્નુમાને નિરુક્તપદાનુપાદાનેઽપિ નાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । એવં ચ તેષાં મતે નિરુક્તપદં નિરર્થકમેવ ભવેત્ । તથા હિ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડાભાવ એવાત્ર સાધ્યાભાવ:, તસ્ય પ્રતિયોગી ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડ:, પ્રતિયોગી નામ પ્રતિયોગિતા-આશ્રય:, ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડાભાવપ્રતિયોગિતાશ્રયસ્તુ ચૈત્રાવૃત્તિભૂતલાદિવૃત્તિદંડોઽપિ ભવતિ । અત: સ એવ પ્રતિયોગિત્વેન ગ્રહીતું શક્યતે । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસામાન્યાન્તર્ગતે ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગેઽપિ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડાભાવપ્રતિયોગિતાશ્રય-ચૈત્રાવૃત્તિદંડપ્રતિયોગિકત્વાભાવ એવ અસ્તિ । તથા ચ સંયોગસામાન્યે ચૈત્રાવૃત્તિદંડપ્રતિયોગિકત્વ-એતદ્દંડાધિકરણચૈત્રાનુયોગિકત્વસામાન્યોભયાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ સાધ્યાભાવ એવ લક્ષણઘટકો ભવતીતિ

નાતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । યદિ હિ પ્રતિયોગિતા પ્રત્યાશ્રયં ભિન્ના ન સ્યાત્, તર્હિ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડાભાવપ્રતિયોગિતાયાઃ આશ્રયત્વેન સર્વે એવ દંડા ગ્રાહ્યા ભવેયુઃ । તેષુ ચ ચૈત્રવૃત્તિદંડોઽપિ ગૃહ્યતે । તથા ચ ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્-દંડસંયોગે સંયોગસામાન્યાન્તર્ગતે ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડાભાવપ્રતિયોગિ-ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડપ્રતિયોગિકત્વસ્ય એતદ્દંડાધિકરણ-ચૈત્રાનુયોગિકત્વસ્ય ચ સત્વાત્ સમ્બન્ધસામાન્યે નોભયાભાવો ભવતિ । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ ભવત્યેવાતિવ્યાપ્તિરિતિ તન્મતે નિરુક્તપદં સાર્થકં ભવેત્ । કિન્તુ પ્રત્યાશ્રયં ભિન્નપ્રતિયોગિતાઙ્ગીકર્તૃણાં મતે તુ નિરુક્તપદં વિનાપિ એતદ્પદાઘટિતનિરુક્તસાધ્યકસ્થલેઽતિવ્યાપ્ત્યસંભવાત્ નિરુક્તપદં તેષાં નિરર્થકં ભવેત્ । ન ચૈતદિષ્ટમ્, સર્વસાધારણલક્ષણસ્યામીષ્ટત્વાત્ । અતઃ એતદ્પદઘટિતસાધ્યમેવોપાત્તમ્ । તાદૃશાનુમાને ચ તેષામપિ અતિવ્યાપ્તિઃ સંભવત્યેવ । તથાહિ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટેતદ્દંડપ્રતિયોગી શુદ્ધૈતદ્દંડ એવ, ન તુ સર્વે દંડાઃ । ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગે ચ શુદ્ધૈતદ્દંડાત્મકપ્રતિયોગિકત્વસ્ય એતદ્દંડાધિકરણચૈત્રાનુયોગિકત્વસ્ય ચ સત્વાત્, પૂર્વવદ્ સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વ-અસંભવાદ્ ભવત્યેવાતિવ્યાપ્તિઃ । નિરુક્તપદોપાદાને તુ યથા તદ્વારણં ભવતિ તથા પ્રાગેવ ભાવિતમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા :

પ્રશ્ન : અહીં, એતદ્ પદ મુકવાની જરૂર નથી. માત્ર 'ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડવાન્ દંડાત્' આમ કહીએ તો પણ અતિવ્યાપ્તિ આપી શકાતી હતી. કેમકે ચૈત્રવૃત્તિ-દંડસંયોગમાં ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડાભાવપ્રતિયોગીશુદ્ધદંડ પ્રતિયોગીકત્વ + દંડાધિકરણ-ચૈત્રાનુયોગિકત્વ બે ય હોવાથી સંયોગસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળતા અતિવ્યાપ્તિ આવે અને 'નિરુક્ત' પદ મુકવાથી નીકળી જાય તો પછી 'એતદ્' પદ શા માટે મુક્યું ?

ઉત્તર : તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ જેઓ એમ માને છે કે પ્રતિયોગિતા એ દરેક અધિકરણમાં જુદી જુદી છે એક નથી. એમના મતે આ સ્થાને 'નિરુક્ત' પદ વિના પણ અતિવ્યાપ્તિ ન સંભવે. કેમકે ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડાભાવની પ્રતિયોગિતાનો આશ્રય ચૈત્ર-અવૃત્તિદંડ બને. અને જે ચૈત્રવૃત્તિદંડસંયોગ છે તેમાં ચૈત્રભેદવિ.દંડાભાવપ્રતિયોગી-ચૈત્ર-અવૃત્તિદંડપ્રતિયોગીકત્વ તો છે જ નહિ. કેમકે ચૈત્રવૃત્તિદંડસંયોગસંબંધથી ચૈત્ર-અવૃત્તિદંડ રહી શકતો જ નથી. આમ આ ચૈત્રવૃત્તિદંડસંયોગમાં તાદૃશપ્રતિયોગીકત્વાભાવ દ્વારા ઉભયાભાવ મળે. હવે જે ચૈત્ર-અવૃત્તિદંડસંયોગ છે તેમાં ચૈત્રાવૃત્તિદંડપ્રતિયોગીકત્વ હોવા છતાં દંડાધિકરણ ચૈત્રાનુયોગિકત્વનો અભાવ છે એટલે તેમાં પણ ઉભયાભાવ મળી જાય. એ સિવાયના સંયોગોમાં તો સુતરાં ઉભયાભાવ મળે. આમ સંયોગસામાન્યમાં ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડાભાવપ્રતિયોગી (ચૈત્રાવૃત્તિદંડ) પ્રતિયોગીકત્વ + દંડાધિકરણચૈત્રાનુયોગિકત્વોભયનો અભાવ મળી જતા સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બને. પરિણામે અતિવ્યાપ્તિ આ મતે ન આવે. 'આ મતમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ આવે' એ માટે અમે એતદ્પદવાળું અનુમાન લીધેલ છે. અર્થાત્ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટદંડ સાધ્ય નથી. પણ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ - એતદ્દંડ એ સાધ્ય છે અને તેથી તેનો અભાવ જ લેવો પડે. અને તેના અભાવની પ્રતિયોગિતા તો માત્ર ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ-એતદ્દંડ = શુદ્ધ-એતદ્દંડમાં જ છે. બીજા દંડોમાં નથી. અને આમ ચૈત્રવૃત્તિ-એતદ્દંડસંયોગમાં ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ-એતદ્દંડાભાવપ્રતિયોગિ-એતદ્દંડ-પ્રતિયોગિકત્વ+એતદ્-દંડાધિકરણચૈત્રાનુયોગિકત્વોભય હોવાથી સંબંધ સામાન્યમાં ઉભયાભાવ નથી મળતો અને પરિણામે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા બીજા અભાવ દ્વારા અતિવ્યાપ્તિ આ મતે પણ આપી શકાય. આ આશયથી જ અમે આવું અનુમાન લીધું છે. 'નિરુક્ત' પદથી એ આપત્તિ નીકળી જાય છે એ તો આપણે જોઈ જ ગયા.

જાગદીશી - (યદ્યનુયોગિતા પ્રત્યાશ્રયં નાનૈવ, ન ત્વેકેત્યભિમતં, તદા) દણ્ડસામાન્યસ્ય હેતુત્વે, -એતદ્દણ્ડપ્રતિયોગિકસંયોગસામાન્યે દણ્ડાન્તરાધિકરણીભૂતયત્કિન્નિદ્યવ્યક્ત્યનુયોગિક-ત્વાભાવાદેવોભયાભાવસત્ત્વાદતિવ્યાપ્તિવિરહઃ સ્યાદતો હેતૌ- એતદિતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ ‘ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડવાન્ દંડાત્’ ઇતિ એતદ્પદાઘટિત એવ શુદ્ધદંડઃ કથં હેતુત્વેન નોક્તઃ ? કથં એતદ્દંડો હેતુત્વેન પ્રતિપાદિત ઇતિ ચેત્ શ્રૂયતામત્રાપિ કારણમ્ । યેષાં મતેઽનુયોગિતા પ્રત્યાશ્રયં ભિન્ના, તેષાં મતે ચૈત્રવૃત્તિદંડભિન્નઃ ભૂતલાદિવૃત્તિદંડોઽપિ હેતુત્વેન ગૃહ્યતે, તદધિકરણઞ્ચ ભૂતલમ્ । તથા ચ યેષુ સંયોગેષુ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડપ્રતિયોગિકત્વમસ્તિ, તેષુ ભૂતલવૃત્તિદંડાત્મકહેત્વધિકરણભૂતલાનુયોગિકત્વં નાસ્તિ । યેષુ ચ તાદૃશભૂતલાનુયોગિકત્વમસ્તિ, તેષુ ચૈત્રભેદવિશિષ્ટૈતદ્દંડપ્રતિયોગિકત્વં નાસ્તિ । ઇત્થં ચ સંયોગસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવસત્ત્વાત્ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નિરુક્તપદં વિનાપ્યતિવ્યાપ્તિર્ન ભવેત્ । યદિ હિ અનુયોગિતા પ્રત્યાશ્રયમેકૈવ સ્યાત્, તદા તુ ભૂતલવૃત્તિદંડાત્મકહેત્વધિકરણભૂતલે યા ભૂતલવૃત્તિદંડાનુયોગિતા, સૈવ ચૈત્રેઽપિ વર્તતે । અતઃ ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગે ભૂતલવૃત્તિદંડાધિકરણભૂતલનિષ્ઠાનુયોગિતાવત્ચૈત્રાનુયોગિકત્વમપિ વર્તતે । તથા ચ તસ્મિન્ ઉભયાભાવાસત્ત્વાત્ સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકો ન ભવેત્ । તથા ચ નાતિવ્યાપ્તિઃ સંભવતીતિ ભાવઃ । કિન્તુ પ્રત્યાશ્રયં ભિન્નામનુયોગિતામઙ્ગીકર્તૃણાં મતે તુ નિરુક્તપદં વિનાઽપ્યતિવ્યાપ્ત્યાદિસંભવાભાવાત્ નિરુક્તપદં તેષાં મતે વ્યર્થં ભવેત્ । અતઃ સર્વસાધારણં નિરુક્તપદપ્રયોજનં દર્શયિતુમેતદ્પદઘટિત એવ દંડહેતુરુપાત્ । એતદ્દંડાનુયોગિતા તુ ન ભૂતલાદૌ કિન્તુ ચૈત્રમૈત્રયોઃ એવ । તથા ચ ચૈત્રવૃત્ત્યેતદ્દંડસંયોગે એતદ્દંડાધિકરણચૈત્રાનુયોગિકત્વસ્ય સત્ત્વાત્ નોભયાભાવો મીલતિ । તથા ચ પૂર્વવદતિવ્યાપ્તિઃ દુર્વારા, તદ્વારણાય ચ નિરુક્તપદં સાર્થકમિતિ પ્રાગેવ ભાવિતમ્ । ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ભલે, ત્યારે ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ-એતદ્દંડવાન્ દંડાત્ એમ અનુમાન કરો. હેતુમાં ‘એતદ્’ પદનો નિવેશ શા માટે કરો છો ? અર્થાત્ શુદ્ધ દંડને જ હેતુ રાખો.

ઉત્તર : જો, માત્ર દંડને જ હેતુ માનીએ તો જેઓ અનુયોગિતા એ આશ્રયભેદે જુદી જુદી માને છે. તેમના મતે ‘નિરુક્ત’ પદ વિના પણ અહીં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. કેમકે એતદ્દંડપ્રતિયોગીકસંયોગસામાન્યમાં બીજા દંડ રૂપ હેતુના અધિકરણ એવા જે ભૂતલાદિ છે, તાદૃશ ભૂતલાદિ-અનુયોગિકત્વ નથી. અર્થાત્ આ એતદ્દંડસંયોગમાં દંડાન્તરાધિકરણભૂતલાદિ-અનુયોગિકત્વનો તો અભાવ જ છે. એટલે આમાં પણ ઉભયાભાવ મળી જતા સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બનતાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. હા જેઓ અધિકરણભેદથી પણ અનુયોગિતા એક જ માને છે, તેમના મતે તો દંડપ્રતિયોગીકસંયોગની ભૂતલ-ચૈત્ર-મૈત્રાદિ તમામમાં રહેલી અનુયોગિતા એક જ બનશે. એટલે એતદ્દંડસંયોગમાં પણ દંડાન્તરાધિકરણભૂતલાદિ-અનુયોગિકત્વ છે કેમકે દંડાન્તરાધિકરણ-ભૂતલાદિમાં રહેલી અનુયોગિતા એ જ આ ચૈત્રમાં છે. એટલે દંડાન્તરાધિકરણની અનુયોગિતાવાળો ચૈત્ર પણ બને. એટલે એતદ્દંડસંયોગમાં ચૈત્રાનુયોગિકત્વ તો છે જ. આમ ઉભયાભાવ ન લેવાતા સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અતિવ્યાપ્તિ આવે. પણ અનુયોગિતાને આશ્રયભેદે જુદી માનનારાના મતે તો “નિરુક્ત” પદ વિના

પણ અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. એટલે તેમના મતમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ બતાવવા માટે ‘એતદ્દંડ’ હેતુ મુકેલો છે. એટલે હવે એતદ્દંડસંયોગમાં ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ-એતદ્દંડાભાવપ્રતિયોગિ-એતદ્દંડપ્રતિયોગીકત્વ છે. તેમ એતદ્દંડાધિકરણ-ચૈત્ર-મૈત્રાનુયોગિકત્વ પણ છે જ. આમ ઉભય હોવાથી ઉભયાભાવ ન મળે. પરિણામે સંયોગસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળતા સાધ્યાભાવ લક્ષણ ઘટક બનતો નથી અને એટલે જ અતિવ્યાપ્તિ આવે. અને તે દૂર કરવા માટે ‘નિરુક્ત’ પદ સાર્થક બની જાય છે.

જાગદીશી - સંયોગેન સાધ્યતાયાં નિરુક્તપદસ્ય વ્યાવૃત્તિમુક્ત્વા, -સમવાયેન સાધ્યતાયાં તામાહ, -ગુણકર્માન્યત્વેતિ । -ઇદञ्च સમવાયસ્ય (અધિકરણભેદેનાપિ) નાનાત્વમભિપ્રેત્ય, તસ્યૈકત્વેતુ તત્ર ગુણાનુયોગિકત્વ, - વિશિષ્ટસત્તાપ્રતિયોગિકત્વોભયસત્ત્વેનાતિવ્યાપ્તિતાદવસ્થ્યાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : એવં તાવત્ સંયોગેન યત્ર તાદૃશદંડાદિ સાધ્યમ્ તત્ર નિરુક્તપદ-પ્રયોજનં પ્રતિપાદ્યાધુના સમવાયેન વિશિષ્ટસત્તાસાધ્યકે જાત્યાત્મકહેતૌ તદ્ દર્શયતિ દીધિતિકારઃ । ગુણકર્મભેદવિશિષ્ટસત્તાવાનુ જાતેરિત્યત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયસામાન્યાન્તર્ગતે દ્રવ્યવૃત્તિસમવાયે તુ વિશિષ્ટસત્તાઽભાવપ્રતિયોગિતાશ્રયશુદ્ધ-સત્તાપ્રતિયોગિકત્વસત્ત્વેઽપિ જાત્યધિકરણગુણાદ્યનુયોગિકત્વં નાસ્તિ । કિન્તુ ગુણવૃત્તિસમવાયે તાદૃશશુદ્ધસત્તા પ્રતિયોગિકત્વ-ગુણાનુયોગિકત્વોભયસ્ય સત્તાત્ ન સમવાયસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવઃ । અતો ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યઃ । તથા ચ ગગનાદ્યભાવમાદયાતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । નિરુક્તપદપ્રવેશે તુ ન દોષઃ । વિશિષ્ટસત્તાઽભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં યત્ વિશિષ્ટસત્તાત્વમ્, તદવચ્છિન્ના વિશિષ્ટસત્તા એવ, ન તુ શુદ્ધસત્તા । ગુણવૃત્તિસમવાયે તુ વિશિષ્ટસત્તાપ્રતિયોગિકત્વં નાસ્તિ । અતઃ તત્રાપિ ઉભયાભાવસત્તાત્, સમવાયસામાન્યે ઉભયાભાવસત્તાત્ સાધ્યાભાવ એવ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યઃ । તથા ચ નાતિવ્યાપ્તિઃ । ન ચ સમવાયસ્યૈકત્વાત્ ગુણવૃત્તિસમવાયો દ્રવ્યવૃત્તિસમવાયાદભિન્ન એવ, તથા ચ દ્રવ્યવૃત્તિસમવાયે વર્તમાનં વિશિષ્ટ-સત્તાપ્રતિયોગિકત્વં ગુણવૃત્તિસમવાયેઽપિ વર્તતે એવ । ઇત્યં ચ ગુણવૃત્તિસમવાયાદૌ સર્વત્રોભયસત્તાત્ ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ । અતો નિરુક્તપદોપાદાનેઽપિ અતિવ્યાપ્તિર્દુવારા ઇતિ **વાચ્યમ્** સમવાયોઽધિકરણભેદેન ભિન્ન એવ ઇતિ મતાનુસારેણૈવાતિવ્યાપ્તિવિનિવારણસ્ય ક્રિયમાણત્વાત્ । તથા ચ ગુણવૃત્તિસમવાયો દ્રવ્યવૃત્તિસમવાયાદ્ ભિન્ન એવ । અતો ગુણવૃત્તિસમવાયેઽપિ વિશિષ્ટસત્તાપ્રતિયોગિકત્વાભાવમાદાયોભયાભાવો ભવત્યેવ । એવञ્ચ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વેન નાતિવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : આમ જ્યાં સંયોગસંબંધથી ચૈત્રભેદવિશિષ્ટ-એતદ્દંડ સાધ્ય છે. ત્યાં ‘નિરુક્ત’ પદ અતિવ્યાપ્તિ નિવારવા જરૂરી છે. એ વાત બતાવી. હવે ‘સમવાયથી વિશિષ્ટ સત્તા જ્યાં સાધ્ય છે’ ત્યાં પણ નિરુક્ત પદનું પ્રયોજન બતાવે છે.

સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયમાં વિશિષ્ટસત્તા-અભાવપ્રતિયોગી-શુદ્ધસત્તા-પ્રતિયાગિકત્વ છે જ. કેમકે શુદ્ધસત્તા સમવાયથી દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મમાં રહે છે અને એ જ સમવાયમાં હેતુધિકરણ ગુણ-કર્મ-દ્રવ્યાદિ-અનુયોગિકત્વ પણ

છે. એટલે સમવાયસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળતા અતિવ્યાપ્તિ આવે જ છે. નિરુક્તપદ મુકવાથી વાંધો ન આવે કેમકે વિશિષ્ટસત્તા-અભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક વિશિષ્ટસત્તાત્વ છે અને તદવચ્છિન્ન સમવાય તો દ્રવ્યમાં જ છે. અને એથી એ સમવાયમાં દ્રવ્યાનુયોગિકત્વ છે. પરંતુ ગુણાનુયોગિકત્વનો અભાવ જ છે અને ગુણમાં રહેલા સમવાયમાં ગુણાનુયોગિકત્વ છે પણ ગુણમાં એ સમવાયથી વિ.સત્તા ન રહેતી હોવાથી એ સમવાયમાં વિ.સત્તા-પ્રતિયોગીકત્વાભાવ મળી જાય. આમ દ્રવ્યવૃત્તિસમવાયમાં વિ.સત્તા-પ્રતિયોગીકત્વ હોવા છતાં ગુણાનુયોગિકત્વાભાવથી ઉભયાભાવ મળે અને ગુણવૃત્તિસમવાયમાં ગુણાનુયોગિકત્વ હોવા છતાં વિશિ. સત્તાપ્રતિયોગીકત્વાભાવથી ઉભયાભાવ મળી જાય. આમ સમવાય-સામાન્યમાં ઉભયાભાવ મળે. અર્થાત્ સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : સમવાય તો એક જ છે. એટલે દ્રવ્યમાં કે ગુણમાં રહેલ સમવાય એક જ છે. એટલે જે દ્રવ્યવૃત્તિસમવાયમાં વિ.સત્તાપ્રતિયોગીકત્વ છે. એ જ સમવાય ગુણમાં હોવાથી તેમાં ગુણ-અનુયોગિકત્વ પણ છે. એટલે ઉભયાભાવ નથી મળતો. પરિણામે સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા અતિવ્યાપ્તિ આવે જ છે.

ઉત્તર : અધિકરણભેદથી સમવાય જુદા જુદા માનનારાના મતે જ આ અતિવ્યાપ્તિનિવારણ કરેલ છે. બાકી જો અધિકરણભેદ હોવા છતાં પણ સમવાય એક જ માનીએ તો તો 'નિરુક્ત' પદ મુક્યા પછી પણ તમારા કહેવા પ્રમાણે અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ છે. અને આ જ વાત દીધિતિકાર પોતે જ આગળ કરવાના છે. અને એટલે જ તેઓ આ લક્ષણ છોડી દેશે. એટલે અત્યારે તો 'અધિકરણભેદથી સમવાય પણ ભિન્ન છે' એ મત પ્રમાણે જ આ અતિવ્યાપ્તિનિવારણ જાણવું.

જાગદીશી - યદ્યપિ 'યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ને'ત્યાદ્યુક્તૌ, -'વહ્નિ-ધૂમોભયવાન ધૂમા'દિત્યત્રાવ્યાપ્તિઃ, સંયોગસામાન્ય એવ વહ્નિ-ધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વ-ધૂમાધિકરણપર્વતાનુયોગિકત્વોભયાભાવસત્ત્વાત્,-

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્રાન્તરે જગદીશઃ સ્વોત્પ્રેક્ષાં નિરૂપયતિ (યદ્યપિ) ઇત્યાદિના । અયમાશયઃ । યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વઘટિતલક્ષણં 'વહ્નિધૂમોભયવાન્ ધૂમાદિત્યત્ર' અવ્યાપ્તઃ ભવતિ । યતઃ કુત્રાપિ એકેનૈવ સંયોગેન વહ્નિધૂમોભયં ન વર્તતે । કિન્તુ વહ્નેસ્સંયોગો ભિન્ન એવ, ધૂમસ્ય સંયોગો ભિન્ન એવ । તથા ચ કસ્મિન્નપિ સંયોગે વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વં નાસ્તિ । અતઃ સંયોગસામાન્યે એવ વહ્નિ-ધૂમોભયાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નવહ્નિધૂમોભય-પ્રતિયોગિકત્વાભાવમાદાય ઉભયાભાવો વર્તતે । તથા ચ સાધ્યાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વેનાવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : જગદીશજી કહે છે કે, આ લક્ષણ 'વહ્નિધૂમોભયવાન્ ધૂમાત્' અહીં અવ્યાપ્ત બને છે. અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક સંયોગસંબંધ છે. હવે તમે તો યાદૃશપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વાદિ...ની વિવક્ષા કરી છે. તો વહ્નિધૂમોભયાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્ન તો વહ્નિધૂમોભય જ બને. હવે વહ્નિને રહેવાનો સંયોગ જુદો છે, ધૂમને રહેવાનો સંયોગ જુદો છે. બે ય એક સંબંધથી તો રહેવાના જ નથી. એટલે કોઈપણ સંયોગમાં ધૂમપ્રતિયોગીકત્વ કે વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ હજી મળે. પણ કોઈપણ સંયોગમાં વહ્નિ-

ધૂમોભયપ્રતિયોગીકત્વ તો મળવાનું જ નથી. કેમકે એક સંયોગથી બે જણ રહેતા જ નથી. આમ સંયોગસામાન્યમાં વહ્નિનધૂમોભયપ્રતિયોગીકત્વ-સામાન્યાભાવ મળી જતા ઉભયાભાવ મળી જાય અને તેથી સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા અવ્યાપ્તિ આવે જ.

જાગદીશી- ન ચ નિરુક્તપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નવત્તાપ્રમાયા:
સાંસર્ગિકવિષયત્વમેવ-નિરુક્તપ્રતિયોગિકત્વ-વક્તવ્યં, -

— તત્ત્વ પર્વતે વહ્નિ-ધૂમયોઃ પ્રત્યેકસંયોગસ્યાપ્યસ્તીતિ નાવ્યાપ્તિઃ,
અન્યથા 'સંયોગેન પર્વતો વહ્નિ-ધૂમોભયવા નિત્યાદિપ્રમાયા દુર્ઘટત્વાપત્તેરિતિ વાચ્યમ્,

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ નિરુક્તપ્રતિયોગિકત્વં નિરુક્તપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નવત્તાપ્રમાજ્ઞાન સાંસર્ગિકવિષયત્વમેવ, ન ત્વન્યત્ । તથા ચ યથા 'વહ્નિમાન્ પર્વતઃ' ઇતિ વહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિમાન્પ્રમાજ્ઞાનસ્ય સાંસર્ગિક-વિષયત્વમ્ સંયોગે અસ્તિ, અતઃ સંયોગે નિરુક્તવહ્નિપ્રતિયોગિકત્વં વર્તતે । તથૈવ 'સંયોગેન વહ્નિધૂમોભયવાન્ પર્વતઃ' ઇતિ વહ્નિધૂમોભયવત્તાપ્રમાજ્ઞાન-સાંસર્ગિક વિષયતાસંયોગે કેવલવહ્નિસંયોગે કેવલે ચ ધૂમસંયોગેऽપિ વર્તતે એવ । અતો ધૂમાધિકરણપર્વતાનુયોગિકત્વમપ્યસ્તિ । અતઃ ઉભયાભાવાસત્વાત્ ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ, અતો નાવ્યાપ્તિઃ । યદિ હિ કેવલે વહ્નિસંયોગે કેવલે ધૂમસંયોગે ચ વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વં નિરુક્તરૂપં ન સ્વીક્રિયેત, તદા સંયોગેન વહ્નિધૂમોભયવાન્ પર્વતઃ ઇતિ પ્રમાત્મિકા પ્રતીતિઃ કથં ઘટેત ? યતઃ અત્ર પ્રત્યેકસંયોગે એવ વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વં ભાસતે, ન તુ વહ્નિસંયોગે વહ્નિપ્રતિયોગિકત્વં ધૂમસંયોગે ચ ધૂમપ્રતિયોગિકત્વં । તથા ચ પ્રમાત્મકપ્રતીતિભલાત્ વહ્નિસંયોગે ધૂમસંયોગે ચ વહ્નિ-ધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વં મન્તવ્યમ્ । તત્ત્વાનાયત્યા નિરુક્તરૂપમેવ મન્તવ્યમ્ ઇતિ ચેત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વ એટલે યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન-વત્તાપ્રમાજ્ઞાનસ્ય સાંસર્ગિકવિષયત્વ' એવો જ અર્થ કરવાનો છે. અહીં "વહ્નિનધૂમોભયત્વાવચ્છિન્ન વહ્નિનધૂમોભયવાન્ પર્વતઃ" આવું જે તાદશોભયત્વાવચ્છિન્ન-વહ્નિનધૂમોભયવત્તાનું પ્રમાત્મક જ્ઞાન છે. તેમાં સંબંધ તરીકે વિષય બનનારા ધૂમસંયોગ+વહ્નિસંયોગ છે. અર્થાત્ તેઓમાં તાદશસાંસર્ગિકવિષયત્વ રહેલું છે. આમ એકલા ધૂમસંયોગ કે એકલા વહ્નિસંયોગમાં પણ તાદશસાંસર્ગિકવિષયત્વરૂપ= વહ્નિનધૂમોભયપ્રતિયોગીકત્વ છે જ. તેનો અભાવ નથી અને તેથી સંયોગસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળવાથી સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બને જ નહી. પરિણામે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

બાકી જો નિરુક્તપ્રતિયોગીકત્વની આવી વ્યાખ્યા ન માનો તો 'સંયોગેન વહ્નિનધૂમોભયવાન્ પર્વતઃ' એવી પ્રમાત્મક પ્રતીતિ જ નહીં ઘટી શકે, કેમકે અહીં એક જ સંયોગથી તો પર્વતમાં વહ્નિ-ધૂમોભય રહેતા જ નથી. એટલે એ રીતે એક જ સંયોગમાં તો વહ્નિનધૂમોભયપ્રતિયોગીકત્વ આવતું જ નથી. જ્યારે અહીં તો એક સંયોગમાં તો વહ્નિનધૂમોભયપ્રતિયોગીકત્વ વિષય તરીકે દેખાય છે તો આ પ્રતીતિ શી રીતે ઘટે ? એટલે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે 'તદ્વત્તાપ્રમાજ્ઞાનસાંસર્ગિક વિષયત્વ=તદ્વપ્રતિયોગિકત્વ' માની લેવું. એટલે વહ્નિનધૂમોભયવત્તા-

પ્રમાજ્ઞાનસાંસર્ગિકવિષયત્વ તો આ એક વગેરે સંયોગમાં પણ છે જ. એટલે તેમાં તાદૃશોભયપ્રતિયોગીકત્વ રહેલું જ હોવાથી વાંધો આવતો નથી. આ પ્રતીતિ ઘટી શકે છે.

જાગદીશી - તથા સતિ 'અત એવે'ત્યાદિના વક્ષ્યમાણાયા 'વહ્નિ-ધૂમોભયવાન્ વહ્ને'-
રિત્યાત્રાતિવ્યાપ્તેરસદ્ગત્યાપત્તે:,

વહ્નિ-ધૂમોભયવત્તાપ્રમાનિયામકસંયોગમાત્રસ્યૈવ હેત્વધિકરણીભૂતાઽયોગોલકાનુ-
યોગિકત્વાભાવેન વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નાભાવમાદાયાતિવ્યાપ્ય-સમ્ભવાત્,-

ચન્દ્રશેખરીયા : ન, તથા સતિ વિંશતિતમકારિકાપ્રતિપાદિતેન 'અત એવ' ઇત્યાદિગ્રન્થેન સહ વિરોધપ્રસન્નો ભવેત્ । તત્ર વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્નેરિત્યત્ર અસ્ય લક્ષણસ્યાતિવ્યાપ્તિઃ પ્રદર્શયિષ્યતે દીધિતિકારેણ । યદિ તુ ભવદુક્તં નિરુક્તપ્રતિયોગિકત્વં સ્વીક્રિયતે, તદા તુ તત્રાતિવ્યાપ્તિર્નભવેત્ । તથા હિ 'અયોગોલકં સંયોગેન વહ્નિધૂમોભયવત્' ઇતિ પ્રમાત્મકં જ્ઞાનં ન ભવતિ । અતો અયોગોલકવૃત્તિવહ્નિસંયોગે વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વં વહ્નિધૂમોભયવત્તાપ્રમાજ્ઞાનસાંસર્ગિક-વિષયત્વરૂપં નાસ્તિ, પર્વતવૃત્તિવહ્નિસંયોગાદિષુ તુ વહ્નિધૂમોભય-વત્તાપ્રમાજ્ઞાનસાંસર્ગિકવિષયત્વરૂપસ્ય વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વસ્ય સત્ત્વેઽપિ અયોગોલક-અનુયોગિકત્વં નાસ્તિ । શેષેષુ તુ સંયોગેષુ તાદૃશોભયમેવ નાસ્તિ ઇતિ સંયોગસામાન્યે ઉભયાભાવસત્ત્વાત્ સાધ્યાભાવ એવ લક્ષણઘટકો ભવતિ । તથા ચાતિવ્યાપ્તિર્ન ભવતિ । એવન્ચ દીધિતિગ્રન્થેન સહ વિરોધાપત્તિર્દુવાર । અતો ન ભવદુક્તઃ પરિષ્કારઃ સ્વીકારાર્હઃ । તદસ્વીકારે ચ પૂર્વવત્ 'વહ્નિધૂમોભયવાન્ ધૂમાદિ'ત્યત્રાવ્યાપ્તિઃ સુલબ્ધપ્રતિષ્ઠા ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : જગદીશ : જો આમ માનીએ તો પછી દીધિતિકાર જે 'વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને:'માં આ લક્ષણ અવ્યાપ્ત બને છે' એમ કહેવાના છે. એ ગ્રન્થની સાથે હવે વિરોધ આવે, કેમકે તમારી આ વિવક્ષા પ્રમાણે તો તેમાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે, કેમકે જેટલા સંયોગો છે એમાં જે સંયોગો વહ્નિધૂમોભયવત્તાપ્રમાજ્ઞાનના સાંસર્ગિક વિષયત્વવાળા છે. તેઓ જ વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગીક ગણાશે અને 'વહ્નિધૂમોભયવત્ અયોગોલકં' એવું તો પ્રમાજ્ઞાન થતું જ નથી. એટલે 'વહ્નિધૂમોભયવાન્ પર્વતઃ' ઇત્યાદિ પ્રમાજ્ઞાનસાંસર્ગિક વિષયતાવાળા જે સંયોગો છે, તેઓમાં વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગીકત્વ છે. અને પર્વતાદિ-અનુયોગિકત્વ છે. પણ અયોગોલકાનુયોગિકત્વ તો નથી જ કેમકે આવી ઉભયવત્તાપ્રમાપ્રતીતિ અયોગોલકમાં થતી જ નથી. અને જે સંયોગોમાં અયોગોલકાનુયોગિકત્વ છે તેઓમાં વહ્નિધૂમોભયવત્તાપ્રમાજ્ઞાનસાંસર્ગિકવિષયત્વ=તાદૃશોભયપ્રતિયોગિકત્વ નથી. બાકીના સંયોગોમાં તો બે યનો અભાવ છે. આમ તમામ સંયોગોમાં વહ્નિધૂમોભયવત્તાપ્રમાજ્ઞાનસાંસર્ગિકવિષયત્વ+અયોગોલકાનુયોગિકત્વોભયાભાવ મળી જ જાય છે. એટલે સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનતા ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. તો પછી દીધિતિકારનો આ સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ દર્શાવતો અત એવ.... એ ૨૦મી કારિકાનો ગ્રન્થ નિરર્થક થાય. માટે તમારે આ ખુલાસો માન્ય ન રખાય અને તેથી 'વહ્નિ-ધૂમોભયવાન્ ધૂમાત્' સ્થાનની અવ્યાપ્તિ હજી ઉભી જ છે. (વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને:માં આવતી અતિવ્યાપ્તિ આગળ બતાવીશું.)

જાગદીશી -તથાઽપિ-સાધ્યસાધનભેદેન વ્યાપ્તેર્ભેદાદવ્યાસજ્યવૃત્તિધર્મેણ સાધ્યતાયાં નિસ્ક્રુત્ત-
'પદમપહાય, - તાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયપ્રતિયોગિકત્વઘટિતસ્યૈવ પ્રવેશાન્નોક્ત-સ્થલાઽવ્યાપ્તિ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : તથાપિ સાધ્યસાધનભેદેન વ્યાપ્તિભેદસ્યાભિમતત્વાત્ યત્ર વ્યાસજ્યવૃત્તિ: ધર્મ: =

ઉભયવૃત્તિધર્મ: સાધ્યતાવચ્છેદક: ભવતિ, તત્ર યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન-
પ્રતિયોગિકત્વઘટિતલક્ષણં પરિત્યજ્ય યાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રયપ્રતિયોગિકત્વઘટિતમેવ લક્ષણં વાચ્યમ્ । ઇત્થં ચ
વહ્નિધૂમોભયાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયા: આશ્રયો વહ્નિ: ધૂમશ્ચ, પ્રતિયોગિતાયા: પ્રત્યાશ્રયં ભિન્નત્વાત્ । તથા ચ યદિ
હેત્વધિકરણં પર્વતો ગૃહ્યતે, તદા તુ પર્વતીયવહ્નિસંયોગે
વહ્નિધૂમોભયાભાવપ્રતિયોગિતાશ્રયવહ્નિપ્રતિયોગિકત્વપર્વતાનુયોગિકત્વોભયસત્ત્વાત્ સંયોગસામાન્યે
તાદૃશોભયાભાવસત્ત્વાત્ ન સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટક: । અતોઽભાવાન્તરમાદાય લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિ: । એવં
પર્વતીયધૂમસંયોગાદિષુ અપિ તાદૃશોભયં વર્તતે ઇતિ સ્વયં વિભાવનીયમ્ અનુપયોગિત્વાન્નેહ પ્રતન્યતે ।

ચન્દ્રશેખરીયા : છતાં સાધ્ય-સાધન બદલાય, એમ વ્યાપ્તિલક્ષણ પણ બદલાય એમ માનેલું હોવાથી જ્યાં
વ્યાસજ્યવૃત્તિધર્મ=ઉભયવૃત્તિધર્મ=વહ્નિ-ધૂમોભયત્વાદિ એ સાધ્યતા-અવચ્છેદક ધર્મ તરીકે હોય. ત્યાં લક્ષણમાં
'નિરુક્ત' પદ ન મુકવું. પણ યાદૃશપ્રતિયોગિતા-આશ્રયપ્રતિયોગીકત્વ-હેત્વધિકરણયત્કિંચિદ્-અનુયોગિકત્વો
ભયાભાવઘટિત લક્ષણ કહેવું. એટલે અવ્યાપ્તિ ન આવે. વહ્નિધૂમોભયાભાવની પ્રતિયોગિતાનો આશ્રય વહ્નિ
અને ધૂમ બને. અને પર્વતીયવહ્નિ સંયોગમાં વહ્નિપ્રતિયોગીકત્વ છે, તેમાં ધૂમાધિકરણપર્વતાદિ-અનુયોગિકત્વ
પણ છે અને પર્વતીયધૂમ સંયોગમાં ધૂમપ્રતિયોગિકત્વ છે, તેમાં ધૂમાધિકરણપર્વતાદિ-અનુયોગિકત્વ પણ છે.
આમ પર્વતીયવહ્નિસંયોગ વગેરેમાં વહ્નિધૂમોભયાભાવપ્રતિયોગિતા-આશ્રયપ્રતિયોગીકત્વ + હેત્વધિકરણ
પર્વતાનુયોગિકત્વ' બે ય છે. એટલે સંયોગસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળતા સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બને.
માટે બીજા અભાવને લઈને લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - ન ચૈવમુભયત્વેન સાધ્યતાયાં વ્યભિચારિણ્યતિવ્યાપ્તિસ્તદવસ્થૈવ સ્યાત્, 'અત
એવે' ત્યાદિના 'વહ્નિ-ધૂમોભયવાન્ વહ્ને'રિત્યાદૌ ગ્રન્થકૃતૈવાગ્રે તદ્દોષસ્ય વક્ષ્યમાણત્વાદિતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ તથા સતિ વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્નેરિત્યત્રાતિવ્યાપ્તિ: ।
અયોગોલકવૃત્તિવહ્નિસંયોગે એવ વહ્નિધૂમોભયાભાવપ્રતિયોગિતાશ્રયાયોગોલકીયવહ્નિપ્રતિયોગિકત્વ-
વહ્ન્યધિકરણાયોગોલકાનુયોગિકત્વો ભયસ્ય સત્ત્વાત્ ન સંયોગસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવ: । તથા ચ
સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાદ્ અતિવ્યાપ્તિ: ભવતિ ઇતિ વાચ્યમ્ । ઇષ્ટત્વાત્, અનન્તરમેવાસ્માભિરુક્તં
યદત્રાનુમાને દીધિતિકાર: સ્વયમેવાસ્ય લક્ષણસ્યાતિવ્યાપ્તિં પ્રદર્શયિષ્યતિ ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પણ તો પછી 'વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને:' એ સ્થળે અતિવ્યાપ્તિ આવશે. અહીં
પણ ઉભયવૃત્તિ એવો જ વહ્નિધૂમોભયત્વ ધર્મ જ સાધ્યતાવચ્છેદક હોવાથી યાદૃશપ્રતિયોગિતાશ્રય-

પ્રતિયોગીકત્વઘટિત જ લક્ષણ બનાવવું પડશે. હવે સાધ્યતાવચ્છેદક એવા અયોગોલકવહિનસંયોગમાં વહિન-ધૂમોભયાભાવપ્રતિયોગિતાશ્રય વહિનપ્રતિયોગીકત્વ+હેત્વધિકરણ-અયોગોલક-અનુયોગિકત્વોભય હોવાથી સંયોગસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળતા સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બને. પરિણામે અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : સાચી વાત છે. અમે કહી જ ગયા છીએ કે દીધિતિકાર પોતે જ 'આ અનુમાનમાં આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત બને છે' એમ કહેવાના છે અને તેથી દીધિતિકાર પોતે જ એનો ઉત્તર આપવાના છે. એટલે અત્યારે તો એ અતિવ્યાપ્તિ અમને માન્ય જ છે.

જાગદીશી - વસ્તુતઃ—સમ્બન્ધમાત્રસ્યૈકપ્રતિયોગિકત્વાપરાનુયોગિકત્વનિયમેન વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વાપ્રસિદ્ધ્યૈવ,—તદુભયત્વાવચ્છિન્નાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાન્નાવ્યાપ્તિઃ, અત એવાગ્રે,—‘વહ્નિ-ધૂમોભયવાન્ વહ્ને’ રિત્યાદાવતિવ્યાપ્તિર્દાસ્યતે ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ યત્ર વ્યાસજ્યવૃત્તિધર્મઃ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ તત્ર ભિન્નલક્ષણસ્વીકારે તુ સર્વત્ર અનુગતવ્યાપ્તિવ્યવહારો ન સ્યાત્ । સ ચ ભવતિ । અતઃ તદ્વ્યવહારરક્ષણાયાત્રાપિ સામાન્યમેવ વ્યાપ્તિલક્ષણં વક્તવ્યં । તત્ત્વાવ્યાપ્તમેવેતિ ચેત્ ન વસ્તુતઃ યોઽપિ સમ્બન્ધો ભવતિ, સ સર્વોઽપિ એકપ્રતિયોગિકત્વવાન્ અપરાનુયોગિકત્વર્વાશ્ચ ભવતિ ઇતિ નિયમઃ । તથા ચ વહ્નિધૂમોભયં કુત્રાપ્યેકેનૈવ કેનાપિ સમ્બન્ધેન ન વર્તતે । અતઃ કસ્મિન્નપિ સમ્બન્ધે વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વસ્યૈવાપ્રસિદ્ધત્વાત્ સંયોગસામાન્યે વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વ-હેત્વધિકરણીભૂતપર્વતાદ્યનુયોગિકત્વસામાન્યાભાવોઽપિ ન ગ્રહીતું શક્યતે, 'યસ્ય કુત્રાપિ પ્રસિદ્ધિર્ભવતિ તસ્યૈવાન્યત્રાભાવો ગ્રહીતું શક્યતે' ઇતિ નિયમાત્ । તથા ચ ન વહ્નિધૂમોભયાભાવો લક્ષણઘટકોઽપિ તુ ઘટાદ્યભાવઃ ઇતિ લક્ષણસમન્વયાત્ નાવ્યાપ્તિઃ । અત એવ= વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વસ્યાપ્રસિદ્ધત્વેન તાદૃશસમ્બન્ધત્વાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાસંભવાદેવ અગ્રે દીધિત્યાં વહ્નિ-ધૂમોભયવાન્ વહ્નેરિત્યત્રાતિવ્યાપ્તિ-ર્દાસ્યતે । યતઃ તત્રાપિ વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વ-હેત્વધિકરણાયોગોલકાનુયોગિકત્વ-સામાન્યોભયાભાવઃ ન ગ્રહીતું શક્યતે । તથા ચ 'સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વેનાભાવાન્તરમ્ આદાયાતિવ્યાપ્તિર્દુવાર' ઇતિ અગ્રે વક્ષ્યતે ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : 'બધામાં વ્યાપ્તિ એક જ છે.' એવો વ્યવહાર થાય છે તેને સાચો ઠેરવવા માટે તો બધે જ એક પ્રકારનું લક્ષણ કહેવું આવશ્યક છે. જો લક્ષણ જુદા પડે તો અનુગતવ્યાપ્તિનો વ્યવહાર ન ઘટે એટલે ઉભયવૃત્તિધર્મ જ્યાં સાધ્યતાવચ્છેદક હોય, ત્યાં જુદું અને તે સિવાયના સ્થળે જુદું લક્ષણ માનવું એ ઉચિત લાગતું નથી.

ઉત્તરપક્ષ : વસ્તુતસ્તુ=ખરી વાત તો એ કે તમામે તમામ સંબંધોમાં એકપ્રતિયોગિકત્વ+અપરાનુયોગિકત્વ હોય છે. હવે અહીં તો કોઈપણ સંબંધમાં વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગીકસંબંધત્વ તો પ્રસિદ્ધ જ નથી કેમકે વહ્નિ-ધૂમોભય ક્યાંય પણ એક જ સંબંધથી તો રહેતા જ નથી. એટલે જ્યારે વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગીકસંબંધત્વ જ અપ્રસિદ્ધ છે તો પછી 'સંયોગસામાન્યમાં તેનો અભાવ છે' એમ પણ કહી ન શકાય. અને તેથી સંયોગ

સામાન્યમાં વહ્નિનધૂમોભયપ્રતિયોગીકત્વ (પ્રતિયોગિક સંબંધત્વ)+પર્વતાદ્યનુયોગિકત્વોભયાભાવ લઈ શકાતો જ ન હોવાથી સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બનવાનો જ નથી. અને તેથી બીજા અભાવને લઈ લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વઘટિત લક્ષણ પણ અવ્યાપ્ત બનવાનું જ નથી.

અને આ જ કારણે વહ્નિનધૂમોભયવાન્ વહ્નિ: સ્થલે આગળ અતિવ્યાપ્તિ આપશે. કેમકે ત્યાં પણ વહ્નિનધૂમોભયપ્રતિયોગીકસંબંધત્વ જ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સંયોગસામાન્યમાં તેનો અભાવ પણ બોલી ન શકાય. પરિણામે તાદૃશોભયાભાવ સંયોગસામાન્યમાં ન લેવાય. અને તેથી સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક ન બનતા ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ આવે જ. એટલે જ આગળ આ સ્થાને અતિવ્યાપ્તિ બતાવશે.

જાગદીશી - ન ચ વહ્નિ-ધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નપ્રકારિત્વાદાવેવ તાદૃશોભયત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિક-સમ્બન્ધત્વપ્રસિદ્ધિસમ્ભવઃ, પ્રાચાં મતે પ્રકારિત્વાદેઃ સમ્બન્ધત્વાભાવાત્, વિશિષ્ટધીનિયામકસ્યૈવ તથાત્વાદિતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ 'વહ્નિધૂમોભયવાન્ પર્વતઃ' ઇતિ જ્ઞાને પ્રકારિતાસમ્બન્ધેન વિષયિતાભિધાનેન વહ્નિધૂમોભયં વર્તતે । તથા ચ પ્રકારિતાસમ્બન્ધે એવ વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાત્, સંયોગસામાન્યે તદભાવગ્રહણસ્ય શક્યત્વાત્ વહ્નિધૂમોભયાભાવ એવ લક્ષણઘટકો ભવતીતિ અવ્યાપ્તિસ્તત્ર ઇતિ **વાચ્યમ્** પ્રાચાં મતે પ્રકારિતાદીષુ સમ્બન્ધત્વં ન સ્વીક્રિયતે । તથા ચ ન પ્રકારિતાદિષુ અપિ વહ્નિધૂમોભય-પ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વપ્રસિદ્ધિઃ ઇતિ પૂર્વવત્ લક્ષણસમન્વયઃ । નનુ કથં ન પ્રકારિતાદયઃ સમ્બન્ધત્વેન નેષ્યન્તે ઇતિ ચેત્ વિશિષ્ટધીનિયામકસ્યૈવ સમ્બન્ધત્વાભિધાનાત્, પ્રકારિતાદૌ ચ વિશિષ્ટધીનિયામકત્વાભાવાદેવ સમ્બન્ધત્વં નેષ્યતે ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : 'વહ્નિ-ધૂમોભયવાન્ પર્વતઃ' આ જ્ઞાન પ્રમાણે વહ્નિનધૂમોભય એ પ્રકારિતા=વિષયિતાસંબંધથી જ્ઞાનમાં રહે જ છે. અહીં પ્રકારિતાસંબંધમાં વહ્નિનધૂમોભયપ્રતિયોગીકત્વ પ્રસિદ્ધ જ હોવાથી સંયોગમાં તેનો અભાવ લઈ જ શકાય છે.

ઉત્તર : પ્રાચીનો એ પ્રકારિતા વગેરેને સંબંધ માનતા નથી. વિશિષ્ટબુદ્ધિનો નિયામક જે બને, તે જ સંબંધ કહેવાય. પ્રકારિતાદિ એ વિશિષ્ટબુદ્ધિના નિયામક ન હોવાથી તે સંબંધ જ નથી. એટલે તેમાં વહ્નિનધૂમોભયપ્રતિયોગીકસંબંધત્વ પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી સંયોગસામાન્યમાં તેનો અભાવ ન લઈ શકાતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - ન ચૈવમપિ 'ઘટવાન્નિત્યજ્ઞાનત્વા' દિત્યત્રાઽવ્યાપ્તિઃ, વિષયિતાસમ્બન્ધે ગગનીયત્વ, -નિત્યજ્ઞાનાનુયોગિકત્વોભયસત્ત્વેન (ગગનત્વેન) ગગનાભાવમાદાયાપિ પ્રસિદ્ધ્યસમ્ભવાદિતિ વાચ્યમ્,

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ 'ઘટવાન્ નિત્યજ્ઞાનત્વાત્' ઇત્યત્રાવ્યાપ્તિઃ । અત્ર ઘટઃ વિષયિતાસમ્બન્ધેન સાધ્યઃ, યત્ર નિત્યજ્ઞાને નિત્યજ્ઞાનત્વહેતુઃ તત્ર વિષયિતાસમ્બન્ધેન ઘટો વર્તત એવ, અતઃ અયં સધ્ધેતુરસ્તિ । કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકવિષયિતાસમ્બન્ધેન સર્વેષામપિ પદાર્થાનાં નિત્યજ્ઞાને વર્તમાનત્વાત્ આસ્તાં તાવત્ અન્યોઽભાવઃ, ગગનાભાવોઽપિ ન લક્ષણઘટકઃ, તર્હિ અન્યેષામભાવાનાં તુ કા વાર્તા । તથા ચાભાવમાત્રસ્યૈવ લક્ષણાઘટકત્વાત્ લક્ષણસમન્વયો ન ભવતીતિ અવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્નઃ તો પણ ઘટવાન્ નિત્યજ્ઞાનત્વાત્ આમ જ્યાં વિષયિતાસંબંધથી ઘટ એ સાધ્ય છે, ત્યાં અવ્યાપ્તિ આવશે. કેમકે નિત્યજ્ઞાનમાં તો તમામ પદાર્થો વિષયિતાસં.થી રહે છે. એટલે વિષયિતાસંબંધમાં ગગનપ્રતિયોગીકત્વ + નિત્યજ્ઞાનનુયોગિકત્વ બે ય હોવાથી ગગનાભાવ લઈને પણ લક્ષણસમન્વય થઈ શકતો નથી.

જાગદીશી- તાદૃશસમ્બન્ધેન ઘટાદેવ્યાપ્યવૃત્તિતયા તત્સાધ્યકે પ્રતિયોગિવૈયધિકરણ્યસ્યાપ્રવેશાદિતિ ધ્યેયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન, વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય પ્રથમવિવક્ષાનુસારેણ વિષયિતાસમ્બન્ધેન ઘટસ્ય વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યત્વાત્ તત્ર પ્રતિયોગિ-વ્યધિકરણપદાઘટિતમેવ લક્ષણં વાચ્યમ્ । તથા ચ હેત્વધિકરણવૃત્ત્યભાવસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધભિન્નસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદકવ્યાપકતો-ભયાભાવવતી યા પ્રતિયોગિતા, તદનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકમિત્યેવ લક્ષણમત્ર સ્થલે વક્તવ્યમ્ । એવચ્છ નિત્યજ્ઞાનત્વાધિકરણે નિત્યજ્ઞાને સમવાયેન ઘટાભાવો વર્તતે, કિન્તુ તસ્ય ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા વિષયિતાભિન્નસમ-વાયાવચ્છિન્નત્વ-ઘટત્વવ્યાપકતા-ઉભયવતી અસ્તિ, યત્ર ઘટત્વં તત્ર સર્વત્ર ઘટાભાવપ્રતિયોગિતા ઇતિ કૃત્વા । અતો ન સા પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે, કિન્તુ નિત્યજ્ઞાને સમવાયેન પટાભાવો વર્તતે । તસ્ય પ્રતિયોગિતા નુ પટમાત્રનિષ્ઠા યદ્યપિ વિષયિતાભિન્નસમવાયાવચ્છિન્નત્વવતી અસ્તિ, તથાપિ સાધ્યતાવચ્છેદકઘટત્વવ્યાપકતાવતી નાસ્તિ, યત્ર ઘટે ઘટત્વં તત્ર પટાભાવપ્રતિયોગિતાયાઃ અભાવઃ ઇતિ કૃત્વા । તથા ચ સા પ્રતિયોગિતા તાદૃશોભયાભાવવતી ભવતિ । અતઃ સા લક્ષણઘટકત્વેન ગૃહ્યતે, તદનવચ્છેદકચ્છ ઘટત્વમિતિ લક્ષણઘટનાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરઃ વિષયિતાસંબંધથી તો ઘટ એ વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય જ છે. (પહેલી વિવક્ષા પ્રમાણે) એટલે ત્યાં તો પ્રતિયોગીવ્યધિકરણપદ વિનાનું જ લક્ષણ લેવાનું છે. અને એ તો ત્યાં ઘટી જ જાય છે. ત્યાં હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવની સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધભિન્નસંબંધત્વ+સાધ્યતાવચ્છેદકવ્યાપકતોભયાભાવવાળી પ્રતિયોગિતા જ લેવાની છે. અને તેનો અનવચ્છેદક સાધ્યતા-અવચ્છેદક કહેવાનો છે. જ્ઞાનમાં સમવાયથી પટાભાવ છે. અને તેની પ્રતિયોગિતા એ વિષયિતાભિન્નસમવાયાવચ્છિન્નત્વવાળી છે. પરંતુ એ સાધ્યતાવચ્છેદક ઘટત્વને વ્યાપક નથી. કેમકે આ પ્રતિયોગિતા તો પટમાં છે, ઘટમાં નથી. એટલે આ પ્રતિયોગિતામાં ઘટત્વવ્યાપકતાનો અભાવ હોવાથી ઉભયાભાવવાળી આ પ્રતિયોગિતા બને. એટલે તે લેવાય. તેનો અનવચ્છેદક

ઘટત્વ છે. આમ લક્ષણ ઘટી જાય. જ્ઞાનમાં જો કે સમવાયથી ઘટાભાવ છે. પરંતુ તેની પ્રતિયોગિતા એ વિષયિતાભિન્નસમવાયાવચ્છિન્નત્વ +ઘટત્વવ્યાપકતાઉભયવાળી છે માટે એ લઈ શકાતી નથી.

અહીં વ્યાપ્યવૃત્તિની બીજી વ્યાખ્યા વિચારીએ તો વિષયિતા સંબંધથી ઘટનું અધિકરણ જન્ય એવું ઘટજ્ઞાન પણ મળે. તેમાં પટમાં રહેલો વિષયિતાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિક-ઘટાભાવ એ કાલિકથી રહે જ છે. તેની પ્રતિયોગિતા એ વિષયિતાવચ્છિન્ન પણ છે. અને તે ઘટમાં રહેલી છે. આમ હોવાથી બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો તે ઘટ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્ય નથી બનતો. માટે પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ વ્યાપ્યવૃત્તિ ગણવાનો અને તેમાં ઉપર મુજબ લક્ષણ સમન્વય કરવો.

જાગદીશી - (કેચિત્તુ-“ઘટનિરૂપિતવિષયિતાત્વેન ઘટસ્ય સમ્બન્ધત્વં સ્વીક્રિયતે, ન તુ વિષયિતાત્વેનેતિ પટનિષ્ઠતાદૃશપ્રતિયોગિતાકત્વમાદાયૈવ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર કેચિત્તુ ઇત્થં વ્યાચક્ષતે - વ્યાપ્યવૃત્તિપદસ્ય દ્વિતીયવિવેકાનુસારેણ તુ વિષયિતાસમ્બન્ધેન ઘટાત્મકં સાધ્યમપિ અવ્યાપ્યવૃત્તિ એવ । તથાહિ વિષયિતાસમ્બન્ધેન ઘટાધિકરણં જન્યં ઘટજ્ઞાનમપિ ભવતિ । ઇત્થચ્છ પટે વિષયિતાસમ્બન્ધેન ઘટાભાવઃ સ્વરૂપેણ વર્તતે । સ એવ વિષયિતાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ પટનિષ્ઠો ઘટાભાવો કાલિકેન જન્યે ઘટજ્ઞાને વર્તતે । તસ્ય ચ વિષયિતાવચ્છિન્નૈવ પ્રતિયોગિતા, સા ચ ઘટે વર્તતે, અતો ઘટોઽપ્યવ્યાપ્યવૃત્તિરેવ । તથા ચ તત્ર પ્રતિયોગિવ્યધિકરણપદઘટિતમેવાનન્તરોક્તં લક્ષણં વાચ્યમ્ । ‘તચ્ચાવ્યાપ્તં ભવતિ’ ઇતિ પૂર્વપક્ષેણોક્તમેવ । તદ્વારણાયાત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધો ન વિષયિતાત્વાવચ્છિન્નવિષયિતારૂપો ગ્રાહ્યઃ કિન્તુ ઘટનિરૂપિતવિષયિતાસમ્બન્ધ એવ ગ્રાહ્યઃ । તત્ર ચ ઘટનિરૂપિત-વિષયિતાસમ્બન્ધસામાન્યે પટાભાવપ્રતિયોગિપટપ્રતિયોગિકત્વાભાવસ્ય સત્વાત્ તાદૃશસમ્બન્ધસામાન્યે નિરુક્તોભયાભાવો વર્તતે । ઘટનિરૂપિત-વિષયિતાસમ્બન્ધેન તુ ઘટ એવ નિત્યજ્ઞાને વર્તતે, ન તુ પટઃ । અતો ઘટનિરૂપિતવિષયિતાસમ્બન્ધેન પટપ્રતિયોગિકત્વાભાવઃ સુલભ એવ । તથા ચ નિરુક્તરીત્યા પટાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં કેટલાકો એમ કહે છે કે બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો આ વિષયિતાસંબંધથી ઘટ સાધ્ય એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ હોવાથી ત્યાં પ્રતિયોગીવ્યધિકરણઘટિત પ્રસ્તુત લક્ષણ જ લેવું પડે. અને તે અહીં અવ્યાપ્ત ન બને. તે માટે અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે માત્ર વિષયિતાસંબંધ ન માનતા ઘટનિરૂપિતવિષયિતા જ માનવો. અને ઘટનિરૂપિતવિષયિતાસંબંધમાં તો પટાભાવપ્રતિયોગીપટપ્રતિયોગીકત્વનો અભાવ જ મળે છે. એટલે પટાભાવને લઈને ઉભયાભાવ મળી જાય છે. આમ પટાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી. ઘટનિરૂપિતવિષયિતાસંબંધથી માત્ર ઘટ જ રહે, પટાદિ ન રહે એ ખ્યાલ રાખવો.

જાગદીશી- નવીનાસ્તુ - “વિષયિતાત્વેનૈવ સમ્બન્ધતા, કિન્તુ નિરુક્ત-

પ્રતિયોગિકત્વહેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચ્છિદ્વ્યક્ત્યનુયોગિકત્વ-સાધ્યનિરૂપિતત્વૈત-
ત્રિતયાઽભાવઘટિતત્વેન ન કોઽપિ દોષઃ સમ્ભવતીતિ-” વદન્તિ)

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર નવ્યાસ્તુ ઇત્થં અવ્યાપ્તિં નિવારયન્તિ — કેષાઞ્ચિત્ મતેનાપિ યદ્યપિ અવ્યાપ્તિવારણં
ભવતિ । કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ કો ગ્રાહ્યઃ ? ઇતિ તુ અનુમાતુરેવાધીનમ્ ન તુ અસ્માકમ્ । તથા ચ
યોઽનુમાતા યત્ર વિષયિતાત્વાવચ્છિન્નવિષયિતાસમ્બન્ધમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વેન કલ્પયિત્વા
ઘટસાધ્યકાનુમાનં કરોતિ । તત્ર તદનુમાનેઽસ્ય લક્ષણસ્યાવ્યાપ્તિવારણં કથં ભવેત્ ઇતિ ચિન્તનીયમ્ ભવતિ ।
અતઃ તાદૃશાનુમાને લક્ષણસ્ય વિષયિતાસમ્બન્ધસામાન્યે
યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વહેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચ્છિદ્વ્યક્ત્યનુ-યોગિકત્વ-
સાધ્યનિરૂપિતત્વૈતત્રિતયાભાવો વર્તતે, તાદૃશપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકમિતિ લક્ષણં વક્તવ્યમ્ ।
તથા ચ યદિ ઘટાભાવો ગૃહેત, તદા તુ વિષયિતાસમ્બન્ધે ઘટપ્રતિયોગિકત્વનિત્યજ્ઞાનાનુયોગિકત્વઘટ-
નિરૂપિતત્વૈતત્રિતયસત્વાત્ ન ઘટાભાવો ગ્રહીતું શક્યઃ । યદિ પટાભાવો ગૃહેત, તદા વિષયિતાસમ્બન્ધે
પટપ્રતિયોગિકત્વ-નિત્યજ્ઞાનાનુયોગિકત્વદ્વયસત્ત્વેઽપિ ઘટનિરૂપિતત્વાભાવાત્ એતત્રિતયાભાવો વર્તતે । તથા ચ
પટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યા । તદનવચ્છેદકમેવ સાધ્યતાવચ્છેદકમિતિ ન તત્રાવ્યાપ્તિર્ભવતિ
ઇતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નવીનો : ભલે, જ્યાં ઘટનિરૂપિતવિષયિતાને સાધ્યતાવચ્છેદક માનશો, ત્યાં તો વાંધો ન
આવે. પણ જે અનુમાનકાર વિષયિતાત્વાવચ્છિન્ન વિષયિતાને જ સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે માનશે તેના મતે તો
વાંધો ઉભો જ રહે છે. એટલે તે સ્થલે અવ્યાપ્તિ દૂર કરવા માટે એમ કહેવું કે, સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં
(૧) નિરુક્તપ્રતિયોગીકત્વ (૨) હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચ્છિત્વ્યક્તિ-અનુયોગિકત્વ (૩) સાધ્યનિરૂપિતત્વ આ
ત્રણેયનો અભાવ લેવાનો. વિષયિતા સંબંધમાં (૧) ઘટપ્રતિયોગીકત્વ (૨) નિત્યજ્ઞાનત્વાધિકરણ-
નિત્યજ્ઞાનાનુયોગિકત્વ (૩) ઘટનિરૂપિતત્વ એ ત્રણેય છે. એટલે ઘટાભાવ ન લેવાય. પણ પટાભાવ લઈએ તો
વિષયિતામાં (૧) પટાભાવપ્રતિયોગી-પટપ્રતિયોગીકત્વ (૨) નિત્યજ્ઞાનાનુયોગિકત્વ છે. પરંતુ ઘટનિરૂપિતત્વ તો
નથી જ. એટલે ત્રિતયાભાવ મળી જાય. આમ પટાભાવની પ્રતિયોગિતા યાદૃશપ્રતિયોગિતા પદથી લઈ શકાશે.
તેનો અનવચ્છેદક ઘટત્વ બની જતા અવ્યાપ્તિ આવતી નથી.

હવે જગદીશજી દીધિતિકારે કરેલા નિરૂપણમાં કેટલાંક દોષો બતાવવા માટે નિરૂપણ કરે છે.

જાગદીશી - અત્ર બ્રૂમઃ,—સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રકૃતસાધ્યાધિકરણતા-
નિરૂપિતસ્વ-રૂપસમ્બન્ધેન,—યદભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણતા-
સામાન્યાભાવવત્ત્વં હેતુમતસ્તદભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકત્વસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકે વિવક્ષણેનૈવ
સામઙ્ગ્યસ્યે,—નિરુક્ત ‘પ્રતિયોગિકત્વે’ ત્યાદિખણ્ડશઃ પ્રસિદ્ધિર્વિફલા,

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્રાન્તરે જગદીશઃ સ્વયં પ્રકારાન્તરેણ લઘુભૂતં વ્યાપ્તિલક્ષણં પ્રદર્શ્ય દીધિતિલક્ષણે ગૌરવદોષં દર્શયતિ અત્ર બ્રૂમઃ : इत्यादिना । जगदीशस्यायमशयः—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाप्रकृतसाध्याधिकरणता-निरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्य-अभाववान् हेतुमान्, तदभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं इत्येव लक्षणं वक्तुं युक्तं । वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः संयोगः, तदवच्छिन्नः प्रकृतसाध्यः वह्निः । तस्याधिकरणता महानसे पर्वते चत्वरदौ च स्वरूपसम्बन्धेन वर्तते । अतः स स्वरूपसम्बन्धः तादृशाधिकरणतानिरूपितो भवति । इतश्च यदि वह्न्यभावो गृह्येत, तदा तत्प्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नस्य पर्वतीयवह्नेः निरुक्तस्वरूपसम्बन्धेनाधिकरणतावान् एव हेतुमान् पर्वतः, न तु तादृशाधिकरणतासामान्याभाववान् । अतो वह्न्यभावो न लक्षणघटकः, किन्तु घटाभावः, तत्प्रति योगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नघटाधिकरणता निरुक्तस्वरूपसम्बन्धेन पर्वते नास्ति । अतः पर्वतः तादृशसम्बन्धेन तादृशाधिकरणतासामान्याभाववान् भवतीति घटाभावप्रतियोगितामादाय लक्षणसमन्वयः ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર બ્રૂમઃ : । સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નપ્રકૃતસાધ્યાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધથી યદભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાધિકરણતાસામાન્યાભાવવાન્ હેતુમાન્ બને. તદભાવપ્રતિયોગિતાનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક હોવો જોઈએ. આવું લક્ષણ બનાવવાથી જ બધું ઘટી જાય છે. અને તેથી સા.અવ. સંબંધોમાં અમુકમાં તાદૃશપ્રતિયોગીકત્વના અભાવ દ્વારા, અમુકમાં તાદૃશાનુયોગીકત્વના અભાવ દ્વારા ઉભયાભાવ મેળવવા વગેરે રૂપ નિરૂપણ (ખંડશઃ પ્રસિદ્ધિ) નિરર્થક જ બની જાય છે. ‘આ લક્ષણ કેવી રીતે ઘટે છે ?’ તે જોઈએ.

જાગદીશી - ‘કાલો ઘટવાન્ મહાકાલત્વા’ દિત્યાદૌ, —કાલિકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નઘટા-ધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેન-પટ્ટવાવચ્છિન્નાધિકરણત્વસામાન્યાભાવસ્યૈવ હેતુમતિ સત્ત્વેન-પટ્ટવાવચ્છિન્નાભાવસ્યૈવ નિસ્કૃતપ્રતિયોગિવ્યધિકરણસ્ય સુલભત્વાદિતિ ધ્યેયમ્

ચન્દ્રશેખરીયા : કાલિકેન ઘટવાન્ મહાકાલત્વાદિત્યત્ર તુ સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નસ્ય પ્રકૃતિસાધ્યસ્ય ઘટસ્યાધિકરણતા મહાકાલે પર્વતે પટાદૌ ચ વર્તતે, સર્વત્ર કાલિકેન ઘટસ્ય વર્તમાનત્વાત્ । તત્ર યદિ ઘટાભાવો ગૃહ્યેત, તદા તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટવાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતા તુ નિરુક્તસ્વરૂપસમ્બન્ધેન મહાકાલે વર્તતે । અતઃ તાદૃશસમ્બન્ધેન તાદૃશાધિકરણતાસામાન્યાભાવવાન્ મહાકાલો ન ભવતિ । તથા ચ ન ઘટાભાવો ગ્રહીતું શક્યતે, કિન્તુ પટાભાવઃ । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકપટ્ટવાવચ્છિન્નપટાધિકરણતા મહાકાલે કાલિકાવચ્છિન્નપટ્ટા-ધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેનૈવ વર્તતે । કાલિકાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેન તુ પટ્ટાધિકરણતાયાઃ અભાવ એવ મહાકાલે વર્તતે । તથા ચ તાદૃશસમ્બન્ધેન તાદૃશાધિકરણતાસામાન્યાભાવવાન્ મહાકાલો ભવતીતિ પટ્ટાભાવપ્રતિયોગિતામાદાય લક્ષણસમન્વયઃ । એવં વિષયિતાસમ્બન્ધેન ઘટવાન્

નિત્યજ્ઞાનત્વાદિત્યત્રાપિ વિષયિતાવચ્છિન્ન-ઘટાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસમ્બન્ધેન પટાભાવપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદક-પટત્વાવચ્છિન્ન-પટાધિકરણતાસામાન્યસ્ય અભાવ એવ નિત્યજ્ઞાને વર્તતે । વિષયિતાવચ્છિન્નપટાધિકરણતાનિરૂપિત-સ્વરૂપસમ્બન્ધેનૈવ પટાધિકરણતાયા: નિત્યજ્ઞાને વર્તમાનત્વાત્ । અતઃ તત્રાપિ પટાભાવપ્રતિયોગિતામાદાય લક્ષણસમન્વયઃ । એવમન્યત્રાપિ યથાયોગમવ્યાપ્તિ-અતિવ્યાપ્તિનિવારણં સઙ્ગમનીયમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : છ કાલિકેન ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્ અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક કાલિકસંબંધ છે અને તે કાલિકાવચ્છિન્ન પ્રકૃતસાધ્ય ઘટ છે. તે ઘટની અધિકરણતા મહાકાલાદિમાં સ્વરૂપસંબંધથી રહે છે. હવે ગગનાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકગગન ત્વાવચ્છિન્નગગનની અધિકરણતાસામાન્યનો કાલિકાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધથી મહાકાલમાં=હેતુમાન્માં અભાવ જ છે. કેમકે મહાકાલમાં જો ગગન કાલિકથી રહેતું હોત, તો મહાકાલમાં ગગનાધિકરણતા એ સ્વરૂપસંબંધથી રહેત. પણ તે રહેતું ન હોવાથી તાદૃશાધિકરણતાસામાન્યનો અભાવ મળી જાય છે. અને તેથી ગગનાભાવ લેવાય તેની પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક ઘટત્વ છે જ. એટલે અવ્યાપ્તિ નથી આવતી.

આ લક્ષણમાં કેટલાક પદોનું પ્રયોજન જોઈએ. અહીં જો અધિકરણતાસામાન્યાભાવમાં સામાન્યપદ ન મૂકો તો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થલે વહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વહ્નિત્વ છે અને તદવચ્છિન્ન એવા વહ્નિઓ છે. તેમાં મહાનસીયવહ્નિની અધિકરણતા મહાનસમાં છે અને એ નિરુક્તસ્વરૂપસંબંધથી હેતુમાન્માં=પર્વતમાં તો રહેતી જ નથી. એટલે વહ્ન્યભાવપ્રતિયોગિતા જ લક્ષણઘટક બનતા અવ્યાપ્તિ આવે. સામાન્યપદથી આ આપ્તિ નીકળી જાય. કેમકે વહ્નિત્વાવચ્છિન્ન એવા પર્વતીયવહ્નિની અધિકરણતા એ તો નિરુક્તસ્વરૂપ-સંબંધથી=સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્ન-અધિકરણતા-નિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધથી હેતુમાન્=પર્વતમાં છે જ એટલે પર્વતમાં સ્વરૂપથી તાદૃશાધિકરણતાસામાન્યનો અભાવ મળતો નથી. અમુકનો જ અભાવ મળે છે એટલે વહ્ન્યભાવ ન લેવાય. પણ ઘટાભાવાદિ લેવાય. જ્યાં વિષયિતાસંબંધથી ઘટ સાધ્ય છે. ત્યાં નિત્યજ્ઞાનત્વહેતુમાં પણ અવ્યાપ્તિ ન આવે. વિષયિતાસંબંધાવચ્છિન્નઘટાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપસંબંધથી પટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-પટત્વાવચ્છિન્ન-પટાધિકરણતા-સામાન્યનો અભાવ નિત્યજ્ઞાનમાં છે જ. નિત્યજ્ઞાનમાં પટાધિકરણતા એ વિષયિતાવચ્છિન્નપટાધિકરણતાનિરૂપિતસ્વરૂપથી તો ન જ રહે. વિષયિતાવચ્છિન્ન બની જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. એ રીતે બીજા સ્થાનોમાં પણ વિચારી લેવું.

જાગદીશી - એવં-યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધસામાન્યે,- સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વહેત્વધિકરણીભૂતયત્કિન્નિદ્યવ્યક્ત્યનુયોગિકસમ્બન્ધત્વોભયાભાવઃ, - તાદૃશપ્રતિયોગિતા કથં નોક્તેતિ ચિન્તનીયમ્ ॥૨૦॥

ચન્દ્રશેખરીયા : અથવાઽસ્માદનન્તરોક્તાદપિ લક્ષણાદ્ લઘુતરં લક્ષણં સંભવતિ । તથાહિ યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધસામાન્યે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વ-હેત્વધિકરણીભૂત

યર્ત્કિચિત્વ્યક્ત્યનુયોગિકસમ્બન્ધત્વોભયાભાવઃ તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકમિતિ હિ લક્ષણમ્। ઘટવાન્ મહાકાલત્વાદિત્યત્ર ગગનાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં ગગનત્વં, તદવચ્છિન્નં ગગનં, તત્પ્રતિયોગિકઃ સમ્બન્ધઃ તાદાત્મ્યાદિઃ, ન તુ કાલિકઃ, કાલિકેન ગગનસ્ય કુત્રાપિ વૃત્તિત્વાભાવાત્। તાદાત્મ્યસંયોગાદિષુ તુ સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકસમ્બન્ધત્વાભાવઃ સ્ફુટ એવ। અતઃ તાદૃશસમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવો વિદ્યતે। તથા ચ યાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન ગગનનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે। તદનવચ્છેદકં ઘટત્વમિતિ લક્ષણસમન્વયઃ। વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યત્રાપિ યાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન યદિ વહ્નિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યેત, તદા તુ તદવચ્છેદકં વહ્નિત્વં, તદવચ્છિન્નઃ વહ્નિઃ, તત્પ્રતિયોગિકાઃ સમ્બન્ધાઃ સંયોગ-સમવાય-તાદાત્મ્યકાલિકાદયઃ। તત્ર સંયોગસમ્બન્ધે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વ-હેત્વધિકરણીભૂતપર્વતાનુયોગિકત્વોભયસત્વાત્ તાદૃશસમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવો ન વિદ્યતે। તથા ચ ન વહ્નિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ગ્રહીતું શક્યા। કિન્તુ ઘટનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા એવ, તદવચ્છેદકં ઘટત્વં, તદવચ્છિન્નઃ ઘટઃ, તત્પ્રતિયોગિકાઃ સંયોગ-સમવાય-તાદાત્મ્યકાલિકાદયઃ, તત્ર સમવાયાદિષુ તુ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગત્વાભાવમાદાયૈવોભયાભાવઃ, સંયોગે તુ હેત્વધિકરણીભૂતપર્વતા-દ્યનુયોગિકત્વાભાવમાદાયો ભયાભાવઃ, ઘટપ્રતિયોગિકસંયોગસ્ય પર્વતાદૌ વર્તમાનત્વાભાવાત્। તથા ચ સમ્બન્ધસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવસત્વાત્ ઘટીયપ્રતિયોગિતા એવ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યા। તદનવચ્છેદકં ચ વહ્નિત્વમિતિ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ। અનયૈવ રીત્યાઽન્યત્રાપિ યથાયોગં ભાવનીયમ્। ઇત્થંચ નિરુક્તરીત્યાઽપિ લક્ષણસ્ય સંભવાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધસામાન્યે યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વસામાન્ય-હેત્વધિકરણીભૂત યર્ત્કિચિદ્વ્યક્ત્યનુયોગિકત્વસામાન્યોભયાભાવઘટિતં લક્ષણં ગુરુભૂતં કથં દીધિતિકૃતાઽઙ્ગીકૃતમિતિ સમ્યગ્ નાવબુદ્ધ્યામઃ। અત્ર બહુ વક્તવ્યમ્ તત્તુ નોચ્યતે। વિસ્તરભયાત્, અનુપયોગિત્વાચ્ચ।

ચન્દ્રશેખરીયા : આના કરતા પણ લાઘવ કરવું હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિકસંબંધસામાન્યમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધત્વ-હેત્વધિકરણીભૂત-યર્ત્કિચિત્વ્યક્તિ-અનુયોગિક-સંબંધત્વોભયાભાવ મળે. તાદૃશપ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટક બને.

‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’માં વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિ-પ્રતિયોગીક એવા સંબંધો તો વહ્નિસંયોગ, વહ્નિસમવાય, વહ્નિતાદાત્મ્યાદિ બને. એમાં વહ્નિસંયોગમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધત્વ + ધૂમાધિકરણપર્વતાનુયોગિકસંબંધત્વ બે ય છે. એટલે સંબંધસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળતા યાદૃશપ્રતિયોગિતા તરીકે વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા ન લેવાય. ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ઘટત્વાવચ્છિન્ન ઘટપ્રતિયોગિક એવા ઘટસંયોગ, ઘટસમવાયાદિ છે. તેમાં ઘટસંયોગમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધત્વ છે. પણ પર્વતાનુયોગિકત્વ ન હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જાય. કાલિકાદિ તમામ ઘટપ્રતિયોગિકસંબંધોમાં તો સા.અ.સંબંધત્વ જ ન હોવાથી તેમાં પણ ઉભયાભાવ મળે. આમ ઘટાભાવીયપ્રતિયોગિતા જ લક્ષણઘટક બની જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

કાલિકેન ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્માં ઘટપ્રતિયોગીક એવા કાલિકમાં જ સા.અવ. સંબંધત્વ + મહાકાલાનુયોગિકત્વ બે ય છે. એટલે સંબંધસામાન્યમાં ઘટાભાવને લઈને ઉભયાભાવ ન મળે. પણ ગગનાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકગગનત્વાવચ્છિન્ન ગગનપ્રતિયોગીક તરીકે તો તાદાત્મ્ય-સંયોગાદિ લેવાય. એ

બધામાં સા.અવ.કાલિકસંબંધત્વનો જ અભાવ હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જાય. આમ ગગનપ્રતિયોગીકસંબંધ-સામાન્યમાં તાદશોભયાભાવ મળી જવાથી ગગનાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. એમ બીજા પણ સ્થાનોમાં યથાયોગ્ય રીતે સમજી લેવું.

આ રીતે વિવક્ષા કરવી શક્ય હોવા છતાં દીધિતિકારે જે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વસામાન્ય + હેત્વધિકરણીભૂતયત્કિચિત્વ્યક્ત્યનુયોગિકત્વ-સામાન્યોભયાભાવની વિવક્ષા કરી છે. તે ગુરુભૂત છે. માટે એ એમનો દોષ માનવો. અહીં ઘણી લાંબી ચર્ચા થઈ શકે છે. પણ એ અમે વિસ્તારના ભયથી કરતા નથી.

દીધિતિ:

“સ્વરૂપસમ્બન્ધેન ગગનાદેર્વૃત્તિમત્ત્વે તુ, —નિરુક્તપ્રતિયોગ્યનધિકરણહેતુમન્નિષ્ટાભાવ-પ્રતિયોગિતાસામાન્યે,—

યત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ,—યદ્ધર્માવચ્છિન્નત્વોભયાભાવ:,—

—તેન સમ્બન્ધેન તદ્ધર્માવચ્છિન્નસ્ય વ્યાપકત્વં બોધ્યમ્ ।

જાગદીશી - કાલસ્ય જગદાધારત્વપ્રવાદમનુસૃત્યાહ, —સ્વરૂપસમ્બન્ધેનેતિ । કાલિકવિશેષણ-તયેત્યર્થ: । ગગનાદેર્વૃત્તિત્વપ્રવાદસ્તુ સંયોગ-સમવાયપર:, તથા ચોક્તપ્રણાલ્યાઽપિ ગગનાભાવો ન પ્રતિયોગિવ્યધિકરણ ઇતિ,— ‘ઘટવાન મહાકાલત્વા’દિત્યાદાવવ્યાપ્તિસ્તદવસ્થૈવેતિ ભાવ: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ ‘મહાકાલો જગતામાધાર:’ ઇતિ પ્રવાદાનુસારેણ તુ ગગનમપિ કાલિકેન મહાકાલે વર્તત એવ । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકકાલિકસમ્બન્ધે ગગનપ્રતિયોગિકત્વ-મહાકાલાનુયોગિકત્વ-ઉભયસત્તાત્ ન ગગનાભાવોઽપિ લક્ષણઘટકો ભવતીતિ અવ્યાપ્તિસ્તદવસ્થૈવ ઇતિ ચેત્ ન એવં સતિ વિભુપદાર્થા: ન કુત્રાપિ વર્તન્તે ઇતિ પ્રવાદો વ્યાહન્યેત । આકાશસ્ય વિભુદ્રવ્યસ્ય કાલિકેન મહાકાલવૃત્તિત્વાભ્યુપગમાત્ । નનુ વિભુપદાર્થાનાં કુત્રાપિ વૃત્તિતાઽભાવપ્રવાદસ્તુ સમવાય-સંયોગાદિના એવ ઉપપદ્યતે । અર્થાત્ વિભુપદાર્થા: સમવાયસંયોગાદિના ન કુત્રાપિ વર્તન્તે ઇતિ પદાર્થમાશ્રિત્યૈવ સ પ્રવાદ: પ્રવૃત્ત: । તથા ચ વિભુપદાર્થાનાં કાલિકેન વૃત્તિત્વાભ્યુપગમેઽપિ તેષાં સમવાયાદિનાઽવૃત્તિત્વપ્રવાદસ્ય ન કાઽપિ ક્ષતિ: સંભવતિ । તથા ચ ગગનસ્ય કાલિકેન મહાકાલે વૃત્તિત્વાત્ ભવત્યેવ અવ્યાપ્તિ: ઇતિ ચેત્ અત્રોચ્યતે । એવં યદિ ગગનં કાલિકેન મહાકાલવૃત્તિ ભવેત્ તદા તુ ન નિરુક્તરીત્યાઽપિ ગગનાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયો ભવતિ । અતોઽવ્યાપ્તિસ્તદવસ્થૈવ ભવતિ । તદ્વારણાય વયં પરિષ્કારં કુર્મ:

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પણ મહાકાલ એ આખાય જગતનો આધાર છે. એ મતે તો ગગન પણ કાલિકથી મહાકાલમાં રહે જ છે. અને તેથી કાલિકમાં ગગનપ્રતિયોગીકત્વ +મહાકાલાનુયોગિકત્વ બે ય હોવાથી ઉભયાભાવ નથી. આમ ગગનાભાવ દ્વારા પણ લક્ષણ સમન્વય ન થાય.

ઉત્તરપક્ષ : દીધિતિમાં આથી જ કહે છે કે, જો ગગન એ સ્વરૂપસંબંધથી=કાલિક સંબંધથી મહાકાલમાં રહે છે એવું માનીએ તો પછી આ લક્ષણ ન ચાલે અને તેથી નવું લક્ષણ બનાવશું. જો કે આમ તો 'વિભુપદાર્થો ક્યાંય રહેતા નથી' એ પ્રવાદને અનુસારે તો આકાશ એ મહાકાલમાં કાલિકથી રહેનારો ન માની શકાય. પણ એ પ્રવાદ તો 'વિભુપદાર્થો સમવાય-સંયોગાદિસંબંધથી ક્યાંય રહેતા નથી.' એમ જ સુચવનાર છે. કાલિકથી તો ગગનને રાખવામાં કોઈ વાંધો નથી.

જાગદીશી- નિસ્ક્રેતિ । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-સમ્બન્ધેન યાદૃશ-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકા વચ્છિન્નાસમ્બન્ધિત્વં હેતુમતસ્તાદૃશપ્રતિયોગિતાસામાન્ય ઇત્યર્થઃ ।

તથા ચ સંયોગાદિના ઘટાદ્યભાવમાદાયૈવ 'ઘટવાન્ મહાકાલત્વા'દિત્યત્ર લક્ષણસંજ્ઞિતિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : તથા હિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાસમ્બન્ધી હેતુમાન્ ભવતિ । તાદૃશપ્રતિયોગિતાસામાન્યે યત્ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-યત્ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વોભયાભાવઃ, તેન સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન, તેન ચ ધર્મેણ અવચ્છિન્નં સાધ્યં વ્યાપકત્વેન ગૃહ્યતે । તાદૃશસાધ્યસામાનાધિકર્ણ્યમેવ હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિરિતિ લક્ષણમ્ । તથા ચ ઘટવાન્ મહાકાલત્વાદિત્યત્ર સંયોગેન ઘટાભાવમાદાયૈવ લક્ષણસમન્વયઃ । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગેન ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વાવચ્છિન્નઘટસંબંધિ ભૂતલાદિ, તદ્ભિન્નઃ મહાકાલો ભવતિ । તથા ચ ઘટીયપ્રતિયોગિતા તાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન ગ્રહીતું શક્યા । તસ્યા ઘટત્વાવચ્છિન્નત્વસત્ત્વેऽપિ કાલિકાવચ્છિન્નત્વાભાવાત્ ઉભયાભાવો વર્તતે । અતઃ કાલિકેન ઘટો મહાકાલત્વવ્યાપકો ભવતિ । અતો ન અવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અને તેથી 'ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્'માં પાછી અવ્યાપ્તિ ઊભી રહે. તે માટે નવું લક્ષણ આ પ્રમાણે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નનો અસંબંધી એવો હેતુમાન્ હોય. તાદૃશપ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં જો સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નત્વ + સાધ્યતાવચ્છેદક-ધર્માવચ્છિન્નત્વોભયનો અભાવ મળે. તો તે સંબંધથી તે સાધ્ય એ હેતુને વ્યાપક ગણાય અને તેવા સાધ્યનું સામાનાધિકરણ એ હેતુમાં રહેલી વ્યાપ્તિ ગણાય. હવે સંયોગથી જ ઘટાભાવ લઈએ તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંયોગ સંબંધ બને, હવે સંયોગથી તો ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટત્વાવચ્છિન્નઘટ એ મહાકાલમાં નથી રહેતો, પણ ભૂતલાદિમાં રહે એટલે સંયોગથી ઘટનો સંબંધી ભૂતલાદિ અને તેનાથી ભિન્ન એવો મહાકાલ બને. અને તેમાં રહેલ આ સંયોગાવચ્છિન્નઘટાભાવની જે પ્રતિયોગિતા છે. એમાં સંયોગાવચ્છિન્નત્વ + ઘટત્વાવચ્છિન્નત્વ છે. પરંતુ કાલિકાવચ્છિન્નત્વ ન હોવાથી કાલિકાવચ્છિન્નત્વ+ ઘટત્વાવચ્છિન્નત્વોભયનો તો અભાવ જ છે. એટલે કાલિકથી ઘટ એ મહાકાલત્વને વ્યાપક બની જાય છે.

**જાગદીશી - ઘટાભાવપ્રતિયોગિતાયાં ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વ-સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વોભયા-
ભાવસત્ત્વેન ધૂમાદે: સંયોગેન વહ્ન્યાદિવ્યાપકત્વાપત્તિવારણાય-
-સામાન્યેતિ । તથા ચ, -ધૂમનિષ્ઠતાદૃશપ્રતિયોગિતાયામેવ તદુભયસત્ત્વાદદોષ: ।**

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર લક્ષણે યદિ સામાન્યપદં નોપાદીયતે । તદા ધૂમવાન્ વહનેરિત્યત્ર પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગેન ઘટીયપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નઘટસંબંધિ ભૂતલાદિભિન્નમેવ અયોગોલકં ભવતિ, અયોગોલકે સંયોગેન ઘટસ્યાસત્ત્વાત્ । તથા ચ ઘટીયપ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે । તસ્યાઞ્ચ ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વાભાવાત્ ઉભયાભાવો વર્તતે । અતો લક્ષણઘટનાત્ અતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । તદ્વારણાય-સામાન્યપદોપાદાનં કૃતં । તથા ચ યથા ઘટીયપ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટકા, તથૈવ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગેન ધૂમનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધૂમત્વ-અવચ્છિન્નધૂમસંબંધિ-પર્વતાદિભિન્નમેવાયોગોલકમ્ । અતો ધૂમીયપ્રતિયોગિતાઽપિ પ્રતિયોગિતાસામાન્યાન્તર્ગતા । તસ્યાઞ્ચ ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વસંયોગાવચ્છિન્નત્વોભયસત્ત્વાત્ ન પ્રતિયોગિતાસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવો વર્તતે । તથા ચ નાતિવ્યાપ્તિ: ઇતિ સાર્થકં સામાન્યપદમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં પ્રતિયોગિતાસામાન્યે... એમ સામાન્યપદ મુકેલ છે. એમાં અયોગોલકમાં રહેલ એ ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતામાં ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વનો અભાવ હોવાથી સંયોગાવચ્છિન્નત્વ હોવા છતાં ઉભયાભાવ મળી જાય અને તેથી સંયોગથી ધૂમ એ વહ્નિનિવ્યાપક બનવાની આપત્તિ આવે. ‘સામાન્યપદ’ મુકવાથી આ આપત્તિ ન આવે, કેમકે સંયોગથી ધૂમાભાવ અયોગોલકમાં છે અને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંયોગથી ધૂમનો સંબંધી પર્વતાદિ બને. તદ્ભિન્ન તરીકે અયોગોલક બને. તેમાં આ ધૂમાભાવ છે. આમ આ ધૂમાભાવની પ્રતિયોગિતા પણ પ્રતિયોગિતાસામાન્યની અંદર આવી ગઈ અને તે પ્રતિયોગિતામાં તો ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વ+સંયોગાવચ્છિન્નત્વોભય હોવાથી પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં ઉભયાભાવ નથી મળતો. એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : સાધ્યતાવચ્છેદક તો ધર્મ અને સંબંધ બે ય બનવાના જ છે. તો પછી “સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નત્વ + સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વોભયાભાવ” એવું લખવાની શી જરૂર ? એમ જ કહો કે સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વાભાવ મળવો જોઈએ. અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકો જેટલા હોય, તદવચ્છિન્નત્વાભાવનો નિવેશ કરવાથી જ કોઈ વાંધો ન આવે. ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’માં સાધ્યતાવચ્છેદક વહ્નિત્વ + સંયોગ બે છે. અને લક્ષણઘટક તરીકે સમવાયથી વહ્નિભાવ મળે તો પણ તેની પ્રતિયોગિતામાં સંયોગાવચ્છિન્નત્વ ન હોવાથી યાવત્સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વનો અભાવ મળી જ જાય. એટલે અવ્યાપ્તિ આવવાનો પ્રશ્ન જ નથી.

જાગદીશી -યત્સમ્બન્ધેતિ । -સમવાયિન: સંયોગેન સાધ્યતાયાં ઘટત્વાદિહેતાવવ્યાપ્તિ:, સાધનવન્નિષ્ઠસ્ય સમવાયેન સંયોગિસામાન્યાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાં-સંયોગ-સમવાયોભયાવચ્છેદતાસત્ત્વાદતો ‘ધર્મ-સમ્બન્ધ’-યોસ્માદાનં,

तथा च-तदभावप्रतियोगिताया,-धर्मविधया समवायेन, सम्बन्धविधया संयोगेन चावच्छेद्यत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति भावः ।

चन्द्रशेखरीया : ननु साध्यतावच्छेदकौ धर्मसम्बन्धौ सर्वत्र भवत एव, अतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वघटितलक्षणं परित्यज्य धर्मसम्बन्धपदाघटितमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वा भावघटितम् लक्षणं वक्तव्यम् । न च तथा सति समवायेन वह्नित्वावच्छिन्नवह्निसंबन्धिभिन्नः एव पर्वतः । अतः समवायेन वह्न्यभावप्रतियोगिताऽपि सामान्यान्तर्गता भवति । तस्याञ्च साध्यतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नत्वसत्वात् तदभावो न विद्यते । तथा चाव्याप्तिः भवति वह्निमान् धूमादित्यत्रानुमाने इति वाच्यम् । यावन्तः साध्यतावच्छेदकाः, तदवच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । अत्र च संयोगसम्बन्धोऽपि साध्यतावच्छेदको अस्ति । समवायेन वह्न्यभावप्रतियोगितायां संयोगावच्छिन्नत्वसत्वात् यावत्साध्य-तावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याभावो वर्तत एव । तथा च प्रतियोगितासामान्ये यावत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-अभावस्य सत्वात् लक्षणसमन्वयो भवत्येव । तत्कथं सम्बन्धधर्मोपादानं कृतमिति न सम्यग् जानीमहे इति चेत् अत्रोच्यते । एवं सति 'संयोगेन समवायिमान् घटत्वादि'त्यत्र यत्र समवायेन घटत्वं तत्र सर्वत्र घटादौ संयोगेन पवनाद्यात्मकसमवायिनां सत्वात् अयं सध्धेतुः, किन्तु अत्राव्याप्तिर्भवेत् । तथाहि समवायेन संयोगिसामान्याभावो गृह्यते, तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन संयोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-संयोगित्वावच्छिन्नसंयोगी कपालादौ वर्तते, न तु घटे । घटस्यान्त्यावयवित्वात् तस्मिन् किमपि संयोगिद्रव्यं न समवायेन वर्तते । किन्तु कपालादौ एव घटादिस्वरूपसंयोगिद्रव्यमेव समवायेन वर्तते । तथा च समवायेन संयोगिसंबन्धि कपालादि, तद्भिन्नः घटः हेत्वधिकरणम्, तत्र च समवायेन संयोग्यभावो वर्तते । तत्प्रतियोगिता च समवायसम्बन्धावच्छिन्ना संयोगधर्मावच्छिन्ना च अस्ति । साध्यतावच्छेदकौ अपि समवायसंयोगौ एव । तथा चास्यां प्रतियोगितायां यावत् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसत्वात् प्रतियोगितासामान्ये न उभयाभावो वर्तते । एवञ्चाव्याप्तिर्भवेत् । सम्बन्धधर्मपदोपादाने तु नायं दोषः, यतः संयोगिनिष्ठा प्रतियोगिता समवायसम्बन्ध-अवच्छिन्ना यद्यपि अस्ति, तथापि साध्यतावच्छेदकसमवायधर्मावच्छिन्ना नास्ति । समवायोऽत्र साध्यतावच्छेदकधर्मः, न तु सम्बन्धः इति ध्येयम् । एवं इयं प्रतियोगिता संयोगधर्मावच्छिन्ना यद्यप्यस्ति, तथापि साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ना नास्ति । संयोगोऽत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः न तु धर्मः इत्यपि ध्येयम् । एवञ्च तस्यामपि सुतरामुभयाभावस्य सत्वात्, प्रतियोगितासामान्ये निरुक्तोभयाभावसत्वात् नाव्याप्तिः भवति । अत्र यदि प्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्राभावो विवक्ष्यते । तदा तु 'समवायेन समवायिमान् घटत्वादित्यत्राव्याप्तिः भवेत् । यत्र समवायेन घटत्वं तत्र समवायेन गुणकर्मजात्यादिरूपं समवायि साध्यं वर्तत एव । अतोऽयं सध्धेतुः किन्तु तथापि साध्यतावच्छेदकसमवायेन घटीयप्रतियोगितावच्छेदक-घटत्वावच्छिन्नघटसंबन्धि कपालं, तद्भिन्नश्च घटो भवति । अतो घटनिष्ठा प्रतियोगिता गृह्यते, तस्याञ्च साध्यतावच्छेदकसमवायावच्छिन्नत्वं वर्तते, इत्थञ्च प्रतियोगितासामान्ये

સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયાવચ્છિન્નત્વાભાવાસત્વાત્ અવ્યાપ્તિઃ ભવત્યેવ । સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વોપાદાને તુ ન દોષઃ । સમવાયેન ઘટીયપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયિત્વાવચ્છિન્નત્વં નાસ્તિ, કિન્તુ ઘટત્વાવચ્છિન્નત્વમસ્તિ । અતઃ તસ્યામપિ પ્રતિયોગિતાયામુભયાભાવસત્વાત્ પ્રતિયોગિતાસામાન્યે ઉભયાભાવો લભ્યેત । તથા ચ નાવ્યાપ્તિર્ભવતિ । નહિ સમવાયેન સમવાયિસમ્બન્ધી ઘટો ન ભવતિ, યેન સમવાયેન સમવાયિ-સંબંધિભિન્નો ઘટો ભવેત્ । સમવાયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાસામાન્યે સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વાભાવ એવ યદિ વિવક્ષ્યતે, તદા તુ સંયોગેન સંયોગિમાન્ ધૂમાદિત્યત્રાવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । યત્ર ધૂમઃ સંયોગેન વર્તતે, તત્ર સર્વત્ર સંયોગેન વહન્યાદિરૂપં સંયોગિ વર્તત એવ, અતોઽયં સદ્ધેતુઃ । કિન્તુ સમવાયેન સંયોગ્યભાવોઽત્ર ગૃહ્યતે । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમવાયેન તુ સંયોગિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગિત્વાવચ્છિન્નસંયોગિસંબંધિ કપાલાદિ એવ । અન્યાવયવિભૂતે પર્વતાદૌ કિમપિ સંયોગિદ્રવ્યં સમવાયેન ન વર્તતે । અતઃ સમવાયેન સંયોગિસંબંધિ કપાલાદિ એવ ભવતિ, ન કિમપિ સંયોગેન ધૂમાધિકરણં પર્વતાદિ । તથા ચ ધૂમાધિકરણં પર્વતાદિ સમવાયેન સંયોગિસંબંધિભિન્નમ્ ભવતિ । અતઃ સંયોગિનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતાઽપિ પ્રતિયોગિતાસામાન્યાન્તર્ગતા । તસ્યાચ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્નત્વસ્ય સત્વાત્ પ્રતિયોગિતાસામાન્યે તદભાવો ન વિદ્યતે । અતોઽત્રાવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વોપાદાને તુ ન દોષઃ । સમવાયેન સંયોગિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્નત્વાભાવાત્ ઉભયાભાવો વર્તતે । તથા ચ પ્રતિયોગિતાસામાન્યે ઉભયાભાવસત્વાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : સંયોગેન સમવાયિમાન્ ઘટત્વાત્ આ સ્થાને અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં ઘટત્વ ઘટમાં રહે અને ત્યાં સંયોગથી વાયુ વગેરે સમવાયી પદાર્થો રહેલા જ છે એટલે આ હેતુ સાચો છે. પણ અહીં ઘટત્વાધિકરણ ઘટ છે. તેમાં કોઈપણ દ્રવ્ય સમવાયથી રહેતું જ નથી. દ્રવ્ય એ સંયોગી કહેવાય. એટલે ‘ઘટમાં સંયોગીનો સમવાયથી અભાવ છે’ એમ કહેવાય. હવે આ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમવાયથી સંયોગીનો સંબંધી જે કપાલાદિ છે, તેનાથી ભિન્ન તરીકે ઘટ છે અને તેમાં આ સમવાયથી સંયોગીનો અભાવ રહેલો છે. હવે આ અભાવની પ્રતિયોગિતા સંયોગિત્વ=સંયોગ + સમવાયાવચ્છિન્ન છે અને સાધ્યતાવચ્છેદક પણ સંયોગ+સમવાય જ છે. આમ આ પ્રતિયોગિતામાં યાવત્સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ મળી જાય છે. તેનો અભાવ નથી મળતો. માટે લક્ષણસમન્વય ન થતા અવ્યાપ્તિ આવે. પણ સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નત્વ+સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન-ત્વોભયાભાવનો નિવેશ કરવાથી=સાધ્યતાવચ્છેદક સંબંધ + ધર્મ એ બે પદોનો નિવેશ કરવાથી વાંધો ન આવે, કેમકે અહીં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધ=સંયોગ છે. અને સાધ્યતા-અવચ્છેદક ધર્મ=સમવાય છે. અને લક્ષણમાં જે સમવાયથી સંયોગી-અભાવ લીધો. તેની પ્રતિયોગિતા એ સમવાયસંબંધથી અવચ્છિન્ન છે. પણ સમવાયધર્મથી=સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મથી અવચ્છિન્ન નથી. અર્થાત્ આ પ્રતિયોગિતામાં સમવાયાવચ્છિન્નત્વ હોવા છતાં સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયધર્માવચ્છિન્નત્વનો તો અભાવ જ છે. એમ આ પ્રતિયોગિતામાં સંયોગધર્માવચ્છિન્નત્વ હોવા છતાં સંયોગસંબંધાવચ્છિન્નત્વનો તો અભાવ છે. આમ સુતરાં ઉભયાભાવ મળી જતા સંયોગથી સમવાયિસાધ્ય એ ઘટત્વવ્યાપક બની જશે.

જો માત્ર સા.અવ.સંબંધાવચ્છિન્નત્વનો જ અભાવ કહે તો ‘સમવાયેન સમવાયિમાન્ ઘટત્વાત્’ અહીં અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં ઘટત્વ ઘટમાં છે અને સમવાયિ=ગુણકર્મજાતિ વગેરે ઘટમાં સમવાયથી હોય જ છે. એટલે આ હેતુ સાચો છે પણ અહીં સમવાયથી ઘટાભાવ લઈએ તો સમવાયથી ઘટસંબંધી એવો કપાલ, તેનાથી ભિન્ન

એવો ઘટ, તેમાં સમવાયથી ઘટાભાવ છે અને તેની પ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયાવચ્છિન્નત્વ છે. એટલે લક્ષણઘટક પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાયાવચ્છિન્નત્વનો અભાવ ન મળતા અવ્યાપ્તિ આવે. ઉભયાભાવ લેવાથી વાંધો ન આવે, કેમકે આ ઘટાભાવીપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાવચ્છેદક સમવાયિત્વધર્માવચ્છિન્નત્વ નથી. પરંતુ ઘટત્વધર્માવચ્છિન્નત્વ જ છે. એટલે આ પ્રતિયોગિતામાં પણ ઉભયાભાવ તો મળી જ જવાથી પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં ઉભયાભાવ મળી જાય. પરિણામે અવ્યાપ્તિ ન આવે. એમ જો માત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વાભાવ જ લખે. સા.અવ.સંબંધાવચ્છિન્નત્વાભાવ ન લખે તો સંયોગેન સંયોગિમાનુ ધૂમાત્ અહીં અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં પણ સંયોગથી ધૂમ એ પર્વતાદિમાં છે અને ત્યાં ધૂમ + વૃક્ષાદિ (સંયોગી) પદાર્થો સંયોગથી છે. એટલે હેતુ સાચો છે. પણ તો ય સમવાયથી સંયોગી-અભાવ લઈને અતિવ્યાપ્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે સંયોગી=સંયોગવાળો તો દ્રવ્ય જ હોય. અને પર્વતાદિમાં તો સમવાયથી કોઈપણ દ્રવ્ય રહેતું નથી. અર્થાત્ પર્વતમાં સમવાયથી સંયોગી-અભાવ છે અને તે લક્ષણઘટક પણ બની જાય છે. તેની પ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગધર્માવચ્છિન્નત્વ છે. એટલે પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં સા.અવ.ધર્માવચ્છિન્નત્વાભાવ ન મળતા અવ્યાપ્તિ આવે. ઉભયાભાવ લેવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે આ સમવાયેન સંયોગી-અભાવની પ્રતિયોગિતા એ સમવાયાવચ્છિન્ન છે, તેમાં સાધ્યતાવચ્છેદક સંયોગાવચ્છિન્નત્વનો તો અભાવ જ છે. એટલે એ રીતે એમાં પણ ઉભયાભાવ મળી જતા લક્ષણઘટકપ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં ઉભયાભાવ મળી જતા લક્ષણસમન્વય થઈ જાય છે. આ રીતે જુદા જુદા પદોનું પ્રયોજન સ્વયં વિચારી લેવું.

જાગદીશી - અત્ર ચ ક્વચિત્ - 'યાદૃશસમ્બન્ધાવચ્છિન્ને'ત્યપિ દષ્ટવ્યં,
શબ્દૈક્યસ્યાનુપાદેયત્વાત્,

તેન ધૂમવતિ તત્તત્સંયોગસમ્બન્ધેન વહ્નિસામાન્યાભાવસત્ત્વેઽપિ નાવ્યાપ્તિઃ,
તત્તત્સંયોગાદ્યવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાયાઃ સંયોગસામાન્યાનવચ્છિન્નત્વાત્, સંયોગત્વસ્ય
સમ્બન્ધવિધયાવચ્છેદકતાવચ્છેદકત્વસ્થલ એવ તથાત્વાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન ચ તથાપિ મહાનસીયસંયોગેન વહ્નિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકવહ્નિત્વાવચ્છિન્નવહ્નિસંબંધિ મહાનસં એવ ભવતિ, તદ્વિન્નશ્ચ ધૂમાધિકરણં પર્વતઃ, તથા ચ વહ્નિનિષ્ઠા નિરુક્તપ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે, તસ્યાંચ સાધ્યતાવચ્છેદકમહાનસીયસંયોગાવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિત્વ-અવચ્છિન્નત્વોભયં વર્તતે । અતઃ પ્રતિયોગિતાસામાન્યે ઉભયાભાવસ્યાવર્તમાનત્વાત્ વહ્નિમાન્ ધૂમાદિત્યાદૌ અવ્યાપ્તિઃ દુર્વારા । અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, અતઃ તદન્તર્ગતો મહાનસીયસંયોગોઽપિ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધપદેન ગ્રહીતું શક્યતે । અતોઽવ્યાપ્તિ ધર્મવતિ ઇતિ વાચ્યમ્ એતાદૃશિ અનુમાને યત્સમ્બન્ધપદમ્ અપહાય યાદૃશસમ્બન્ધપદં ગ્રાહ્યમ્ । સર્વત્ર વ્યાપ્તિલક્ષણે પદાનામૈક્યં ત્વનુપાદેયમ્ । અતઃ કુત્રચિત્ સ્થાને યત્સમ્બન્ધપદઘટિતં લક્ષણમ્, કુત્રચિચ્ચ યાદૃશસમ્બન્ધપદઘટિતં લક્ષણં ન દોષાય । તથા ચ યદ્ધર્માવચ્છિન્ના સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધતા, તદ્ધર્મવિશિષ્ટઃ યઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ, તદવચ્છિન્નત્વઘટિતં લક્ષણં ઇતિ ફલિતોઽર્થઃ । અત્ર સંયોગનિષ્ઠા સાધ્યતા-અવચ્છેદક સમ્બન્ધતા સંયોગત્વાવચ્છિન્નાઽસ્તિ । અતઃ પ્રતિયોગિતાસામાન્યે

સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગાવચ્છિન્નત્વાભાવો વિવક્ષિતો ભવતિ । તથા ચ મહાનસીયસંયોગેન વહન્યભાવપ્રતિયોગિતાયાં મહાનસીયસંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગ-અવચ્છિન્નત્વસત્ત્વેઽપિ, સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગા વચ્છિન્નત્વં નાસ્તિ । અતઃ તસ્યામપિ ઉભયાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ પ્રતિયોગિતાસામાન્યે નિરુક્તોભયાભાવોઽક્ષત એવ । ઇત્યન્ન નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : વહિનમાન્ ધૂમાત્ એ સ્થલે હેતુમાન્ તરીકે પર્વત લો. તો એમાં મહાનસીયસંયોગથી જે વહિન-અભાવ છે, તેમાં વહિનપ્રતિયોગિતા એ મહાનસીયસંયોગાવચ્છિન્નત્વ+વહિનત્વાવચ્છિન્નત્વવાળી છે. આમ એ મહાનસીયસંયોગથી વહન્યભાવની પ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટક બને. અને તે સાધ્યતા-અવચ્છેદક એવા મહાનસીયસંયોગથી જ અવચ્છિન્ન +વહિનત્વથી જ અવચ્છિન્ન છે. એટલે ઉભયાભાવ ન મળતા અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : આવા સ્થાનોમાં યત્સંબંધાવચ્છિન્નત્વ=સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નત્વ નથી લેવાનું પરંતુ યદ્ધર્મવિશિષ્ટસાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નત્વ=(યાદશસંબંધાવચ્છિન્નત્વ) લેવાનું. અહીં સંયોગ એ સાધ્યતા-અવચ્છેદક છે. પણ એ સંયોગત્વાવચ્છિન્નસંયોગ સાધ્યતા-અવચ્છેદક તરીકે છે. હવે તમે જે મહાનસીયવહિન-સંયોગથી વહન્યભાવ લીધો. તેની પ્રતિયોગિતા તો મહાનસીયવહિનસંયોગત્વાવચ્છિન્નમહાનસીયસંયોગથી અવચ્છિન્ન છે. પરંતુ એ પ્રતિયોગિતામાં યાદશસંબંધાવચ્છિન્નત્વનો=સંયોગત્વવિશિષ્ટસંયોગાવચ્છિન્નત્વનો તો અભાવ જ છે. એટલે ઉભયાભાવ મળી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે. અહીં 'લક્ષણમાં શબ્દો એક જ હોવા જોઈએ' એવો એકાન્ત તો છે જ નહીં. એટલે અમુકમાં યાદશસાધ્યતાવચ્છેદક લઈએ, અને અમુકમાં યત્સાધ્યતાવચ્છેદક લઈએ તો ય દોષ નથી.

જાગદીશી - એવં 'યદ્ધર્માવચ્છિન્ને'ત્યત્રાપિ, -ક્વચિત્ 'યાદૃશધર્માવચ્છિન્ને'તિ બોધ્યં ।

તેન 'દણ્ડિમાન્ દણ્ડિસંયોગા' દિત્યાદૌ તાદૃશપ્રતિયોગિતાયાં તદ્દણ્ડાવચ્છેદ્યત્વ-સંયોગસમ્બન્ધાવચ્છેદ્યત્વોભયાભાવાસત્ત્વેઽપિ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ દંડિમાન્ દંડિસંયોગાદિત્યત્ર સંયોગેન પ્રાસાદનિષ્ઠદંડ્યભાવો ગૃહ્યતે । પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધેન પ્રાસાદનિષ્ઠદંડ્યભાવપ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકપ્રાસાદનિષ્ઠદંડાવચ્છિન્ન-પ્રાસાદનિષ્ઠદંડિસમ્બન્ધી પ્રાસાદૌ ભવતિ । તદ્દિન્નં તુ ભૂતલીયદંડિમત્ ભૂતલં । તથા ચ પ્રાસાદનિષ્ઠદંડીયપ્રતિયોગિતા અપિ લક્ષણઘટકા ભવતિ । તસ્યાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદક-પ્રાસાદનિષ્ઠદંડાવચ્છિન્નત્વોભયસત્ત્વાત્ પ્રતિયોગિતાસામાન્યે નિરુક્તોભયાભાવો ન પ્રસિદ્ધ્યતિ । તથા ચાવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । અત્ર સાધ્યં દંડી અસ્તિ, અતઃ દંડઃ સાધ્યતાવચ્છેદકત્વેન ગ્રહીતું શક્યત એવ ઇતિ ધ્યેયમ્ ઇતિ ચેત્ અત્રોચ્યતે । અત્રાનુમાને યત્ધર્માવચ્છિન્નપદં પરિત્યજ્ય યાદૃશધર્માવચ્છિન્નપદઘટિતમ્ લક્ષણમ્ વાચ્યમ્ । સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મનિષ્ઠાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાઃ અવચ્છેદકો યો ધર્મઃ, તદ્ધર્માવચ્છિન્નઃ યઃ સાધ્યતાવચ્છેદકઃ, તદવચ્છિન્નત્વઘટિતં લક્ષણમિતિ ફલિતોઽર્થઃ । તથા ચાત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકદંડનિષ્ઠાયાઃ સાધ્યતાવચ્છેદકતાયાઃ અવચ્છેદકં દંડત્વમ્ અસ્તિ । અતો દંડત્વાવચ્છિન્નદંડાવચ્છિન્નત્વાભાવઃ પ્રતિયોગિતાયાં વક્તવ્યઃ । પ્રાસાદીયદંડ્યભાવપ્રતિયોગિતાયાં તુ પ્રાસાદીયદંડત્વાવચ્છિન્ન-દંડાવચ્છિન્નત્વાત્

લક્ષણઘટકપ્રતિયોગિતાસામાન્યે નિરુક્તોભયાભાવસ્યાક્ષતત્વાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ભવતીતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તો પણ દંડિમાન્ દંડિસંયોગાત્ માં પ્રથમ દંડિસંયોગાધિકરણ એવા ભૂતલમાં દ્વિતીયદંડી-અભાવ મળી જાય છે. અને તેની પ્રતિયોગિતા એ સંયોગાવચ્છિન્નત્વ + સાધ્યતાવચ્છેદક દ્વિતીયદંડાવચ્છિન્નત્વવાળી છે. આમ ઉભયાભાવ ન મળતા અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તર : આવા સ્થળે 'યદ્ધર્માવચ્છિન્નત્વ'ને બદલે 'યાદશધર્માવચ્છિન્નત્વ' લેવું. અર્થાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન એવો જે સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ હોય. તદવચ્છિન્નત્વ લેવાનું. અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક દંડ છે. તેમાં રહેલી સાધ્યતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક તો દંડત્વ છે. અને તેથી અહીં દંડત્વાવચ્છિન્નદંડાવચ્છિન્નત્વ... લેવાનું છે. દ્વિતીયદંડની પ્રતિયોગિતામાં દ્વિતીયદંડત્વવિશિષ્ટદંડાવચ્છિન્નત્વ છે. પણ દંડત્વાવચ્છિન્નદંડાવચ્છિન્નત્વનો અભાવ જ છે. આમ ઉભયાભાવ મળી જતા લક્ષણ ઘટી જાય છે. પરિણામે અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - પ્રમેયતાવચ્છેદત્વવિશિષ્ટ-સ્વરૂપસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વાપ્રસિદ્ધ્યા 'પ્રમેયવાન વાચ્યત્વા' દિત્યાદાવવ્યાપ્તિરત - 'વિશિષ્ટાભાવ'—મપહાય તાદૃશોભયાભાવ ઉક્તઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ પ્રતિયોગિતાસામાન્યે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વવિશિષ્ટસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્માવચ્છિન્નત્વસ્યાભાવઃ કથં નોક્તઃ ? इति चेत् प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिप्रसङ्गभयेन नोक्तः इति ज्ञातव्यम् । तथाहि एकस्यामेव प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं यदा प्रसिद्धं भवति, तदैव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशधर्मावच्छिन्नत्वं तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत્त्वविशिष्टं भवति । यदैव च तादृશं विशिष्टं प्रसिद्धं भवति, तदैव प्रतियोगितायां तदभावो वक्तुं शक्येत, न त्वन्यथा । अप्रसिद्धस्याभावो वक्तुं न शक्यते इति कृत्वा । अत्र च प्रमेयं स्वरूपसम्बन्धेन साध्यं । प्रमेयत्वञ्च साध्यतावच्छेदकधर्मः, तथा च लक्षणघटकप्रतियोगितासामान्ये स्वरूपावच्छिन्नत્त्वविशिष्टપ્રમેयत्वावच्छिन्नत्वस्याभावो यदि मीलति, तदा लक्षणसमन्वयो भवेत् । तदर्थञ्च स्वरूपेण प्रमेयस्याभावो कुत्रापि ग्राह्य एव । यदि तादृશोऽभावो प्रसिद्ध्येत्, तदा तत्प्रतियोगितायां स्वरूपावच्छिन्नत્त्वविशिष्टं प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वं प्रसिद्धं भवेत् । तत्प्रसिद्धौ च लक्षणघटकप्रतियोगितासामान्ये तदभावो ग्रहीतुं शक्येत । किन्तु सर्वेषु पदार्थेषु स्वरूपेण पदार्थत्वमेयत्वादयः प्रमेयाः वर्तन्ते एव । अतः कुत्रापि स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयाभावो न प्रसिद्ध्यति । तदप्रसिद्धौ च कस्यामपि प्रतियोगितायां स्वरूपावच्छिन्नत્त्वविशिष्टं प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वं न प्रसिद्ध्यति । तदप्रसिद्धौ च लक्षणघटकप्रतियोगिताસામાન્યેऽपि तदभावो न ग्रहीतुं शक्येत । तथा च दुर्वाण भवेदव्याप्तिः । अतो विशिष्टाभावं परित्यज्य उभयाभावः उक्तः । तथा च जातौ समवायेन प्रमेयवस्तु नास्ति । अतः तत्र समवायेन प्रमेयाभावः प्रसिद्धः, ततश्च तत्प्रतियोगितायां प्रमेयात्वावच्छिन्नत्वं प्रसिद्धम् । एवं घटे स्वरूपेण गगनत्वाभावोऽस्ति, अतः

તત્પ્રતિયોગિતાયાં સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વં પ્રસિદ્ધમ્ । અત્ર ચ વિશિષ્ટસ્યાવિવક્ષિતત્વાત્ એકસ્યામેવ પ્રતિયોગિતાયાં તદુભયપ્રસિદ્ધિરનાવશ્યિકી । અતો ભિન્નભિન્નપ્રતિયોગિતાયાં તત્પ્રસિદ્ધિં ગૃહીત્વા, નિરુક્તપ્રતિયોગિતાસામાન્યે તાદૃશોભયાભાવો વક્તું શક્યઃ, તથા ચ નાવ્યાપ્તિઃ ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ‘યદ્ધસંબંધાવચ્છિન્નત્વવિશિષ્ટ-યદ્ધર્માવચ્છિન્નત્વાભાવ’ કહે તો શું વાંધો ? વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં લક્ષણઘટક એવા સમવાયથી વહ્ન્યભાવની પ્રતિયોગિતામાં સંયોગાવચ્છિન્નત્વવિશિષ્ટ-વહ્નિત્વ-અવચ્છિન્નત્વનો અભાવ છે જ. સંયોગથી વહ્ન્યભાવની પ્રતિયોગિતામાં સંયોગાવચ્છિન્નત્વવિશિષ્ટવહ્નિત્વ-અવચ્છિન્નત્વ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનો અભાવ સંમવાયથી વહ્ન્યભાવની પ્રતિયોગિતામાં લઈ શકાય છે.

ઉત્તર : તો પછી ‘પ્રમેયવાન્ વાચ્યત્વાત્’ આમાં અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક સ્વરૂપસંબંધ+પ્રમેયત્વધર્મ છે. હવે કોઈપણ પદાર્થમાં સ્વરૂપથી પ્રમેયનો અભાવ મળતો નથી. બધાયમાં છેવટે પદાર્થત્વ=મેયત્વાદિ પ્રમેયો તો સ્વરૂપથી રહેલા જ છે. એટલે સ્વરૂપથી પ્રમેયાભાવ ક્યાંય ન હોવાથી કોઈપણ પ્રતિયોગિતામાં પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ +સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વ બે નથી મળતા. અને તેથી સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વવિશિષ્ટ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ પ્રસિદ્ધ બનતું નથી. એ પ્રસિદ્ધ ન બનવાથી લક્ષણઘટક એવા ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતામાં તેનો અભાવ પણ લઈ ન શકાય. આમ અવ્યાપ્તિ આવે એટલે જ અમે વિશિષ્ટાભાવ ન લેતા ઉભયાભાવ લીધો. હવે જાતિમાં સમવાયથી પ્રમેયમાત્રનો અભાવ હોવાથી ત્યાં રહેલ પ્રમેયાભાવની પ્રતિયોગિતામાં પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ તો પ્રસિદ્ધ જ છે, અને બીજી બાજુ ઘટમાં સ્વરૂપથી ગગનત્વનો અભાવ છે. એટલે એની પ્રતિયોગિતામાં સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં વિશિષ્ટ બનાવવાનું ન હોવાથી એક જ પ્રતિયોગિતામાં બે લેવાની જરૂર નથી. જુદી જુદી પ્રતિયોગિતામાં તેની પ્રસિદ્ધિ થવી જોઈએ. અને એ થઈ એટલે પછી વાચ્યત્વાધિકરણ એવા જાતિમાં સમવાયથી પ્રમેયાભાવ લક્ષણઘટક લઈ શકાય. અને તેની પ્રતિયોગિતામાં પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ હોવા છતાં સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વનો તો અભાવ જ હોવાથી ઉભયાભાવ મળી જાય. આ રીતે તમામ લક્ષણઘટક પ્રતિયોગિતામાં ઉભયાભાવ મળી જવાથી અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - ન ચ ‘નિરુક્તપ્રતિયોગ્યનધિકરણહેતુમન્નિષ્ઠાભાવીય-યદ્ધર્માવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિતાસામાન્યે, -યત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વાભાવસ્તત્સમ્બન્ધેન તદ્ધર્માવચ્છિન્નં વ્યાપક’ મિત્યર્થોઽસ્તુ, ધર્માન્તરાવચ્છિન્નાભાવાપ્રવેશેન લાઘવાદિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ લાઘવાત્ સ્વપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકયદ્ધર્માવચ્છિન્નનાનધિકરણં હેત્વધિકરણં તદ્વૃત્ત્યભાવપ્રતિયોગિતાસામાન્યે સાધ્યતાવચ્છેદકયત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વાભાવઃ, તેન ધર્મેણ તેન સમ્બન્ધેન તત્સાધ્યં હેતુવ્યાપકમિત્યેવ ઉચ્યતામ્ । તાવતૈવ સર્વત્ર લક્ષણસમન્વયસંભવાત્ । તથાહિ ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્ इत्यत्र મહાકાલે કાલિકેન ઘટસ્યાભાવો નાસ્તિ । કિન્તુ સમવાય-સંયોગાદિના ઘટસ્ય અભાવોઽસ્તિ । અતઃ સમવાયાદિના ઘટાભાવ એવ

ગૃહ્યતે, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ સંયોગસમવાયાદિઃ, તેન સમ્બન્ધેન ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટાનધિકરણમેવ મહાકાલઃ । તદ્વૃત્તિનાં તાદૃશાભાવાનાં સંયોગસમવાયાદિ-અવચ્છિન્નાઃ યાઃ પ્રતિયોગિતાઃ, તાસુ સર્વાસુ કાલિકાવચ્છિન્નત્વાભાવસત્વાત્ ઘટત્વેન કાલિકેન ચ ઘટો મહાકાલત્વવ્યાપકઃ ભવતીતિ ન કોઽપિ દોષઃ । ન ચ કિમત્ર લાઘવં ઇતિ વાચ્યમ્ ભવદુક્તલક્ષણે તુ સમવાય-સંયોગ-તાદાત્મ્યાદિના ઘટાભાવો યથા લક્ષણઘટકો ભવતિ । તથૈવ સમવાયાદિના પટાભાવોઽપિ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રાહ્ય એવ, પ્રતિયોગિતાસામાન્યસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ । તથા ચ તત્રાનન્તાભાવાનામનન્તાઃ પ્રતિયોગિતાઃ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રાહ્યાઃ, તદેવ મહત્ ગૌરવમ્ । અસ્મત્પક્ષે તુ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન- પ્રતિયોગિતાકાભાવસ્યૈવ લક્ષણઘટકત્વેન વિવક્ષિતત્વાત્ સમવાય-સંયોગ-તાદાત્મ્યાદિસમ્બન્ધેન ઘટાભાવ એવ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રાહ્યઃ, તથા ચ સમવાય-અવચ્છિન્ના સંયોગાવચ્છિન્ના તાદાત્મ્યાવચ્છિન્ના ચૈવ ઘટીયપ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રાહ્યા । ન તુ પટાદીનામપિ પ્રતિયોગિતા । તથા ચ અનન્તપ્રતિયોગિતાઽનિવેશકૃતં મહલ્લાઘવં સમસ્તિ અસ્મત્પક્ષે । અતઃ તદેવ વક્તવ્યમ્ । સાધ્યતાવચ્છેદકભિન્નધર્માવચ્છિન્નાભાવાનાં લક્ષણેઽનિવેશપ્રયુક્તં મહલ્લાઘવમ્ ઇતિ તુ સમુદિતાર્થઃ ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આના કરતા તો “પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધથી સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નધિકરણ-હેત્વધિકરણવૃત્તિ-અભાવપ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં સાધ્યતાવચ્છેદક-યત્સંબંધાવચ્છિન્નત્વાભાવ મળે. તે સંબંધથી તદ્ધર્માવચ્છિન્નસાધ્ય એ તે હેતુને વ્યાપક ગણાય.” એમ પણ કહી શકાય. ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્ અહીં મહાકાલમાં સમવાયથી ઘટાભાવ છે. પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમવાયથી સાધ્યતાવચ્છેદકઘટત્વાવચ્છિન્નઘટનું અનધિકરણ એવો હેત્વધિકરણ તરીકે મહાકાલ છે જ. અને તેમાં રહેલ તે અભાવની પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં કાલિકાવચ્છિન્નત્વાભાવ છે જ. એટલે કાલિકથી ઘટ એ મહાકાલત્વને વ્યાપક બની જાય છે. આ રીતે દરેક સ્થાને સમજી લેવું.

ઉત્તર : આમ કરવાથી લાભ શું ?

પ્રશ્ન : મોટો લાભ છે. આમાં સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવા જ અભાવો લેવાના છે. બીજા લેવાના નથી. પછી એ સંયોગ-સમવાય-તાદાત્મ્યાદિ સંબંધથી લઈએ તો પણ ત્રણ-ચાર જ લક્ષણઘટક બને જેમકે અહીં મહાકાલમાં સમવાય +સંયોગ+તાદાત્મ્યથી ઘટત્વાવચ્છિન્નઘટનો અભાવ છે. તો આ ત્રણચાર પ્રકારના ઘટાભાવ જ લેવા પડે. અને તેની પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં તાદૃશાભાવ લેવાનો રહે. અહીં જો પ્રતિયોગિતાસામાન્યને બદલે માત્ર પ્રતિયોગિતા લખે તો ધૂમવાન્ વહ્નેઃમાં વહ્નિ-અધિકરણ-અયોગોલકમાં સમવાયથી ધૂમાભાવ લેવાય, અને એની પ્રતિયોગિતામાં સંયોગ-અવચ્છિન્નત્વનો અભાવ મળી જ જવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે. પણ સામાન્યપદ લેવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે અયોગોલકમાં સંયોગથી પણ ધૂમાભાવ છે. એટલે તેની પ્રતિયોગિતા પણ લક્ષણઘટક બને. અને તેમાં તો સંયોગાવચ્છિન્નત્વ હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી. પ્રસ્તુતમાં પણ મહાકાલમાં સમવાય-સંયોગાદિથી ઘટનો જ અભાવ લક્ષણઘટક બને, કેમકે સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા જ લક્ષણઘટક તરીકે લીધી છે. એટલે પ્રતિયોગિતાસામાન્ય તરીકે સમવાયાવચ્છિન્ન ઘટપ્રતિયોગિતા સંયોગાવચ્છિન્નઘટપ્રતિયોગિતાદિ અમુક જ લેવાશે જ્યારે તમારા લક્ષણમાં તો કોઈપણ અભાવ લેવાનો હોવાથી સમવાયથી પટાભાવ, સંયોગથી પટાભાવ, તાદાત્મ્યથી પટાભાવ.... એ રીતે જુદા જુદા પટત્વાદિધર્માવચ્છિન્ન-અનન્ત-અભાવોની પ્રતિયોગિતાઓ લક્ષણઘટક તરીકે લેવી પડે, કેમકે પ્રતિયોગિતાસામાન્યની વિવક્ષા છે. આમ તેમાં તો ઘણું ગૌરવ છે. એના કરતા તો આ પક્ષમાં ઘણું લાઘવ છે.

જાગદીશી - 'ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વા' દિત્યાદાવવ્યાપ્તેઃ, તાદૃશદ્રવ્યત્વભેદમાદાય કથञ्चित્તત્ર લક્ષણસમન્વયેઽપિ, - 'દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયવાન્સ્થૂલદધિત્વા' દિત્યપ્રાવ્યાપ્તિઃ, કેનાપિ સમ્બન્ધેન હેતુમતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નનધિકરણત્વાસમ્ભવાત્,

ચન્દ્રશેખરીયા : ન તથા સતિ ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વાદિત્યત્ર અવ્યાપ્તિપ્રસંગાત્ । તથાહિ યત્ર ઘટત્વં તત્ર ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વં વર્તતે એવં ઇતિ અયં સદ્ધેતુઃ, ભવદુક્તન્યાયેન તુ ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવ એવં લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રાહ્યઃ સ ચ ન શક્યતે ગ્રહીતું । યતો યદિ સમવાયેન નિરુક્તદ્રવ્યત્વસ્ય અભાવો ગૃહ્યતે, તદા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ સમવાયઃ, તેન સમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નસ્ય ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્યાધિકરણમેવ ઘટત્વાધિકરણં ઘટઃ ઇતિ ન તેન સમ્બન્ધેન તદભાવો ગ્રહીતું શક્યઃ । યદિ પટાનુયોગિકસમવાયેન ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવો ગૃહ્યતે, તદા તુ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ પટાનુયોગિકસમવાયઃ, તેન સમ્બન્ધેન ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વસ્યાધિકરણમેવાપ્રસિદ્ધમ્ । અતઃ તેન સમ્બન્ધેન તદનધિકરણં હેત્વધિકરણમેવ ઘટઃ ઇતિ ન સોઽપિ ગૃહ્યતે । ઇત્યજ્ઞ કેનાપિ પ્રકારેણ લક્ષણસમન્વયાસંભવાત્ અવ્યાપ્તિર્ભવેત્ । ન ચ તાદાત્મ્યેન ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવો ગૃહ્યતામ્, તથા ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યેન સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાધિકરણં તાદૃશદ્રવ્યત્વમ્ એવં, તદનધિકરણં ઘટઃ, તદ્વૃત્તિનઃ તાદાત્મ્યેન તાદૃશવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાં કાલિકાવચ્છિન્નત્વાભાવોઽસ્તિ, અતો નાવ્યાપ્તિઃ ભવતીતિ વાચ્યમ્ અનયા રીત્યા લક્ષણસમન્વયસંભવેઽપિ દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયવાન્ સ્થૂલદધિત્વાત્ ઇત્યત્ર તાદાત્મ્યેન સાધ્યતાયામવ્યાપ્ત્યાપત્તિઃ દુર્વારા ભવતિ । અસ્યાનુમાનસ્ય વિસ્તરતો નિરૂપણમત્રૈવ ગ્રન્થેઽષ્ટાદશકારિકાયાં પ્રતિપાદિતમ્ । અતો ન પુનઃ વિસ્તરાવશ્યકતા । તથાપિ સ્થાનાશૂન્યાર્થ મુઘ્ધજનવિબોધનાર્થજ્ઞ કિञ્ચિદુચ્યતે । અત્ર યત્ર સમવાયેન દધિત્વં, સમવાયેનૈવ ચાન્યત્ કિમપિ પ્રમેયં વર્તતે । તત્ર તત્પ્રમેયં સમવાયઘટિતસામાનાધિકરણ્યેન દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયં ભવતિ । તદેવ તાદાત્મ્યેન સાધ્યમિતિ તુ ફલિતોઽર્થઃ । યથા દ્વયણુકે સમવાયેન વર્તમાનં ત્ર્યણુકદધિ નિરુક્તસમ્બન્ધેન (દ્વયણુકદધિવૃત્તિ) દધિત્વવિશિષ્ટં પ્રમેયં ભવતિ । તત્ત્વ તાદાત્મ્યેન સ્થૂલદધિત્વવતિ ત્ર્યણુકદધિ વર્તતે । એવં ચતુરણુકદધ્યાદિષ્વપિ તાદાત્મ્યેન તાદૃશવિશિષ્ટં ચતુરણુકદધ્યાદિસ્વરૂપં પ્રમેયં વર્તમાનં અસ્તિ । અતો યત્ર સ્થૂલદધિત્વં તત્ર સર્વત્ર દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયસ્ય સત્વાત્ અયં સદ્ધેતુઃ । કિન્તુ ભવદુક્તરીત્યાઽત્ર લક્ષણસમન્વયો દુઃશકઃ । તથા હિ-યદિ સમવાયેન દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયાભાવો ગૃહ્યતે, તદા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ સમવાયઃ, તેન સમ્બન્ધેન સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નસ્ય દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયસ્ય ચતુરણુકપञ્ચાણુકાદિસ્વરૂપસ્યાધિકરણમેવ ત્ર્યણુકચતુરણુકદધ્યાત્મકં હેત્વધિકરણમ્ ઇતિ ન સ અભાવો ગૃહ્યતે । યદિ તાદાત્મ્યેન તદભાવો ગૃહ્યતે, તદા તાદાત્મ્યેનાપિ દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયસ્ય ત્ર્યણુકદધ્યાદિરૂપસ્યાધિકરણમેવ ત્ર્યણુકચતુરણુકાદિદધિસ્વરૂપં હેત્વધિકરણમ્ । તથા ચ લક્ષણસમન્વયાસંભવાત્ અવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વવાન્ ઘટત્વાત્ આ સ્થાને અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વ એ ઘટાનુયોગિક-સમવાયથી જ રહે છે. એટલે એનો જો એ સંબંધથી અભાવ લો,

તો પ્રતિ. અવચ્છેદક ઘટાનુયોગિકસમવાય બને. એ સંબંધથી તાદાત્મ્યનું અધિકરણ એવું જ ઘટવાધિકરણ ઘટ બને છે. માટે એ સંબંધથી તેનો અભાવ ન લેવાય. સંયોગ-સ્વરૂપાદિ સંબંધથી એ દ્રવ્યત્વ કશે રહેતું જ નથી. કાલિકથી તો એનું અધિકરણ જ ઘટ બને છે. આમ અહીં એનો કોઈપણ સંબંધથી અભાવ લક્ષણઘટક બની શકતો જ નથી. અને તમે તો સાધ્યાભાવને લક્ષણઘટક બનાવવાની વાત કરી છે. એ ન મળતા અવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : તાદાત્મ્યથી આ વિ.દ્રવ્યત્વ એ વિ.દ્રવ્યત્વમાં રહે જ છે. એટલે અહીં તાદાત્મ્યથી વિ.દ્રવ્યત્વાભાવ લઈએ, તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યથી વિ.દ્રવ્યત્વનું અધિકરણ વિ.દ્રવ્યત્વ મળે, અને તેથી તેનું અનધિકરણ તરીકે ઘટ લઈ શકાય. અને તે ઘટમાં તાદાત્મ્યથી વિ.દ્રવ્યત્વાભાવ છે. તેની પ્રતિયોગિતામાં ઘટાનુયોગિકસમવાયાવચ્છિન્નત્વનો અભાવ છે જ આમ લક્ષણ ઘટી જાય છે.

ઉત્તર : દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયવાનુ સ્થૂલદધિત્વાત્માં વાંધો આવશે. અહીં તાદાત્મ્યસંબંધ સાધ્યતાવચ્છેદક છે. આગળ જોઈ ગયા તેમ સમવાયઘટિતસામાનાધિકરણથી જે દધિત્વવિશિષ્ટ હોય તેવો જ પ્રમેય અહીં તાદાત્મ્યથી સાધ્ય છે. સ્થૂલદધિત્વ ત્ર્યણુકમાં છે તો એ ત્ર્યણુક સમવાયથી દ્વ્યણુકમાં છે, ત્યાં સમવાયથી દધિત્વ છે. એટલે ત્ર્યણુક એ સમવાયઘટિતસામાન્યથી દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેય કહેવાય અને તે પોતે ત્ર્યણુકમાં તાદાત્મ્યથી છે. એ રીતે ચતુરણુક એ ત્ર્યણુકદધિમાં, દધિત્વવિશિષ્ટ પ્રમેય બને અને તે તાદાત્મ્યથી ચતુરણુકદધિમાં રહે. આમ સર્વત્ર જાણવું. પણ તમારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો અહીં વાંધો આવશે, કેમકે જો તાદાત્મ્યથી આનો અભાવ હો તો પ્રતિ. અવ. તાદાત્મ્ય સં. બને. અને તે સંબંધથી દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયનું અધિકરણ જ સ્થૂલદધિ બને છે. એટલે આ અભાવ ન લેવાય. જો સમવાયથી અભાવ હો તો ય ન ઘટે કેમકે પ્રતિ. અવ.સમવાયથી દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયનું=ચતુરણુકનું અધિકરણ ત્ર્યણુક બને. દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયનું=પંચાણુકનું અધિકરણ ચતુરણુક બને. ચરમાવયવી રૂપ દધિમાં દધિત્વવિશિષ્ટપૃથ્વીત્વાદિજાતિરૂપ પ્રમેય એ સમવાયથી છે જ. એટલે અહીં સમવાયથી સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્ન એવા દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયનું અનધિકરણ એવું કોઈપણ હેત્વધિકરણ મળતું જ નથી. માટે લક્ષણ ન ઘટતા અવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી - તત્રાપિ દધ્યન્તરાનુયોગિકસમવાયાદિસમ્બન્ધેન હેતુમતઃ પ્રકૃતસાધ્યાનધિકરણત્વે તૂત્તક્રમેણાપિ વ્યાપકત્વં સુવચમિતિ તુ-વિભાવનીયમિતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ યદિ હેત્વધિકરણં પજ્ઞાણુકદધિ ગૃહ્યતે, તદા ત્ર્યણુકદધ્યનુયોગિકસમવાયેન દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયાભાવો લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યતે । તથા હિ અત્ર પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદકઃ ત્ર્યણુકદધ્યનુયોગિકસમવાયઃ, તેન સમ્બન્ધેન દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયં ત્ર્યણુકદધિ એવ વર્તતે । ન ત્વન્યત્ર । તથા ચ તેન સમ્બન્ધેન દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયસ્યાધિકરણં ત્ર્યણુકદધિ, અનધિકરણં તુ સ્થૂલદધિત્વવત્પજ્ઞાણુકદધિ ભવતિ । તથા ચ તદ્વૃત્તિનઃ ત્ર્યણુકદધ્યનુયોગિકસમવાયેન દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાં તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નત્વાભાવસત્ત્વાત્ ભવત્યેવ લક્ષણસમન્વયઃ । એવં સંયોગસમ્બન્ધેનાપિ દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયાભાવમાદાય લક્ષણસમન્વયો ભવતિ । તત્તુ પ્રાગેવ વિસ્તરતઃ પ્રતિપાદિતં ન પુનઃ પ્રતન્યતે ઇતિ ચેત્ અત્રોચ્યતે । તત્ત્ર્યણુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિમાન્ તત્ત્ર્યણુકદધિત્વાદિત્યત્રાવ્યાપ્તે વિવક્ષિતત્ત્વાત્ ।

અત્ર તુ તાદૃશં દધિ તાદાત્મ્યેન સાધ્યમ્ । તત્ત્વયુગ્મકદધિવૃત્તિત્વં તુ સમવાયતાદાત્મ્યાદિના વિવક્ષિતમ્ । તથા ચ સમવાયેન તત્ત્વયુગ્મકદધિવૃત્તિ ચતુરયુગ્મકદધિ, તાદાત્મ્યેન તત્ત્વયુગ્મકદધિવૃત્તિ તુ તત્ત્વયુગ્મક દધ્યેવ ભવતિ । ઇત્યજ્ઞ યદિ સમવાયેન સાધ્યાભાવો ગૃહ્યતે, તદા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ સમવાયઃ, તેન સમ્બન્ધેન તત્ત્વયુગ્મકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ તત્ત્વચતુરયુગ્મકદધિરૂપં તત્ત્વયુગ્મકદધિ વર્તતે । અતો ન સ અભાવો લક્ષણઘટકઃ । યદિ તાદાત્મ્યેન સાધ્યાભાવો ગૃહ્યતે, તથા તુ તાદાત્મ્યેન તત્ત્વયુગ્મકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ તત્ત્વયુગ્મકદધિરૂપં તત્ત્વયુગ્મકદધિ વર્તતે । અતો ન સોઽપિ ગ્રહીતું શક્યતે । પઞ્ચાયુગ્મકદધિ-અનુયોગિકસમવાયેન તુ તત્ત્વયુગ્મક-દધિ વૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ ન કુત્રાપિ વર્તતે । યથા હિ દ્રવ્યત્વં સમવાયેન સર્વત્ર દ્રવ્યે વર્તતે, કિન્તુ ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વં તુ સમવાયેનાપિ ઘટે એવ વર્તતે । પટાનુયોગિકસમવાયેન તુ ન કુત્રાપિ વર્તતે । એવં તદ્વ્યયુગ્મકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ પઞ્ચાયુગ્મકદધિઅનુયોગિકસમવાયાદિના ન કુત્રાપિ વર્તતે । અતઃ તેન સમ્બન્ધેન તદનધિકરણમપિ ગ્રહીતું અશક્યમ્ । એતત્ત્વં બહુશઃ પ્રાગ્ નિરૂપિતમ્ । તતઃ તતોઽવગન્તવ્યમ્ । ઇત્યજ્ઞ ભવદુક્ત લક્ષણમત્રાવ્યાપ્તં ભવેત્ । અતઃ તત્પરિહરણીયમ્ । અસ્માકં તુ ન દોષઃ । તાદાત્મ્યેન તત્ત્વયુગ્મકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિઽભાવો યદિ ગૃહ્યતે, તદા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકં તાદાત્મ્યં, તેન સમ્બન્ધેન તત્ત્વયુગ્મકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિસંબંધિ એવ તત્ત્વયુગ્મકદધિ, ન ત્વસંબંધિ ઇતિ નેયં પ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટકાઽપિ તુ સમવાયેન ઘટાભાવીયાદિપ્રતિયોગિતાઃ લક્ષણઘટકાઃ, તાસુ તુ ઉભયાભાવસત્તાત્ ભવતિ લક્ષણસમન્વયઃ ।

ઇદમત્રાવધેયમ્ । વ્યભિચારિહેતુકસ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકઃ ભવત્યેવ । યદિ ન ભવતિ, તદાઽતિવ્યાપ્તિઃ । એવં સદ્ધેતુકસ્થલે સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકો ન ભવત્યેવ । યદિ ભવતિ તદાઽવ્યાપ્તિઃ । ઇત્યજ્ઞ સર્વત્ર પ્રથમ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન સાધ્યાભાવમાદાય વિમર્શઃ કર્તવ્યઃ । સદ્ધેતુકસ્થલે તસ્ય લક્ષણઘટકત્વેઽવ્યાપ્તિઃ, વ્યભિચારિહેતુકસ્થલે તસ્ય લક્ષણઘટકત્વેઽતિવ્યાપ્તિઃ જ્ઞાતવ્યા ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : હેત્વધિકરણ તરીકે પંચાશુક લઈએ તો ત્ર્યશુકાનુયોગિકસમવાયથી દધિત્વવિશિષ્ટ પ્રમેયનો અભાવ લક્ષણઘટક લઈ શકાય, કેમકે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ અહીં ત્ર્યશુકાનુયોગિક સમવાય બને, અને તે સંબંધથી તો દધિત્વવિશિષ્ટપ્રમેયનું અધિકરણ ત્ર્યશુકદધિ જ બને અને તેથી તેનું અનધિકરણ એવો પંચાશુકદધિ લઈ શકાય. અને તેમાં રહેતા આ અભાવની પ્રતિયોગિતામાં તાદાત્મ્યસંબંધ-અવચ્છિન્નત્વનો અભાવ છે જ. આમ લક્ષણ ઘટી જાય છે. એ ઉપરાંત સંયોગસંબંધથી પણ આનો અભાવ લક્ષણઘટક તરીકે લઈ શકાય છે એની ચર્ચા આગળ કરી જ ગયા છીએ. (૧૮મી કારિકા)

ઉત્તર : ભલે તો પણ ત્ર્યશુકાદિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિમાન્ ત્ર્યશુકદધિત્વાત્ આ સ્થલે અવ્યાપ્તિ આવશે અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક તાદાત્મ્ય છે. ત્ર્યશુકદધિમાં તાદાત્મ્યથી ત્ર્યશુકદધિ અને સમવાયથી ચતુરશુકદધિ રહે એટલે આ બે ય દધિ એ ત્ર્યશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટ દધિ તરીકે ગણાય. એમાં એ ત્ર્યશુકદધિમાં ત્ર્યશુકદધિત્વ છે અને દધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ=ત્ર્યશુકદધિ તાદાત્મ્યથી રહેલો જ છે. એટલે આ હેતુ સાચો છે. પરંતુ લક્ષણ ઘટતું નથી. જો તાદાત્મ્યથી સાધ્યાભાવ લો તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યથી તો ત્ર્યશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિનું અધિકરણ જ ત્ર્યશુકદધિ બને છે. એટલે આ અભાવ ન લેવાય. જો સમવાયથી અભાવ લો તો સમવાયથી ત્ર્યશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ=ચતુરશુકનું અધિકરણ જ ત્ર્યશુકદધિ બને છે. એટલે એ પણ ન લેવાય. એમ

સંયોગથી જો સાધ્યાભાવ લો તો ત્ર્યશુકદધિવૃત્તિવિશિષ્ટ દધિ એ ત્ર્યશુકાનુયોગિકસંબંધથી જ કશે પણ રહે તે સિવાય ન રહે. જેમ માત્ર દ્રવ્યત્વ એ સમવાયથી બધામાં રહે. પણ એ ઘટવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદ્રવ્યત્વ તો પછી સમવાય કે ઘટાનુયોગિકસમવાયથી જ રહે. પટાનુયોગિકસમવાયાદિથી ન રહે, કેમકે એ સંબંધ ઘટાનુયોગિક બનતો નથી. તેમ અત્રે પણ જાણવું. જો સમવાયથી ત્ર્ય.દધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિ=ચતુરશુક લેશે તો એ સમવાય + કાલિક + ત્ર્યશુકદધિ-અનુયોગિકસમવાયાદિથી જ ત્ર્યશુકદધિમાં રહેશે. કેમકે આ જ સંબંધો ત્ર્યશુકદધિ-અનુયોગિક બને છે. એટલે સંયોગથી જો અભાવ લેવા જાઓ તો આ સમવાયેન ત્ર્ય.દધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિનું તો સંયોગથી અધિકરણ પ્રસિદ્ધ જ નથી. એટલે તદનધિકરણ ત્ર્યશુકદધિ પણ ન મળે. આ બધી ચર્ચા આગળ કરી ગયા છીએ. આમ અવ્યાપ્તિ આવે. અમને તો અહીં વાંધો નથી. કેમકે અમારે સાધ્યાભાવ જ લેવાની વિવક્ષા નથી. એટલે ઘટાભાવ લઈએ અને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગથી ઘટાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ઘટવાવચ્છિન્ન ઘટનું અનધિકરણ ત્ર્યશુકદધિ મળે. તેમાં રહેલ સંયોગથી ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતામાં તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નત્વ + ત્ર્યશુકદધિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટદધિત્વાવચ્છિન્નત્વોભ્યાભાવ છે જ. આમ લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય એટલે તમારું લાઘવ એ અવ્યાપ્તિદોષગ્રસ્ત બનતું હોવાથી અમે તેનો ત્યાગ કરેલો છે.

જાગદીશી - તેન સમ્બન્ધેનેતિ । -ન ચૈવં સંયોગેનાપિ રૂપસ્ય પૃથિવીત્વવ્યાપકત્વાપત્તિઃ, તેન સમ્બન્ધેન રૂપાભાવપ્રતિયોગ્યધિકરણાપ્રસિદ્ધેરિતિ વાચ્યમ્;

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ સંયોગેન રૂપવાન્ પૃથ્વીત્વાત્ इत्यत्र સંયોગેન રૂપસ્ય પૃથ્વીત્વવ્યાપકત્વપ્રસજ્ઞો ભવેત્ । તથાહિ સંયોગેન રૂપાભાવો યદિ લક્ષણઘટકો ભવેત્, તદા તુ તત્પ્રતિયોગિતાયાં સંયોગાવચ્છિન્નત્વ-રૂપત્વાવચ્છિન્નત્વોભયસત્ત્વેનાતિવ્યાપ્તિઃ ન ભવેત્ । કિન્તુ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધેન રૂપનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકરૂપત્વાવચ્છિન્નરૂપસંબંધિનઃ એવાપ્રસિદ્ધત્વાત્ તત્સંબંધિભિન્નં હેત્વધિકરણમપિ અપ્રસિદ્ધં ભવતિ । इत्थञ्च સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ ઘટાભાવીયાદિપ્રતિયોગિતાઃ એવ ગૃહ્યન્તે, તાસુ તુ ઉભયાભાવસત્ત્વાત્ સંયોગેન રૂપં પૃથ્વીત્વવ્યાપકં ભવિષ્યતીતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : પણ આ રીતે તો ‘સંયોગેન રૂપવાન્ પૃથ્વીત્વાત્’ અહીં સંયોગથી રૂપ એ પૃથ્વીત્વને વ્યાપક બનવાની આપત્તિ આવશે. જ્યારે ખરેખર તો રૂપ સંયોગથી કશે જ રહેતું ન હોવાથી આ સ્થાન જ ખોટું છે. અતિવ્યાપ્તિ આ રીતે આવે કે અહીં સંયોગથી રૂપાભાવ લક્ષણઘટક બને, તો તેની પ્રતિયોગિતામાં સંયોગાવચ્છિન્નત્વ + રૂપત્વાવચ્છિન્નત્વ બે ય મળતા પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં ઉભ્યાભાવ ન મળે અને તો જ અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. એટલે સંયોગથી રૂપાભાવ લક્ષણઘટક બને તો જ અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. પરંતુ એ બનવાનો નથી. કેમકે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંયોગ બને. અને તે સંબંધથી રૂપત્વાવચ્છિન્નરૂપનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તેનું અનધિકરણ પણ લઈ ન શકાય. માટે આ રૂપાભાવ લક્ષણઘટક ન જ બને. એટલે પછી બીજા અભાવોની પ્રતિયોગિતા સામાન્યમાં તો ઉભ્યાભાવ મળી જ જવાનો છે. એટલે સંયોગથી રૂપ પૃથ્વીત્વને વ્યાપક બનવાની આપત્તિ આવશે. ખ્યાલ રાખવો કે, ખોટા સ્થાનમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી સાધ્યનો અભાવ લક્ષણઘટક બનવો જ જોઈએ. ન બને તો અતિવ્યાપ્તિ આવે અને સાચા સ્થાનમાં સા.અવ. સંબંધથી સાધ્યનો અભાવ લક્ષણઘટક ન જ બનવો જોઈએ. બને તો અવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી - તથાત્વેઽપિ તેન સમ્બન્ધેન રૂપસામાનાધિકરણ્યાપ્રસિદ્ધ્યૈવ વ્યાપ્તિ લક્ષણાતિવ્યાપ્તિવિરહાત્, 'યદ્ધર્મે' ત્યત્ર ધર્મસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધિકરણતાનિરૂપકતાવચ્છેદકત્વેનાપિ વિશેષણીયત્વાદ્વા ।

(તેન વહન્યાકાશોભયત્વાદિનાઽપિ ન વ્યાપકત્વમિતિ ।)

ચન્દ્રશેખરીયા : ભવતુ । તથાપિ વ્યાપ્તિલક્ષણસ્યાતિવ્યાપ્તિઃ ન ભવતિ । યતઃ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગેન રૂપાધિકરણસ્યૈવાપ્રસિદ્ધત્વાત્ પૃથ્વીત્વે રૂપસામાનાધિકરણરૂપા વ્યાપ્તિઃ ન વિદ્યતે । તથા ચાત્ર વ્યાપ્તિલક્ષણમતિવ્યાપ્તં ન ભવતિ । અતઃ સંયોગેન રૂપસ્ય પૃથ્વીત્વવ્યાપકત્વેઽપિ વ્યાપ્તિલક્ષણાતિવ્યાપ્ત્યભાવાત્ ન દોષઃ । નનુ તથાપિ સંયોગેન રૂપસ્ય કુત્રાપિ વર્તમાનત્વાભાવાત્ સંયોગેન રૂપસ્ય પૃથ્વીત્વવ્યાપકત્વમસમજ્ઞસમિવાભાતિ ઇતિ ચેત્ તર્હિ યદ્ધર્માવચ્છિન્નાત્વમિત્યત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધાવચ્છિન્નાધિકરણતાનિરૂપકતાવચ્છેદકત્વવિશિષ્ટો યઃ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મઃ તદવચ્છિન્નત્વઘટિતં લક્ષણં વાચ્યમ્ । રૂપં સંયોગેન યદિ કુત્રાપિ વર્તતે । તદા રૂપે સંયોગાવચ્છિન્નાધિકરણતાનિરૂપકતા ભવેત્ તદા ચ રૂપત્વં તદવચ્છેદકં ભવેત્ । કિન્તુ સંયોગેન તુ કેવલં દ્રવ્યમેવ ઘટાદૌ વર્તતે । તદા રૂપે સંયોગાવચ્છિન્નાધિકરણતાનિરૂપકતા ભવેત્ । તદા ચ રૂપત્વં તદવચ્છેદકં ભવેત્ । કિન્તુ સંયોગેન તુ કેવલં દ્રવ્યમેવ ઘટાદૌ વર્તતે । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગાવચ્છિન્નસ્ય જલસ્યાધિકરણતા ઘટે વર્તતે, તન્નિરૂપકતાયાઃ જલનિષ્ઠાયા અવચ્છેદકં જલત્વં ભવતિ, ન તુ રૂપત્વં । અતોઽત્ર તાદૃશનિરૂપકતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક-સાધ્યતાવચ્છેદકધર્મસ્યૈવાપ્રસિદ્ધત્વાત્ ન તાદૃશધર્માવચ્છિન્નત્વ-ઘટિતલક્ષણસ્ય સમન્વયો ભવતિ । એવમ્ચ ન સંયોગેન રૂપં પૃથ્વીત્વવ્યાપકં ભવતિ । ઇત્યઞ્ચ વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્નેરિત્યાદાવપિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસમ્બન્ધેન વહ્નિધૂમોભયં ન કુત્રાપિ વર્તતે, તદધિકરણતાનિરૂપકતા વહ્ન્યાદૌ, તદવચ્છેદકં વહ્નિત્વં, તાદૃશનિરૂપકતાવચ્છેદકં વહ્નિધૂમોભયત્વં ન ભવતિ । અતઃ, તાદૃશનિરૂપકતાવચ્છેદકસાધ્યતાવચ્છેદકવહ્નિધૂમોભયત્વસ્યૈવ અપ્રસિદ્ધત્વાત્, તાદૃશધર્માવચ્છિન્નત્વાભાવઘટિતં લક્ષણમપિ ન સમન્વિતં ભવતિ । તથા ચ નાતિવ્યાપ્તિઃ । અત્ર વહ્નિધૂમોભયવાન્ ધૂમાદિત્યત્રાપિ સંયોગાવચ્છિન્નધૂમાદ્યધિકરણતાનિરૂપકતાવચ્છેદકસ્ય વહ્નિધૂમોભયત્વસ્યાપ્રસિદ્ધત્વાત્ તત્રાપિ તાદૃશધર્માવચ્છિન્નત્વાભાવઘટિતલક્ષણસમન્વયાસંભવાદ સમુત્પદ્યમાનાઽવ્યાપ્તિઃ કથંકારેણ વારણીયા ઇતિ ચિન્ત્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : ભલે, આ રીતે સંયોગથી રૂપ એ વ્યાપક બને પણ તો ય વ્યાપ્તિનું લક્ષણ તો અતિવ્યાપ્તિવાળું નહીં જ બને. કેમકે સંયોગથી રૂપના અધિકરણમાં સમવાયથી વૃત્તિતાવાળા પૃથ્વીત્વમાં તાદૃશરૂપસામાનાધિકરણ્ય સ્વરૂપ વ્યાપ્તિ મળે. પરંતુ એ તો અહીં મળવાનું જ નથી. કેમકે રૂપનું સંયોગથી અધિકરણ પ્રસિદ્ધ જ નથી એટલે પૃથ્વીત્વમાં રૂપસામાનાધિકરણ્યસ્વરૂપ વ્યાપ્તિ તો નથી જ ઘટવાની. એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : આ તો વિચિત્ર વાત છે. સંયોગથી રૂપ વ્યાપક બને, એનો સ્વીકાર તો શી રીતે કરી શકાય ?

કેમકે સંયોગથી રૂપ રહેતું જ નથી.

ઉત્તર : તો પછી, અહીં યદ્ધર્માવચ્છિન્નત્વ=સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન-અધિકરણતાનિરુપકતા-વચ્છેદકત્વવિશિષ્ટ એવો જે સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ, તદવચ્છિન્નત્વ એવો અર્થ કરવો. અહીં સાધ્યતાવચ્છેદક સંયોગ છે. એ સંયોગથી જો રૂપ રહેતું હોત તો સંયોગાવચ્છિન્નરૂપની અધિકરણતા ઘટાદિમાં આવત અને તે અધિકરણતાનો નિરુપક રૂપ બનત અને તે નિરૂપકતાનો અવચ્છેદક રૂપત્વ બનત. અને તેથી તાદશાવચ્છેદકતાવિશિષ્ટ એવો રૂપત્વ ધર્મ બનત. પણ સંયોગથી રૂપ રહેતો જ નથી એટલે અહીં રૂપત્વ એ તાદશવિશિષ્ટધર્મ તરીકે લઈ શકાતો નથી અને તેથી તે ધર્મ જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તાદશધર્મઘટિત લક્ષણ જ અહીં ન ઘટે. આમ વ્યાપકતાનું લક્ષણ પણ અતિવ્યાપ્ત ન બને.

આમ કરવાથી, વહ્નિનધૂમોભયવાન્ વહ્નિ: એમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. જો આ વિવક્ષા ન કરીએ તો અતિવ્યાપ્તિ આવે, કેમકે સંયોગ સંબંધથી વહ્નિનધૂમોભયાભાવ લક્ષણઘટક બને તો જ અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગથી વહ્નિનધૂમોભયનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ નથી. એક જ સંયોગથી વહ્નિનધૂમોભય કશે રહેતા જ નથી, માટે અને તેથી તેનું અનધિકરણ પણ હેત્વધિકરણ ન લેવાય એટલે ઘટાભાવાદિ જ લક્ષણઘટક બને અને તેમાં તો તાદશોભયાભાવ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે જ. પણ આ વિવક્ષા કરવાથી વાંધો ન આવે. કેમકે સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન-અધિકરણતાની નિરૂપકતા આ વહ્નિનધૂમોભયમાં આવવાની જ નથી. કેમકે તે બે ય સંયોગથી કશે રહેતા જ નથી. એટલે આવી નિરૂપકતાનો અવચ્છેદક એવો વહ્નિનધૂમોભયત્વધર્મ જ પ્રસિદ્ધ ન બનવાથી તદ્ઘટિત આ લક્ષણ પણ ન ઘટે. માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. જો કે આમ કરીએ તો પછી 'વહ્નિનધૂમોભયવાન્ ધૂમાત્' ત્યાં પણ આવો ધર્મ પ્રસિદ્ધ ન બનવાથી અવ્યાપ્તિ આવીને ઉભી જ રહે છે એટલે આ વાત વિચારણીય બની જાય છે.

જાગદીશી - ન ચ વૃત્ત્યનિયામકસમ્બન્ધેન સાધ્યતાયામવ્યાપ્તિઃ, તાદૃશસમ્બન્ધસ્ય પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકતયા તત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્યાપ્રસિદ્ધેઃ,-

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ સ્વામિત્વેન ધનવાન્ ચૈત્રત્વાદિત્યત્ર સદ્ધેતૌ અવ્યાપ્તિઃ ? અત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ સ્વામિત્વં વૃત્ત્યનિયામકોઽસ્તિ । વૃત્ત્યનિયામકસમ્બન્ધશ્ચ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકો ન ભવતિ ઇતિ નિયમઃ । એવઞ્ચ કસ્યામપિ પ્રતિયોગિતાયાં સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વામિત્વસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસ્યાપ્રસિદ્ધત્વાત્ લક્ષણઘટકપ્રતિયોગિતા-સામાન્યે સ્વામિત્વાવચ્છિન્નત્વાભાવોઽપિ ગ્રહીતું ન શક્યતે । અતો લક્ષણસમન્વયાભાવાદવ્યાપ્તિર્ભવેત્ ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : ધની ચૈત્રત્વાત્ અહીં સ્વામિત્વસંબંધથી ધન એ સાધ્ય છે. આ સ્વામિત્વ સંબંધ એ વૃત્તિ-અનિયામક સંબંધ છે. અને વૃત્તિ-અનિયામકસંબંધ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બનતો નથી. અને તેથી સ્વામિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા પ્રસિદ્ધ જ નથી. અર્થાત્ કોઈપણ પ્રતિયોગિતામાં સ્વામિત્વાવચ્છિન્નત્વ પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી તેનો અભાવ પણ ન લઈ શકાય. અને તો પછી ઉભયાભાવઘટિત આ લક્ષણ અહીં ન ઘટતા અવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી -તાદૃશસમ્બન્ધસ્યાપિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકત્વપક્ષ એવ એતન્નિરૂક્ત્યાદરાત્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન વૃત્ત્યનિયામકસ્વામિત્વાદિસમ્બન્ધોઽપિ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકો ભવતિ ઇતિ મતમઙ્ગીકૃત્યૈવૈતદ્લક્ષણકરણાત્ ન દોષઃ । તથા ચ ઘટાદૌ સ્વામિત્વેન ધનાભાવો વર્તતે । અતઃ તત્પ્રતિયોગિતાયાં સ્વામિત્વાવચ્છિન્નત્વં પ્રસિદ્ધમસ્તિ । પ્રકૃતે તુ સ્વામિત્વસમ્બન્ધેન ધનસમ્બન્ધો એવ ચૈત્રઃ ઇતિ ધનાભાવો ન ગ્રહીતું શક્યતે, કિન્તુ સમવાયાદિના ધનાભાવો ગૃહ્યતે, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસમવાયેન ધનનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધનત્વાવચ્છિન્નધનસંબંધિનો ધનાવયવાઃ, તાદૃશધનસંબંધિભિન્નશ્ચ ચૈત્રઃ, અતઃ સમવાયેન ધનાદિનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાઃ લક્ષણઘટકાઃ ભવન્તિ । તાસુ ચ સ્વામિત્વાવચ્છિન્નત્વાભાવો વર્તતે ઇતિ લક્ષણસમન્વયાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : વૃત્તિ-અનિયામકસંબંધ પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બને જ છે એ મતને અનુસારે જ અમે આ લક્ષણ બનાવેલ છે. એટલે પ્રતિયોગિતાઓમાં સ્વામિત્વાવચ્છિન્નત્વ પ્રસિદ્ધ હોવાથી લક્ષણઘટક પ્રતિયોગિતામાં તેનો અભાવ પણ લઈ શકાય છે અને તેથી અવ્યાપ્તિ ન આવે

જાગદીશી - “નિરૂક્તપ્રતિયોગિતાસામાન્યે,—યત્સમ્બન્ધાતિરિક્તસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-યદ્ધર્માવ-ચ્છિન્નત્વોભયાભાવસ્તત્સમ્બન્ધેન તદ્ધર્માવચ્છિન્નસ્ય વ્યાપકત્વ”-મિતિ તુ ન યુક્તમ્; વૃત્ત્યનિયામકસમ્બન્ધેન સાધ્યતાયાં વ્યભિચારિણ્યતિવ્યાપ્ત્યાપત્તેઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ વૃત્ત્યનિયામકસમ્બન્ધઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકો ન ભવતીતિ નિયમાઙ્ગીકારેઽપિ નિરૂક્ત પ્રતિયોગિતાસામાન્યે સાધ્યતાવચ્છેદક-યત્સમ્બન્ધભિન્નસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદકયદ્ધર્માવચ્છિન્નત્વોભયાભાવઃ, તત્સમ્બન્ધેન તદ્ધર્માવચ્છિન્નસ્ય વ્યાપકત્વં ઇતિ વિવક્ષણે નાત્રાવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । તથાહિ સમવાયેન ધનાભાવીયાદિપ્રતિયોગિતાઃ લક્ષણઘટકાઃ । તા સુ ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસ્વામિત્વસમ્બન્ધભિન્નસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વં અસ્તિ, સમવાયાદ્યનવચ્છિન્નત્વં નાસ્તિ । અતઃ પ્રતિયોગિતાસામાન્યે ઉભયાભાવસત્વાત્ નાવ્યાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ ન, એવં સતિ સ્વામિત્વેન ધનાભાવો યદિ લક્ષણઘટકત્વેન ગૃહ્યેત, તદૈવાતિવ્યાપ્તિઃ ન ભવેત્ । કિન્તુ ધનાભાવપ્રતિયોગિતાયા અવચ્છેદકઃ સ્વામિત્વસમ્બન્ધો ભવદુક્તરીત્યા ન ભવતિ । ‘વૃત્ત્યનિયામકસમ્બન્ધઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકો ન ભવતીતિ’ નિયમાઙ્ગીકારાત્ । તથા ચ સ્વામિત્વસ્ય પ્રતિયોગિતાનવચ્છેદકતયા “પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેન સ્વામિત્વસમ્બન્ધેન ધનનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-ધનત્વાવચ્છિન્નધનસંબંધિભિન્નં હેત્વધિકરણમિત્યાદિ ન વક્તું શક્યતે । એવશ્ચ સ્વામિત્વેન ધનાભાવપ્રતિયોગિતા ન લક્ષણઘટકા, કિન્તુ સમવાયાદિના ધનાભાવપ્રતિયોગિતા એવ । તસ્યાચ્ચ સાધ્યતાવચ્છેદક-સ્વામિત્વભિન્નસમવાયાવચ્છિન્નત્વસત્વાત્ તદનવચ્છિન્નત્વાભાવાત્ ઉભયાભાવો વર્તતે । તથા ચાત્રાતિવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । તસ્માત્ ભવન્મતં ન સમુચિતમ્ । અતો વૃત્ત્યનિયામકસ્વામિત્વાદિસમ્બન્ધઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકો ભવતીતિ મતમઙ્ગીકૃત્યૈવ સર્વં સુસઙ્ગતં કર્તવ્યમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : એના કરતા તો “નિરુક્તપ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધભિન્નસંબંધ-અનવચ્છિન્નત્વ + સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વોભયાભાવ લેવાનો. અને એ મળે ત્યાં તે સંબંધથી, તે ધર્મથી અવચ્છિન્ન સાધ્ય વ્યાપક બને.” એમ જ કહી શકાય. હવે વૃત્તિ-અનિયામકસંબંધને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ન માનીએ તો ય વાંધો ન આવે. લક્ષણઘટક તરીકે સંયોગથી ઘટાભાવાદિ બને. તેની પ્રતિયોગિતામાં સ્વામિત્વભિન્ન-સંયોગાવચ્છિન્નત્વ છે પણ સ્વામિત્વભિન્નસંયોગાનવચ્છિન્નત્વનો અભાવ જ છે. આમ ત્યાં ઉભયાભાવ મળી જાય. સંયોગથી ધનાદિ-અભાવ પણ લક્ષણઘટક બને ખરા. તેની પ્રતિયોગિતામાં ધનત્વાવચ્છિન્નત્વ હોવા છતાં સ્વામિત્વભિન્ન-સંયોગાવચ્છિન્નત્વ પણ હોવાથી સ્વામિત્વભિન્નસંયોગાનવચ્છિન્નત્વનો તો અભાવ જ છે. એટલે પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં ઉભયાભાવ મળી જતા લક્ષણસમન્વય થઈ જાય છે.

ઉત્તર : તો પછી વૃત્તિ-અનિયામકસ્વામિત્વસંબંધથી જ્યાં ધન સાધ્ય હશે અને દ્રવ્યત્વ હેતુ હશે ત્યાં વ્યભિચારી સ્થાનમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. અહીં સ્વામિત્વથી ધનાભાવ લક્ષણઘટક બનવો જોઈએ પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક એવો સ્વામિત્વસંબંધ બનતો જ નથી. (તમારા મતે) એટલે તે સંબંધથી ધનનું અનધિકરણ=અધિકરણભિન્ન=સંબંધીભિન્ન ઈત્યાદિ લઈ શકાતું જ નથી. અને તે ન લેવાવાથી બીજા જ અભાવો લેવાય અને તેમની પ્રતિયોગિતાઓમાં તો ઉભયાભાવ મળી જાય અને તેથી અતિવ્યાપ્તિ આવે. માટે તમારી આ વિવક્ષા નથી માનવી. પરંતુ વૃત્તિ-અનિયામકસંબંધ પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બને છે. એ મતાનુસારે અમે અમારું જ લક્ષણ રાખશું. એમાં અતિવ્યાપ્તિ ન આવે કેમકે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસ્વામિત્વસંબંધથી ધનનો સંબંધી ચૈત્ર બને, અને તેનાથી ભિન્ન ઘટાદિ દ્રવ્યો=દ્રવ્યત્વાધિકરણો=હેત્વધિકરણો. તેમાં આ સ્વામિત્વથી ધનાભાવ છે અને તેની પ્રતિયોગિતામાં સ્વામિત્વાવચ્છિન્નત્વ + ધનત્વાવચ્છિન્નત્વ બે ય હોવાથી પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ અમારી વાત જ વધુ ઉચિત છે.

દીધિતિ:

સમવાયસમ્બન્ધેન મેયસામાન્યાભાવસ્ય સામાન્યાદૌ સત્ત્વાન્મેયત્વાદેરપ્યભાવપ્રતિ-યોગિતાવચ્છેદકત્વં સુલભમ્,

અત એવ — સમવાયસ્યૈકત્વેન દ્રવ્યત્વાદિપ્રતિયોગિકત્વ-ગુણાદ્યનુયોગિકત્વો-ભયસત્ત્વેઽપિ,—‘દ્રવ્યં જાતે’ રિત્યાદૌ,—

—‘વહ્નિ-ધૂમોભયવાન્ વહ્ને’રિત્યાદૌ સંયોગસ્ય દ્વિત્વાવચ્છિન્ન-પ્રતિયોગિકત્વવિરહેઽપિ ચ,—નાતિવ્યાપ્તિ” રિત્યપિ-વદન્તિ ॥૨૧॥

જાગદીશી - ચદ્વા,

—“સ્વાવચ્છેદકતાઘટકસમ્બન્ધેન

યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાનધિકરણં હેત્વધિકરણં, તાદૃશપ્રતિયોગિતાસામાન્યે,—

यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्व-यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं विवक्षितं,

वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽपि, -प्रतियोगितावच्छेदक-ताघटकसम्बन्धत्वं सर्वसम्मतमेव,-

“चैत्रो न पचती” त्यादौ वृत्त्यनियामकाऽनुकूलत्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टायाः कृतेरभावस्य चैत्रादावन्वयदर्शनात् ।

घनदशेखरीया : अथवा अस्तु तावत् “वृत्त्यनियामकसम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदको न भवतीति” नियमः । तथापि वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वं तु सर्वेषां अभिमतमेव । अतः स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वधिकरणं, तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्व-यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य हेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । इत्थञ्च वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । प्रथमं तावदस्यार्थो निरूप्यते । स्वं=अभावीयप्रतियोगिता, तदवच्छेदकता प्रतियोगितावच्छेदकधर्मनिष्ठा, तस्याः घटकः=अवच्छेदकसम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिता-अवच्छेदकस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं, तादृशप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगितावच्छेदकता, तन्निरूपकत्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगितावच्छेदकता तन्निरूपकत्वस्य च एतदुभयस्याभावः वर्तते । साध्यतावच्छेदकेन तेन सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नं साध्यं व्यापकं भवति । अत्र स्वामित्वेन धनवान् चैत्रत्वादित्यत्र स्वपदेन स्वामित्वेन धनवद्-अभावस्य प्रतियोगिता गृह्यते यदि, तदा तदवच्छेदकतायाः धननिष्ठायाः अवच्छेदकसम्बन्धः स्वामित्वम् । तेन सम्बन्धेन धनवन्निष्ठप्रतियोगिता वच्छेदकधनस्याधिकरणमेव चैत्रः, अतः सा प्रतियोगिता न गृह्यते । किन्तु समवायेन धनवान् यः धनावयवः, तदभावस्य प्रतियोगिता स्वपदेन गृह्यते । तदवच्छेदकतायाः धननिष्ठायाः अवच्छेदकसम्बन्धः समवायः, तेन सम्बन्धेन धनवन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकधनस्यानधिकरणमेव चैत्रः, तथा च तादृशप्रतियोगितापदेन समवायेन धनवन्निष्ठा प्रतियोगिता गृह्यते, तस्याञ्च धनत्वावच्छिन्नायाः, धननिष्ठायाः अवच्छेदकतायाः निरूपकत्वं यद्यपि अस्ति, तथा पि स्वामित्वावच्छिन्नायाः धननिष्ठायाः अवच्छेदकतायाः निरूपकत्वं नास्ति । अतः तस्यां धनत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्व-स्वामित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभावसत्त्वात् स्वामित्वेन धनत्वावच्छिन्नधनं चैत्रत्वव्यापकं भवति । एवं स्वामित्वेन धनवान् द्रव्यत्वादित्यत्र स्वामित्वेन धनवच्चैत्राभावस्य प्रतियोगिता स्वपदेन गृह्यते । तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायाः धनवन्निष्ठायाः अवच्छेदकसम्बन्धः स्वामित्वं, तेन सम्बन्धेन धनवन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकधनस्यानधिकरणमेव द्रव्यत्वाधिकरणं घटादि । तथा च स्वामित्वेन धनवन्निष्ठायाः प्रतियोगितायाः लक्षणघटकत्वात्, तस्याञ्च धनत्वावच्छिन्नायाः धननिष्ठायाः अवच्छेदकतायाः निरूपकत्वस्य च सत्त्वात् लक्षणघटकप्रतियोगितासामान्ये धनत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्व-स्वामित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभावो न वर्तते । तथा च नातिव्याप्तिः

। ન ચ વૃત્યનિયામકસમ્બન્ધસ્ય પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકત્વં કથં સર્વસંમતત્વેન સિદ્ધમ્ ઇતિ વાચ્યમ્
ચૈત્રો ન પચતીત્યત્ર પાકઃ સ્વાનુકૂલત્વસમ્બન્ધેન કૃતૌ વર્તતે । તસ્યાશ્ચાભાવો ચૈત્રે વર્તતે । તથા ચ
'સ્વાનુકૂલત્વસમ્બન્ધેન પાકવિશિષ્ટ યા કૃતિઃ, તદભાવવાન્ ચૈત્રઃ' ઇતિ શાબ્દબોધો ભવતિ । અત્ર
પાકવિશિષ્ટકૃત્યભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાઃ પાકવિશિષ્ટકૃતિનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકઃ પાકો ભવતિ । પાકનિષ્ઠાયાશ્ચ
તાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયા અવચ્છેદકઃ સમ્બન્ધઃ સ્વાનુકૂલત્વરૂપો વૃત્યનિયામકસમ્બન્ધો ભવતિ । ઇત્યજ્ઞ
નિરુક્તપ્રતીતિભલાત્ વૃત્યનિયામકસમ્બન્ધે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકત્વં સર્વસંમતં ભવતિ । તથા ચ
તદનુસારેણાનન્તરોક્તલક્ષણં નિર્દુષ્ટં ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અથવા તો ભલે વૃત્તિ-અનિયામકસંબંધ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ન બને એમ માનીએ તો પણ
વૃત્યનિયામક સંબંધ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક તો માનેલો જ છે. એમાં કોઈનો નિષેધ નથી. તો
એ અનુસારે આ પ્રમાણે લક્ષણ બનાવવું કે સ્વાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધથી યાદશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનધિકરણ
એવું હેતુવધિકરણ બને. તાદૃશપ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં યદ્ધર્માવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાકત્વ +
યત્સંબંધાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાકત્વોભયનો અભાવ હોય. તે સંબંધથી તદ્ધર્માવચ્છિન્ન સાધ્ય એ હેતુવ્યાપક ણણાય.

અહીં સ્વામિત્વેન ધનવાળા એવા ચૈત્રનો અભાવ લઈએ, તો ધનવાનમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા એ સ્વશબ્દથી
લેવાય તેનો અવચ્છેદક ધનવત્વ બને=ધન બને. એ ધન એ ચૈત્રમાં સ્વામિત્વથી રહેલ છે. એટલે ધનમાં રહેલી
પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદકસંબંધ સ્વામિત્વ બને છે. હવે અહીં સ્વામિત્વથી ધનવદ્-અભાવ લીધો છે.
એટલે યાદશપ્રતિયોગિતા તરીકે ધનવદ્માં રહેલી પ્રતિયોગિતા લેવાશે. તેનો અવચ્છેદક ધન બનશે. અને
સ્વામિત્વથી તો તે ધનનું અધિકરણ (સંબંધિ) જ ચૈત્રત્વાધિકરણ ચૈત્ર બને છે. એટલે આ અભાવ તો ન જ
લેવાય. આ અભાવની જે પ્રતિયોગિતા છે એ ધનાવચ્છિન્ન હતી. અને તેથી આ પ્રતિયોગિતાની અવચ્છેદકતા
એ ધનમાં હતી અને તે અવચ્છેદકતાની નિરૂપક આ પ્રતિયોગિતા હતી. એટલે કે આ પ્રતિયોગિતા એ
ધનત્વધર્માવચ્છિન્ન એવી ધનનિષ્ઠાવચ્છેદકતાની નિરૂપક=ધનત્વાવચ્છિન્ન (ધનનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા)વચ્છેદકતાક
હતી. તેમ એ ધનમાં રહેલી આ પ્રતિ.તા-અવચ્છેદકતા સ્વામિત્વાવચ્છિન્ન હતી એટલે કે આ પ્રતિયોગિતા એ
સ્વામિત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતા (નિરૂપ)ક હતી. આમ આ એક જ પ્રતિયોગિતામાં ધનત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાકત્વ
+ સ્વામિત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાકત્વોભય છે. હવે આ પ્રતિયોગિતા તો પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં અન્તર્ગત થતી
નથી. એટલે હવે બાકીની જે પ્રતિયોગિતાઓ લક્ષણઘટક બનશે તે તમામમાં ધનવાળા એવા ધનાવયવોનો
અભાવ લઈએ તો સ્વ=ધનવદ્માં રહેલી (ધનવદ્-એવા ધનાવયવોમાં રહેલી) આ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક
ધન છે. અને સમવાયથી એ ધનનું અનધિકરણ એવો મૈત્ર છે જ. એટલે આ પ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટક બને. અને
તેમાં ધનત્વાવચ્છિન્ન (ધનનિષ્ઠ) અવચ્છેદકતાકત્વ છે પરંતુ સ્વામિત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાકત્વ નથી. અર્થાત્
ઉભયાભાવ મળી ગયો. આ રીતે લક્ષણઘટક બનનારી તમામ પ્રતિયોગિતાઓમાં વિચારી લેવું. એટલે અવ્યાપ્તિ
આવતી નથી. વૃત્તિ-અનિયામકસંબંધ ભલે પ્રતિયોગિતા-અવચ્છેદક ન બને. પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનો
અવચ્છેદક તો બને જ છે. એ ન્યાયે આ બધું ઘટી જાય છે. અને આ ન્યાય બધાને માન્ય જ છે, કેમકે 'ચૈત્રો
ન પચતિ' અહીં 'પાકાનુકૂલકૃતિ-અભાવવાન્ ચૈત્રઃ' એવો શાબ્દ બોધ થાય છે, અહીં પાક એ અનુકૂલત્વ
સંબંધથી કૃતિમાં રહે છે. અર્થાત્ સ્વાનુકૂલત્વસંબંધથી પાકવિશિષ્ટ એવી જે કૃતિ છે, તેના અભાવવાળો ચૈત્ર
એવો બોધ થાય છે. અહીં કૃતિમાં જે પ્રતિયોગિતા આવી તેનો અવચ્છેદક પાક છે. અને તેમાં

પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા છે. તેનો અવચ્છેદક સંબંધ વૃત્યનિયામક એવો અનુકૂલત્વસંબંધ બને છે કેમકે પાક એ કૃતિમાં સ્વાનુકૂલત્વસંબંધથી રહે છે. આમ આ પ્રતીતિને અનુસારે વૃત્યનિયામક સંબંધ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક બને છે એ વાત સર્વમાન્ય બનવાથી આ મારું લક્ષણ નિર્દોષ ઠરે છે.

જાગદીશી- વ્યભિચારિણિ તુ, -સાધ્યવત્સામાન્યાભાવપ્રતિયોગિતાયામેવ તાદૃશોભયાભાવવિરહાત્રાતિવ્યાપ્તિરિતિ તુ"-નવ્યા: ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અત્ર લક્ષણે યદિ સામાન્યપદં ન નિવેશ્યતે, તદા તુ સંયોગેન ઘટવદભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ ઘટનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, તેન સમ્બન્ધેન ઘટવન્નિષ્ઠ-પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઘટનધિકરણં હેત્વધિકરણમયોગોલકં ભવતિ । તથા ચ તાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન સંયોગેન ઘટવન્નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે । તસ્યાં ચ ધૂમત્વાવચ્છિન્નાયાઃ ધૂમનિષ્ઠાયાઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ નિરૂપકત્વં નાસ્તિ । અતઃ તસ્યાં સંયોગાવચ્છિન્નાયાઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ નિરૂપકત્વે સત્વેઽપિ ધૂમત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાકત્વ-સંયોગાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાકત્વોભયાભાવો વર્તતે, અતોઽતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । અતઃ સામાન્યપદમુપાત્તમ્ । તથા ચ સંયોગેન ધૂમવદભાવપ્રતિયોગિતા સ્વપદેન ગૃહ્યતે, તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ ધૂમનિષ્ઠાયાઃ અવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ સંયોગઃ, તેન સમ્બન્ધેન સંયોગેન ધૂમવત્રિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-ધૂમસ્યાનધિકરણમયોગોલકં ભવતિ । તથા ચ સંયોગેન ધૂમવત્રિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાઽપિ લક્ષણઘટકપ્રતિયોગિતા-સામાન્યાન્તર્ગતા । તસ્યાઞ્ચ ધૂમત્વાવચ્છિન્નાયાઃ ધૂમનિષ્ઠાયાઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ નિરૂપકત્વં સંયોગાવચ્છિન્નાયાઃ ધૂમનિષ્ઠાયાઃ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાયાઃ નિરૂપકત્વઞ્ચ વર્તતે । इत्थं च तादृशप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्व-संयोगावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयसत्त्वात् निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये निरुक्तोभयाभावो न विद्यते । अतो नातिव्याप्तिः इति सामान्यपदं सार्थकं भवति ।

નનુ 'દંડિમાન્ દંડિસંયોગાત્' इत्यत्र व्याप्यवृत्तिपदस्य प्रथमव्याख्यानसारेण दंडि साध्यं व्याप्यवृत्ति अस्ति । किन्तु तत्र यदि हेतुमन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यादिरुपमेव प्रतियोगिव्यधिकरणपदाघटितं लक्षणमुच्येत । तदा तु दंडिसंयोगवान् प्रासादः भूतलञ्च, तत्र भूतले प्रासादीयदंड्यभावः, प्रासादे च भूतलीय-दंड्यभावः, तयोः द्वयोः प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नाऽपि अस्ति । तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्च क्रमशः प्रासादीयदंडः भूतलीयदंडश्च भवति इत्येवंरीत्या सर्वेषां दंडानां साध्यतावच्छेदकानां निरुक्तलक्षणघटकप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवाद व्याप्तिर्भवेत् । तद्वारणाय व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणघटितमेव वक्ष्यमाणं लक्षणं वक्तव्यम् । तल्लक्षणञ्च 'दंडिमान् दंडिसंयोगादित्यत्राव्याप्तं यद्यपि न भवति । लक्षणघटकप्रासादीयदंड्यादि-अभावप्रतियोगितासु दंडत्वावच्छिन्नदंडात्मकेन यादृशधर्मेण अवच्छिन्नत्वाभावात् लक्षणसमन्वयसंभवात् । किन्तु 'प्रमेयवान् घटत्वादि' इत्यत्र अव्याप्तिर्भवेत् । यतो यदि कुत्रापि पदार्थे प्रमेयाभावो वर्तते, तदा तत्प्रतियोगितायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वं प्रसिद्धं भवेत् । किन्तु सर्वत्र प्रमेयाभावाभावात् कस्यामपि प्रतियोगितायाम्

प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वं न प्रसिद्ध्यति । अतो लक्षणघटकीभूते प्रतियोगितासामान्ये प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वाभावो न ग्रहीतुं शक्यते । तथा च प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वाभावघटितलक्षणसमन्वयस्यासंभवादत्राव्याप्तिः दुर्वार । न च प्रमेयत्वविषयके ज्ञाने विषयितासम्बन्धेन प्रमेयत्वं वर्तते । तथा च प्रमेयत्वविशिष्टं यत् ज्ञानं, तस्मिन् वर्तमाना या विषयिता, सा प्रमेयत्वावच्छिन्ना भवति । एवं विषयितादौ प्रकारित्वापराभिधानादौ प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्धत्वात् निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वाभावोऽपि वक्तुं शक्यते इति वाच्यम् । प्रतियोगितानिष्ठस्यैव प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्याभावोऽत्र विवक्षितः, अन्यथा 'धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गो भवेत् । तथाहि यद्यपि धूमनिष्ठा प्रतियोगिता लक्षणघटका भवति । किन्तु धूमत्वावच्छिन्नत्वं धूमनिष्ठप्रतियोगितायां धूमत्वज्ञाननिष्ठप्रकारितायां च भिन्नं भिन्नं वर्तते, न त्वेकं । अतो धूमनिष्ठप्रतियोगितायां लक्षणघटकीभूतायां धूमत्वज्ञाननिष्ठप्रकारितायां वर्तमानस्य धूमत्वावच्छिन्नत्वस्याभाव एव वर्तते । तथा च तस्यामपि उभयाभावसत्त्वात् निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये निरुक्तोभयाभावसत्त्वात् संयोगेन धूमो वह्निव्यापको भवेत् । तद्वारणाय प्रतियोगितायां प्रसिद्धस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याभावो लक्षणघटकीभूतायां प्रतियोगितायां अङ्गीकर्तव्यः, न त्वन्यः । एवञ्च धूमाभावीयप्रतियोगितायां धूमाभावप्रतियोगिताप्रसिद्धस्य धूमत्वावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् संयोगावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वात् उभयाभावो न वर्तते । अतोऽतिव्याप्तिर्न भवेत् । एवञ्चात्रापि प्रतियोगितायां प्रसिद्धस्यैव प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्याभावो लक्षणघटकीभूतायां प्रतियोगितायां वाच्यः, न त्वन्यः, किन्तु कस्यामपि प्रतियोगितायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धमिति तदभावो न ग्रहीतुं शक्यते, अन्यत्र प्रसिद्धस्यैव वस्तुनः अभावोऽन्यत्र ग्रहीतुं शक्यते इति नियमात् । तथा च भवत्यत्राव्याप्तिः । न च विषयितासम्बन्धेन प्रमेयत्वविशिष्टस्य ज्ञानस्य गगनेऽभावो वर्तते । तदभावप्रतियोगिता तु ज्ञाननिष्ठा ज्ञाने विषयितासम्बन्धेन वर्तमानेन प्रमेयत्वेनावच्छिन्ना । इत्थञ्च गगने निष्ठस्य प्रमेयत्वविशिष्टज्ञानाभावस्य प्रतियोगितायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्धत्वात्, लक्षणघटकीभूतप्रतियोगितासामान्ये तदभावो वक्तुं शक्यते इति लक्षणघटनात् नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमत्र विषयितासम्बन्धेन प्रतियोगितायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धात्मकेन प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वात् भवत्यव्याप्तिः । लक्षणे च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैव कुत्रापि प्रसिद्धस्याभावो इष्यते न त्वन्यः । अन्यथा विषयितासम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टज्ञानाभावस्य गगनादिनिष्ठस्य या प्रतियोगिता, तस्यां धूमत्वावच्छिन्नत्वं प्रसिद्धम् । लक्षणघटकीभूतायां धूमाभावीयप्रतियोगितायां तु निरुक्तज्ञाननिष्ठप्रतियोगिताप्रसिद्धस्य धूमत्वावच्छिन्नत्वस्याभाव एव वर्तते । अतः तस्यामपि निरुक्तोभयाभाव सत्त्वात् पूर्ववदेवातिव्याप्तिर्भवेत् । साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य कुत्रचित् प्रसिद्धस्याभावविवक्षणे तु न दोषः । धूमत्वनिष्ठायाः साध्यतावच्छेदकतायाः अवच्छेदकः सम्बन्धः समवायः, धूमत्वस्य धूमे समवायेन वर्तमानत्वात् । तेन सम्बन्धेन तु धूमत्वं धूमे एव वर्तमानं सत् धूमनिष्ठप्रतियोगितायाः अवच्छेदकं भवितुमर्हति । तथा च संयोगेन धूमाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायेन धूमत्वावच्छिन्नत्वं तु वर्तते एव । अतस्तत्रोभयसत्त्वात् न प्रतियोगितासामान्ये निरुक्तोभयाभावो भवति । तथा चातिव्याप्तिः । एवमत्रापि

સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક: સમ્બન્ધ: સ્વરૂપ: પ્રમેયત્વસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસ્ય સ્વરૂપેણ પ્રમેયે વર્તમાનત્વાત્ । સ્વરૂપેણ તુ પ્રમેયત્વં પ્રમેયે વર્તમાનં સત્ પ્રમેયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયા અવચ્છેદકં ભવિતુમર્હતિ । કિન્તુ કુત્રાપિ પ્રમેયાભાવસ્યાસત્વાત્ પ્રમેયે પ્રતિયોગિતા એવ ન વિદ્યતે । અતઃ સ્વરૂપેણ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વં કુત્રાપિ પ્રતિયોગિતાયામ્ ન પ્રસિદ્ધ્યતિ । વિષયિતાસમ્બન્ધેન પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વં તુ પ્રમેયત્વવિશિષ્ટજ્ઞાનનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાયાં પ્રસિદ્ધમ્ અત્રાનુપયોગિ । તથા ચ સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસ્વરૂપસમ્બન્ધેન પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વસ્ય કુત્રાપિ પ્રતિયોગિતાયામ્ પ્રસિદ્ધત્વાત્ લક્ષણઘટકીભૂતપ્રતિયોગિતાસામાન્યે પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વાભાવો ન ગ્રહીતું શક્યતે । તથા ચ લક્ષણસમન્વયાભાવાત્ ભવત્યવ્યાપ્તિઃ । અત્ર ‘સમવાયસમ્બન્ધેન પ્રમેયસામાન્યાભાવસ્ય’ इत्यादि દીધિતિગ્રન્થસ્યોત્થાપકઃ જગદીશોક્તઃ પૂર્વપક્ષઃ સમાપ્તઃ । અયં પૂર્વપક્ષઃ દીધિતિગ્રન્થમાશ્રિત્યૈવ પ્રતિપાદિતઃ इति ध्येयम् तेन जगदीशोक्ताः परिष्काराः अत्र न चिन्तनीयाः, किन्तु केवलं दीधितिग्रन्थ एवात्राश्रयणीयः । અધુના દીધિતિકારઃ તં પૂર્વપક્ષં સમાદધાતિ । જાતૌ સમવાયેન ન કિમપિ વસ્તુ વર્તતે । તથા ચ જાતૌ સમવાયેન પ્રમેયાભાવો વર્તતે । તત્પ્રતિયોગિતા પ્રમેયનિષ્ઠા સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકેન સ્વરૂપસમ્બન્ધેનૈવ અવચ્છિન્ના અસ્તિ । તથા ચ જાતૌ વર્તમાનસ્ય પ્રમેયાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતાયાં સ્વરૂપેણ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાત્ લક્ષણઘટકપ્રતિયોગિતાસામાન્યે તદભાવોઽપિ ગ્રહીતું શક્યત એવ । इत्थञ्च प्रतियोगितासामान्ये प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्वरूपावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वात् नाव्यापतिः ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં, જો સામાન્યપદ ન મુકે તો ‘ધૂમવાનુ વહ્નિ:’માં વાંધો આવે, ત્યાં ઘટવદ્-અભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ઘટ બને. તેમાં આવેલી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક સંબંધ સંયોગ છે, કેમકે સંયોગથી ઘટવદ્ એવા પટાદિનો અભાવ લીધો છે. હવે ઘટવદ્ અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ઘટ બને. અને સંયોગથી એ ઘટનું અનધિકરણ એવો પર્વત છે જ. અને તેથી આ ઘટવદ્ નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટક બની અને તેમાં તો ધૂમત્વાવચ્છિન્ના (ધૂમ)વચ્છેદકતાકત્વનો અભાવ જ છે, કેમકે અહીં ઘટ જ અવચ્છેદક હોવાથી આ પ્રતિયોગિતા એ ઘટત્વાવચ્છિન્ન એવી ઘટનિષ્ઠ (પ્રતિયોગિતા) અવચ્છેદકતાની જ નિરૂપક છે. આમ ઉભયાભાવ મળી જવાથી લક્ષણ ઘટી જાય. પણ પ્રતિયોગિતાસામાન્ય પદ મુકવાથી આ વાંધો ન આવે. ધૂમવદ્-અભાવની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધૂમ છે અને તે અહીં સંયોગથી લીધો હોવાથી ધૂમમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક સંયોગસંબંધ બને છે. હવે ધૂમવદ્ નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક ધૂમ છે અને સંયોગથી ધૂમનું અનધિકરણ એવો અયોગોલક છે જ. એટલે ધૂમવત્ નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા=સ્વની અવચ્છેદકતાના અવચ્છેદક એવા સંયોગ સં.થી ધૂમવદ્ નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધૂમનું અનધિકરણ એવો અયોગોલક મળી જવાથી સંયોગથી ધૂમવદ્ નિષ્ઠપ્રતિયોગિતા પણ પ્રતિયોગિતાસામાન્યની અન્તર્ગત છે અને તે પ્રતિયોગિતા એ “ધૂમત્વાવચ્છિન્ન એવી ધૂમનિષ્ઠ જે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા છે” તેની નિરૂપક છે જ. અને ‘સંયોગાવચ્છિન્ન એવી જે ધૂમનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા છે’ તેની નિરૂપક પણ છે જ. સંયોગથી ધૂમવાળો જે હોય તેનો અભાવ લો. એટલે ધૂમમાં ધૂમવત્ નિષ્ઠપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા આવે અને તે સંયોગાવચ્છિન્ન+ધૂમત્વાવચ્છિન્ન બને જ છે. આમ આ ધૂમવત્ નિષ્ઠપ્રતિયોગિતામાં તાદૃશોભય હોવાથી પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળ્યો. માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. (હવે પાછું દીધિતિમાં જોઈએ.)

પ્રશ્ન : જ્યાં વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય હોય, ત્યાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ લક્ષણ કહેવું જોઈએ. જો એમ ન કહો તો દંડિમાનુ દંડિસંયોગાત્ ઈત્યાદિ સ્થલે દંડિત્વેન દંડીની દંડિયસંયોગવ્યાપકતા ઘટે જ નહિ. અહીં દંડી એ

વ્યાખ્યવૃત્તિની પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે વ્યાખ્યવૃત્તિ સાધ્ય છે. હવે ત્યાં જો ઉપર પ્રમાણે ન કહો તો ‘હેતુમત્-નિષ્કાભાવની સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનું અનવચ્છેદક એવું સાધ્યતાવચ્છેદક’ આ પ્રમાણે લક્ષણ બને અને દંડિસંયોગવત્ ભૂતલ+પ્રાસાદાદિમાં ચાલની-ન્યાયથી સંયોગથી પ્રાસાદીય દંડિ-અભાવ, ભૂતલીય દંડિ-અભાવ વગેરે મળી જાય અને તેની સંયોગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક દંડો એ જ સાધ્યતાવચ્છેદક બનવાથી અવ્યાપ્તિ આવે. માટે ત્યાં ઉપર પ્રમાણે જ કહેવું પડે. અને આ રીતે વ્યાખ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્યલે પણ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે જ લક્ષણ બનાવવાનું છે. એટલે પછી ‘પ્રમેયવાન્ ઘટત્વાત્’ અહીં અવ્યાપ્તિ આવશે. અહીં દીધિતિના લક્ષણ પ્રમાણે પ્રતિયોગિતામાં ઉભયાભાવ લેવાનો છે. પરંતુ કોઈપણ સ્થાને પ્રમેયનો અભાવ ન હોવાથી પ્રમેયત્વાવચ્છિન્ન એવી પ્રતિયોગિતા જ પ્રસિદ્ધ નથી. અને તેથી પ્રતિયોગિતામાં પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ ક્યાંય પ્રસિદ્ધ જ ન હોવાથી તેનો અભાવ પણ ન લઈ શકાય. આમ ઉભયાભાવ ન લઈ શકાતા અવ્યાપ્તિ આવે. (વચ્ચેની બધી ચર્ચાઓ જગદીશમાં આવી છે. આ પ્રશ્ન એ દીધિતિની પંક્તિને નજર સામે રાખીને કરાય છે, એ જાણવું જેનો ઉત્તર દીધિતિ જ આપશે.)

મધ્યસ્થ : ‘પ્રમેયવાન્’ એવું જ્ઞાન થાય. તેમાં જ્ઞાનમાં વિષયિતાસંબંધથી પ્રમેયત્વવિશિષ્ટ પ્રમેય રહી જાય છે. આમ જ્ઞાનમાં રહેલી વિષયિતા એ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્ન બને છે. આમ તેમાં પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ પ્રસિદ્ધ હોવાથી લક્ષણઘટકપ્રતિયોગિતામાં તેનો અભાવ પણ લઈ શકાતા વાંધો ન આવે.

પૂર્વપક્ષ : ના, અહીં તો પ્રતિયોગિતામાં પ્રસિદ્ધ એવા જ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વનો લક્ષણમાં નિવેશ છે. વિષયિતા વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ એવા જ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વને લઈ ન શકાય. જો આમ ન માનો તો ધૂમવાન્ બહુનેઃ ઈત્યાદિમાં જ અતિવ્યાપ્તિ આવે. તે આ પ્રમાણે—અહીં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગથી ધૂમાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકધૂમત્વ-અવચ્છિન્નધૂમનું અનધિકરણ અયોગીલક મળી જતા તે ધૂમમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા પણ લક્ષણઘટક બને ખરી. પણ પ્રતિયોગિતામાં રહેલ ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વ અને ‘ધૂમત્વવાન્ ધૂમઃ’ એ જ્ઞાનનિષ્કવિષયિતામાં રહેલ ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વ એ બે ય જુદા જુદા જ છે. હવે ધૂમનિષ્કપ્રતિયોગિતામાં વિષયિતાનિષ્ક એવા ધૂમત્વ-અવચ્છિન્નત્વનો તો અભાવ જ છે. એટલે આ ધૂમનિષ્કપ્રતિયોગિતામાં પણ સંયોગાવચ્છિન્નત્વ + ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વોભયનો તો અભાવ મળી જ જાય છે. અને આમ પ્રતિયોગિતા સામાન્યમાં ઉભયાભાવ મળતા અતિવ્યાપ્તિ આવે. આ આપત્તિ નિવારવા એમ જ કહેવું પડે કે પ્રતિયોગિતામાં પ્રસિદ્ધ એવા જ ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વનો અભાવ લેવાનો. હવે ધૂમનિષ્કપ્રતિયોગિતામાં ભલે વિષયિતામાં રહેલ ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વનો અભાવ હોય પણ એની કોઈ જરૂર જ નથી. આ પ્રતિયોગિતામાં પ્રતિયોગિતાનિષ્ક એવું ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વ તો છે જ. અને સંયોગાવચ્છિન્નત્વ પણ હોવાથી ઉભયાભાવ ન મળે. પરિણામે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ અહીં પ્રતિયોગિતામાં પ્રસિદ્ધ એવા જ સાધ્યતાવચ્છેદકધર્માવચ્છિન્નત્વનો અભાવ લેવાનો છે. હવે કોઈપણ પ્રતિયોગિતામાં પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ તો પ્રસિદ્ધ જ નથી. માટે તેનો અભાવ ન લઈ શકાતા ‘પ્રમેયવાન્ ઘટત્વાત્’માં અવ્યાપ્તિ આવે.

મધ્યસ્થ : પ્રમેયત્વનું જ્ઞાન થાય, ત્યારે તે જ્ઞાન વિષયિતાસંબંધથી પ્રમેયત્વવિશિષ્ટ બને. આ જ્ઞાન એ ગગનમાં સમવાયાદિસંબંધથી રહેતું નથી. એટલે ત્યાં પ્રમેયત્વવિશિષ્ટ જ્ઞાનનો અભાવ મળે. આ જ્ઞાનમાં પ્રતિયોગિતા આવી અને એ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્ન બની. આમ આ પ્રતિયોગિતામાં પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ પ્રસિદ્ધ જ હોવાથી ‘પ્રમેયવાન્ ઘટત્વાત્’ વગેરેમાં પણ લક્ષણઘટક એવી ઘટીયપ્રતિયોગિતાદિમાં પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વનો

અભાવ લઈ શકાય. આમ ઉભયાભાવ મળી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

પૂર્વપક્ષ : વિષયિતાસંબંધથી રહેલા એવા પ્રમેયત્વથી અવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતા તમે બનાવી. અર્થાત્ વિષયિતાસંબંધથી પ્રમેયત્વવિશિષ્ટજ્ઞાનાભાવની પ્રતિયોગિતામાં જો કે પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ સાધ્યતાવચ્છેદકતાના અવચ્છેદક એવા સ્વરૂપથી પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ તો કોઈપણ પ્રતિયોગિતામાં પ્રસિદ્ધ નથી જ. અને લક્ષણમાં તો સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકસંબંધથી સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વનો જ અભાવ લેવાનો છે અને એ તો ક્યાંક પ્રસિદ્ધ હોવું જ જોઈએ. જો આ વિવક્ષા ન કરો તો ધૂમવાનુ વહ્ને:માં અતિવ્યાપ્તિ આવે. ધૂમનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટક તો બની જાય. પણ ધૂમત્વવિષયકજ્ઞાનાભાવની પ્રતિયોગિતામાં જે વિષયિતાસંબંધથી ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વ પ્રસિદ્ધ છે. તે ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વનો તો આ લક્ષણઘટક એવી ધૂમપ્રતિયોગિતામાં અભાવ જ છે. કેમકે જુદી જુદી પ્રતિયોગિતાઓમાં તત્ત્વર્થાવચ્છિન્નત્વ જુદું જુદું જ હોય. આમ આ ધૂમપ્રતિયોગિતામાં પણ ઉભયાભાવ જ મળી જાય. અને તો પછી સંયોગથી ધૂમ એ વહ્નિવ્યાપક માનવાની આપત્તિ આવે. પરંતુ ઉપર પ્રમાણે કહેવાથી આ વાંધો ન આવે. કેમકે ધૂમત્વમાં સાધ્યતાવચ્છેદકતા છે. એ ધૂમત્વ ધૂમમાં સમવાયથી રહીને સાધ્યતાનો અવચ્છેદક બને છે. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદકતાવચ્છેદક સમવાય બને. અને તે સંબંધથી ધૂમાભાવની પ્રતિયોગિતા એ જ ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વવાળી બને. અને લક્ષણઘટક ધૂમાભાવની પ્રતિયોગિતામાં તો એ સંબંધથી ધૂમત્વાવચ્છિન્નત્વ છે જ. અને સંયોગાવચ્છિન્નત્વ પણ છે. માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. કેમકે પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન મળ્યો. એટલે સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી જ સાધ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નત્વ-અભાવ એ લક્ષણઘટક તરીકે લેવાનો છે. પ્રસ્તુતમાં તાદૃશસ્વરૂપથી પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ તો કોઈપણ પ્રતિયોગિતામાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી પ્રતિયોગિતામાં તેનો અભાવ પણ ન લઈ શકાતા અવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તરપક્ષ : તમારી ભુલ થાય છે. જાતિ વગેરેમાં સમવાયથી પ્રમેયસામાન્યનો અભાવ છે. આ અભાવની પ્રતિયોગિતામાં પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ છે. અને એ પ્રમેયત્વ અહીં સ્વરૂપથી પ્રમેયમાં રહીને પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બને છે. એટલે અહીં સ્વરૂપથી પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વ પ્રસિદ્ધ છે જ. અને તેથી લક્ષણઘટક એવી ઘટીયપ્રતિયોગિતા વગેરેમાં સ્વરૂપેણ પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વનો અભાવ પણ લઈ શકાય. આમ નિરુક્તપ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં ઉભયાભાવ મળી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી - નનુ વ્યાપ્યવૃત્તિસાધ્યકસ્થલેડ્યુક્તક્રમેણૈવ વ્યાપકત્વં નિર્વાચ્યમ્,-

—અન્યથા 'દણ્ડિમા'નિત્યાદૌ દણ્ડિત્વાદિપ્રકારેણ વ્યાપકત્વાનુપપત્તે:,

તથા ચ 'પ્રમેયવાનુ ઘટત્વા'દિત્યાદાવવ્યાપ્તિ:, પ્રમેયત્વાવચ્છિન્નત્વસ્યાપ્રસિદ્ધે: ।

ન ચ પ્રકારિત્વાદૌ તત્પ્રસિદ્ધિ: —,

—પ્રતિયોગિતાનિષ્ઠાયા એવાવચ્છેદ્યતાયા: પ્રકૃતે નિવેશનીયત્વાત્,

અન્યથા પ્રકારિત્વ-પ્રતિયોગિત્વસાધારણૈકાવચ્છેદ્યત્વવિરહેણ વ્યભિચારિણ્યતિ-
વ્યાપ્ત્યાપત્તે:,-

(विषयितया प्रमेयत्वविशिष्टस्य ज्ञानादेरभावप्रतियोगितायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेन तदवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धे:—) अत आह, —समवायेति ।

ननु स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वेऽपि, —प्रकृतसाध्यीयसाध्यतावच्छेदक-सम्बन्धसामान्ये,—तादृशोभयाभावविवक्षयैव सर्वसामञ्जस्ये कृतं विवक्षान्तरेण ?

‘घटवान् महाकालत्वा’दित्यत्र घटीयतादृशविशेषणतायां पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-कत्वविहेण पटाभावस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवात्,

‘कालः प्रमेयवान्महाकालत्वा’दित्यत्र च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तितया तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैवानुपादेयत्वेन निर्दोषादतः पूर्वकल्पे दोषान्तरमाह, —अत एवेति ।

चन्द्रशेखरीया : ननु कालिकात्मकेन स्वरूपसम्बन्धेन गगनं महाकालादौ वर्तते इति मतम् अङ्गीकृत्य भवता नूतनपरिष्कारः कृतः । किन्तु प्राचीनलक्षणं एव ‘प्रकृतसाध्यीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगि-प्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरण्यार्त्तिकिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभाव’ इत्यादिपरिष्कारसमन्वितं उच्यताम् । तावतैवाव्याप्तिदोषनिवारण-संभवात् । अत्र “प्रकृतसाध्यीय” इति पदं अधिकं निवेशितम् । तथा च घट एवात्र प्रकृतसाध्यः इति घटप्रतियोगिकः साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्ध एवात्र ग्राह्यः । तस्मिन् च घटप्रतियोगिक-कालिकसामान्ये पटाभावप्रतियोगिता-अवच्छेदकपटत्वावच्छिन्न-पटप्रतियोगिकत्वाभावात् निरुक्तोभयाभावो वर्तते । अतः पटीयप्रतियोगिता लक्षणघटकत्वेन गृह्यते, तदनवच्छेदकं तु घटत्वं भवतीति लक्षणसमन्वयो संभवति । तत् किमर्थं प्राचीनलक्षणं लेशपरिष्कारसमन्वितं परित्यज्य नूतनलक्षणं क्रियते इति चेत् न प्राचीनलक्षणं द्रव्यं जातेः इत्यादौ अतिव्याप्तं भवति । तथा हि-अत्र द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायसम्बन्धः प्रकृतसाध्यीय-साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धः, स च सर्वत्र एक एव, समवायस्यैकत्वाभ्युपगमात् । तथा च य एव समवायः द्रव्ये वर्तते, स एव गुणे वर्तते कर्मणि च वर्तते । तथा च द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायसामान्ये यथा द्रव्यत्वाभावप्रतियोगिद्रव्यत्व प्रतियोगिकत्वं वर्तते, तथैव जात्यधिकरणगुणादि-अनुयोगिकत्वमपि वर्तत एव । इत्थञ्च निरुक्तसमवायसामान्ये द्रव्यत्वाभावमादायोभयाभावो न वर्तते । अतो गगनाभावप्रतियोगिगगन-प्रतियोगिकत्वाभावमादाय उभयाभावो गृह्यते । तथा च गगनीयप्रतियोगिता एव लक्षणघटका, तदनवच्छेदकं च द्रव्यत्वत्वमिति अतिव्याप्तिः प्राचीनलक्षणस्य भवेत् । तस्मात् नूतनलक्षणं समादृतं । तेन च नातिव्याप्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन द्रव्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्न-द्रव्यत्वानधिकरणमेव गुणः, अतः समवायेन द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगिता लक्षणघटका भवति । तस्याञ्च समवायावच्छिन्नत्व-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नत्वोभयसत्वात् निरुक्त-प्रतियोगितासामान्ये उभयाभावो न वर्तते । अतो नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि कालः प्रमेयवान् महाकालत्वादित्यत्र प्राचीनलक्षणमव्याप्तं भवति । यतः साध्यतावच्छेदककालिक-सामान्ये सर्वपदार्थ-

પ્રતિયોગિકત્વ મહાકાલાનુયોગિકત્વોભયસત્વાત્ ન કોઽપિ અભાવો લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યતે । તથા ચ દુર્વાસઽવ્યાપ્તિઃ । કિન્તુ તથાપિ તત્રાવ્યાપ્તિદોષઃ દીધિતિકૃતા ન પ્રતિપાદિતઃ, તત્કારણં તુ ઇદમેવ યત્ પ્રમેયસ્ય કાલિકેન વ્યાપ્યવૃત્તિતયા તત્સાધ્યકેઽનુમાને પ્રતિયોગિવ્યધિકરણપદાઘટિતમેવ લક્ષણં વાચ્યમ્ । તત્ત્વ હેતુમત્રિષ્ઠાભાવસ્ય સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધભિન્નસમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદકવ્યાપકતો-ભયાભાવવત્યાઃ પ્રતિયોગિતાયા અનવચ્છેદકં સાધ્યતાવચ્છેદકમિત્યાકારમ્ અસ્તિ । તાદૃશં લક્ષણજ્ઞાત્ર નાવ્યાપ્તમ્ । મહાકાલત્વવન્મહાકાલે સમવાયેન ઘટાભાવો વર્તતે । તત્પ્રતિયોગિતા ચ કાલિકભિન્નસમવાયાવચ્છિન્ના અસ્તિ, કિન્તુ સાધ્યતાવચ્છેદકપ્રમેયત્વવ્યાપિકા નાસ્તિ । અતઃ સમન્વયસંભવાત્ અવ્યાપ્તિઃ ન ભવતિ । અતો દીધિતિકૃતા તત્રાવ્યાપ્તિપ્રદાનં ન કૃતં । કિન્તુ પ્રાચીનલક્ષણસ્ય દ્રવ્યં જાતેરિત્યાદૌ અતિવ્યાપ્તિરેવ દોષત્વેન પ્રતિપાદિતા ભવતિ । તથાહિ - અત્ર દ્રવ્યત્વં સાધ્યં, સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધશ્ચ દ્રવ્યત્વપ્રતિયોગિકસમવાયઃ, કિન્તુ સમવાયસ્ય એકત્વાત્ અનેનૈવ સમવાયેન ગુણાદૌ ગુણત્વાદિજાતયઃ વિદ્યન્તે । તતશ્ચ અસ્મિન્ સમવાયે દ્રવ્યત્વપ્રતિયોગિકત્વ-ગુણાનુયોગિકત્વોભયસત્વાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । નૂતનલક્ષણે તુ સા ન ભવતિ । સમવાયેન દ્રવ્યત્વાભાવપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકેન સમવાયસમ્બન્ધેન દ્રવ્યત્વાભાવપ્રતિયોગિદ્રવ્યત્વાનધિકરણં હેત્વધિકરણં ગુણઃ, તથા ચ સા પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે । તત્ર દ્રવ્યત્વત્વાવચ્છિન્નત્વ-સમવાયાવચ્છિન્નત્વોભયસત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ । એવં સાધ્યતાવચ્છેદકસંયોગસામાન્યે વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નવહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વવિરહાત્ વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને: इत्यत्र प्राचीनलक्षणस्य अतिव्यापतिः भवति ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ મોટી વિવક્ષા કરવાની જરૂર જ ન હતી. ગગનને કાલિકસંબંધથી મહાકાલમાં વૃત્તિ માનીએ, તો પણ “પ્રકૃતસાધ્યીયસાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધસામાન્યમાં નિરુક્ત-પ્રતિયોગીપ્રતિયોગીકત્વ+ હેત્વધિકરણયત્કિચિત્વ્યકત્યનુયોગિકત્વોભયાભાવની વિવક્ષા કરવાથી જ ‘ઘટવાન્ મહાકાલત્વાત્’માં લક્ષણ ઘટી જાય. ૧૮મી કારિકામાં પ્રકૃતસાધ્યીય... એટલું પદ ઉમેરી એ જ ઉત્તર લેવાની વાત છે. અહીં ઘટ એ પ્રકૃત સાધ્ય છે. એટલે ઘટસાધ્યીય એવો કાલિક સંબંધ તો ઘટપ્રતિયોગીકકાલિક જ થાય. અને તેમાં તો પટપ્રતિયોગીકત્વાભાવ છે જ. આમ પટાભાવ જ લક્ષણઘટક તરીકે લઈ શકાતા લક્ષણ ઘટી જાય. તો પછી નિરુક્તપ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં સાધ્યતાવચ્છેદક ધર્મ+સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નત્વોભયાભાવની વિવક્ષા કરવાની કોઈ જરૂર જ નથી.

મધ્યસ્થ : તો પછી કાલિકેન પ્રમેયવાન્ મહાકાલત્વાત્ ત્યાં અવ્યાપ્તિ આવે. અહીં પ્રકૃતસાધ્ય તરીકે પ્રમેય છે, અને તેથી પ્રમેયપ્રતિયોગીક કાલિકમાં તાદૃશોભય-અભાવ લેવો પડે. હવે પ્રમેયપ્રતિયોગીકકાલિકથી તો તમામ પ્રમેયો કાલમાં રહેતા જ હોવાથી આ કાલિકમાં ઘટ-પટાદિપ્રમેયસામાન્યપ્રતિયોગીકત્વ+ મહાકાલાનુયોગિકત્વ ઉભય હોવાથી ઉભયાભાવ ન મળતા અવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : આ આપ્તિ ન આવે કેમકે કાલિકથી પ્રમેય તો વ્યાપ્યવૃત્તિ સાધ્ય છે. વ્યાપ્યવૃત્તિની બીજી વ્યાપ્યા લઈએ તો પણ સાધ્યતાવચ્છેદક કાલિકથી પ્રમેયાધિકરણ એવા મહાકાલાદિ બને અને તેમાં કોઈપણ રીતે પ્રમેયાભાવ લઈ શકાવાનો નથી. કેમકે ક્યાંય કાલિકથી પ્રમેયાભાવ મળતો નથી. આમ કાલિકથી પ્રમેય એ વ્યાપ્યવૃત્તિ જ હોવાથી ત્યાં આ લક્ષણ લેવાનું જ નથી. પણ પ્રતિયોગીવ્યધિકરણ-અઘટિત લક્ષણ જ લેવાનું છે. એટલે મહાકાલમાં સમવાયથી ઘટાભાવ છે. અને તેની પ્રતિયોગિતા સાધ્યતાવચ્છેદક-સંબંધભિન્નસમવાયાવચ્છિન્નત્વવાળી હોવા છતાં સાધ્યતાવચ્છેદકપ્રમેયત્વવ્યાપકતાવાળી નથી. અર્થાત્ ઉભયાભાવ

છે. એટલે તે પ્રતિયોગિતા લેવાય અને તેનો અનવચ્છેદક પ્રમેયત્વ બની જાય એટલે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. અહીં — હેતુમદ્ગ્નિષ્ઠાભાવની સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધભિન્નસંબંધાવચ્છિન્નત્વ+સાધ્યતાવચ્છેદકવ્યાપકતા-ઉભયાભાવવાળી પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક સાધ્યતાવચ્છેદક — એ લક્ષણ લીધું છે. આમ અહીં કોઈ દોષ રહેતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ : તો ય વાંધો છે. જો પેલું જૂનું જ લક્ષણ માનીએ, તો પછી 'દ્રવ્યં જાતે:' સ્થલે વાંધો આવે. અહીં દ્રવ્યત્વ સાધ્ય છે. સાધ્યતાવચ્છેદક તરીકે દ્રવ્યત્વપ્રતિયોગીકસમવાય મળે. પણ સમવાય એક જ હોવાથી આ જ સમવાયથી ગુણાદિમાં ગુણત્વાદિ જાતિઓ છે. એટલે આ સમવાયમાં દ્રવ્યત્વપ્રતિયોગિકત્વ +ગુણાનુયોગિકત્વ બેય હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે. આ નવા લક્ષણમાં વાંધો ન આવે. સમવાયેન દ્રવ્યત્વાભાવ લઈએ એટલે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સમવાયથી દ્રવ્યત્વાભાવપ્રતિયોગીદ્રવ્યત્વાનધિકરણ એવું ગુણ=હેત્વધિકરણ મળે અને તેથી આ પ્રતિયોગિતા લેવાય અને તેમાં દ્રવ્યત્વત્વાવચ્છિન્નત્વ+સમવાયાવચ્છિન્નત્વ બે ય હોવાથી ઉભયાભાવ ન મળતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

એ રીતે એ જૂનું લક્ષણ વહ્નિનધૂમોભયવાન્ વહ્ને:માં અતિવ્યાપ્ત બને. સાધ્યતાવચ્છેદક સંયોગમાં વહ્નિનધૂમોભયપ્રતિયોગીકત્વ તો રહેવાનું જ નથી, કેમકે વહ્નિ+ધૂમ એ એક જ સંયોગથી રહેવાના નથી. એટલે સંયોગસામાન્યમાં વહ્નિનધૂમોભય=(દ્વિત્વાવચ્છિન્ન) પ્રતિયોગીકત્વાભાવ દ્વારા ઉભયાભાવ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

જાગદીશી - યદ્યપિ સંયોગમાત્રસ્યૈવ દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વવિરહાદ્વહ્નિધૂમોભયત્વા-વચ્છિન્નાભાવમાદાયૈવ નાતિવ્યાપ્તિસમ્ભાવના,

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ અસમજ્ઞસમિદં યદિ હિ સંયોગસામાન્યે વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વાભાવો વર્તતે । તર્હિ સંયોગસામાન્યે તમાદાય નિરુક્તોભયાભાવ એવ વર્તતે । ઇત્યન્ન વહ્નિધૂમોભયનિષ્ઠપ્રતિયોગિતા એવ લક્ષણઘટકા ભવતિ । તદવચ્છેદકં તુ વહ્નિધૂમોભયત્વમિતિ અતિવ્યાપ્તિઃ ન ભવતિ । તત્કથં અતિવ્યાપ્તિનિરૂપણં ક્રિયતે ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : આ તો વિચિત્ર વાત છે. જ્યારે સંયોગસામાન્યમાં વહ્નિનધૂમોભયપ્રતિયોગીકત્વ અભાવ મળી જાય છે. ત્યારે તો સંયોગસામાન્યમાં વહ્નિનધૂમોભયાભાવને લઈને જ ઉભયાભાવ મળી જતા, વહ્નિનધૂમોભયાભાવ જ લક્ષણઘટક બની જાય છે અને તેની પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક વહ્નિનધૂમોભયત્વ=સા.અવચ્છેદક જ બની જતા અતિવ્યાપ્તિ આવવાની જ નથી. તો પછી આ અતિવ્યાપ્તિની વાત શી રીતે ઘટે ?

જાગદીશી - તથાઽપિ 'વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને'રિત્યાદૌ સંયોગસ્ય દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વ-વિરહેઽપિ સમવાયસ્યૈકત્વેન દ્રવ્યત્વપ્રતિયોગિકત્વ-ગુણાનુયોગિકત્વોભયવત્ત્વેન 'દ્રવ્યં જાતે' રિત્યાદૌ નાતિવ્યાપ્તિરિતિ-યોજના । વિરહેઽપિ ચેતિ । "ચકારસ્તુ પ્રામાદિક" ઇતિ પ્રાશ્નઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : સત્યં યદ્યપિ સંયોગસામાન્યે વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નવહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વવિરહાત્ વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નાભાવમેવ લક્ષણઘટકત્વેન ગૃહીત્વાડતિવ્યાપ્તિનિરાસો ભવતિ । તથા ચ દીધિતિગ્રન્થો ન સમ્યગ્ ઘટે । કિન્તુ દીધિતિગ્રન્થસ્યાયમર્થઃ કરણીયઃ—‘વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને:’ ઇત્યાદૌ સંયોગસામાન્યે દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વવિરહેણ= વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્ન-વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વવિરહેણ નાતિવ્યાપ્તિસ્તત્ર પ્રાચીનલક્ષણસ્ય, તથાપિ સમવાયસ્ય એકત્વેન દ્રવ્યં જાતેરિત્યત્ર સાધ્યતાવચ્છેદકસમવાય-સામાન્યે દ્રવ્યત્વપ્રતિયોગિકત્વ ગુણાનુયોગિકત્વોભયસત્ત્વાત્ તત્ર સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણઘટકત્વાત્ પ્રાચીન-લક્ષણસ્ય તત્ર યાડતિવ્યાપ્તિઃ પ્રાગભવત્, સા અધુના નૂતનલક્ષણકરણેન ન ભવતીતિ — ઇત્યન્ન દીધિતિકારઃ ઇત્યમેવ પ્રતિપાદયતિ યત્ વહ્નિધૂમોભયસાધ્યકે મા ભવત્વતિવ્યાપ્તિઃ તથાપિ દ્રવ્યં જાતેરિત્યાદૌ તુ ભવત્યેષાતિવ્યાપ્તિઃ પ્રાચીનલક્ષણસ્ય । તદ્વારણાય નૂતનલક્ષણં કૃતમ્ ઇતિ । નનુ દીધિતૌ “ચ” પદમપિ અસ્તિ તત્ત્વ સમુચ્ચયાર્થકમ્ । તદનુસારેણ તુ અયમેવાર્થો ભવતિ યત્ — વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને: ઇત્યત્ર દ્રવ્યં જાતે: ઇત્યત્ર ચ પ્રાચીનલક્ષણસ્ય અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । કિન્તુ નૂતનલક્ષણેન સ્થાનદ્વયેડપિ અતિવ્યાપ્તિર્ન ભવતિ । — ભવતા ચ “ચ પદં” ત્યક્ત્વૈવાર્થઃ પ્રતિપાદ્યતે । તત્કથં જાઘટીતિ ? ઇતિ ચેત્ ન દીધિત્યાં “ચકારઃ” પ્રામાદિકઃ, અતઃ સ પરિત્યાજ્ય એવ । અન્યથા દીધિતિગ્રન્થસ્યાસદ્ગતિઃ ભવેત્ । તસ્માત્ યથોક્તમેવ સમ્યગ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : આ બાબતમાં પ્રાચીનો એમ કહે છે કે, અત એવ... નાતિવ્યાપ્તિ એ દીધિતિગ્રન્થનો અર્થ તમે એવો કર્યો છે કે → જૂનું લક્ષણ દ્રવ્યં જાતે: અને વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને: આ બે સ્થલે અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું બને છે. પરંતુ “અત એવ” લક્ષણ બનાવવાથી તેમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી આવતી — હવે તમારું એમ કહેવું છે કે જૂનું લક્ષણ તો વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને: માં અતિવ્યાપ્તિ બનતું જ નથી. તો પછી દીધિતિની વાત શી રીતે સંગત થાય ?” તો એનો ઉત્તર એ કે, દીધિતિનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો પડે — વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને: આ સ્થલે સંયોગસામાન્યમાં વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નવહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વાભાવ હોવાથી ત્યાં ભલે જૂનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ ન બને તો પણ સમવાય એક હોવાથી દ્રવ્યં જાતે: એ સ્થલે તો અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ. તે નિવારવા નવું લક્ષણ છે ← આ અર્થ કરવાથી કોઈ વાંધો ન આવે. પંક્તિ આ પ્રમાણે — વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને: ઇત્યાદૌ સંયોગસ્ય દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વવિરહેડપિ સમવાયસ્યૈકત્વેન દ્રવ્યત્વાદિ-પ્રતિયોગિકત્વગુણાદ્યનુયોગિકત્વોભયસત્ત્વેડપિ અત એવ (નૂતન લક્ષણકરણાદેવ) નાતિવ્યાપ્તિઃ । -

પ્રશ્ન : તમે લુચ્ચાઈ કરી. દીધિતિમાં ‘ય’ શબ્દ લખેલો છે. એ તો એમ જ સુચવે છે કે, નં. ૧ અને નં. ૨ અનુમાનમાં અતિવ્યાપ્તિ જુના લક્ષણની આવે છે. પણ નવું લક્ષણ બનાવવાથી એ અતિવ્યાપ્તિ હવે નહીં આવે. તમે તો એ ‘ય’નો અર્થ કાઢતા જ નથી. એનો ઉલ્લેખ જ નથી કરતા.

જાગદીશી -વસ્તુતસ્તુ—“સંયોગસ્ય=સમ્બન્ધમાત્રસ્ય, દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વ-વિરહેડપિ=દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વાપ્રસિદ્ધાવપીત્યર્થઃ । તથા ચ સમ્બન્ધમાત્રસ્ય એકપ્રતિયોગિકાપરાનુયોગિકસમ્બન્ધત્વનિયમેન વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિક-

સમ્બન્ધસ્યાપ્રસિદ્ધ્યા તાદૃશપ્રતિયોગિકત્વસ્ય લક્ષણાઘટકત્વેઽપિ—‘વહ્નિ-ધૂમોભયવાન્ વહ્ને’રિત્યાદૌ નાઽતિવ્યાપ્તિઃ, પ્રકારિત્વાદેઃ સમ્બન્ધત્વે માનાભાવાદિતિ” તુ પ્રાગેવ પ્રપञ्चितમસ્માભિઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : એવં તાવત્ પ્રાચીનાઃ દીધિતિગ્રન્થસમન્વયં પ્રતિપાદિતવન્તઃ । જગદીશસ્તુ વસ્તુતઃ ઇત્યાદિના સ્વમતં પ્રતિપાદયતિ । તસ્યાયમાશયઃ વિદ્યમાનસ્ય ચકારસ્ય પ્રામાદિકત્વકથનં ન સદ્ગચ્છતે । અતઃ ચકારમાદાયૈવ ગ્રન્થાર્થો પ્રતિપાદિતવ્યઃ । સ ચ ઇત્થં—સંયોગસ્ય=સમ્બન્ધસામાન્યસ્ય દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વવિરહેઽપિ=વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વ.... અપ્રસિદ્ધાવપિ.... તથા ચ સમ્બન્ધમાત્રે એકપ્રતિયોગિક પરાનુયોગિકસમ્બન્ધત્વનિયમાત્ પ્રકૃતે ચ કસ્મિન્નાપિ સમ્બન્ધે વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વસ્ય અપ્રસિદ્ધત્વાત્ સંયોગસામાન્યે તદભાવોઽપિ ન ગ્રહીતું શક્યતે । તથા ચ સંયોગસામાન્યે વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકત્વપર્વતાદ્યનુયોગિકત્વોભયાભાવો ન વક્તું શક્યતે । ઇત્થં ચ સાધ્યાભાવો લક્ષણઘટકો ન ભવતીતિ અભાવાન્તરમાદાય ભવત્યતિવ્યાપ્તિઃ પ્રાચીનલક્ષણસ્ય । એવञ્ચ યદિ નૂતનલક્ષણં ન ક્રિયતે તથા દ્રવ્યં જાતેરિત્યાદૌ વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્નેરિત્યાદૌ ચ અતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । ઇત્થञ્ચ “ચ”પદમપિ સમ્યગ્ ઘટતે । પ્રકારિત્વાદેઃ સમ્બન્ધત્વે માનાભાવાત્ તત્ર વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિકસમ્બન્ધત્વપ્રસિદ્ધિઃ ન ભવતિ ઇત્યાદિ તુ પ્રાગેવ પ્રપञ्चितમ્ અસ્માભિઃ । તથા ચ દીધિતિગ્રન્થાર્થઃ અત એવ=નૂતનલક્ષણકારણેનૈવ સમવાયસ્યૈકત્વેન દ્રવ્યત્વાદિપ્રતિયોગિકત્વગુણાદ્યનુયોગિકત્વ-સત્ત્વેઽપિ દ્રવ્યં જાતેરિત્યાદૌ વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્નેરિત્યાદૌ ચ સંયોગસ્ય દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિક ત્વવિરહેઽપિ=દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકત્વાપ્રસિદ્ધ્યા સાધ્યાભાવસ્ય લક્ષણાઘટકત્વેઽપિ ચ નાતિવ્યાપ્તિઃ, નૂતનલક્ષણેનૈવ સર્વત્ર દોષનિવારણસંભવાદિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રાચીનો : ‘ચ’ શબ્દ પ્રમાદથી લખાયેલો જાણવો એટલે તે ખોટો છે.

પ્રશ્ન : ‘ચ’ હોવા છતાં એને પ્રમાદથી લખાયેલો શી રીતે માની શકાય ?

ઉત્તર : વસ્તુતસ્તુ : ખરી વાત એ છે કે સંયોગસ્ય દ્વિત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વવિરહેઽપિનો અર્થ એવો છે કે કોઈપણ સંબંધમાં વહ્નિધૂમોભયત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગીકત્વની પ્રસિદ્ધિ જ નથી. અર્થાત્ દરેક સંબંધમાં એક પ્રતિયોગીકત્વ+અપરાનુયોગિકસંબંધત્વ હોય જ છે. હવે કોઈપણ સંબંધમાં વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગીકસંબંધત્વ પ્રસિદ્ધ જ નથી અને તેથી સંયોગસામાન્યમાં વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગીકસંબંધત્વનો અભાવ પણ ન લઈ શકાય. અને તેથી સાધ્યાભાવ એ લક્ષણઘટક બનતો જ નથી. અને તેથી ત્યાં ઘટાભાવાદિ લઈને અતિવ્યાપ્તિ આવે જ છે. પણ હવે “અત એવ”=નવું લક્ષણ કરવાથી અતિવ્યાપ્તિ બે ય સ્થાને નીકળી જશે. આમ ‘ચ’ પદનો અર્થ પણ સંગત થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : વહ્નિધૂમોભયજ્ઞાનમાં પ્રકારિતાસંબંધથી તાદૃશોભય રહે જ છે. એટલે તે પ્રકારિતાસંબંધમાં તાદૃશોભયપ્રતિયોગીકત્વ તો પ્રસિદ્ધ છે જ.

ઉત્તર : પ્રકારિતાદિ એ સંબંધ તરીકે માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. આ વાતની વિસ્તૃત ચર્ચા અમે કરી ગયા છીએ એટલે ફરી ચર્ચા કરતા નથી.

જાગદીશી- કેચિત્તુ-“વહ્ને:” इत्यत्र “धूमात्” इति, “नाऽतिव्याप्तिः” इत्यनन्तरञ्च “अव्याप्तिर्वा” इति पाठं कल्पयन्तो -‘द्रव्यं जाते रित्यादावतिव्याप्तिं, ‘वह्नि-धूमोभयवान् धूमा’ इत्यत्र चाऽव्याप्तिमेव पूर्वलक्षणे दोष’—सङ्गमयन्ति ॥२०॥

ચન્દ્રશેખરીયા : કેચિત્ તુ ઇત્થં દીધિતિગ્રન્થં પ્રતિપાદયન્તિ-‘વહ્ને:’ इति अत्र धूमात् इति पदं दृष्टव्यम् । “नातिव्याप्तिः” इति पदानन्तरं तु “अव्याप्तिर्वा” इति पदं कल्पनीयं । तथा च प्राचीनलक्षणं वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्राव्याप्तं भवति, संयोगसामान्ये वह्निधूमोभयप्रतियोगिकत्वाभावमादाय साध्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वसंभवात् । नूतनलक्षणे तु नायं दोषः । संयोगेन वह्निधूमोभयाभावो यदि गृह्येत, तदा प्रतियोगितावच्छेदकः संयोगसम्बन्धो भवति । तेन वह्निधूमोभय-अधिकरणस्यैवाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणमपि न ग्रहीतुं शक्यते । अतो वह्निधूमोभयनिष्ठा संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिता न लक्षणघटका, किन्तु अन्याः एव, तासु च संयोगावच्छिन्नत्व-वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वात् लक्षणसमन्वयो भवति ।

अत्र चिन्तनीयमिदं यत् ‘वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यत्र नूतनलक्षणेनापि अतिव्याप्तिवारणं कथं भवेदिति’ यतः संयोगेन वह्निधूमोभयाभावो गृह्येत । तदा तु प्रतियोगितावच्छेदकसंयोगेन वह्निधूमोभयाधिकरणस्यैवाप्रसिद्धत्वात् तदनधिकरणमपि न ग्रहीतुं शक्यते । तथा च अन्यासु लक्षणघटकप्रतियोगितासु उभयाभावसत्त्वात् भवत्येवातिव्याप्तिः ।

ચન્દ્રશેખરીયા : કેટલાંકો વળી એમ કહે છે કે દીધિતિમાં જે વહ્ને: હેતુ લખેલો છે તેને બદલે ધૂમાત્ એમ શબ્દ સમજવો. અને નાતિવ્યાપ્તિ: એ પદની પછી તરત જ અવ્યાપ્તિર્વા એ પાઠ માની લેવો. એટલે હવે આ પ્રમાણે અર્થ થશે કે “જુનું લક્ષણ દ્રવ્યં જાતે: માં અતિવ્યાપ્ત અને વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને:માં અવ્યાપ્ત બનતું હતું. પણ અત એવ=નવું લક્ષણ કરવાથી આ અતિવ્યાપ્તિ કે અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. સંયોગસામાન્યમાં વહ્નિધૂમોભયપ્રતિયોગિક્ત્વાભાવ હોવાથી સાધ્યાભાવ જ લક્ષણઘટક બનવાથી ત્યાં અવ્યાપ્તિ આવે. પણ આ નવા લક્ષણમાં તે દોષ નથી. કેમકે સંયોગથી વહ્નિધૂમોભયાભાવ લો તો પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંયોગથી વહ્નિધૂમોભયાભાવપ્રતિયોગીવહ્નિધૂમોભયનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી આ અભાવ ન લેવાય. અને તે સિવાયની બીજા લક્ષણઘટક અભાવની પ્રતિયોગિતામાં તો ઉભયાભાવ મળી જ જાય છે. એટલે લક્ષણ ઘટી જતા અવ્યાપ્તિ ન આવે.

અહીં જો કે બીજું લક્ષણ એ વહ્નિધૂમોભયવાન્ વહ્ને: માં અતિવ્યાપ્ત તો બનવાનું જ છે. કેમકે સંયોગથી વહ્નિધૂમોભયાભાવ લક્ષણઘટક બની શકતો નથી. કેમકે સંયોગથી તાદૃશોભયનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ નથી. તો અનધિકરણ કેવી રીતે લેવાય ? એટલે ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ તો ઉભી જ છે. માટે એ વાત વિચારણીય છે.

दीधिति:

प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो, न तु सम्बन्धत्वेन निविष्टः,
सामानाधिरण्येऽपि सम्बन्धः,—संयोगत्वादिनैव निविशते ।

दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति प्रतीतिनियामको भावाऽभावसाधारणः
स्वरूपसम्बन्धविशेषः,—

अतो नाभावसाध्यक-व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः,

तदपि व्याप्तिलक्षणे वा नोपादेयं, प्रयोजनविरहात्,

विषयता-तत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्व-तत्त्व-सम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता
एव पदार्था इत्येकदेशिनः ॥२२॥

॥ इति ॥

महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथ-शिरोमणि-भट्टाचार्यविरचितायां दीधितौ सिद्धान्तलक्षणम् ।

जागदीशी - ननु स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकप्रतियोगित्वस्य विशिष्टधीजनकत्वरूपसम्बन्ध-
ताघटकनियमघटितत्वादात्माश्रयत्वमत आह, प्रतियोगित्वादिरिति । —आदिनाऽ
(नुयोगित्वनिरूपितत्ववृत्तित्वाऽ) वच्छेदकत्वपरिग्रहः । न तु सम्बन्धत्वेनेति । —
प्रतियोगितात्वादिधर्मान्तरप्रकारेण हेतुमन्निष्ठाभावीयत्वप्रकारेणैव वा तत्प्रवेशादिति भावः ।
संयोगत्वादिनैवेति ।

चन्द्रशेखरीया : ननु निरुक्तप्रतियोगितायां तादृशोभयाभावघटितमिदं लक्षणम् । तथा चात्र लक्षणे
प्रतियोगिता घटकीभूताऽस्ति । प्रतियोगिता च स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा एव । सम्बन्धत्वं नाम विशिष्टज्ञानकारणत्वं
कारणत्वञ्च अनन्यथासिद्धत्वे सति नियतकार्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वम् । तथा च नियत-
विशिष्टज्ञानाव्यवहितपूर्ववर्तित्वे सति अनन्यथासिद्धत्वमेव सम्बन्धत्वम् । विशिष्टज्ञाननियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वञ्च
'यत्र विशिष्टज्ञानं तत्र अवश्यं पूर्ववर्तित्वम्' इतिवाक्यप्रतिपाद्यं विशिष्टज्ञानव्यापकत्वरूपमेव । इत्थञ्च
विशिष्टज्ञानव्यापकत्वविशिष्टं अनन्यथासिद्धत्वमेव सम्बन्धत्वं इति फलितोऽर्थः । तस्मिन् व्यापकता घटकीभूता ।
तथा च व्यापकतालक्षणघटकीभूतायां प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषरूपायां व्यापकतायाः घटकत्वात्

વ્યાપકતાલક્ષણં વ્યાપકતાઘટિતં અત્ર ભવતિ । इत्थं च आत्माश्रयदोषः । अत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वपर्यन्तं व्यापकत्वલक्षणम्, तादृશવ્યાપક-સામાનાધિકરણ્યજ્ઞ વ્યાપ્તિલક્ષણમ્ ।
અતો વ્યાપકતાલક્ષણે આત્માશ્રયદોષઃ ભવતિ ઇતિ બોધ્યમ્, ન તુ વ્યાપ્તિલક્ષણે ઇતિ ચેત્ અત્રોચ્યતે
પ્રતિયોગિતાનુયોગિતાનિરૂપિતત્વવૃત્તિત્વાવચ્છેદકત્વાદયો યે કેચિત્ પદાર્થાઃ અત્ર લક્ષણે પ્રવિષ્ટાઃ, તે સર્વે
યદ્યપિ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષા એવ । તથાપિ તે સમ્બન્ધત્વેન રૂપેણ ન પ્રવિષ્ટાઃ, કિન્તુ પ્રતિયોગિતાદિરૂપેણ
પ્રવિષ્ટાઃ । તથા ચ સમ્બન્ધત્વસ્ય વ્યાપકત્વઘટિતસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ નાત્માશ્રયઃ । અથવા 'અત્ર પ્રતિયોગિતા
હેતુમત્રિષ્ટાભાવીયત્વેન પ્રકારેણ પ્રવિષ્ટા' ઇત્યપિ વક્તું શક્યતે । તથા ચ સમ્બન્ધત્વસ્યાપ્રવેશાત્ નાત્માશ્રયઃ સંભવતિ ।
ન ચ તથાપિ તાદૃશવ્યાપકસામાનાધિકરણ્યરૂપા વ્યાપ્તિઃ હેતુનિષ્ઠા પ્રતિપાદ્યતે । સા ચ
સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યત્ સાધ્યાધિકરણં તત્ર વૃત્તિત્વરૂપા એવ, તત્ર ચ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધપદેન
સંયોગાદિ-સમ્બન્ધસ્ય સમ્બન્ધત્વેનાવશ્યં નિવેશ્યત્વાત્ લક્ષણં સમ્બન્ધત્વઘટિતમેવ ભવતિ । અતઃ પૂર્વવદ્
આત્માશ્રયદોષો ભવતિ ઇતિ વાચ્યમ્ સામાનાધિકરણ્યે પ્રવિષ્ટાઃ સંયોગાદયઃ સમ્બન્ધા અપિ સમ્બન્ધત્વેન ન
નિવેશ્યન્તે, કિન્તુ સંયોગત્વાદિનૈવ નિવેશ્યન્તે । અતઃ સમ્બન્ધત્વસ્ય લક્ષણાઘટકત્વાત્ નાત્માશ્રયઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : પૂર્વપક્ષ : તમારા લક્ષણમાં 'પ્રતિયોગિતા' પદ છે. અને પ્રતિયોગિતા= સ્વરૂપસંબંધ વિશેષ
જ છે. આશય એ કે, પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં તાદૃશોભયાભાવ લેવાનો છે. હવે એ પ્રતિયોગિતા એક જાતનો
સ્વરૂપસંબંધ જ છે. એટલે લક્ષણમાં સ્વરૂપસંબંધવિશેષ એ ઘટક છે અને સંબંધત્વ= 'વિશિષ્ટજ્ઞાન વ્યાપકતા
વિશિષ્ટ એવું જે અનન્યથાસિદ્ધત્વ' તે રૂપ જ છે. અને આને જ વિશિષ્ટજ્ઞાનજનકત્વ કહેવાય છે. જેમ
વહ્નિમાન પર્વતઃ આ વિશિષ્ટજ્ઞાન છે. હવે સંયોગ એ આ જ્ઞાનનો જનક છે. વહ્નિ + પર્વતના સંયોગસંબંધ
વિના આ જ્ઞાન ન થાય. એટલે જ્યાં જ્યાં વિશિષ્ટજ્ઞાન થાય, ત્યાં ત્યાં પૂર્વે સંયોગાદિ સંબંધ અવશ્ય હાજર
હોય. એટલે સંબંધમાં વિશિષ્ટજ્ઞાનવ્યાપકત્વ છે. અને એ સંબંધમાં વિશિષ્ટજ્ઞાનનિરૂપિત કોઈ અન્યથાસિદ્ધિ
નથી એટલે કે તેમાં અનન્યથાસિદ્ધત્વ પણ છે. આમ સંબંધમાં વિશિષ્ટજ્ઞાનવ્યાપકતાથી વિશિષ્ટ એવું
અનન્યથાસિદ્ધત્વ છે. અને એ જ વિશિષ્ટજ્ઞાનકારણત્વ કહેવાય છે. અહીં કારણત્વ=અનન્યથાસિદ્ધત્વે સતિ
નિયતાવ્યવહિતપૂર્વવૃત્તિત્વમ્ (કાર્યવ્યાપકત્વમ્) અને સંબંધમાં વિશિષ્ટજ્ઞાનની આવી કારણતા રહેલી જ છે.
આમ સંબંધત્વ=વિશિષ્ટજ્ઞાનવ્યાપકતાવિશિષ્ટ અન્યથાસિદ્ધત્વ એવું લક્ષણ બન્યું. આ લક્ષણમાં વ્યાપકતાનો
નિવેશ છે જ. અને એ વ્યાપકત્વ એ આપણે ઉપર બનાવેલા લક્ષણસ્વરૂપ જ માનવું પડે. અર્થાત્
નિરુક્તપ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં તાદૃશોભયાભાવથી ઘટિત એવું જ વ્યાપકત્વ માનવું પડે. બીજી તો કોઈ તેની વ્યાખ્યા
ન કરી શકાય. આમ વ્યાપકતાના લક્ષણમાં પ્રતિયોગિતા= સ્વરૂપસંબંધ વિશેષનો નિવેશ છે. અને તેમાં વ્યાપકતાનો
નિવેશ છે. એટલે આ વ્યાપકતાલક્ષણ વ્યાપકતાથી જ ઘટિત બનવાથી આત્માશ્રય દોષ આમાં આવે છે (જગદીશ
પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - વિશિષ્ટધીજનકત્વરૂપ જે સંબંધત્વ, એમાં ઘટક તરીકે જે નિયમ=વ્યાપકતા, એનાથી
ઘટિત એવી આ સંબંધત્વરૂપ પ્રતિયોગિતા છે અને એ પ્રતિયોગિતા વ્યાપકતાનો ઘટક છે. આમ આત્માશ્રય આવે.)

ઉત્તરપક્ષ : લક્ષણમાં જે પ્રતિયોગિતા-અનુયોગિતા-નિરૂપિતત્વ-વૃત્તિત્વ અવચ્છેદકત્વાદિનો નિવેશ કરેલો
છે. તે બધા સ્વરૂપસંબંધવિશેષ રૂપ ભલે હો. પણ તેઓનો સંબંધ તરીકે નિવેશ કરેલો નથી. પરંતુ
પ્રતિયોગિતાત્વાદિ ધર્મોને લઈને નિવેશ કરેલો છે. અથવા તો હેતુમનૂનિષ્ઠ-અભાવીયત્વ ધર્મને લઈને જ તેમનો
નિવેશ કરેલો છે. એટલે લક્ષણમાં સંબંધત્વનો નિવેશ ન હોવાથી આત્માશ્રય દોષ ન આવે.

પ્રશ્ન : ભલે, પણ એ વ્યાપકવહિનનું હેતુનિષ્ઠ સામાનાધિકરણ એ વ્યાપ્તિ છે. એ તો સંયોગથી વહિનના અધિકરણમાં સંયોગથી ધૂમની વૃત્તિ રૂપ જ છે. હવે આ સંયોગાદિ એ પણ સંબંધ રૂપ હોવાથી વ્યાપ્તિના લક્ષણમાં સંબંધત્વનો નિવેશ થયો. અને તો પાછો આત્માશ્રય દોષ આવે.

ઉત્તરપક્ષ : એ સામાનાધિકરણમાં પણ સંયોગાદિનો નિવેશ એ સંબંધત્વને લઈને નથી કરતા. પણ સંયોગાદિ તરીકે જ કરીએ છીએ, એટલે આત્માશ્રયદોષ આવતો નથી.

જાગદીશી- નનુ પ્રતિયોગિતાત્વમપિ સ્વરૂપસમ્બન્ધ એવેત્યુક્તદોષતાદવસ્થ્યમ્;કિઞ્ચ વૃત્યનિયામકસમ્બન્ધેન હેતુતાસ્થલે, -તેન સમ્બન્ધેન હેતુસમ્બન્ધિત્વસ્યાઽવશ્યં પ્રવેશ એવેત્યતઃ

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ તથાપિ પ્રતિયોગિતાત્વેન પ્રતિયોગિતાનિવેશેઽપિ આત્માશ્રયો દુર્વારઃ । યતઃ પ્રતિયોગિતાત્વમપિ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષ એવ, અતઃ પ્રતિયોગિતાત્વેન તત્પ્રવેશેઽપિ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષેણૈવ તત્પ્રવેશઃ કૃતો ભવતિ । એવઞ્ચ લક્ષણે સમ્બન્ધત્વનિવેશસ્ય દુષ્પરિહરત્વાત્ ભવત્યાત્માશ્રયઃ । કિઞ્ચ યત્ર સ્વામિત્વાદિના વૃત્યનિયામકસમ્બન્ધેન ધનાદિકં સાધ્યં, તત્ર તત્સમ્બન્ધેન સાધ્યાધિકરણસ્યૈવાપ્રસિદ્ધત્વાત્ સાધ્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધેન યત્સાધ્યસંબંધિ તદ્વૃત્તિત્વરૂપમેવ સાધ્યસામાનાધિકરણ્યં હેતૌ વ્યાપ્તિલક્ષણં સમ્બન્ધઘટિતમેવ ભવતીતિ આત્માશ્રયસ્તદવસ્થ એવ ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : તમે પ્રતિયોગિતાનો સંબંધ તરીકે નિવેશ ન કરીને પ્રતિયોગિતાત્વનો નિવેશ કરો છો. પણ એ પ્રતિયોગિતાત્વ એક જાતનો સ્વરૂપસંબંધ જ હોવાથી પાછું લક્ષણ એ સંબંધત્વઘટિત બને અને તેથી આત્માશ્રય તો ઉભો જ રહે.

વળી બીજી વાત એ કે વૃત્તિ-અનિયામક એવા સ્વામિત્વાદિસંબંધથી જ્યાં ધનાદિ સાધ્ય હશે ત્યાં તો સ્વામિત્વસંબંધથી સાધ્યનું અધિકરણ જ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી 'સ્વામિત્વ સંબંધથી સાધ્યના સંબંધિમાં હેતુની વૃત્તિ' એ જ 'હેતુનિષ્ઠ સામાનાધિકરણ' કહેવું પડશે. આમ આ સ્થલે તો તમારે "સંબંધિ" પદનો સ્પષ્ટ નિવેશ કરવો જ પડવાનો. અને એ સંબંધત્વેન જ કરવો પડે. અને તેથી લક્ષણ સંબંધત્વઘટિત= વ્યાપકતાઘટિતસંબંધત્વઘટિત બની જતા આત્માશ્રય ઉભો જ રહે છે.

જાગદીશી - સમ્બન્ધત્વેન નિવેશેઽપિ ન ક્ષતિરિત્યાશયેનાહ,-ર્દશિતઞ્ચેતિ. । -વિશેષ્ય-વિશેષણત્વાન્યવિશિષ્ટધીવિષયત્વમેવ સમ્બન્ધત્વમિતિ ભાવઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન સમ્બન્ધત્વં નામ ન વિશિષ્ટજ્ઞાનવ્યાપકત્વવિશિષ્ટાનન્યથાસિદ્ધત્વરૂપમપિ તુ વિશેષણા-વિશેષ્યતાભિન્ના યા વિશિષ્ટજ્ઞાનવિષયતા, તદ્વરૂપમેવોચ્યતામ્ । 'વહ્નિમાન્ પર્વતઃ' ઇતિ જ્ઞાનસ્ય વિષયતા વહ્નૌ, સંયોગે, પર્વતે ચ વર્તતે । તત્ર વહ્નૌ વર્તમાના વિષયતા વિશેષણતારૂપા, પર્વતે વર્તમાના વિષયતા વિશેષ્યતારૂપા, સંયોગે ચ વર્તમાના વિષયતા વિશેષણતા-વિશેષ્યતાભિન્ના । અતઃ સા એવ સમ્બન્ધત્વં ઇતિ વક્તું શક્યતે । તથા

ચ પૂતાદૃશે સમ્બન્ધત્વે વ્યાપકતાયાઃ અપ્રવેશાત્ લક્ષણે સમ્બન્ધત્વનિવેશેઽપિ વ્યાપકતાઘટિતત્વાત્મકઃ આત્માશ્રયઃ વ્યાપકતાલક્ષણે ન ભવતિ ઇતિ ન દોષઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તરપક્ષ : ખરી વાત એ કે સંબંધત્વની તમારી વ્યાખ્યા જ ખોટી છે. અમે તો વિશેષ્યતા-વિશેષણતાભિન્ન એવી જે વિશિષ્ટબુદ્ધિવિષયતા અને જ સંબંધત્વ તરીકે માનીએ છીએ. વહ્નિમાન્ પર્વતઃ માં વહ્નિ-+સંયોગ+પર્વત એ ત્રણમાં વિષયતા છે. એમાં વહ્નિનિષ્ઠવિષયતા એ વિશેષણતા રૂપ છે. પર્વતનિષ્ઠ વિષયતા એ વિશેષ્યતા રૂપ છે. અને સંયોગનિષ્ઠવિષયતા એ વિશેષ્યતા-વિશેષણતાભિન્ન એવી વિષયતા છે અને તે જ સંબંધત્વ કહેવાય છે અને આ લક્ષણ એકદમ યોગ્ય છે. આમ આ સંબંધત્વ તો વ્યાપકતાથી ઘટિત નથી. એટલે હવે પ્રતિયોગિતાદિનો સંબંધ તરીકે નિવેશ કરીએ તો પણ એ સંબંધત્વ વ્યાપકતાઘટિત જ ન હોવાથી આત્માશ્રય દોષ આવતો નથી.

જાગદીશી - ભાવભિન્નત્વસ્વરૂપસ્યાભાવત્વસ્ય પ્રવેશે ચ 'ઘટત્વાભાવવાન દ્રવ્યત્વાદિત્યા-દાવતિવ્યાપ્તિરિત્યાહ, - અભાવત્વચ્છેતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ લક્ષણે યોઽભાવઃ પ્રવિષ્ટઃ, સ યદિ ભાવભિન્નરૂપો ગૃહ્યેત, તદા ઘટત્વાભાવવાન દ્રવ્યત્વાત્ ઇત્યત્ર ઘટત્વાભાવાભાવો લક્ષણઘટકત્વેન ન ગ્રહીતું શક્યેત, યતો ઘટત્વાભાવાભાવો ઘટત્વરૂપો ભાવભિન્નો નાસ્તિ । અતો ભાવભિન્નાર્થકેનાભાવપદેન ઘટત્વાભાવાભાવો ન ગૃહ્યતે । કિન્તુ ભાવભિન્નો ઘટાભાવાદિરેવ । તત્પ્રતિયોગિતાસામાન્યે ચ ઘટત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નત્વ-સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વોભયાભાવઃ વર્તત એવ ઇતિ લક્ષણસમન્વયાદતિવ્યાપ્તિર્ભવેત્ ઇતિ ચેત્

ચન્દ્રશેખરીયા : પ્રશ્ન : અહીં લક્ષણમાં અભાવનો નિવેશ કરેલો છે. પરંતુ એ અભાવત્વ=ભાવભિન્નત્વ એવો અર્થ કરીએ. તો ઘટત્વાભાવવાન દ્રવ્યત્વાત્ અહીં અતિવ્યાપ્તિ આવે. આ સ્થાન ખોટું હોવાથી સાધ્યાભાવ લક્ષણઘટક બનવો જોઈએ. સાધ્યાભાવ=ઘટત્વાભાવાભાવ એ તો ઘટત્વરૂપ છે. અર્થાત્ ભાવભિન્ન નથી અને લક્ષણમાં તો ભાવભિન્ન રૂપ જ અભાવ લેવાનો કહ્યો છે એટલે ભાવાત્મક એવો ઘટત્વાભાવાભાવ ન લેવાતા બીજો જ ભાવભિન્ન રૂપ એવો ઘટાભાવાદિ લેવો પડે અને તેની પ્રતિયોગિતામાં તો ઘટત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નત્વ +સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વોભયાભાવ મળી જતા અતિવ્યાપ્તિ આવે.

ઉત્તરપક્ષ : અભાવત્વ એ ભાવભિન્નત્વરૂપ છે જ નહિ. પરંતુ 'ઈદં ઈહ નાસ્તિ' અને 'ઈદં ઈદં ન ભવતિ' એવી પ્રતીતિનો નિયામક એવો ભાવાભાવસાધારણ અભાવત્વ છે અને તે સ્વરૂપસંબંધવિશેષસ્વરૂપ છે. "નાસ્તિ" એ અભાવની પ્રતીતિ ગણાય. 'ભૂતલે ઘટો નાસ્તિ' અહીં ઘટાભાવમાં અભાવત્વ આવ્યું અને એ જ આ પ્રતીતિનો નિયામક છે. એમ ભૂતલે ઘટાભાવો નાસ્તિ એવી પ્રતીતિ પણ થાય છે. અહીં ઘટાભાવાભાવ=ઘટમાં અભાવત્વ આવ્યું. અને એ જ આ પ્રતીતિનો નિયામક સ્વરૂપસંબંધ વિશેષ છે. એમ આ અભાવત્વ ભાવાભાવસાધારણ છે.

પ્રશ્ન : ઈદં ઈદં ન ભવતિ એ પ્રતીતિનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો ?

જાગદીશી - ઇદમિહેત્યાદિ । 'ઇદમિહ નાસ્તી'તિ પ્રતીતિસાક્ષિકભાવાઽભાવસાધારણા-
ઽભાવત્વપ્રવેશે તાદાત્મ્યેન સાધ્યતાયાં વ્યભિચારિણ્યતિવ્યાપ્તિસ્તાદૃશપ્રતીતિનિયામકા-
ભાવપ્રતિયોગિતાયાસ્તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નત્વાભાવેનોભયાભાવસત્ત્વાત્, અત-'ઇદં ઇદં ન
ભવતી'ત્યુક્તમ્ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ન, અભાવત્વઞ્ચ ઇદમિહ નાસ્તિ ઇદમિદં ન ભવતિ ઇતિ પ્રતીતિનિયામકઃ
ભાવાભાવસાધારણઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષ એવ । 'ભૂતલે ઘટો નાસ્તિ' ઇતિ પ્રતીતિનિયામકો ઘટાભાવઃ । અતઃ
તસ્મિન્ અભાવત્વં વર્તતે । એવં ભૂતલે ઘટાભાવો નાસ્તિ ઇતિ પ્રતીતિનિયામકો ઘટાભાવાભાવો ઘટરૂપઃ । અતઃ
તસ્મિન્ ભાવરૂપેઽપિ પદાર્થે નિરુક્તાભાવત્વં વર્તતે । તથા ચ 'ઘટે ઘટત્વાભાવો નાસ્તિ' ઇતિ પ્રતીતિનિયામકો
ઘટત્વાભાવાભાવો ભવતીતિ લક્ષણઘટકત્વેન સોઽપિ ગ્રહીતું શક્યતે । તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસ્વરૂપસમ્બન્ધેન
ઘટત્વાભાવ-અનધિકરણં દ્રવ્યત્વાધિકરણં ઘટો ભવતિ । તથા ચ ઘટત્વાભાવનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટકત્વેન
ગૃહ્યતે । તસ્યાઞ્ચ સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વ-દ્રવ્યત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નત્વોભયસત્ત્વાત્ નિરુક્તપ્રતિયોગિતાસામાન્યે
તાદૃશોભયાભાવાસત્ત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ ભવતિ । નનુ "ઇદમિહ નાસ્તિ" ઇતિ પ્રતીતિનિયામકઃ એવ
ભાવાભાવસાધારણઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષો અભાવત્વેન પ્રતિપાદ્યતામ્, તાવતૈવાતિવ્યાપ્તિનિવારણસંભવાત્ । ઇદમિદં
ન ભવતિ ઇતિ પ્રતીતિઃ કથં ગૃહીતા ઇતિ ચેત્ યદિ સા ન ગૃહ્યતે । તદા તાદાત્મ્યેન ગોમાન્ ઘટત્વાદિત્યત્ર
વ્યભિચારિણ્યતિવ્યાપ્તિઃ ભવેત્ । યતો 'ઘટે ગૌઃ નાસ્તિ' ઇતિ પ્રતીતિનિયામકઃ સમવાયાદિનૈવ ગવાદ્યભાવઃ
ભવતિ । અત્ર તુ લક્ષણઘટકત્વેન તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક એવ ગવાભાવો ગોભેદરૂપો ગ્રહીતુમાવશ્યકઃ ।
યતઃ તત્પ્રતિયોગિતાયામેવ તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નત્વ-ગોત્વાવચ્છિન્નત્વોભયસત્ત્વાત્ અતિવ્યાપ્તિઃ ન ભવેત્ । કિન્તુ
'ઇદમિહ નાસ્તિ, ઘટે ગૌઃ નાસ્તિ' ઇત્યાદિપ્રતીતિનિયામકઃ સમવાયાદિનૈવ ગવાભાવો ભવતિ, ન તુ તાદાત્મ્યેન
ગવાભાવઃ । અતો 'ઇદમિહ નાસ્તિ' ઇતિ પ્રતીતિનિયામકત્વેન તુ સમવાયેન ગવાદ્યભાવ એવ ગ્રહીતું શક્યતે ।
તત્પ્રતિયોગિતાસામાન્યે નિરુક્તોભયાભાવાત્ ભવત્યેવાતિવ્યાપ્તિઃ । અતઃ ઇદં ઇદં ન ભવતીતિ પ્રતીતિરપિ ગૃહીતા,
અતસ્તત્પ્રતીતિનિયામકોઽપિ યો ભવતિ, સ લક્ષણઘટકત્વેન ગૃહ્યતે । તથા ચ 'ઘટઃ ગૌઃ ન ભવતિ' ઇતિ
પ્રતીતિનિયામકઃ તાદાત્મ્યેન ગવાભાવો ગોભેદરૂપોઽપિ લક્ષણઘટક-અભાવપદેન ગ્રહીતું શક્યતે ।
તત્પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાદાત્મ્યેન ગોભેદપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકગોત્વાવચ્છિન્ન-ગો-અનધિકરણમેવ ઘટત્વાધિકરણં
ઘટઃ, તથા ચ ગોભેદસ્ય ગોનિષ્ઠા-પ્રતિયોગિતાઽપિ લક્ષણઘટકત્વેન ગ્રહીતું શક્યતે । તસ્યાઞ્ચ
ગોત્વાવચ્છિન્નત્વસ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વોભયસત્ત્વાત્ નિરુક્તપ્રતિયોગિતાસામાન્યે નિરુક્તોભયાભાવાસત્ત્વાત્ અતિવ્યાપ્તિર્ન
ભવતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : ઉત્તર : જો એ ન કરો તો એમ જ અર્થ થાય કે 'ઇદમિહ નાસ્તિ' એવી પ્રતીતિનો નિયામક
એવો સ્વરૂપસંબંધવિશેષ જ અભાવત્વ છે બીજો નહિ અને તો પછી તાદાત્મ્યેન ગોમાન્ ઘટત્વાત્ એ સ્થાને
અતિવ્યાપ્તિ આવે. અહીં તાદાત્મ્યથી ગો-અભાવ=ગોભેદ જ અભાવ તરીકે લેવો પડે. કેમકે તેની જ
પ્રતિયોગિતામાં તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નત્વ+ગોત્વાવચ્છિન્નત્વોભય મળવાથી પ્રતિયોગિતાસામાન્યમાં ઉભયાભાવ ન

મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. કેમકે “ઘટઃ ગૌઃ ન” આવી પ્રતીતિનો નિયામક એવો જ એ ગોભેદ છે. “ઘટે ગૌઃ નાસ્તિ” ઇત્યાદિ પ્રતીતિનો નિયામક તો સમવાયાદિ સંબંધથી ગવાભાવ જ બને અને એમાં તો તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નતાભાવ જ હોવાથી ઉભયાભાવ જ મળી જાય. હવે આપણે તો ‘ઈદં ઈહ નાસ્તિ’ એવી પ્રતીતિના નિયામક સ્વરૂપસંબંધને જ અભાવ તરીકે લીધો છે. એટલે એવી પ્રતીતિનો નિયામક ન બનતો એવો ગોભેદ તો લક્ષણઘટક-અભાવ તરીકે લેવાય જ નહિ અને બીજા અભાવોની પ્રતિયોગિતાઓમાં ઉભયાભાવ મળવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે. એ ન આવે તે માટે “ઈદં ઈદં ન ભવતિ” એ આકાર પણ લીધો છે. એટલે ‘ઘટઃ ગૌઃ ન ભવતિ’ આ પ્રતીતિનો નિયામક તો તાદાત્મ્યથી ગો-અભાવ (ગોભેદ) છે, જ. એટલે અભાવપદથી તે લઈ શકાય અને તાદાત્મ્યથી ગોનું અનધિકરણ એવો ઘટ બને છે. અને તેથી ગોભેદ-પ્રતિયોગિતા લક્ષણઘટક બને. તેમાં તો તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નત્વ + ગોત્વાવચ્છિન્નત્વ બે ય હોવાથી ઉભયાભાવ ન મળતા અતિવ્યાપ્તિ ન આવે.

જાગદીશી- યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણત્વં હેતુમતસ્તાદૃશપ્રતિયોગિતાયાં
ઉભયાભાવવિવક્ષયૈવ સામઙ્ગ્યસ્યે તદુપાદાનમપિ ન કર્તવ્યમત આહ, -તદપિ વેતિ । -
અભાવત્વમપિ વેત્યર્થઃ, અપિરવધારણાર્થઃ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અથવા યાદૃશપ્રતિયોગિતા-વચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણં હેત્વધિકરણમ્ તાદૃશપ્રતિયોગિતાસામાન્યે ઉભયાભાવઘટિતલક્ષણસ્યાપિ સમ્યક્ત્વાત્ અભાવપદોપાદાનમેવ ન કર્તવ્યમ્, પ્રયોજનાભાવાત્ । તથા હિ ઘટત્વાભાવવાન્ દ્રવ્યત્વાદિત્યત્ર યાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન સ્વરૂપેણ ઘટત્વાભાવાભાવસ્ય ઘટત્વાભાવનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે । તદવચ્છેદક-ઘટત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નસ્ય ઘટત્વાભાવસ્યાનધિકરણમેવ દ્રવ્યત્વાધિકરણં પટાદિઃ । તથા ચ તાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન ઘટત્વાભાવનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ગૃહ્યતે । તસ્યાચ્છ ઘટત્વાભાવત્વાવચ્છિન્નત્વ-સ્વરૂપાવચ્છિન્નત્વોભયસત્ત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ । એવં તાદાત્મ્યેન ગોમાન્ ઘટત્વાદિત્યત્રાપિ તાદાત્મ્યેન ગવાભાવસ્ય પ્રતિયોગિતા યાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન ગૃહ્યતે । તદવચ્છેદકગોત્વાવચ્છિન્નગો-અનધિકરણમેવ ઘટઃ, તથા ચ તાદૃશપ્રતિયોગિતાપદેન ગોભેદસ્ય ગોનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા ગૃહીતું શક્યતે, તસ્યાચ્છ તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નત્વ-ગોત્વાવચ્છિન્ન-ત્વોભયસત્ત્વાત્ નાતિવ્યાપ્તિઃ । અત્ર દીધિત્યાં તદપિ વા નોપાદેયમિત્યત્ર તત્પદસ્ય ‘અભાવપદમ્’ ઇતિ અર્થઃ કર્તવ્યઃ । “અપિ” ઇતિ અસ્ય “એવ” ઇત્યર્થઃ કર્તવ્યઃ । તથા ચ લક્ષણે અભાવપદમેવ નોપાદેયમ્ । યદિ અભાવપદમપિ નોપાદેયમિતિ યથાશ્રુતાર્થો ગૃહ્યેત, તદા તુ “અન્યદ્ કિંચિત્ પદં તુ નોપાદેયમેવ, અભાવપદમપિ નોપાદેયમિતિ” વિવક્ષા ભવેત્ । અત્ર તુ અન્યાનિ સર્વપદાનિ ગૃહીતાનિ એવ । તતઃ તાદૃશોઽર્થો ન ઘટેત । અતોઽપિપદસ્ય એવકારાર્થો ધર્તવ્યઃ । અત્ર યઃ અભાવપદનિષેધઃ ક્રિયતે । સ તુ દીધિત્યાં ગ્રન્થારંભે એવ પ્રતિપાદિતસ્ય લક્ષણસ્યાર્તગતાભાવપદનિષેધો જ્ઞાતવ્યઃ । તલ્લક્ષણસ્યાર્થસ્તુ ઇહ યાવત્ વિસ્તરતો નિરૂપિત એવ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અથવા તો અભાવપદ મુકવાની જરૂર જ નથી. કેમકે યાદૃશપ્રતિયોગિતાવચ્છેદક-અવચ્છિન્ન-અનધિકરણ હેત્વધિકરણ મળે. તાદૃશપ્રતિયોગિતામાં તાદૃશોભયાભાવ જ લઈ લેવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જાય એટલે અભાવપદ લેવાની જરૂર જ નથી. તાદાત્મ્યથી ગવાભાવની પ્રતિયોગિતા એ

યાદશપ્રતિયોગિતાપદથી લેવાની. તદવચ્છિન્નગોનું અનધિકરણ એવું હેત્વધિકરણ ઘટ છે અને તાદશપ્રતિયોગિતામાં તાદાત્મ્યાવચ્છિન્નત્વ+ગોત્વાવચ્છિન્નત્વોભય છે માટે અતિવ્યાપ્તિ ન આવે. આમ સર્વત્ર સમજી લેવું. અહીં, જે 'અભાવપદ'નો નિષેધ કરે છે, તે આ ગ્રન્થની શરૂઆતમાં જ ચિન્તામણિ ગ્રન્થનું જે લક્ષણ આપેલ છે, તેમાં રહેલ 'અભાવ' પદ સમજવું. અથવા તો ત્યાં જ દીધિતિમાં જે લક્ષણ આપેલ છે તેમાં રહેલ 'અભાવ'પદ સમજવું. એ આખા લક્ષણનો અહીં સુધી વિસ્તારથી અર્થ કહી જ ગયા છીએ.

જાગદીશી - નનુ ઘટાભાવપ્રતિયોગિત્વમભાવસ્વરૂપં ? ઘટસ્વરૂપં વા ?

આદ્યે, —'ઘટોઽભાવપ્રતિયોગી'ત્યસ્ય 'ઘટોઽભાવવા'નિત્યર્થઃ સ્યાત્,

દ્વિતીયે, —'ઘટવાન્' ઇત્યાકારઃ સ્યાત્ । એવમધિકરણત્વમપિ ન સંયોગરૂપં બદરસ્યાપિ કુણ્ડાધારત્વપ્રસજ્ઞાદત આહ, —વિષયેતિ ।

ચન્દ્રશેખરીયા : નનુ ઘટાભાવપ્રતિયોગિતા ઘટનિષ્ઠા કિં ઘટરૂપા ઉતાભાવરૂપા । યદિ અભાવરૂપા મન્યેત, તદા 'ઘટઃ પ્રતિયોગિતાવાન્' ઇત્યસ્ય 'ઘટોઽભાવવાન્' ઇતિ વક્તવ્યં સ્યાત્ । તત્ત્વાનુભવવિરુદ્ધમ્ । યદિ સા પ્રતિયોગિતા ઘટરૂપા મન્યેત, તદા તુ 'ઘટો ઘટવાન્' ઇતિ વક્તવ્યં સ્યાત્ । તદપિ નોચિતમ્ । તસ્માત્ પ્રતિયોગિતા કિંસ્વરૂપા વક્તવ્યા ઇતિ વદ સમાધાનમ્ । એવં 'કુણ્ડે બદરઃ' ઇત્યત્ર કુણ્ડે યા બદરાધિકરણતા વર્તતે । સા યદિ સંયોગસમ્બન્ધરૂપા એવ ઇષ્યતે । તદા તુ યથા કુણ્ડે બદરસંયોગસત્વાત્ કુણ્ડો બદરાધિકરણતાવાન્ પ્રતિપાદ્યતે તથૈવ બદરેઽપિ કુણ્ડસંયોગસત્વાત્ 'બદરો કુણ્ડાધિકરણતાવાન્' ઇત્યપિ વક્તવ્યં સ્યાત્ । તદપિ ન સમુચિતમ્ ઇતિ ચેત્ દીધિતિકારઃ સમાદધાતિ-દીધિતકારઃ યથા વિષયિતા-વિષયિતાત્વાદયઃ પદાર્થાઃ સપ્તપદાર્થભિન્ના સ્વતંત્રા એવ ઇષ્યન્તે । તથૈવ પ્રતિયોગિતાઽધિકરણતા પ્રતિયોગિતાત્વાધિકરણતાત્વાદયઃ પદાર્થા અપિ સ્વતંત્રા એવ મન્તવ્યાઃ, ન તુ સંયોગાદિરૂપાઃ । તથા ચ ન પૂર્વોક્તદોષાપત્તિઃ ઇત્યેકદેશિનઃ પ્રતિપાદયન્તિ । **ચન્દ્રશેખરીયા :** પ્રશ્ન : ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતા એ અભાવસ્વરૂપ છે કે ઘટસ્વરૂપ છે ? જો અભાવસ્વરૂપ માનો તો 'ઘટઃ પ્રતિયોગિતાવાન્= ઘટો અભાવવાન્ એવો અર્થ માનવાની આપત્તિ આવે. જો પ્રતિયોગિતા ઘટરૂપ માનો તો ઘટઃ પ્રતિયોગિતાવાન્= ઘટઃ ઘટવાન્ એમ માનવાની આપત્તિ આવે.

એમ કુંડમાં બદરની અધિકરણતા છે એ અધિકરણતા એ જો તે બેના સંયોગરૂપ માનો. તો એ સંયોગ તો બે ય માં રહેલો હોવાથી કુંડઃ બદરસંયોગવાન્=બદરાધિકરણતાવાન્' એની જેમ 'બદરઃ કુંડસંયોગવાન્=કુંડાધિકરણતાવાન્' એમ માનવાની આપત્તિ આવે અર્થાત્ કુંડે બદરઃ એની જેમ બદરે કુંડઃ એવી પ્રતીતિ થવાની આપત્તિ આવે.

ઉત્તર : જેમ વિષયતા +વિષયિતાત્વ (દીધિતિના તત્ત્વ પદનો અર્થ) એ તદન સ્વતંત્રપદાર્થો માન્યા છે તેમ પ્રતિયોગિતા, અધિકરણતા, પ્રતિયોગિતાત્વ, અધિકરણતાત્વ, સંબંધત્વ વગેરે બધા પદાર્થો તદન સ્વતંત્ર છે. સંયોગાદિ રૂપ નથી. એટલે ઉપરના પ્રશ્નોનો કોઈ અવકાશ જ નથી. દીધિતિમાં વિષયિતા, તત્ત્વાદિ.... એ આદિપદથી પ્રકારિતા વગેરે લેવા.

जागदीशी- अतिरिक्तविषयतापक्षस्य नैयायिकेनापि केनचित्स्वीकारात्तस्य दृष्टान्तता । तत्त्वादीति । -विषयतात्वादीत्यर्थः । आदिना प्रकारित्वादेः परिग्रहः ।

चन्द्रशेखरीया : अत्र केचित् नैयायिकाः विषयतादिपदार्थान् सप्तपदार्थभिन्नत्वेन स्वीकुर्वन्ति । अतः अत्र विषयतादिपदार्थाः दृष्टान्तत्वेन गृहीताः । दीधित्यां यत् विषयता-तत्त्वादि....इति पदमस्ति, तत्र तत्त्वं=विषयतात्वं । आदिपदेन प्रकारित्वादीनां सङ्ग्रहः कर्तव्यः । एवं प्रतियोगित्वाधिकरणत्व-तत्त्वसम्बन्धत्वादयो इत्यत्र तत्त्वं= 'प्रतियोगितात्वाधिकरणतात्वादि' इत्यर्थः कर्तव्यः ।

यन्द्रशेखरीया : आ विषयिता वगरे पदार्थो डेटलांक नैयायिकोअ पण स्वतंत्र पदार्थ तरीके स्वीकारेला छोवाथी दीधितिकारे तेमने दृष्टान्त तरीके लीधा छे.

जागदीशी - केचित्तु - "तत्त्वं तत्ता, आदिना चेदन्त्वस्योपग्रहः, तत्त्वेदन्त्वयोः पदार्थान्तरत्वं विना दुर्वचत्वात्तत्रैव पर्यवसानादित्याहुः) ।

तत्त्वेति । -प्रतियोगितात्वाधिकरणतात्वेत्यर्थः ॥२२॥

॥ इति ॥

श्री जगदीशतर्कालङ्कारविरचितायामनुमानखण्डदीधिति-व्याख्यानभूतायां जागदीश्याख्यया प्रसिद्धायां विवृतौ सिद्धान्तलक्षणम् ।

चन्द्रशेखरीया : केचित् तु इत्थं कथयन्ति 'विषयतातत्त्वादिवत्' इत्यत्र तत्त्वं नाम तत्ता एव । आदिपदेन इदन्त्वं ग्रहीतव्यम् । तथा च इदन्त्वतत्तयोः पदार्थान्तरत्वं अवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा इदन्त्वादीनां प्रकारान्तरेण निर्वचनं कर्तुं न शक्यं भवति । अतः विषयतात्वेदन्त्वादीनां यथा सप्तपदार्थभिन्नत्वं अवश्यं अभ्युपेयते । एवं प्रतियोगित्वादीनामपि पदार्थान्तरत्वं मन्तव्यम् । तथा च न पूर्वोक्तदोषावकाशः । अत्र यद्यपि केषाञ्चित् मतं सम्यक् । तथापि इदन्त्वस्य पदार्थान्तरत्वं विनैव कथंचित् निर्वचनस्य कर्तुं शक्यत्वात् आदिपदेनेदन्त्वग्रहणं कृत्वा तस्य भिन्नपदार्थत्वाङ्गीकारो न समुचितो भाति । अतः "आहुः" इत्यनेन अस्वरसो जगदीशेन व्यक्तीकृतः । समाप्तोऽयं सिद्धान्तलक्षणाभिधानो ग्रन्थः । अत्र व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियोगिव्यधिकरणपदाघटितमेव लक्षणं । तच्च हेतुमन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकव्यापकतोभयोभाववती या प्रतियोगिता, तदनवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं, तदवच्छिन्नं यत् साध्यं, तत्सामानाधिकरण्यं हेतुनिष्ठा व्याप्तिः" इत्याकारं दृष्टव्यम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले तु "यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं, तादृशप्रतियोगितायां

સાધ્યતાવચ્છેદકયત્સમ્બન્ધાવચ્છિન્નત્વસાધ્યતાવચ્છેદક યદ્ધર્માવચ્છિન્ન-ત્વોભયાભાવઃ, તત્સમ્બન્ધેન તદ્ધર્માવચ્છિન્નસાધ્યસામાનાધિકરણ્યં હેતુનિષ્ઠા વ્યાપ્તિઃ” ઇતિ લક્ષણં દૃષ્ટવ્યમ્ । અત્ર તત્તત્સ્થલાનુસારેણ યથાયોગં પરિષ્કારોઽપિ સ્વયમેવ વિભાવનીયઃ ।

ઇતિ સિદ્ધાન્તમહોદધિ-સચ્ચારિત્રચૂડામણિ-સુવિહિતશ્રમણગચ્છાધિપતિપૂજ્યપાદ-પ્રેમસૂરીશ્વરવિનેય-પંન્યાસશ્રીમચ્ચન્દ્રશેખરવિજયાભિધાનસુવિહિતમુનિનામાનુસારિણી ચન્દ્રશેખરીયા ટીકા સમાપ્તા ।

ચન્દ્રશેખરીયા : અહીં, કેટલાકો વિષયતા-તત્વાદિ....માં તત્ત્વ=તત્તા અને આદિપદથી ઈદન્ત્વને લે છે તેઓ કહે છે કે તત્ત્વ સર્વનામને અનુસારે જે તત્ત્વધર્મ છે. અને ઈદન્ત્વધર્મ છે. એ તદ્દન સ્વતંત્રપદાર્થ માનવા જ પડે. તે વિના તેમનું નિર્વચન=વ્યાખ્યા કરવી શક્ય નથી અને તેથી તે અતિરિક્તપદાર્થ તરીકે જ સિદ્ધ થાય છે. અને તેની જેમ પ્રતિયોગિતા વગેરે પણ જુદા પદાર્થ માનવા.

એમની વાત આમ ભલે બરાબર હોય, પણ ઈદન્ત્વની વ્યાખ્યા અમુક રીતે શક્ય હોવાથી એને જુદો પદાર્થ માનવાની જરૂર નથી. અને તેથી ‘આદિ’ પદથી ઈદન્ત્વને લેવાની વાત બરાબર નથી. આ જ કારણસર જગદીશ આહુ: પદથી અસ્વરસ સુચવે છે.

આમ અહીં સિદ્ધાન્ત લક્ષણ ગ્રન્થ પુરો થાય છે. વ્યાખ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલીય લક્ષણ પ્રતિયોગીવ્યધિકરણ પદ વિનાનું છે. અને તે (i) હેતુમગ્નિષ્ઠાભાવની સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધાવચ્છિન્નત્વ+સાધ્યતાવચ્છેદક-વ્યાપકતોભયાભાવવાળી પ્રતિયોગિતાનો અનવચ્છેદક એવો જે સાધ્યતાવચ્છેદક, તદવચ્છિન્ન સાધ્યનું સામાનાધિકરણ્ય એ હેતુનિષ્ઠ વ્યાપ્તિ રૂપ છે.

અને અવ્યાખ્યવૃત્તિસાધ્યક સ્થલે

(ii) યાદશપ્રતિયોગતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નાનધિકરણ-હેત્વધિકરણ હોય. તાદશપ્રતિયોગિતામાં સાધ્યતાવચ્છેદકયત્સંબંધાવચ્છિન્નત્વ-સાધ્યતાવચ્છેદકયત્ત્વધર્માવચ્છિન્નત્વોભયાભાવ હોય. તત્સંબંધથી તદ્ધર્માવચ્છિન્ન સાધ્ય એ હેતુવ્યાપક ગણાય અને તે સાધ્યનું સાધ્યતાવચ્છેદકસંબંધથી જે અધિકરણ હોય, તેમાં વૃત્તિત્વ એ હેતુમાં રહેલ વ્યાપ્તિ ગણાય.

આમ આ બે લક્ષણો બને છે. આમાં પણ તે તે સ્થાને જરૂર પ્રમાણે ફેરફારો કરી શકાય છે.

અહીં સિદ્ધાન્તમહોદધિ આચાર્યશ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજીના વિનેય શિષ્ય પંન્યાસ શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજીના નામને અનુસારે ચન્દ્રશેખરીયા નામનું ગુજરાતી વિવેચન પૂર્ણ થયું.

ઉચ્ચ સંસ્કાર સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણના
સોપાન સર કરવાના લક્ષ્યને વરેલા

તપોવનમાં ભણતા બાળકો

અતિથિઓને નમોનમઃ કરે છે.

...રોજ નવકારશી કરે છે.

...રોજ અષ્ટપ્રકારી જિનપૂજા કરે છે.

... રોજ રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરે છે.

...રોજ ગુરુવંદન કરે છે.

...રોજ નવી નવી વાર્તાઓ સાંભળે છે.

...રોજ કુમારપાળ રાજાની આરતિ ઉતારે છે.

...રોજ નવી નવી વંદનાઓ ગાય છે.

...રોજ નવા સ્તવનના રાગ શીખે છે.

...કોમ્પ્યુટર શીખે છે ...ક્રાટે શીખે છે...

...સ્કેટીંગ શીખે છે ...યોગાસન શીખે છે...

...સંગીતકળા શીખે છે... નૃત્યકળા શીખે છે...

...લલીતકળા શીખે છે ...ચિત્રકળા શીખે છે...

...વક્તૃત્વકળા શીખે છે ...અભિનયકળા શીખે છે...

...અંગ્રેજીમાં **Speech** આપતાં પણ શીખે છે...

માતાપિતાના સેવક બને છે.

પ્રભુના ભક્ત બને છે.

ગરીબોના બેલી બને છે.

પ્રાણીઓના મિત્ર બને છે.

શક્તિમાન બનવા સાથે ગુણવાન બને છે.

યોગી અને ભોગી સૌને બૂબ ઉપયોગી
પૂ. પાદ પં. પ્રવરશ્રી ચન્દ્રશેખર વિજયજી

મ. સાહેબના પુસ્તકો
ઘરઘરમાં વસાવો શુભ પ્રસંગે ભેટ આપો

- આપશ્રી પ્રખર વક્તા બનવા માંગો છો ?
- આપશ્રી યશસ્વી વ્યાખ્યાનકાર બનવા માંગો છો ?
- આપશ્રી સફળ શિબિરકાર બનવા માંગો છો ?
- આપના ઘરમાં સાસુ-વહુના ઝઘડા ચાલે છે ?
- આપના દીકરા આપનું કહ્યું માને છે ખરા ?
- આપનાં ઘરમાં સ્વર્ગ ઉતારવું છે ખરું ?
- આપ તત્ત્વજ્ઞાનનાં રસિક છો ખરા ?
- આપશ્રી રાજકારણની આંટીઘુંટી જાણવા માંગો છો ખરા ?
- ભારતનું ભાવિ આપ જાણવા માંગો છો ?
- સંસારની અસારતા આપે જાણવી છે ?
- સંસાર છોડવાની આપને ઈચ્છા છે ?
- આપને સાચા સાધુ બનવું છે ?

તો, જરૂરથી આજે જ પૂજ્યશ્રીના પુસ્તકો આપનાં ઘરમાં વસાવી લો.

મૃખપૃષ્ઠ પરિચય

વૈજ્ઞાનિકો ટેલીસ્કોપના સહારે ગ્રહો, તારાઓ, ચંદ્ર વિગેરેની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ માહિતીઓ જાણી લે છે. ટેલીસ્કોપ વિના એ અતિ દૂર રહેલા ગ્રહો વિગેરેની સૂક્ષ્મ માહિતીની પ્રાપ્તિ તેઓ ન કરી શકે.

જિનાગમો અને મુખ્યત્વે સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી તથા મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ. સાહેબ વિગેરે મહાપુરુષોના અદ્વિતીય કક્ષાના ગ્રંથો એ આકાશમાં ચમકતા તારાઓ, ગ્રહો, નક્ષત્રો જેવા છે. એમાં એવા તો પદાર્થોના ખજાનાઓ પડેલા છે કે એને પામીને મન મોરલો નાચ્યા વિના ન જ રહે. પણ એ બધા પદાર્થો સહેલાઈથી હાથમાં આવે એવા નથી. એના માટે ન્યાયગ્રંથોનો અભ્યાસ એ ટેલીસ્કોપનું કામ કરે છે. સંયમીઓ જો ખૂબ સારી રીતે મુક્તાવલિ, વ્યાપ્તિપંચક અને છેલ્લે આ સિધ્ધાન્તલક્ષણ સુધીના ન્યાયગ્રંથોનો અભ્યાસ કરશે તો એમની બુધ્ધિ ખૂબ જ તીક્ષ્ણ બનશે. એ સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞા પછી અણમોલ ગ્રંથોના રહસ્યોને પામવા માટે અતિશય ઉપયોગી બની રહેશે.

આ જ વાત અમે મૃખપૃષ્ઠ દ્વારા દર્શાવી છે.

આ હકીકત સમજવા માટે આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના અવશ્ય વાંચવી.